

ЛЕВ
ТОЛСТОЙ

УРУШ
ВА
ТИНЧЛИК

ТОШКЕНТ — 1980

Faafur Fулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти

УЧИНЧИ КИТÓБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

1811 йилнинг охиридан бошлаб Фарбий Европа зўр бериб қуролланишга ва куч тўплашга кириши, 1812 йилда ёса миллионларча кишидан иборат бу куч (армияни ташийдиган, уни боқадиганлар) Фарбдан Шарққа, Россия чегараларига қараб юриш қилди. Худди шунингдек 1811 йилдан бошлаб Россия кучлари ҳам чегарага тўплана бошлаган эди. Ўн иккінчи июнда Фарбий Европа кўчлари Россия чегарасидан ўтди ва ўруш бошланиб кетди, яъни инсоннинг ақл-идроқига ва табиатига сира тўғри келмаган воқеа юз берди. Миллионларча кишилар бир-бирларига шу қадар кўп жабр-зулм қилдилар, бир-бирларини аллаб, бирларига хиёнат эттилар, қалбаки пуллар чиқартиб, бир-бирларини таладилар, ўт қўйдилар, шу қадар кўп одам ўлдирдиларки, дунёдаги барча судлар солномаси ҳам бутун бир аср бўйи бунчалик кўп воқеани қайд қиломаганди, аммо бу ишларни қилган кишилар ўша даврда ўз қилмишларини сира жиноят деб билмаган эдилар.

Бу фавқулодда воқеани юзага келтирган нарса нима эди? Бунинг сабаблари нима? Соддадил тарихчилар бўнинг сабаби Ольденбург герцогини ранжитилганлиги, континентал системага риоя қилинмаганлиги, Наполеоннинг ҳокимиётнарастлиги, Александрнинг қаттиқ туриши, дипломатларнинг хатолари, ҳоказо деб айтишади.

Бинобарин, Меттерних, Рўмянцев ё Талейран тантанали қабул маросими ва ё эйёфатлар орасида уриниб усталик билан номлар ёзишса, ёки Наполеон Александрга Monsieur mon frère, je consens à rendre le duché au duc

d'Oldenbourg¹, — деб мактуб юборса түё уруш бўлмас эмиш.

Албатта, ўша вақтдаги одамларга аҳвол мана шундай кўринган. Албатта, Наполеоннинг назарида урушнинг бошланишига Англияning иғвоси сабаб бўлган (св. Елена оролида шундай ҳам деган эди); албатта, Англия палатасининг аъзолари назарида урушнинг сабаби Наполеоннинг ҳокимиятпастлиги бўлган; Ольденбург герцоги назарида эса урушнинг сабаби унга нисбатан қилинган зўравонлик; савдогарларнинг назарида эса, урушнинг сабаби Фарбий Европани хонавайрон қилган континентал система; эски солдат ва генералларнинг назарида эса, уруш бошланиб кетишининг асосий сабаби уларни ишга солиш зарурияти; ўша замондаги монархия тарафдорларининг назарида эса les bons principes² тиклаш зарурияти, ўша даврдаги дипломатларнинг назарида эса, уруш бошланиб кетишининг сабаби Россиянинг 1809 йили Австрия билан тузган итифоқи Наполеондан усталик билан сир тутилмаганлиги, 178-сон меморандум нобоп ёзилганлиги эди. Албатта, ўша даврдаги одамларнинг назарида уруш мана шу сабаблар натижасида бошланиб кетди. (Бу беҳисоб сабаблар миқдори хилма-хил нуқтаи назарларнинг сонига боғлиқ бўлган.) Аммо рўй берған ўша ҳодисани бутун улуғворлиги билан мушоҳида этадиган ва унинг оддий ҳамда даҳшатли маъносини уқадиган ҳозирги авлод учун, биз учун бу сабаблар кифоя қилмайдиган кўринади. Биз, Наполеоннинг ҳокимиятпастлиги, Александрнинг қаттиқ туриб олиши, Англияning маккорона сиёсати, Ольденбург герцогининг ранжигани учунгина міллионларча христианлар бир-бирини ўлдиргани, бир-бирини қийнаганига тушунолмаймиз. Буларнинг қатл ва жабру зулмларга нима алоқаси борлиги ақлга сингмайди; герцог ранжитилганлиги туфайли Европанинг нариги бурчагидан келган мингларча одамлар нима учун Смоленск ва Москва губерниясининг одамларини ўлдиришди, горат қилишди ва ўзлари ҳам уларнинг қўлида ҳалок бўлишди?

Бизга, тарихчи бўлмаган, тадқиқот жараёнига берилиб кетмаган, шунинг учун ҳам бу воқеани соғлом ақл

¹ Шаҳаншоҳ, биродарим, мен герцогликни Ольденбург герцогига қайтариб беришга розиман.

² Яхши принципларни.

билин мушоҳида этадиган наслга бунинг сабаби ниҳоят, даражада кўп бўлиб кўринади. Бу сабабларни биз нақадар чуқурроқ ахтарсак, шу қадар кўпроқ топамиз ва ҳар бир алоҳида сабаб ёки бирмунча сабабларни алоҳида олсак, ҳар қайсиси ҳаққонийга ўхшаб кўринади ва айни замонда, ўша улуғ воқеаларга нисбатан жуда арзимас, ҳамда ўша воқеанинг юз беришига сабаб бўлиши (бир вақтда содир бўлган бошқа сабаблар назарда тутилмагандай) ҳақиқатдан йироқ нарсадек туюлади. Наполеон ўз қўшинини Висланинг нариги ҳомонига олиб ўтишдан бош тортганлиги ва Ольденбург герцоглигини қайтариб бермаганилиги биринчи француз капралининг ҳарбий хизматга иккинчи мартаба киришни хоҳлагани ёки хоҳламаганидек бир гап. Зоро, ўша ва ўшанга ўхшаш иккинчи, учинчи ва мингинчи капрал ва солдатлар ҳарбий хизматга киришдан бош тортса, Наполеон қўшинида шунча одам кам бўлар ва уруш ҳам рўй бермас эди.

Агар Висланинг нарёғига чекин, деган талаб Наполеонга ҳақорат бўлиб тушмаса ва қўшинларига ҳужум бошлишни буюрмаса уруш бўлмас эди; лекин барча сержантлар иккинчи мартаба ҳарбий хизматга киришдан бош тортган тақдирда ҳам уруш бўлмас эди. Англия ифво қилмаганда, Ольденбург герцоги бўлмаганда ва Александр ўз иззат-нафсини таҳқирланган ҳисобламаганда, Россияда мутлақ ҳокимият бўлмаганда, Францияда революция бўлиб, оқибатда диктаторлик ва империя вужудга келтирган ўша нарсаларнинг ҳаммаси рўй бермаганда уруш бўлмас эди. Бу сабабларнинг биронтаси бўлмаганда ҳеч нима юз бермас эди. Демак, ана шу миллиардларча сабаблар бир-бирига тўғри келиб қолгани шу ҳодисани юзага чиқарди. Бинобарин, бу воқеанинг юз беришига бирдан-бир сабаб фалон нарса деб бўлмайди, бу воқеа содир бўлиши зарур бўлгани учунгина содир бўлди. Бир неча аср муқаддам Шарқдан Фарбга бориб, ўзига ўхшаганларни ўлдирган оломон сингари, инсоний туйғу ва ақлу идрокини йўқотган миллионларча кишилар Фарбдан Шарққа қараб йўл олиб, ўзига ўхшашларни ўлдириши керак эди.

Сиртдан қараганда урушнинг бўлиш-бўлмаслиги Наполеон билан Александрнинг бир оғиз сўзига боғлиқдай кўринса ҳам, аслида буларнинг ҳам ихтиёри худди сафарбар қилинган ёки солдатлик чекига тушган сол-

датининг ихтиёрига ўхшаб ўз измида эмас эди. Бошқача бўлини ҳам мумкин эмасди, чунки Наполеон билан Александрининг (бу воқеанинг рўй бериши гўё шуларга боғлиқ эди) хоҳиши рўёбга чиқиши учун сон-саноқсиз шартшароит бир-бирига мос келиши керак, буларнинг биронтаси бўлмаса бу воқеа юз бермас эди. Чинакам куч қўлларида бўлган миллионларча кишилар,— ўқ отадиган, озиқ-овқат ва тўп ташийдиган солдатлар,— бармоқ билан санаарли бу ожиз одамларнинг иродасини бажо келтиришга рози бўлиши керак эди, шу билан беҳисоб мураккаб ва хилма-хил сабаблар кўрсатилиши керак эди.

Ақлга сиғмайдиган (яъни англагани ақлимиз ожизлик қиласидиган) ҳодисаларни изоҳ этмоқ учун тарихда тақдирга тан беришдан бошқа илож йўқ. Биз тарихда бу ҳодисаларни қанчалик ақлга мувофиқ бир тарзда изоҳлашга уринмайлик, улар биз учун шунчалик ақлга сиғмайдиган ва англашилмайдиган бўлиб қола беради.

Ҳар бир одам ўзи учун яшайди, шахсий мақсадларига әришмоқ учун ўз эркидан фойдаланади, бирон ишни ҳозир қила олиши ёки қила олмаслигини бутун вужуди билан сезади; бироқ бу иш қилиниши биланоқ маълум бир вақтда содир бўлган бу ишни қайтариб бўлмайди, у энди тарих мулкига айланади, ихтиёрий равишда қилинган иш эмас, зарурат оқибати бўлиб чиқади.

Инсоний ҳаётнинг икки томони бор: манфаати нақадар мавҳум бўлса шу қадар эркин бўлган шахсий ҳаёт ва белгилаб қўйилган қонун-қоидаларни бажаришга мажбур бўлган, шуурсиз ҳолда ғуж бўлиб яшаган инсонлар ҳаёти.

Инсон ўзи учун онгли равишда яшайди-ю, лекин тарихий мақсадларга, умумбашар мақсадларига әришмоқ учун онгсиз қурол бўлиб хизмат қиласиди. Содир бўлган ишни қайтариб бўлмайди, бу иш бошқа миллионларча одамларнинг иши билан бир вақтга тўғри келиб қолиб, тарихий аҳамият касб этади. Инсоннинг жамиятдаги мавқеи нақадар юксак бўлса, одамлар билан муносабати қанчалик кенг бўлса, бошқалар устидан ҳукмронлиги шунча кучли бўлади, унинг ҳар бир ҳаракати азалдан белгиланган ва ҳар бир ҳаракати шунчалик зарурий бўлади.

«Подшонинг қалби худонинг ихтиёрида».

Подшо — тарихнинг қули.

Тарих, яъни шуурсиз ҳолда ғуж бўлиб яшаган башариятнинг ҳаёти подшолар ҳаётининг ҳар бир дақиқаси-

дан ўзи учун, ўз мақсадига эришмоқ учун қурол тариқасида фойдаланади.

Наполеоннинг назаридаги ҳозир, 1812 йили *verser ёки neveres er le sang de ses peuples*¹ (Александр сўнгги мактубида шундай деб ёзган эди), ҳеч қачон ўзига бунчалик боғлиқ бўлмагандай туюлса ҳам, аслида умумий иш учун, тарих учун содир бўлмоғи керак бўлган ишни қилишга мажбур этадиган зарурий қонунларга ҳеч қачон ҳозиргидай тобе бўлмаган эди (назаридаги бу ишни ўз ихтиёри билан қилаётгандек эди).

Фарбликлар бошқаларни ўлдирмоқ ва ўзларини ҳалок қилмоқ учун Шарққа қараб йўл олди. Сабабларнинг бир-бирига мос келиш қонунига кўра бу ҳаракат ва урушнинг бошланиши учун мингларча майда сабаблар бир-бирига тўғри келиб қолди: континентал система га риоя эгилмади деб гинахонлик қилишлар, Ольденбург герцоги; қуролли сулҳ ўрнатиш учун (Наполеонга шундай кўринган эди) қўшинларнинг Пруссияга томон юриши, Франция императорининг урушқоқлиги ва бунинг халқ кайфиятига мос келиши, катта урушга тайёргарлик кўриш завқи, тайёргарлик кўриш учун қилинган сарф-харажатлар, бу харажатларни қопладиган фойдани қўлга киритиш зарурияти, Дрезденда калласини ғовлатиб қўйган иззат-хурмат, ўша вакъдаги одамларнинг нуқтаи назарига кўра тинчлик ўрнатишни чин кўнглидан истаб олиб борилган, лекин ҳар икки томоннинг ҳам иззат-нафсиға теккан дипломатик музокаралар, юз бериши керак бўлган воқеага тўғри келиб қолган, унга мослашган буидан бошқа миллион-миллион сабаблар бор эди.

Олма пишса тагига тушади, нима учун тушади? Ер ўзига тортгани учунми, банди қуригани учунми, офтобда сўлигани, оғирлашгани учунми, шамол силкитгани учунми, ёки тагида турган бола олма емоқчи бўлгани учунми?

Буларнинг ҳеч бири сабаб эмас. Буларнинг ҳаммаси ҳар қандай ҳаётӣ, узвий, табиий воқеалар рўй берадиган шароитларнинг бир-бирига мос келиб қолишидан ибораг, холос. Олма ҳужайранинг бузилиши ва ҳоказолар натижасида тўкилади дейдиган ботаник ҳам, дараҳт тагида туриб «Мен олма егим келиб, худодаң тилаганим учун тушди»

¹ Ўз ҳалқининг қонини тўкиш-тўқмаслик.

деб даъво қиладиган гўдак сингари ҳақли. Ости ўйилиб қўйилган — миллион пудли қоятош энг охирги ишчининг сўнгги зарбидан қулади деган киши ҳам ҳақ ва ҳам ноҳақ бўлгани сингари, Наполеон Москвага ҳужум қилишни хоҳлаб қолгани учун ҳужум қилди, Александр унинг ҳалокатини истагани учун ҳалок бўлди дейдиган киши ҳам ҳақ ва ноҳақдир. Буюк киши деб аталағидан одамлар тарихий воқеаларда ўша воқеага ном берадиган бир ёрлиқдирки, булар ёрлиқ сингари ўша ҳодисаһиг ўзига камдан-кам алоқадор бўлади.

Уларнинг ўз изми-ихтиёрларига боғлиқдай кўнган ҳар бир фаолиятлари тарих нуқтаи назаридан қаралса, уларга боғлиқ бўлмаган, балки тарих жараёнига боғлиқ ва азалдан белгилаб қўйилган фаолиятдир.

II

Наполеон принцлар, герцоглар, қироллар ва ҳатто бир нафар императордан иборат сарой аҳли қуршовидә уч ҳафта Дрезденда туриб, 29 майда жўнаб кетди. Жўнашдан олдин қавозишга сазовор бўлган шаҳзодалар, қиролларга ва императорга дўстона муомила қилди, ўзига ёқмаган қирол ва шаҳзодаларни койиди; Австрия қироличасига ўзининг, яъни бошқа қироллардан олган марварид ва бриллиантларини инъом қилди, қиролича Мария-Луизани меҳр билан қучоқлаб, тарихчиси айтгандек, уни доғи-ҳижронда қолдириди. Парижда бўлак хотини бўла туриб, рафиқаси ҳисобланган Мария-Луиза бу айрилиққа бардош беролмагандай эди. Дипломатлар, гарчи ҳали сулҳ бўлишига қаттиқ ишониб, шу мақсад йўлида жонбозлик қилаётган бўлсалар ҳам, император Наполеон император Александрга Monsieur mon frère¹ деб мактуб ёзганига, урушни истамайман, ҳамиша сени севаман, деб уни ишонтирганига қарамасдан, армияга томон йўл олди ва ҳар бир станцияда армиянинг Фарбдан Шарққа қараб юришини тезлатадиган буйруқлар берди. У олти отли каретада маҳрамлар, адъютантлар, соқчилар қуршовида Позен, Торн, Данциг ва Кенигсберг йўлидан борар эди. Бу шаҳарларнинг ҳар бирида мингларча одам уни ҳаяжон ва хурсандлик билан қаршилади.

¹ Шаҳаншоҳ биродарим.

Армия Фарбдан Шарққа томон юрмоқда, манзилларда отларини алмаштириб карета ҳам уни Шарққа қараб олиб кетмоқда эди. Ўнинчи июнда Наполеон армияга етиб келди ва Вилковисский ўрмонида, поляк графининг қўрасида, маҳсус ҳозирланган уйда тунади.

Эртасига Наполеон армиядан ўзиб, коляскада Неман дарёси бўйига келди-да, полякча мундир кийиб, кечикни кўриш учун дарё бўйига кетди.

Дарёning у юзидағи (*les Cosaques*) казакларни ва ўртасида Искандар Зулқарнайн истило қилган Скиф давлатининг пойтакти *Moscou la ville sainte*¹ турган белоён чўлларни кўриб Наполеон кутилмагая ва стратегик жиҳатдан ҳам, дипломатик нуқтаи назардан ҳам бемаъни бўлган бўйруқни, яъни ҳужум бошлаш ҳақидаги бўйругини берди, эртасига эса қўшин Немандан ўта бошлади.

12 июнда эрталаб Наполеон Неманнинг сўл томонидаги тик қирғогига тикилган чодирдан чиқди ва Вилковиский ўрмонидан оқиб чиқаётган, Неман устига қурилган уч кўприкдан ўтаётган қўшинларни дурбиндан кузатди. Қўшинлар император шу ердалигини билишар, уни кўзлари билан қидиришар, тепаликдаги чодир олдида шляпа ва сюртуғи билан мулоғимларидан ажralиб турган' Наполеонни кўргач, шапкаларини осмонга ирғитиб «*Vive l'Empereur!*»²— деб қичқиришар ва катта ўрмондан кети узилмай оқиб келаётган бу аскарлар сафларини бузиб, уч кўприкдан у томонга ўтишар эди.

Ёшу қари, табиати ва жамиятда тутган мавқи ҳар хил бўлган одамлар:

— On fera du chemin eette fois-ci. Oh! quand il s'en mêle lui-même ça chauffe... Nom de Dieu... Le voilà!.. Vive l'Empereur! Les voilà donc les Steppes de l'Asie! Vilain pays tout de même. A revoir, Beauché; je te réserve le plus beau palais de Moscou. A revoir! Bonne chance... L'as vu, l'Empereur? Vive l'Empereur!.. preur! Si on me fait gouverneur aux Indes, Gérard, je te fais ministre du Cache-mire, c'est arrêté. Vive l'Empereur! Vive! vive! vive! Les gredins de Cosaques, comme ils silent. Vive l'Empereur! Le voilà! Le vois tu? Je l'ai vu deux fois comme je te vois. Le petit caporal... Je l'ai vu donner la croix à l'un des

¹ Москва, муқаддас шаҳар.

² Яшасин император!

үлеш... Vive l'Empereur¹ дер эдилар. Бу одамларнинг иониди кундан бери кутилган юришнинг бошланишидан ҳижми бўлган умумий севинч ифодаси ҳамда тепаликда турган кул ранг сюртукли кишига нисбатан садоқат ва муҳаббат ифодаси барқ ураг эди.

Ўн учинчи июнда Наполеонга чоғроқ, зотли араб отини келтириб кўндаланг қилишди. У отга миниб, Неман кўпrikларидан бирига томон йўрттириб кетди, севинч тўла суронлардан қулоги қоматга келаётган Наполеон, афтидан, ўз императорига бўлган муҳаббатини ҳайқириқ билан ифода этаётган қўшининг бақириши ман қилиш яхши эмаслиги учунгина зўрга чидаб турар, бироқ ҳамма ёқдан эшитилаётган бу қичқириқ унга малол келар, армия қошига кёлгандан бери унинг бутун фикру зикрини банд қилган ҳарбий ишлардан унинг диққатини чалғитар эди. У қайниqlар устида лапанглаб турган бир кўприкдан нариги қирғоққа ўтиб, отини бирдан сўлга бурди ва Ковнога томон йўрттириб кетди. Императорни кузатиш шарафига нойил бўлишдан беҳад хурсанд ва хушнуд бўлган гвардиячи суворий егерлар ундан сал олдинда, қўшинлар орасидан йўл очиб, от чоптириб боришаради. Кенг Вилия дарёсига етгач, соҳилда манзил қўрган поляк һайздор отлиқ аскарлар полки олдида тўхтади.

Поляклар ҳам уни кўриш учун сафларини бузиб, туртишиб-суртишиб завқ-шавқ билан:

— Виват! — деб қичқиришди.

Наполеон дарёни кўздан кечирди да, отдан тушиб, қирғоқда турган бир ёғочга ўтирди. Имо қилиши билан унга дурбин беришди. У дурбинни терисига сифмай чоп-қиллаганича келган маҳрамнинг елкасига қўйди-ю, нариги томонга қарай бошлади, кейин ёғочлар устига ёйилган харитани диққат билан кўздан кечирди. У бошини кўттармасдан, бир нима деган эди, икки адъютанти найза билан қуролланган поляк отлиқ аскарлари томон от чоптириб кетди.

¹ Императорми? Оҳол! Ўзи қўл урса бас, иш қайнаб кетади, Энди юриш қилар эканмиз-да! Худо ҳаққи-я... Ана ўзи ...Ура, император! Мана, Осиё саҳролари кўриниб қолди... Расво мамлакат экан - ку... Ҳайр, кўргунча, Боше; Москвадан сенга энг чиройли қаср олиб қўяман, Агар мени Ҳиндистон губернатори қилиб тайинласа, сени Кашмирга министр қилиб қўядим... Ура! Ана, ўзи! Кўряпсанми? Мен императорни икки марта жуда яқиндан кўрганман. Кичкина қапрал... Мен бир чолга ўз қўли билан крест осаётганини кўрганман... Ура, император!..

Адъютантлардан бири яқинлашиб келганда поляк отлиқлари сафидаи:

— Нима? У нима деди? — дёган товуш эшитилди.

Саёзроқ бир жойни топиб, нариги томонга ўтишга буйруқ берилган эди. Поляк отлиқларининг полковниги, чиройли бир мўйсафид, ҳаяжондан қизарип ва тутилиб, адъютантдан: саёз жойни излаб ўтирмасдан, найзадорларим билан дарёдан кечаверсам бўлармикан деб сўради. У илтимоси рад этилишидан қўрқиб, от мингани ижозат сўраган ёш беладек, императорнинг кўз олдидага дарёдан сузиб ўтишга ижозат сўради. Адъютант унга: бундай жонбозликдан император порози бўлмасалар керак, деб жавоб берди.

Адъютант шундай дейиши биланоқ мўйловли кекса офицернинг юзи ёришиб, кўзлари парпираб, қиличини кўтарди да: «Виват!» деб қичқирди ва орқадан юринглар, деб найзадорларига команда берди-ю, отини қамчилаб дарё бўйига тушиб кетди. Ҳуркиб турган отини ғазаб билан бир ниқтаган эди, от шалоплаб сувга тушиб, дарёнинг тез оқар жойига кириб кетди. Унинг кетидан юзларча отлиқлар от қўйишди. Дарёнинг суви совуқ, оқимининг тезлиги кишига даҳшат солар эди. Найзадорлар бир-бирига тармасиб ётдан қулаб турарди. Баъзи отлар, одамлар сувга гарқ бўлди. Колганлар нариги қирғоққа чиқиши учун интилар, ярим километр нарида кечув бўлишига қарамай, хода устида ўтирган (ҳатто буларга эътибор қилмаётган) киши кўз олдидага сувга чўкаётгандари ва сузаётгандари учун фахрланишарди. Қайтиб келган адъютант қулай фурсатни топиб императорнинг диққатини полякларнинг садоқатига жалб қилганда кул ранг сюртуқ кийган кичкина одам ўрнидан турди ва Бертьени чақириб, амр-фармон бераркан, дарё бўйида у билан у ёқдан-бу ёққа юриб, сувга чўкаётган ва унинг диққатини чалғи-таётган найзадорларга ҳар замонда норози назар ташлар эди.

Бутун ер юзида, Африкадан бошлиб Москва чўллагида — ҳамма ерда одамлар уни кўрганда ҳайратда қолиб, ўзларини йўқотиб қўйишлари унинг учун янгиллик эмас эди. У от келтиришни буюрди да, отланиб қарроғоҳига томон кетди.

Ёрдамга қайиқ юборйлган бўлса ҳам, қирқтacha отлиқ гарқ бўлди. Қўпчилик қирғоққа қайтиб чиқди. Полковник билан бир неча киши сузиб нариги қирғоққа зўрга

ўтиб олниди. Улар, шалаббо бўлиб, қирғоққа чиқишлари биланоқ боя Наполеон турган ерга қараб ва шудақиқада ўзларини баҳтиёр сезиб, «Виват!» деб қичқиришиди, лекин Наполеон у ердан кетиб қолганди.

Кечқурун Наполеон икки фармон орасида (бира, Россияга олиб бориладиган қалбаки қоғоз пулларни тезроқ келтиришини, иккинчиси, ўз мактубида француз армиясига берилган амру фармонлар ҳақида маълумот юбориб қўлга тушган саксониялик бир одамни отиш ҳақидаги фармон орасида) учинчи фармон берди, бу фармонга муовфийк зарур бўлмаса ҳам ўзини дарёга ташлаган полковник Наполеоннинг ўзи бош бўлган шараф Легионига (*Légion d'honneur*), ёзилиши керак эди.

Quos vult perdere — dementat¹.

III

Рус императори, армияни кўздан кечириш ва маневрлар ўтказиш билан машгул бўлиб, бир ойдан бери Вильнода яшамоқда. Александр Петербургдан урушга тайёр гарлик кўргани келган, ҳамма уруш бошланишини кутаётган бўлса ҳам, ҳали ҳеч нарса тайёр эмас, уруш ҳаракатининг умумий плани ҳам йўқ, тавсия этилган планлардан қайси бирини қабул қилиш тўғрисидаги иккиланишлар император армиянинг бош қароргоҳида бир ой турганидан кейин яна ҳам кучайди. Уч армияда алоҳида-алоҳида бош қўмондон бўлса ҳам, бутун армияга бош бўладиган киши йўқ ва император бу лавозимни ўз бўйнига олмас эди.

Император Вильнода қанча кўп турса, уруш бошланишини кутавериб толиқкан кишилар шунча кам ҳозирлик кўрарди. Подшо атрофидаги одамларнинг бутун фикру зикри, қаңдай қиссал император ўз вақтини хурсандлик билан ўтказиб, бўлажак урушнинг ташвиши хаёлига келмас экан, деган фикр билан банддай эди.

Поляк мулкдорлари, сарой аҳллари ва подшонинг ўзи берган жуда кўп зиёфат ва сайиллардан кейин, июнь ойида, императорнинг бир поляк генерал-адъютанти генерал-адъютантлар номидан император шараfigа зиёфат

¹ Кимни ҳалок қилмоқчи бўлса аввал ақлу идрокидан маҳрум этади.

бериш керак, деган фикрға келди. Бу фикр ҳаммага маъқул бўлди, подшо ҳам розилик берди. Генерал-адъютантлар пул йиғишиди. Балнинг бекачлигига подшога кўпроқ хуш келиши мумкин бўлган бир хонимни таклиф қилинди. Вильно губерниясидағи мулкдор граф Бенигсен бу зиёфат учун шаҳардан ташқаридағи боғини берди, 13 июняда граф Бенигсенинг Закретдаги боғида зиёфат, рақс, мушакбозлик ва қайиқ сайри бўладиган бўлди.

Наполеон Неман дарёсидан ўтиш ҳақида буйруқ берган ва унинг илғорлари казакларни қисиб, Россия чега расидан ўтган куни Александр оқшомни генерал-адъютантларниң зиёфатида, Бенигсенинг шаҳардан ташқаридағи боғида ўтказмоқда эди.

Зиёфат жуда хурсандчилик билан ўтмоқда, ҳусншуносларнинг айтишига кўра, шунча гўзал хонимлар камдан-кам бир жойга йиғилар эди. Подшони олиб кетгани Петербургдан Вильнога келган рус хонимлари орасида графиня Безухова ҳам бор эди, у рус аёлларига хос гўзллиги билан зариф поляк хонимларининг ҳуснига соя солиб ўтиргандек эди. У подшонинг диққатини жалб этиб қолди ва Александр уни бирга рақс этмоқ шарафига нойил қилди.

Хотинини Москвада қолдириб, ўз таъбирича еп gagсои (бўйдоқ) бўлиб келган Борис Друбецкой ҳам шу балда эди. У генерал-адъютант бўлмаса ҳам зиёфат учун катта пул берганлар қаторида эди. Борис давлатманд, хийла шу ҳрат қозонган, бироннинг ҳимоятига эҳтиёжи қолмаган, тенгқурлари орасида юксак мавқедаги кишилар билан беллашадиган бир йигит бўлиб қолган эди.

Кечаси соат ўн иккода ҳам рақс давом этмоқда эди. Элен танцада муносаброқ шерик топилмагани учун ўзи Борисни мазуркага таклиф қилди. Улар, учинчи марта ўз навбатларини кутиб ўтиришарди. Борис графиняниң қорамтири ҳарир кўйлаги остидан кўриниб турган чиройли елкаларига ҳар замонда бир лоқайд қараб, эски танишибилишларидан гапириб ўтиаркан, шу залда турган подшони зимдан бирон сёкунд ҳам назардан қочирмади. Подшо рақсга тушмасдан эшик олдида турар, фақат ўзига хос ширин сўзлар билан гоҳ уни, гоҳ буни тўхтатиб гапга тутар эди.

Мазурка бошланганда Борис, подшонинг энг яқин одамларидан бўлмиш генерал-адъютант [заташев] сарор таомилига хилоф ўлароқ, бир [тол] хоними билан суз

лашаётган Александрнинг қарісисига келиб тұхтаганини күриб қолди. Император хоним билан сўзини тугаттач, Балашевга савол назари-ла қаради ва бундан беодобликка муҳим бир сабаб борлыгии англади шекилли, хонимга хиёл бош иргаб, Балашевга юзланди. Балашев гапира бошлаши билан подшонинг юзида таажжуб аломати пайдо бўлди. У, Балашевнинг қўлтиғидан олди-да, бейхтиёр икки томонга қараб уч сажен орқага чекинган одамларнинг орасидан ўтиб кетди. Император Балашев билан кетаётган вақтда Борис, Аракчеевнинг юзида изтироб аломати пайдо бўлганини кўрди. Аракчеев, подшога ер остидан қаракан, қип-қизил бурнини пишиллатиб, император мёни чақиравмикин, деган умидда, ҳалойиқ орасидан чиқди. (Аракчеевнинг Балашевга ғайирилиги келаётганини, алланечук муҳим бир хабар бўлак киши орқали подшуга етганидан изтироб чекаётганини Борис пайқади).

Бироқ Александр Аракчеевга эътибор қилмасдан, Балашев ҳамроҳлигидан, орқа эшикдан чарогон боққа чиқди. Аракчеев, бир қўли билан қилични ушлаб, атрофга ғазабнок назар ташлаб, подшодан йигирма қадамча берида бораверди.

Борис мазурка фигуralарини ижро қиларкан, бутун ўйин давомида, Балашев қанақа янги хабар келтириди, қандай қилиб буни бошқалардан олдин билсам экан, деб бош қотиради.

Хоним танлаши керак бўлган бир фигурада Борис Эленга: «Мен графиня Потоцкаяни рақсга таклиф қилмоқчиман, у хоним айвонга чиқди шекилли», деб шивирлади-да, паркет полда сирғаниб, боққа очиладиган эшикка томон югорди ва Балашев билан айвонга чиқаётган подшони кўргач, тўхтади. Подшо Балашев билан эшикка томон келмоқда эди. Борис четланишга улгурмагандай гангид қолди ва одоб билан эшик кесакисига қапишиб, бош эгди.

Подшо шахсияти таҳқирланган киши сингари ҳаяжон ичиди шу сўзлар билан гапини тугатаётган эди:

— Уруш эълон қилмасдан туриб Россия тупроғига кирса-я! Мен тупроғимда биронта ҳам қуролли душман қолмагандагина ярашаман!

Бориснинг назарида подшо бу гапларни зўр мамнуният билан айтгаётгандай бўлди: у ўз фикрини шу тарзда ифода қилганидан хурсанд, аммо бу сўзларни Борис эшил

тамидан норози эди. Император қовоғини солиб Балашевга:

— Бу гап шу ерда қолсин! — деди. Борис бу сўз ўзига тааллуқли эканини уқди ва кўзини юмиб, таъзим қилди. Подшо яна залга қайтиб кирди да, ярим соатча балда ўтириди.

Француз қўшинларининг Неман дарёсидан ўтгани ҳақидаги хабарни Борис ҳаммадан олдин эшилди ва шу туфайли баъзи бир муҳтарам зотлар олдида, бошқаларга аён бўлмайдиган кўп нарсалар менга аён бўлади, деб гердайишга баҳона топди ва оқибатда ўша шахслар олдида обрў-эътиборини кўтариб олди.

Француз қўшинларининг Немандан ўтганлиги ҳақида тўсатдан келган хабар бир ойлик интизорликдан сўнг ва яна зиёфат вақтида келгани айниқса кутилмаган ҳодиса бўлди. Бу хабар келган замон подшо ғазаб ва таҳқиқир таъсири остида, кейинчалик тилларда достон бўлган ва ўзига ҳам ёқиб, барча туйгуларини ифодалаган қимматли сўзларини айтган эди. Подшо балдан қайтгач, кечаси соат иккida муншийси Шишковни чақирирди ва қўшинларга бўйруқ, фельдмаршал князь Салтиковга ёрлиқ ёзишни, бунда рус тупроғида биронта, ҳам қуролли француз қолмагандагина ярашаман деган сўзни илова қилишни амр этди.

Эртаси куни Наполеонга қўйидаги мазмунда нома ёзилди:

«Monsieur mon frère. J'ai appris hier que malgré la loyauté avec laquelle j'ai maintenu mes engagements envers Votre Majesté, ses troupes ont franchis les frontières de la Russie, et je reçois à l'instant de Pétersbourg une note par laquelle le comte Lauriston, pour cause de cette agression, annonce que Votre Majesté s'est considérée comme en état de guerre avec moi dès le moment où le prince Kourakine a fait la demande de ses passeports. Les motifs sur lesquels le duc de Bassano fondait son refus de les lui délivrer n'auraient jamais me faire supposer que cette démarche servirait jamais de prétexte à l'aggression. En effet cet ambassadeur n'y a jamais été autorisé comme il l'a déclaré lui-même, et aussitôt que j'en fus informé, je lui ai fait connaître combien je le désapprouvais en lui donnant l'ordre de rester à son poste. Si Votre Majesté n'est pas intentionnée de verser le sang de nos peuples pour un malentendu

de ce genre et qu'elle consente à retirer ses troupes du territoire russe, je regarderai ce qui s'est passé comme non avenu, et un accommodement entre nous sera possible. Dans le cas contraire, Votre Majesté, je me verrai forcé de repousser une attaque que rien n'a provoquée de ma part. Il dépend encore de Votre Majesté d'éviter à l'humanité les calamités d'une nouvelle guerre.

Je suis, etc.

(signé) Alexandre¹.

IV

13 июнь кечаси соат иккидә подшо Балашевни чақириб Наполеонга ёзган мактубини ўқиб берди ва бу мактубни француз императорига шахсан топширишини буюрди. Балашевни жўнатаётib у яна ўша сўзни рус тупроғида биронта ҳам қуролли француз қолмагандагина ярашишини ва бу сўзни албатта Наполеонга етказишини тайинлади. Бу сўзларни Наполеонга ёзгани подшо истиҳола қилди чунки ўз мулоҳазасига кўра, ярашиш учун сўнг дафъа уринаётган пайтда бундай сўзларни айтиш яхши эмас эди, лекин бу сўзларни Наполеонга албатта оғзаки етказишини Балашевга писанда қилди.

Балашев 13 июндан 14 июнга ўтар кечаси бир нафар удайчи ва икки казакни ёнига олиб, йўлга чиқди ва тонг-

¹ «Шаҳаншоҳ биродарим! Кеча келган хабарга кўра, гарчи мен сиз император аълъ ҳазратга нисбатан ўз бурчими ҳалол адо этаётган бўлсам ҳам, қўшинларингиз Россия чегарасидан ўтибида ва мен бу ҳақида Питербургдан, граф Лористоннинг нотасини олдим; унинг ёзишига қараганда, князь Куракин ўз паспортларини талаб қилганидан бери сиз, аъло ҳазрат, менга нисбатан кек сақлаб юрган эмилисиз. Герцог Бассанонинг бу паспортларни Ҷайгариб беришдан бош тортиб кўрсатган далиллари, менинг сафаримнинг хатги - ҳаракати, ҳужумга баҳона бўлди, деб ўйланш сира-сира хаёлимга кеймаган эди. Ҳақиқатан ҳам ўзи айтгандай, бу борада у мендан ҳеч қандай рухсат сўрагани йўқ, бу воқеадан огоҳ бўлишим биланоқ князь Куракинга эътиroz билдиридим ва ўз вазифасини аввалидек бажараверишини амр этдим. Агар сиз, аъло ҳазрат, арзимаган бир англалимовчилик учун бизнинг табааларимиз қонини тўкишини ихтиёр қиласангиз ва қўшинларингизни Россия тупроғидан чиқаришга рози бўлсангиз, мен бу воқеани эътиборсиз қолдирман ва биз ўзаро битим тузишимиз мумкин бўлади. Акс ҳолда, мутлақо сабабсиз бошланган бу ҳужумни даф қилишга мажбурман. Сиз, аъло ҳазрат, инсониятни янги уруш балосидан қутқазишга ҳали қодирсиз.

Александр»

отарда Неманнинг бу томонидаги француз аванпостига — Виконта қирғоғига етиб келди. Француз отлиқ соқчилари уни тұхтатди.

Тұқ қызил мундир, паҳмоқ шапка кийған гусар унтер-офицери отлиқ келаётган Балашевни күриб, «Тұхта!» деб қиңқирди. Бироқ Балашев дарров тұхтамади, отини битта-битта юргизиб келаверди.

Унтер-офицер қовоғини солиб, алланимаłар деб дүн-ғиллаб, Балашев устига бостириб келаверди-да, қиличини ушлаб рус генералига: «Кармисан, нимага әшитмайсан», деб үшқирди. Балашев қымлігіни айтди, офицерга хабар бергани унтер-офицер бир солдатни юборди.

Унтер-офицер Балашевни назар-писанд қылмасдан, ўз ўртоқлари билан полк ишлари ҳақида сүзлаб кетди ва рус генералига қайрилиб ҳам қарамади.

Олий қокимият ва зұр құдратга яқын турған, бундан уч соатгина бурун подшо билан сүзлашған ва умуман катта мансабларда бўлиб, иззат-әхтиромга ўрганған Балашевга бу ерда, рус тупроғида ўзига нисбатан бундай ғаддорлик, ҳаммадан ҳам кўра дағал куч томонидан кўрсатилған бу ҳурматсизлик ғоят ғайри табиий туюлди.

Офтоб булутлар орасидан мўраламоқда, ҳаво салқин, шабнам тушган эди. Қишлоқдан пода чиқди. Чўлда тўртгайлар бирин-кетин, худди сув юзида қалқиб ёрилаётган пуфакчалардай сакрашиб чугуллашмоқда.

Балашев қишлоқдан офицер келишини кутиб, атрофига қарапди. У билан бирга келған икки рус казак ва бир удайчи француз гусарларига, француз гусарлари эса уларга ҳар замон бир замонда индамай қараб қўйишишарди.

Афтидан, ҳозиргина уйқудан турған француз гусар полковниги йилт-йилт қилиб турған бўз отга миниб, икки гусар ҳамроҳлигига қишлоқдан чиқди. Офицер ва солдатлар мамнун ва олифта, отлари ҳам ўйноқи эди.

Бу — уруш бошланған дастлабқи кунлар эди, қўшинлар худди тинчлик вақтида кўриқдан ўтгани чиққандай тўқис, фақат кийимларida жанговар зеболик, юзларida ҳамиша уруш бошланиши болдида бўладиган хурсандлик аломати бор эди.

Француз полковниги эснашдан зўрға ўзини тийиб, ҳурмат сақлаб турди. У, афтидан, Балашев нима учун келганини тушунарди. У, Балашевни солдатлари сағидан олиб ўтиб, императорга учраш шарафига тезда нойил

бўлсангиз керак, билишимча императорининг қароргоҳи шу яқин ўртада деди.

Улар Риконта қишлоғидан француз гусарларининг отлари боғланадиган ғов ва қозиқлар ҳамда ўз полковнигига честъ бериб, рус мундирига ажабсиниб қараётган соқчи ва солдатлар ёнидан ўтиб, қишлоқнинг у четига чиқишиди. Полковникнинг гапига қараганда, икки километр нарида дивизия бошлиғи бўлиб, Балашевни ўша қабул қилиши ва керакли жойга олиб бориши керак эди.

Офтоб анча кўтарилиб, кўм-кўк майсалар устида жилваланаарди.

Улар майхонанинг орқасига ўтиб, энди адирга чиққанда, рўпарадан, адирнинг нарёғидан бир гурӯҳ отлиқ кўринди; буларнинг олдида, абзаллари қуёшда ярқираётган қора от устида шляпасига жига таққан, елкасига тушиб турган қора соchlари жингалак, қизил мантия кийган, узун оёқларининг тиззасини французларга ўхшаб олдинга чиқарган новча бир киши келмоқда эди. Бу одам порлоқ июнь қуёшида жигасини, қийматбаҳо жавоҳиротлари ва заруқаларини ярқиратиб Балашевга томон отини йўрттириб келаверди.

Жига, инжу, билагузуклар тақиб, зард-zeworга ботиб, савлат тўкиб келаётган киши билан Балашев орасида икки найза масофа қолганда, француз полковниги Юльнер эҳтиром билан «Je roi de Naples»¹ деб пичирлади. Дарҳақиқат бу одам Неапол қироли деб ном олган Мюрат эди. Нима учун Неапол қироли бўлиб олгани маълум бўлмаса ҳам, уни шундай деб аташар, қироллигига ўзи ҳам амин бўлгани учун илгаригидан кўра ўзини мафрур тутар, савлат тўкиб юради. У Неапол қироли эканлигига шу қадар ишонган эдики, Неаполдан кетишидан бир кун илгари хотини билан кўча алланиб юрганида, бир нечта итальян: «Viva il re!»² деб қичқирди; шунда у маҳзун табассум билан хотинига юзланиб: «Les malheureux, ils ne savent pas que je les quitte demain!»³ деган эди.

Бироқ, Неапол қироли эканлигига буткул ишонса-да, ташлаб кетаётган фуқаросининг қайғуга ботгани учун афсусланса ҳам, сўнгги вақтларда, ҳарбий хизматга қайтадан киринг деб ўмр этилгандан кейин, айниқса Напо-

¹ «Неапол қироли».

² «Яшасин қирол».

³ «Бу бечоралар эртага ташлаб кетаётганимни билишмайди ҳам».

леон билан Данцигда учрашғани ва қайниси император унга: «je vous ai fait Roi pour regner à ma place, mais pas à la vôtre»¹;—деганидан кейин у ўзига таниш бўлган эски йўлга тушиб олди, имкони борича қимматбаҳо ва рангбаранг нарсалар билан ўзига зеб бериб боқилган бўлса ҳам, ёф битмаган от шоти орасида қандай ўйноқиласа, шундай ўйноқилаб, қаерга ва нима учун бораётганини ҳам билмай, хушнуд ва мамнун кайфиятда Польша йўларида от чоптириб юрган эди.

Рус генералини кўргач, у елкасига тушиб турган жингалак сочли бошини виқор билан орқага ташлади-да француз полковниги Балашевнинг кимлигини зоти олийларига зўр эҳтиром-ла баён қилди, лекин фамилиясига келганда тили келишмади.

— De Bal-macheve! — деди қирол (полковникка қийин кўринган нарсани ўзига хос қатъийлик билан енгиб),— charmé de faire votre connaissance, général²— деб қўшиб қўйди қиролларга хос илтифот билан. Лекин баланд товуш билан тез-тез гапира бошлаган замон унинг барча қироллик фазилатлари йўқолди ва у ўзига хос соддадиллик билан такаллufcиз сўзлай кетганини ўзи ҳам билмай қолди. У Балашев миниб келган отнинг яғринига қўлини қўйди ва худди вазиятга баҳо беришдан ожиз бўлгани учун афсуслангандай деди:

— Eh bien, général, tout est à la guerre, à ce qu'il paraît³.

— D Sire,—деб жавоб қилди Балашев,—l'Empereur mon maître ne désire point la guerre, et comme Votre Majesté le voit,⁴— votre Majesté⁵ деган унвон Мюрат учун янги унвон эди, лекин Балашев сохта бир дабдаба билан бу изборани атайлаф бир неча мартаба такрорлади.

Мюрат monsieur de Balachoff⁶ning сўзига қулоқ соларкан, юзи ёришиб кетиб, бемаъни бир мамнуният билан

¹ Мен сизни ўз билганингизча эмас, мен истаганча салтанат сурасиз деб қирол қилган эдим.

² Бальмашев! Сиз билан танишганимдан кўп хурсандман, генерал.

³ Нима ҳам қила олардик, генерал, уруш бошланиб кетганга ўхшайди.

⁴ Зоти шоҳона рус императори урушни истамайди, буни жаноби олийлари кўриб турбидилар.

⁵ Жаноби олий.

⁶ Балашев жанобларини.

тиржайиб турар эди. Бироқ гоvau tē oblige¹ дегандан у ҳам қирол ва ҳам иттифоқчи сифатида Александрнинг элчиси билан давлат ишлари тўғрисида сўзлашни зарур топди, у отдан тушиб, Балашевни қўлтиқлаб олди да, ҳурмат сақлаб турган мулозимларидан бир неча қадам нарироққа борди ва маънодор қилиб гапиришга уриниб, у билан нари-бери юра бошлади. Пруссия тупроғидан аскарларини чиқариб олиб кетишни талаб қилиш император Наполеоннинг иззат-нафсига текканини, бу хабар ҳаммага маълум бўлиб қолгани, айниқса Франция шавнига ҳақорат бўлиб тушганини эслади. Балашев, бу талабнинг ҳеч қандай ҳақорат бўлиб тушадиган жойи йўқ, чунки... деб гап бошлаган эди, Мюрат унинг сўзини оғиздан олди.

— Демак, урушни император Александр бошлагани йўқ демоқчисиз? — деди тўсатдац Мюрат бемаъни бир илжайиш билан.

Балашев урушни дарҳақиқат Наполеон бошлади деб ўйлашининг сабабларини айтиб берди.

— Eh, mon cher général, — деди Мюрат яна унинг сўзини бўлиб — je désire de tout mon cour que les Empereurs s'arrangent entre eux, et que la guerre commence malgré moi^{se} termine le plutôt possible². Мюратнинг сўз оҳангига хўжаларининг оралари бузилган бўлса ҳам, меҳрибон дўст бўлиб қолишини истаётган хизматкорларнинг сўз оҳангига ўхшар эди. Улуғ князни, унинг соглигини сўради, у билан Неаполда завқ билан ўтказган яхини дамларини хотирлади. Сўнгра худди қироллик унвони бирдан эсига тушиб қолгандай керилиб, тож кияётган вақтда қандай вазиятда турган бўлса, худди ўшандай вазиятда туриб қоматини ростлади ва ўнг қўлини силкитиб: Je ne vous retiens plus général; je souhaite le succès de votre mission³, — деди-ю, қизил зардўз мантия ва жигасини ҳилпиратиб, қимматбаҳо дурру жавоҳирларини ярқиратиб, эҳтиром-ла кутиб турган мулозимларига томон кетди.

¹ Қироллик унвонининг ўз бурчи бор.

² Оҳ, лутфкор генерал, мен чин қалбимдан, императорлар ўз ораларидағи можарога тезроқ хотима берішини ва менинг хоҳишимга қарши бошланган урушнинг тезроқ тугалишини истар эдим.

³ Сизни йўлдан қолдирмайман, генерал, элчилигингизга мұваффакият тилайман.

Балашев ҳам отланиб жўнади, Мюратнинг сўзиға кўра, у тез фурсатда Наполеон ҳузурига киришни мўлжаллаган эди, бироқ тез фурсатда Наполеон билан учрашиш ўрнига, иккинчи қишлоққа етганда Даву пиёда корпусининг соқчилари, олдинги линиядаги сингари, уни тўхтатиши ва корпус командирининг адъютанти Балашевни қишлоққа, маршал Даву ҳузурига бошлаб кетди.

V

Даву император Наполеоннинг Аракчееви эди, лекин Аракчеев сингари қўрқоқ бўлмаса ҳам, ўшанинг ўзидай тиришқоқ, бераҳм ва ўз садоқатини фақат шафқатсизлик билангина ифода қиласиган бир кимса эди.

Табиат оламида бўрилар нечоғли зарур бўлса, давлат идораси организмида ҳам бундай одамлар шу ҷоғли зарур, буларнинг ҳукумат бошлиғи ёнида бўлиши ва унга яқинлиги нақадар номувофиқ кўринса ҳам, булар доим ҳозир ва нозирдирлар. Гренадёрларнинг¹ мўйловини ўз қўли билан юлган, асабларининг заифлиги туфайли хавфхатарга тоб беролмайдиган, бараҳм, маърифатсиз, сарой зумрасига мансуб бўлмаган бераҳм Аракчеевнинг Александр каби олижаноб ва мулоийм кишининг саройида шунча кучга эга бўлшини фақат шу билан изоҳлаш мумкин.

Балашев кирганда маршал Даву бир деҳқон ҳовлисининг омборхонасида, ёғоч бочка устида, счётларни кўриш-текшириш билан машғул эди, адъютанти эса тикка турарди. Қишлоқда бундан дурустстроқ уйлар ҳам бор эди-ю, лекин маршал Даву қозогини солиб юриш ҳуқуқига эга бўлиш учун атайлаб ўзини ёмон шароитга соладиган кишилар тоифасидан эди. Бу тоифа одамлар шунинг учун ҳамиша шошилиб, тинмасдан ишлайдилар. Маршал Даунинг юзида «одамга ўхшаб ҳаёт кечириш ҳақида ўйлагани фурсат қайда, кўриб турибсиз, ифлос бир омборхонада, бочка устида ўтириб ишлайпман» деган ифода бор эди. Бу тоифа шахсларнинг бирдан-бир ҳузур-ҳаловати ва талаби шавқ-завқ тўла ҳаёт манзарасига дуч келганда кўнгилсиз ва тинимсиз фаолиятларини пеш қилишдан иборатдир. Ҳузурига Балашев олиб кирилганда Даву мана шу ҳузур-ҳаловатдан баҳраманд бўлди. Рус генерали кирганда

¹ Гренадёр — пиёда аскарларнинг сараланган қисми.

У ўз ишига қаттиқроқ берилиб кетди; гўзал тонгдан ҳамда Мюрат билан қилингани сухбатнинг нашъасидан очилиб кетган Балашевга қўзойнак орқали бир қараб қўйди-ю, аммо ўрнидан турмади ва ҳатто қимирламади, баттар қовоғини солиб, заҳарханда қилиб қўйди.

Бу йўсинда қабул қилинишидан Балашев оғринганини унинг юзидан пайқаб, Даву бошини кўтарди ва совуққина қилиб, нима хизмат билан келганини сўради.

Балашев, мен император Александринг генерал-адъютанти эканлигимни, унинг номидан Наполеон ҳузурига ҳатто вакил бўлиб келганимни Даву билмаса керак, шунинг учун ҳам мени совуқ қабул қилди, деган хаёлга бўриб, дарҳол ўз унвонини ҳамда нима мақсадда келганини эйтди. Бироқ Балашев кутмагандан Даву унинг сўзини эшитиб, яна ҳам қовоғини солди ва жеркиб:

— Қани олиб келган номангиз? — деди. — Donnez-le moi, je l'enverra à l'Empereur¹.

Балашев, номани императорга ўз қўлим билан топширишим амр этилган, деди.

— Императоринг изнинг амри ўз армиянгизда ўтади, бу ерда эса,— деди Даву,— бизнинг айтганимизни қилишингиз керак.

Даву худди рус генерали бу дағал кучга қанчалик тобе эканини яна бир марта билдириб қўймоқчи бўлгандай навбатчини чәқириб келгани адъютантини юборди.

Балашев подшонинг номаси солинган пакетни столга қўйди (ошиқ-мошиғи узилиб кетган эшикни икки бочка устига қўйиб стол ясашган ёди). Даву пакетни олиб устидаги хатни ўқиди.

— Мени ҳурмат қилиш-қилмаслик ўз ихтиёриғизда,— деди Балашев.— Лекин шуни айтиб қўйишни лозим деб топаманки, мен ҳазрати олийларининг генерал-адъютанти бўламан...

Даву индамай унга қаради. Балашевнинг юзида бир оз ҳаяжон ва ташвиш ифодаси борлигини кўриб, афтидан, яйраб кетди.

— Сизни лозим бўлганича ҳурмат қиламиз! — деди ва конвертни чўнтағига солиб, омборхонадан чиқиб кетди.

Бир дақиқа ўтар-ўтмас маршалнинг адъютанти жаноб де Кастре кирди ва Балашевни маҳсус тайёрланган ўйга олиб кетдй.

¹ Беринг бу ёққа, мен императорга юборман.

Балашев шу куни маршал билан бирга омборхонада, бочкалар устига қўйилган ўша тахтада овқатланди.

Эртасига эрталаб Даву отланди ва Балашевни чақириб, шу ерда кутиб туришини амр бўлган тақдирда юклар билан бирга йўлга чиқишини, жаёноб де Кастредан бўлак ҳеч ким билан гаплашмаслигини таъкидлади.

Балашев тўрт кунлик танҳоликдан, диққатбозликдан сўнг изму ихтиёри бировларнинг қўлида эканлиги ва ўзига яраша иззат-эҳтиром қўрмаганидан руҳи тушиб, бир неча кун бурун қудратли муҳиттга яқин одам бўлгани учун ҳам изтироб чекиб, маршалнинг юклари, бутун қишлоқни әгаллаган француз қўшилари билан бирга, бир неча манзилдан сўнг Вильнога келди; тўрт кун бурун у мана шу заставадан чиқиб кетган ва ҳозир уни французлар ишғол қилган эди.

Эртасига императорнинг камергери monsieur de Түренне¹ Балашевнинг олдига келди ва император Наполеон уни қабул қилишини истаганини билдириди.

Балашев тушган ҳовлиниң олдидা бундан тўрт кун муқаддам Преображенский полкнинг соқчилари турган эди; энди эса пахмоқ шапка, тақаси очиқ кўк мундир кийгани икки француз гренадёри, гусар ва уланлардан ташкил топган соқчилар басавлат адъютант, маҳрам ва гене аллардан иборат мулозимлар Наполеоннинг чиқишига мунтазир бўлиб, зина олдидаги от ва унинг мамлукис² Рустанини қуршаб туришар эди.

Наполеон Балашевни Вильнода, бундан тўрт кун муқаддам Александр уни жўнатган ўша уйда қабул қилишди.

VI

Балашев, сарой дабдабаларига ўрганиб қолган бўлса ҳам, Наполеон саройидаги зебу зийнат ва ҳашаматни кўриб тонг қолди.

Граф Тюрен уни каттакон қабулхонага блиб кирди, бу ерда анчагина генерал, камергер ва поляк магнатлари (буларнинг кўпини Балашев рус императорининг саройида кўрган эди) Наполеонга мунтазир бўлиб ўтиришган эди. Дюрокнинг сўзиға кўра император Наполеон

¹ Граф Тюрен.

² Мамлук — отлиқ қўриқчи аскар (ред.).

рус генералини сайрга чиқиш олдидан қабул қилиши керак эди.

Кўп ўтмай навбатчи камергер каттакон қабулхонага чиқди ва одоб билан Балашевга таъзим қилиб, ўзи билан бирга юришни таклиф этди.

Балашев кичкина қабулхонага кирди, бунинг бир эшигидан кабинетга кириларди, рус императори Балашевни шу кабинетдан жўнатган эди. Балашев бир-икки дақиқа кутиб турди. Эшик орқасидан илдам қадам товуши эшитилди. Кейин эшикнинг иккала табақаси ланг очилди-ю, ҳамма ёқ жимжит бўлди ва кабинетдан бошқа одамнинг дадил ва шахдам қадам товуши эшитилди: Бу Наполеон эди. У отлиқ сайр-томошага чиқишида киядиган либосларини ҳозиргина кийган эди. Думалоқ қорнига тушиб турган оқ жилёткаси устидан олди очиқ кўк мундир кийган, семиз, калта сонига кийик терисидан тикилган оқ шими таранг ёпишиб турар, оёғида қўнжи узун этик; калта соchlари афтидан, ҳозиргина таралган, лекин бир тутам сочи кенг пешонасдининг ўртасига тушиб турарди, оппоқ, тўла бўйни мундирининг қора ёқасидан ажралиб кўриниб турар, ундан атир ҳиди анқирди. Бағбақаси осилган ёш ва тўла юзида императорларга хос улуғворлик, лутф-карам ифодаси намёён эди..

У бошини жиёл орқага ташлаб, ҳар қадамида силкина-силкина тез-тез юриб чиқиб келди. Унинг гирдиғумдан келган гавдаси — кенг ва гўштдор елкалари олдинга чиқиб турган қорни ва кўкраги яхши майшат сурадиган қирқ яшар кишиларнинг қоматидек савлатли ва салобатли эди. Бундан ташқари, шу бугун унинг кайфи жойида эканлиги кўриниб турар эди.

У Балашевнинг эҳтиром билан қилган таъзимига бошини қимирлатибди жавоб берди ва худди ҳар бир дақиқа вақтини аядиган, айтадиган гапини олдин тайёрлашни ўзига эп кўрмайдиган, лекин ҳамиша керакли гапни айтишга, кўзи етадиган гапдон киши сингари дарров:

— Салом, генерал! — деб гап бошлади Наполеон.— Император Александрнинг сиздан бериб юборган но масини олдим, келганингизга хурсанд бўлдим.— У катта-катта кўзларини бир дақиқа Балашевга тикиб турди-да, дарров бошини бошқа ёққа бурди.

Наполеон, афтидан, Балашевнинг кимлигига сира қизқицас эди. Факат ўз кўнглидан ўтаётган гапларгагина

зътибор қилаётгани билиниб турага эди. Наполеон ўз шахсига алоқаси бўлмаган нарсаларга мутлақо аҳамият бермас, назаридаги дунёдаги ҳамма нарса унинг иродасига боғлиқдай кўринар эди.

— Мен урушни истамайман ва урушмоқчи ҳам эмас эдим,— деди у.— Лекин мени шунга мажбур қилишди. Мен ҳозир ҳам (бу сўзга урғу бериб гапирди) сиз бера оладиган барча изоҳларни қабул этишга тайёрман,— деди ва рус ҳукуматидан нима учун норози эканлигини қисқа ва равшан баён этди.

Мароми билан дўстона тарзда гапираётган француз императорининг сўз оҳангидан Балашев, Наполеон сулҳ тарафдори ва музокара олиб боришга тайёр, деган қатъий фикрга келди.

Наполеон нутқини тугатиб, рус сафирига савол наэари-ла қараганда, Балашев:

— Sire! L'Empereur, mon maître,¹— деб олдин ўйлаб қўйилган нутқини бошлади, бироқ тикилиб қараб турган императорнинг назари остида ўзини йўқотиб қўйди. Наполеон Балашевнинг мундир ва қиличига хиёл жилмайиб қараб, гўё, сизни салобат босди, ўзингизни тутиб олинг, деб тургандек эди. Балашев ўзини қўлга олди ва сўзида давом этди. Куракиннинг паспортларни талаб қилиши, деди Балашев, император Александрнинг фикрича урушга сабаб бўлолмайди, Куракин императордан ижозат олмай ўзбошимчалик қилган, император Александр урушга қарши, Англия билан Росеянинг ҳеч қандай алоқаси йўқ.

— Ҳозирча йўқ,— деб қўшиб қўйди Наполеон ва худди ўз ҳиссиётига берилиб кетишдан қўрққандай, қовоғини солди-да, давом эттираверинг, дегандай қилиб Балашевга хиёл бош иргатди.

Балашев, тайинланган сўзларнинг ҳаммасини баён қилиб бўлгач, император Александр осойишталик тарафдори, лекин музокарани шу шарт билан бошлайдики... деб сўз тополмай қолди: император Александр номада ёзмаган бўлса ҳам Салтиковга рескриптга киргизишини буюрган ва Наполеонга оғзаки етказишини Балашевга амр этган сўзларни хотирлади. «Рус тупроғидә битта ҳам қуролли душман қолмагандагина» деган сўзлар Балашевнинг эсида бўлса ҳам, лекин алланечук бир мураккаб

¹ Зоти олийлари! Менинг олижаноб императорим...

түйғу оғиз сөгани қўймади. Айтишга шунча жазм қиласа ҳам айтольмади. Иккиланиб туриб: «Француз қўшинлари Неманнинг нариги томонига чекиниш шарти билан», — деди. Сўнгги сўзларни Балашев тортиниб айтганини Наполеон пайқади: унинг ранги ўзгарди, сўл болдири титрәй бошлади. У, турган жойидан қимирламай, аввала гидан кўра баландроқ товуш билан тез-тез гапира кетди. Наполеон гапираётган чоғда Балашев бир неча мартаба беихтиёр унинг сўл болдирига кўзи тушди; Наполеон товушини баландлатган сайин болдири қаттиқроқ титрар эди.

— Мен ҳам император Александр-Сингари сулҳамният тарафдориман,— деб гап бошлади у,— сулҳ ўрнатаман деб ўн саккиз ойдан бери жон куйдираётган мен эмасми? Ўн саккиз ойдан бери мен бунинг сабабини тушунтириб беришларини кутиб ётиман.— У қовоғини солди ва савол берәётгандай кичкина, оппоқ, сўлқилдоқ қўли билан имо қилиб, деди: — Музокара бошлаш учун мендан нима талаб қилинади?

— Неманнинг нариги қирғоғига чекиниш талаб қилинади, жаноб олий,— деди Балашев.

— Неманнинг нариги қирғоғига? — деб такрорлади Наполеон.— Энди Неманнинг нариги қирғоғига чекин дейсизми? Фақат шуми? — деди яна Наполеон Балашевга тикилиб.

Балашев таъзим қилди.

Бундан тўрт ой муқаддам Померания тупроғидан чи-киб кетиш талаб қилинган бўлса, энди фақат Неманнинг нариги қирғоғига чекиниш талаб қилинмоқда эди. Наполеон шартта бурилди ва уйда у ёқ-бу ёққа юра бошлади.

— Музокара бошлаш учун Неманнинг у қирғоғига чекинишингиз талаб қилинади, дейсиз. Ҳолбуки бундан икки ой бурун музокара бошлаш учун Одер ва Висланинг у томонига чекинишим шарт қилиб қўйилган эди.

У йндамай, унинг бу бурчагидан у бурчагига борди ва яна Балашевнинг рўпарасига келиб тўхтади. Унинг қаҳрли юзи ҳайкал сингари қотиб қолганга ўхшар, сўл оёғи илгаригидан кўра қаттиқроқ титрар эди. Чап болдири титрашини Наполеоннинг ўзи биларди. Бу ҳақда у кейинчалик: «La vibration de mon mollet gauche est un grand signe chez moi¹— деган эди.

¹ Сўл болдириминнинг титрашида буюк бир ҳикмат бор.

— Одер ва Висладан чекинишини Баден шаҳзодасидан талаб қилиш мумкин, лекин мендан эмас,— у қичқириб юборай деганини ўзи ҳам билмай қолди.— Петербург билан Москвани берганларингда ҳам мен бу шартни қабул қилмайман! Урушни сиз бошладингиз дейсизми? Лашкаргоҳга ким олдин келди? Мен эмас, император Александр. Мен миллионларча пулни сарф қилиб қўйганимдан кейин музокара бошлашни таклиф қиласизларми? Англия билан иттифоқ тузиб аҳволларинг танг бўлганда музокара бошлашни таклиф қиласизларми! Англия билан иттифоқдош бўлишдан мақсадларингиз нима? Бу иттифоқдан нима мағфаат кўрдинглар? — деди у шошиб-пишиб, бу сўзларни афтидан, сулҳ тузишнинг фойдаси ва имкониятларини муҳокама қилиш учун эмас, балки ўз иқтидори ва ҳақлигини кўрсатиш ҳамда Александрнинг ноҳақлиги ва хатосини исботлаш учун айтаётган эди.

Гапни бундай бошлашдан мақсади, афтидан, ўз ва зиятигининг устунилигини кўрсатиш ва бунга қарамасдан ҳина музокара олиб боришга рози эканлигини билдириш эди. Бироқ сўзга кириб кетди, гапирган сари ўз нутқини идора қилишдан ожизлик қила бошлади.-

Энди унинг нутқдан мақсади ўзини кўкларга кўтариб, Александрни ерга уриш эди. Балашев билан кўришган маҳалда бу сира кўнглига келмаганди.

— Турклар билан сулҳ тузган эмишсизлар, ростми? Балашев тасдиқ қилгандек бош иргади.

— Ҳа, сулҳ тузилди... — деб гап бошлади Балашев. Бироқ Наполеон унинг сўзини отғиздан олди. Афтидан, ёлғиз ўзи гапирмоқчи эди. У тантиқ одамларга хос маҳмаданалик, сабрсизлик, тажанглик билан сўзлаб кетди.

— Ҳм, биламан, сизлар Молдавия ва Валахияни ололмагач, Туркия билан сулҳ туздинглар. Мен бўлсан Финландия каби шу ўлкаларни ҳам подшоҳингизга берар эдим. Мен император Александрга Молдавия билан Валахияни бераман деб ваъда қилган эдимми, албатта берар эдим, лекин энди у шундай гўзал ўлкалардан маҳрум бўлди. Бу ўлкаларни у империясига қўшиб, ўз даврида Россияни Ботник кўрфазидан Дунай мансабигача кенгайтириши мумкин эди. Буюк Екатерина ҳам бундан катта иш қилолмас эди,— деди Наполеон борган сари қизишиб у ёқдан-бу ёққа юаркан, у Тильзитда, Александрнинг ўзига айтган сўзларни Балашевга айтаётган эди.— Tout cela il l'aurait dû à mon amitié. Ah!

quel beau règne, quel beau règne! — Бу сўзларни бир неча марта тақрорлагандан кейин тўхтаб чўнтағидан олтин тамакидонини олди-ю, жон-жаҳди билан бурнига торти.

— Quel beau règne aurait pu être celui de l'Empereur Alexandre!¹

У афсусланган бўлиб, Балашевга қаради. Бадашев бир нима демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаганда Яна шошиб-пишиб унинг сўзини бўлди.

— Менинг дўстлигим соясида унинг қандай орзулари ушалмай қолган эди? — деди Наполеон таажжуб-ла елкасини қисиб.— Менга дўст бўлишдан кўра менинг душманларимни ўз теварагига йифиши афзал кўрди. Яна кимларни денг? — деб давом этди.— Штейнлар, Армфельдлар, Бенигсенлар, Винцингероделарни. Штейн — ўз ватанидан бадарга қилинган бир хоин; Армфельд — фосиқ ва иғвогар, Винцингероде — Франциянинг қочоқ бир табааси, Бенигсен, бошқалардан кўра ҳарбий ишни унча-муンча билади, лекин шундай бўлса ҳам 1807 йилда қўлидан ҳеч нарса келмаган, нўноқ киши, бу одам император Александрга даҳшатли нарсаларни эслатиши керак эди... Истеъдодли бўлган тақдирда-ку, улардан фойдаланиш мумкин бўлар эди, — давом этди Наполеон, ҳақли ёки кучли (унинг учун барибир эди) эканлигини кўрсатадиган янгидан-янги мулоҳазаларни сўз билан ифодалашга аранг улгуриб,— лекин бу хислат уларда йўқ, улар шундай истеъдодсиз кишиларки, на урушга ярайди, на тинчлик даврга! Бошқаларга қараганда Барклай бирмунча дуруст дейишади: аммо мен унинг дастлабки ишини кўрганимдан кейин бундай дея олмайман. Хўщ, булар, бу сарой аҳллари нималар билан машғул! Пфуль бир нарса ни таклиф қилса, Армфельд у билан тортишади, Бенигсен мулоҳаза юргизади, ҳаракат бошлаши керак бўлган Барклай эса қандай қарорга келишни билмасдан, фурсатни ўтказиб юборади.Faқат Багратион ҳарбий киши. Гарчи у аҳмоқ бўлса ҳам тажрибаси, кўз билан чамалаш қобилияти ва дадиллиги бор... Бу расвою раддивалолар орасида сизнинг ёш подшоҳингиз қандай роль ўйнайди? Улар подшоҳингизнинг обрўини тўкишади ва рўй берётган ҳодисанинг масъулиятини унга тўнкашади. Un souverain ne doit etre à l'armée

¹ Менинг дўстлигим тўфаъли императорингиз буларга мусассар бўлар эди. Ўҳӯ, император Александрнинг салтанати қандай гўзал салтанат бўлар эди! Ўҳӯ, нақадар гўзал салтанат бўларди.

que quand il est général¹, — деди у афтидан, рўйирост Александрга таъна қилиб. Император Александр саркарда бўлиш орзусида эканлигини Наполеон биларди.

— Уруш бошланганига бир ҳафта бўлди-ю, аллақачон Вильнони қўлдан бердинглар. Кучларингиз иккига бўлиниб, Польша тупроғидан ҳайдалдингизлар. Армияларингиз нолияпти.

Наполеоннинг сўзларини хотирида сақлашга аранг улгураётган ва бу сафсата гапларни зўрга уқиб олаётган Балашев бунга жавобан:

— Бильакс, аъло ҳазрат, қўшинларимизнинг бирдан-бир хоҳиши,— деб гап бошлаган эди, Наполеон унинг сўзини бўлди:

— Ҳаммасини биламан, ҳаммасидан хабардорман, қанча батальонингиз борлигини ҳам беш бармоғимдай биламан. Сизларнинг қўшинларинг икки юз мингга ҳам етмайди, менинг аскарим эса уч баравар ортиқ; онт ичамки,— деди Наполеон қасам деган нарсани бир пулга олмаслигини унугтиб,— *ma parole d'honneur que jai cinq cent trente mille hommes de ce côté de la Victule*². Туркларинг сизга ҳеч қандай ёрдами тегмайди: улар ҳеч нарсага ярамайди, сизлар билан сулҳ тузиб буни исботлашди. Шведларнинг қироли жинни эди, унинг ўрнига Бернадотни қирол қилишди, бу ҳам дарров ақлдан озди, чунки фақат ақлдан озган швед Россия билан иттифоқдош бўлиши мумкин.— Наполеон заҳарханда қилди ва бурнакисини яна бурнига тутди.

Балашев Наполеоннинг ҳар бир сўзига эътиroz билдиromoқчи бўлар ва нима дейишини ҳам биларди, лекин ҳар гал бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганида Наполеон унинг сўзини бўларди. Шведлар ақлдан озгаи деганда Балашев, Россия Швеция томонида бўлса Швеция оролга айланади, демоқчи бўлди, бироқ Наполеон унинг товушини босиш учун жаҳл билан бақириб гапирди. Зардаси қайнаган Наполеон шундай бир кайфиятда эдики, киши бундай ҳолатда фақат ўз ҳақлигини ўзига исбот қилиш учунгина ҳадеб гапираверади. Балашев оғир

¹ Император саркарда бўлган тақдирдагина армия қошига келиши керак.

² Худо ҳаққи, Висланинг бу ёғида беш юз ўттиз минг аскарим бор.

аҳволга тушиб қолди: у элчи сифатида ўз обрўйинни йўқотиб қўйишдан қўрқар ва эътиroz билдириш зарурлигини сезарди; аммо у одам сифатида, бекордан-бекорга ғазабланиб ўзини унуган Наполеон олдида маънавий жиҳатдан қисилиб қолди. Ҳозир Наполеон айтган сўзларнинг аҳамияти йўқлигини, эс-ҳушини йигиб олса бу сўзларни айтгани учун ўзи ҳам хижсолат бўлишини Балашев билар эди. У ерга боқиб, Наполеоннинг қимирлаб турган семиз сёкларига қарапкан, кўзига боқмасликка тиришарди.

— Мен сизларнинг иттифоқдошларингни икки пулга олмайман,— деди Наполеон.— Менинг иттифоқдошларим — поляклар: улар саксон минг киши. Ҳаммаси арслондай олишади. Буларни икки юз мингга етказаман.

Шу гапни айтиб, Наполеон ёлғонлиги муқаррар бўлган нарсани ганирганлигидан ва тақдирга тан берган Балашев ҳамон қаршисила лом-мим демай турганидан яна ҳам газабланди шекилли, бирдан орқага қайтди ва Балашевнинг рўбарўсига келиб, оппоқ қўлларини пахса қилиб, жекирди:

— Шуни билиб қўйингки, агар сиз Пруссияни менга қарши қўйсангиз, мен уни Европа харитасидан ўчириб ташлайман,— деди ғазабдан ранги ўчиб, афт-башараси бужмайиб, кичкина қўлларини бир-бирига уаркан,— Сизларни Двина, Днепрнинг нарёғига улоқтириб тащлайман: Европанинг хиёнаткорлиги ва кўрлиги туфайли сиз бузиб ташлашга муваффақ бўлган ўша тўсиқни ўзларингга қарши тиклайман. Ўшанда ҳолларингиз нима бўлганини кўрамиз, мендан йироқлашиб нимага эришганларинг ўшанда маълум бўлади.— Шу сўзларни айтиб, индамай у ёқдан-бу ёққа юаркан, тўла елкалари силкинар эди. У тамакидонини нимчасининг чўнтағига солди, яна олди ва бир неча мартаба бурнига тутгач, Балашевнинг қаршисига келиб тўхтади. Индамай туриб, Балашевнинг кўзига истеҳзо билан тик қаради ва паст товуш билан деди: — *Et serpentant quel beau regne aurait pu avoir votre maître!*¹

Балашев эътиroz билдириш заруратини сезиб, Россиянинг аҳволи бунчалик оғир эмас, деди. Наполеон унинг сўзларига қулоқ солмаётган бўлса керак, ҳамон индамай истеҳзоли табассум билан тикилиб турар эди. Балашев: «Россияда ўрушнинг охири баҳайр бўлади деб умид қи-

¹ Ҳай аттанг, подшоҳингиз қандай гўзел салтанатга эга бўлиши үмкин эди.

лишади», деди. Наполеон худди «биламан, шундай дейиш сизнинг бурчингиз, лекин бунга ўзингиз ишонмайсиз, мен сизни ўз фикримнинг тўғрилигига ишонтирдим» дегандай қилиб лутфан бош иргатди.

Балашев сўзини тугатганда Наполеон яна тамакидонини олиб ҳидлади ва худди сигнал бергандай полни икки мартаба оёғи билан депсиб қўйди. Эшик очилди: икки букилиб таъзим қилган камергер императорга шляпа ва қўлқопини берди, иккинчиси рўмолчасини узатди. Наполеон уларга қарамасдан, Балашевга юзланди:

— Ймператор Александрга менинг номидан шуни етказинг,— деди шляпани оларкан,— мен ҳамон аввали гидай унга содиқман, уни яхши биламан ва олижаноб хислатларига юксак баҳо бераман. *Je ne vous retiens plus, général, vous recevez ma lettre à l'Empereur*¹. Шуни деб Наполеон тез-тез қадам ташлаб эшик томон юрди. Қабулхонада турганларнинг ҳаммаси унинг олдига ўтиб зинадан пастга югуриб тушиди.

VII

Наполеон ғазабнок бўлиб, шунча пасту баланд гапларни айтгандан кейин ва энг охир совуққина қилиб *«Je ne vous retiens plus, général, vous recevez ma lettre»*, деганидан сўнг Балашев; энди Наполеон мен билан учрашиш у ёқда турсин, таҳқирланган ва ўзининг ўринисиз ғазабланганини қўрган сафир билан кўришмасликка ҳаракат қиласди, деб ишонган эди. Бироқ Наполеон Дюрок орқали Балашевни шу буғуноқ тушки овқатга таклиф қилиб, уни ҳайратда қолдириди.

Тушки овқатда Бессьеर, Коленкур ва Бертьелар бор эди.

Наполеон хушнуд бўлиб Балашевни меҳрибонлик билан қаршилади. Эрталабки қилмишидан хижолат тортиш ва афсусланиш у ёқда турсин, аксинча, Балашевнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қиласди. Мен ҳам хато қилишим мумкин деган фикрни аллақачонлардан бери хаёлига келтирмаслиги, мен йима иш қилсан ҳам таҳсинга сазовордир деб билғанлиги Наполеоннинг қиёфасидан кўриниб турар эди.

¹ Мен сизни энди тутиб турмайман, генерал, подшога ёзган иноммани сизга беришади.

Император отга мишиб Вильони айлациб келганидан кейин, жуда хушхол эди, шаҳар аҳолиси уни хурсандлик билан қаршилаб, хурсандлик билан кузатди. Наполеон ўтган кўчаларда гиламлар, байроқлар унинг вензеллари билан безалган, поляк хонимлари рўмлочларини силкитиб, уни табриклишган эди.

Наполеон овқат маҳалида Балашевни ёнига ўтқазиб, унга меҳрибонлик қилди, шу билан бирга, уни ўз саройига мансуб, ўз планларига хайриҳо бўлган, муваффақиятларидан суюнадиган бир шахс ўрнида кўриб мусамма қилди. Сўз орасида у Москвадан гап очиб, Балашевдан Россия пойтахти ҳақида баъзи нарсаларни сўради; фақат бормоқчи бўлган жойга қизиқсинаётган сайдиҳ тарзида эмас, балки Балашев рус бўлгани учун менинг ҳар нарсани билишга тирищाटганимга қойил бўлсин, деган хаёлда Москвадан сўз очиб, жуда кўп саволлар берди.

— Москванинг қанча аҳолиси бор, Москвада нечта ҳовли бор? Москвани Moscou la sainte (Муқаддас Москва) дейишлари ростми? Москвада қанча черков бор? — деб сўради.

Москвада икки юздан ортиқ черков бор, деган жавобга у:

— Шунча черковнинг нима қераги бор? — деди.

— Рус халқи жуда тақводор, — деб жавоб қилди Балашев.

— Ҳа, айтгандай, монастиръ ва черковларнинг кўплиги халқнинг орқада қолганлигини кўрсатади,— деди Наполеон ва бу фикримга қандай баҳо бераркан дегандай Коленкурга қараб қўйди.

Балашев француздар императорининг фикрига назокат билан эътиroz билдириб:

— Ҳар бир ўлканинг ўз урфу одати бор,— деди.

— Лекин Европанинг ҳеч қаерида бундай аҳволни кўрмайсиз,— деди Наполеон.

— Зоти олийларидан узр сўрайман,— деди Балашев,— Испаниянинг ҳам монастиръ ва черковлари Россиянидан кам эмас.

Француздарнинг яқинда Испанияда учраган мәжлибиятларига ишора бўлган бу жавоб Балашевнинг сўзига кўра, император Александрнинг саройида катта баҳо бўлса ҳам, бу ерда, Наполеоннинг дастурхони сялган эътиборсиз қолди.

Устида

Жаноб маршалларнинг лоқайдлик ва ажабсийишини ифода этган юзларида Балашев пичинг тарзида айтган бу гапнинг нимаси пичинг деган бир маъно бор эди. Уларнинг юз ифодаси пичинг бўлса бордир, лекин биз тушунмадик, ёки бунинг нимаси кесатиқ экан деб турар эди. Ёу пичинг шу қадар билимай ўтдики, Наполеон ҳатто уни пайқамади ва гўллик қилиб Балашевдан Москвага борадиган тўғри йўл қайси шаҳарлардан ўтади, деб сўради. Бутун меҳмондорчилик давомида сергак ўтирган Балашев: comme tout chemin mène à Rome, tout chemin mène à Moscou¹, йўл жуда кўп, ўша йўллар жумласида Карл XII юрган Полтава йўли ҳам бор, деб айтди ва жавобни дўндирганидан мамнун бўлиб, беихтиёр қизариб кетди. Балашев «Poltawa» деб сўзини тугатмасданоқ Коленкур Петербургдан Москвага борадиган йўлнинг ноқулайлиги, ўзининг Петербург хотиралари ҳақида гап очди.

Овқатдан сўнг қаҳва ичгани Наполеоннинг кабинетига кириши. Тўрт кун муқаддам бу хона император Александрнинг кабинети эди. Наполеон ўз ўрнига ўтириди ва қаҳва қўйган севр чинни пиёласига қўл узатаркан, Балашевни ёнидаги стулга ўтиришга таклиф қилди.

Овқатдан сўнг киши шундай бир кайфиятда бўладики, бу кайфият хушхол бўлишга ва ҳаммани дўст кўришга ҳар қандай оқилона сабабдан кўра кўпроқ рафбатлантиради. Наполеон ҳозир мана шундай кайфиятда эди. Назарида уни ғоят эҳтиром қиласидиган дўстлари орасида ўтиргандай эди. Наполеон овқатдан кейин Балашев дўстим ва муҳибим бўлиб қолди, деб ишонган эди. У, Балашевга ёқимли ва хиёл истеҳзоли табассум билан мурожаат этди:

— Бу император Александр турган ўша уй эмиш. Жуда ғалати-а, нима дедингиз, генерал? — деди Наполеон, ҳамсуҳбатига бу сўз хуш келади деган хаёлда, чунки бу Наполеоннинг Александрдан устун туришини исбот қиласар эди.

Балашев нима жавоб қайтаришини билмай, бош иргатиб қўйди.

— Ҳа, бу уйда тўрт кун бурун Винцингероде билан Штейн кенгашган,— деди Наполеон ўша истеҳзоли табассум билан.— Мен бир нарсага тушунмайман,— деди у.— Нима учун император Александр менинг барча шахсий

¹ Ҳамма йўл Римга элтади деган мақолдек, ҳамма йўл Москвага элтади.

душманларимни ўз атрофига тўплади экан. Бунга мен сира тушуна олмайман. Шу иш менинг ҳам қўлимдан ке лишини ўйладимикин?—деб савол назари-ла Балашевга қаради ва афтидан, бу хотиралар ҳали буткул босилмаган эрталабки газабини яна қўзғатди.

— Шуни билиб қўйсинки, мен шундай қиласман,— деди Наполеон ва чашкани нарироқ суриб ўрнидан турди.— Мен унинг барча қайнобўйинларини: Виртембергларни, Баденликларни, Веймарликларни Германиядан ҳайдаб чиқараман. Айтинг, уларга Россиядан бошпана тайёрлайверсин!

Балашев бошини қўйи солди, унинг юзи, мен-ку хайр маъзурни насия қилиб кетардим-а, аммо менга қаратагапирилаётган сўзни эшитмай иложим йўқ, деб туарар эди: Наполеон бу ифодани пайқамади. У Балашевга душманнинг элчиси деб эмас, балки энди ўзига буткул вафодор, собиқ хўжасининг тор-мор бўлишига суюнадигақ киши деб қарап эди.

— Нима учун Александр қўмондонликни ўз бўйнига олди экан? Бунинг нима кераклиги борикин? Уруш менинг касбим, у подшолигини қиласверсин, қўмондонликни унга ким қўйибди. Нима учун бунақа масъулиятни ўз бўйнига олди?

Наполеон яна тамакидонини олди. Индамай, бир неча марта у ёқдан-бу ёқقا юргач, бехосдан Балашевнинг қаршисига жилмайиб келди, худди Балашев учун муҳимгина эмас, балки ёқимли бир ишни қилаётгандай, тортинмай-нетмай қирқ ёшли рус генералининг юзига қўлини яқинлаштириди-да, лаблари билангина кулиб, унинг қулоғидан секин чўзиб қўйди.

Avoir l'oreille tirée par l'Empereur¹ француз саройида зўр шараф ва марҳаматга ноил бўлган киши ҳисобланар эди.

— Eh bien, vous ne dites rien, admirateur et courtisan de l'Empereur Alexandre²?— деди Наполеон худди ўзи турган жойда бошқа кишига courtisan ва admirateur³ бўлиш кулгили бир ҳол бўлгандай.— Генералга от тайёрланганми? — деди Наполеон Балашевнинг таъзимига

¹ Император қулоғини чўзган киши.

² Нега индамайсиз, император Александр саройининг аҳли ва муҳабби?

³ Аъён ва муҳабб.

Ҳиёл бош ирғаб,— бу кишига менинг отларимдан бирини беринглар, йўл узоқ...

Балашев олиб келган нома Наполеоннинг Александрга ёзган сўнгги номаси эди. Балашев Наполеон билан бўлган сухбатнинг тафсилотини рус императорига гапириб берди ва уруш бошланиб кетди:

VIII

Князь Андрей Москвада Пьер билан учрашганидан сўнг Петербургга кетди, уйдагиларга иш билан кетяпман деб айтган бўлса ҳам, бу сафардан мақсад, князь Анатоль Курагин билан учрашиш эди. Князь у билан албатта кўришиш зарур деб ўйлар эди. Петербургга келганидан кейин маълум бўлдики, Анатоль у ердан аллақачон кетиб қолган экан. Пьер ўз қайнисини князь Андрейнинг келаётганидан огоҳлантирган, Анатоль Курагин бу хабарни эшитиш биланоқ ҳарбий министрдан буйруқ олиб, Молдавия армиясига жўнаб кетган эди. Шу орада князь Андрей уни ҳамиша ўзига яқин кўриб юрадиган собиқ генерали Кутузовни учратиб қолди ва Кутузов уни Молдавия армиясига бирга боришни (қари генерал ўша ерга қўмондон бўлиб тайинланган эди) таклиф қилди. Князь Андрей қароргоҳ штабига хизматга кириб, Туркияга кетди.

Князь Андрей Курагинга ҳат ёзиб, уни дуэлга чақириши ўзига эп кўрмади. Ўша можаро учун дуэлга чақириш графиня Ростова шаънига ёмон бўлади деган мулоҳазага бориб, князь Андрей Курагин билан шахсан учрашмоқчи ва шу учрашища дуэль учун бошқа баҳона топмоқчи эди. Бирок Туркия армиясида ҳам Курагинни учратолмади, чунки князь Андрей Туркияга келиши биланоқ Курагин Россияга қайтиб кетган эди. Янги ўлка ва янги турмуш шароитида князь Андрей эркинроқ нафас ола бошлади. Қаллигининг хиёнатидан сўнг князь Андрей бундан таъсирланганини одамлардан яширишга қанча уринса, унинг алами шу қадар ошар эди. Илгариги ширин ҳаёти заҳру заққумга айланди, илгари жонини берадиган ёрк ва мустақиллик эса энди оғир юқ бўлиб қолди. У Аустерлиц майдонида чалқанча ётганида биринчи мартаба ҳаёлига келган, Пьергагина очилиб гапириган, Богучаровода узлатда ётган чоқларида, Швецария ва Рим сафарларида уни овунтирган ҳамда порлоқ истиқбол очиб берган ўша

фикрларни ҳозир эслаш у ёқда турсин, ҳатто ҳаёлига келтиргани қўрқар эди. Ҳозир уни илгариги фаолиятига сира алоқаси бўлмаган, энг яқин амалий ишлар қизиқтирас, илгариги фаолиятларидан нақадар узоқлашса, янгисига шу қадар жон-жаҳди билан ёпишар эди. Гүё илгари тепасида турган ўша баланд ва бепоён кўк гумбази бирдан пасайиб, уни босиб тургандай туюлди-ю, ундаги ҳамма нарса равшан бўлди. Лекин илгари абадий ва сирли кўринган нарсалардан асар қолмади.

Қўлидан келадиган ишлар орасида князь Андрей учун энг осони ва ўзига синашта бўлгани ҳарбий фаолият эди. У Кутузов штабидаги навбатчи генерал лавозимини адо этаркан, зўр қунт ва гайрат билан ишлар, ишга бўлган ҳафсаласи ва иштиёқи билан Кутузовни тонг қолдирав эди. Князь Андрей Туркиядада Курагинни учратолмай, унинг кетидан Россияга қараб югуришни ўзига нохойиқ кўрди; лекин орадан қанча вақт ўтмасин, мабодо Курагинни кўриб қолса, ундан нафратланишига қарамасдан, у билан тўқнашишдек паст ишга таназзул қилиш керак эмас деб, ўзини ўзи ишонтирмасин, оч одам овқатдан ўзини тиёлмаганидек, қачон бўлса ҳам уни учратиши билан дуэлга чақиришдан ўзини тиёлмаслигини билар эди. Князь Андрей Туркиядада нақадар серғайрат; сертараддуд бўлмасин, қанчалик ўзини мансабпарат-шуҳратпарат қилиб кўрсатишга уринмасин ҳақорат алами ҳали босилмаганиги, юраги ғазабга тўлиб юрганлиги унинг зоҳиран осоиишта кўринган ҳаётини заҳарлар эди.

Ўн иккинчи йилда Наполеонга қарши уруш ҳабари Букарештга етганда (Кутузов икки ой шу ерда яшаб, вақтининг деярли ҳаммасини валахиялик хотин олдида ўтказарди) князь Андрей Кутузовдан Фарбий армияга юборилишини илтимос этди. Болконский худди Кутузовнинг бекорчилигини таъна қилаётгандай ўз фаолияти билан унинг жигига теккан эди, шунинг учун ҳам Кутузов князь Андрейнинг илтимосини дарров қондирди ва бир топшириқ билан уни Барклай де Толли армиясига юборди.

Князь Андрей май ойида Дрисса лагерида турган армияга жўнашдан олдин Лисие Горига борди. Лисие Гори йўл устида бўлиб, Смоленск катта йўлидан уч чақирим четда эди. Сўнгги уч йил мобайнинда князь Андрей ҳаётида жуда кўп ўзгаришлар юз берди. У жуда кўп нарсаларни ўйлаб кўрди, кўп нарсаларни бошқача ҳис этди, кўп нарсаларга бошқа кўз билан қаради (у Шарқ ва Фарбни ке-

эзб чиққан эди), шунинг учун ҳам Лисие Горига келиб, эс-
кича бир маромда кетаётган ҳаётни барча икир-чикири ва
тафсилоти билан кўргач, ҳайрон бўлди. У Лисие Горидаги
ховлининг хиёбонидан ўтиб, фиштин дарвозага етгач, худди
сехрланиб, уйқуда ётган қасрга киргандай бўлди. Уйда
ҳамон ўша салобат, ўша озодалик, ўша сукунат ҳукм
сурар, мебеллар ҳам, деворлар ҳам, эшитилган товушлар
ҳам ўша, ўша ҳид, одамларнинг қиёфасида ҳам ўша илга-
ригидай журъатсизлик аломати бор эди, фақат улар бир
оз қариганди. Княжна Марья ҳам ҳамон ўшандай журъат-
сиз, хунук, қариб бораётган қиз бўлиб, ҳамиша ваҳима
ва маънавий азоб ичиди яшар, умрининг энг яхши йил-
лари бекор ва кўнгилсиз ўтиб кетмоқда. Bourienne ўша
илгаригидай умрининг ҳар бир дақиқасини шод-хурам-
лик билан ўтказадиган, қалби энг яхши умидларга тўл-
ган, ўз-ўзидан мамнун ва сернозу серкарашма қиз эди.
Князь Андрейнинг назарида у фақат аввалгидан кўра
дадилроқ кўринди. Швецариядан ғолиб келинган мураб-
бий Десаль русча сюртук кийиб олган, хизматкорлар
билан русчага тили келишмай зўрға гапиришади, лекин
ақли илгаридаи ноқисроқ бўлса ҳам, ўзи таҳсил кўр-
ган фазилатли ва майдакаш бир мураббий. Қекса княз-
нинг жисмоний жиҳатдан қаригани шундан иборатки,
битта тиши тушгани лабининг бурчидан кўриниб турарди;
маънавий жиҳатдан эса ҳамон аввалгидаи, фақат дунёда
юз бераётган воқеалар унинг ғазаб ва шубҳасини яна ҳам
орттирибди. Ёлғиз Николушка катта бўлиб ўзгарибди,
ранг-рўйи кирибди, қўнғир соchlари ўсиб кетибди; у қувониб,
кулиб, чиройли оғзини беихтиёр очиб, устки лабини кў-
тараркан, марҳум кичкина княгиняни эслатарди. Сехр-
ланган, уйқуда ётган бу қасрнинг ўзгармас қоида-қонун-
ларига фақат Николушка итоат қилмасди. Бироқ зоҳи-
ран ҳеч нарса ўзгармагандай кўринса ҳам, ҳақиқатда бу
одамларнинг ўзаро мұносабати князь Андрей кўрганидан
бери бошқача бўлибди. Оила аъзолари бир-бирига ёт
ва душман икки гуруҳга бўлинган, ҳозир меҳмон князь
Андрей туфайли кундалик ҳаёт тартибини бузиб, бир жойга
тўпланишган. Биринчи гуруҳга кекса князь, Bourienne
ва архитектор, иккинчи гуруҳга княжна Марья, Десаль,
Николушка ва қолган энага ва эналар кирап эди.

Князь Андрей Лисие Горида бўлган кунлари бутун
уй ичи бир дастурхондан овқатланса ҳам, ҳеч ким ёзи-
либ ўтирмас эди. Князь Андрей ўзини меҳмондек сезар,

улар меҳмон туфайли кундалик ҳаёт тартибини бузаёт ганини, келиб буларнинг роҳатини бузганини пайқар эди. Князь Андрей келган куниёқ, овқат маҳалида, беихтиёр буни сезиб чурқ этмай ўтирди, кекса князь ҳам ўғли ёзилиб ўтирганини кўриб, қош-қовоғини очмади ва овқатдан кейин дарров ўз бўлмасига кириб кетди. Князь Андрей кечқурун отасининг ҳузурига кирди ва уни гапга солиш ниятида ёш граф Қаменский кампаниясидан сўз очди, щунда кекса князь тўсатдан княжна Марья тўғрисида гапириб, унинг хурофтга берилгани, ўзининг сўзига қараганда бирдан-бир содиқ дўсти бўлмиш m-He Bourgienne-ни ёқтиргмаганлиги учун қоралади.

Мен қасал бўлсан, деди кекса князь, фақат княжна Марья дастидан қасалман; бу қиз атайлаб мени қийнайди, ғашимга тегади, ортиқча эркалаб, беҳуда гаплар билан кичкина князь Николайнинг тарбиясини бузяпти. Кекса князь қизига ўзи азоб бераётганини, княжнанинг ҳаёти оғирлигини яхши тушунар, лекин шу билан бирга, азоб бермай иложи йўқлигини ва қизи шунга сазовор эканлигини ҳам биларди. Кекса князь ўз-ўзича: «Нима учун князь Андрей шуларни кўриб туриб синглиси ҳақида менга ҳеч нарса демайди? Ёки у мени бекордан-бекорга ўз қизидан совиб, француз аёлни ўзига маҳрам қилиб олган бадкирдор ва аҳмоқ бир чол деб ўйладими? У сиртдан воқиф эмас, шунинг учун ҳам буни тушунтириш, қулоғига қўйиб қўйиш керак» дер эди кекса князь. У қизининг бемаъни феълу атворига нима сабабдан чидаёлмаслигини тушунтира кетди.

— Агар мендан сўрасангиз,— деди князь Андрей отасига қарамасдан (умрида биринчи мартаба у ўз отасини қоралаётган эди),— мен-ку гапирмоқчи эмас эдим, лекин сиз сўрагандан кейин бу ҳақда ўз фикримни очиқ айтмоқчиман. Агар Маша билан орангиз бузуқ бўлса, бунинг учун Маша айборд деб айттолмайман, чунки сизни нақадар яхши кўриши ва эҳтиром қилишини биламай. Модомики мендан сўрайapsiz,— давом этди князь Андрей тажанг бўлиб, чунки сўнгги қунларда ҳар бир нарса унинг ғасига тегадиган бўлиб қолган эди,— мен фақат бир нарсани айтаман: агар ораларинг бузуқ бўлса, бунинг бирдан бир сабабчиси Машага дугона бўлишга нолойиқ ярамас аёлдир.

Чол аввал кўзларини бақрайтириб ўғлига қаради, кейин кемшик тишини ғайри табиий тарзда кўрсатиб

(князь Андрей бунга ҳеч ўрганолмаётган өди) илжайди.

— Қанақа дугона, а, чироғим? А? Дарров чақибидида?

— Ота, мен қозилик қилмоқчи эмас эдим,— деди тулақиб кетган князь Андрей жеркиб,— лекин сиз мажбур қилганингиздан кейин ўз фикримни айтдим ва яна айтаманки, айб княжна Марьяда эмас, француз аёлда...

— Аллақачон ҳукм ҳам чиқарибсан-ку!.. Ҳукм чиқарибсан-ку! — деди чол князь Айдрейнинг назарида мустар бўлгандай паст товуш билан, кейин бирдан тулақиб, ўрнидан сапчиб турди-да: — Йўқол! Йўқол кўзимдан! Бу даргоҳга минбаъд қадам қўйма!.. — деб бақирди.

Князь Андрей дарҳол жўнаб кетмоқчи бўлган эди, бироқ княжна Марья яна бир кунгагина қолишини сўради. Ўша куни князь Андрей отасининг кўзига кўринмади, чол ҳам уйдан чиқмади, m-le Bourieппе билан Тихондан бўлак ҳеч кимни олдига киргизмади, чол ўғли кетган-кетмаганинги бир неча марта улардан сўради. Эртаси куни, жўнашдан олдин, князь Андрей ўғлининг бўлмасига кирди. Соғлом, онасига ўхаш соchlari жингалак ўғилчалиси тиззасига ўтириди. Князь Андрей ўғлига Кўк Соқол эртагини бошлади-ю, бироқ тамом қилолмай, ўланниб қолди, у тиззасига ўтирган ширингина ўғилчалиси тўғрисида эмас, ўзи тўғрисида ўйлаб кетди. Отасининг жаҳлини чиқаргани учун пушаймон бўлмаётганини, умрида биринчи мартағи отаси билан уришиб кетаётганидан афсусланмаётганини сезиб, даҳшатга тушди. Ҳаммадан кўра уни ҳайратга солға нарса шу бўлдики, эркаламоқчи бўлиб тиззасига ўтқазган ўғилчалиси илгаригидай суюлмади, кўксида меҳр пайдо бўлмади.

— Ҳа, гапирсангиз-чи,— дер эди ўғли. Князь Андрей ўғлига жавоб қайтармай, уни тиззасидан олиб ерга қўди-ю, уйдан чиқиб кетди.

Князь Андрей кундалик машғулотларини тарқ этиб, баҳтили бўлган илгариги ҳаёт шароитига қайтадан тушиши биланоқ ғам-ғусса аввалгидай уни қамраб олди, князь Андрей бу хотиралардан тезроқ қутулиш ва тезроқ бирон машғулот топишга ошиқди.

— Чинакам кетадиган бўлдингми, André? — деди синглиси.

— Худога шукурки, кетяпман,— деди князь Андрей,— таассуфки, сен кетолмайсан.

— Қўй шунақа гапларни,— дели княжна Марья,— мудҳиш урушга кетаётганингда, отамиз қариб қолган чоғларида бунақа гапларнинг нима кераги бор! Сени йўқлабдилар, M-le Bourieenne айтди...— Шу гапни айтиши биланоқ княжна Марьянинг лаблари титраб, кўзларидан ёш томди. Князь Андрей юзини ўгириб, уйда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Ё раббий! Ё раббий! — деди князь Андрей,— икки пулга арзимайдиган махлуқлар одамларнинг баҳтсизлигига сабаб бўлса-я! Бу гапни у шу қадар ғазаб билан айтдики, ҳатто княжна Марья қўрқиб кетди.

Князь Андрей икки пулга арзимайдиган махлуқлар деганда фақат княжнани баҳтсиз қилган M-le Bourieenne эмас, балки ўзининг ҳам баҳтини қора қилган одамни кўзда тутган эди.

— André, фақаг бир нарсани ёлвориб сўрайман,— деди княжна Марья князь Андрейни тирсагидан ушлаб ва ёш оқиб парпираб турган кўзларини унга тикиб,— мен ҳаммасига тушуняпман (княжна Марья ерга қарди). Бу кулфатни одамлар бошимга солди деб ўйлама. Одамлар фақат унинг қуроли холос.— У князь Андрейнинг бошидан баландроққа — киши суратнинг таниш иуқталарига қандай дадил ва ишонч билан қараса, шундай қаради.— Фаму кулфатни одамлар эмас, унинг ўзи юборади. Одамлар унинг қўлида фақат бир қурол, айб уларда эмас. Назарингда бирор ёмонлик қилгандай кўринса, буни унут, кечир. Бирорни жазолашга бизнинг ҳақимиз йўқ, ўшанда афв этиш баҳти нима эканлигини биласан.

— Хотин бўлганимда шундай қилар эдим, Marie. Бу фазилат хотинларга хосдир. Лекин эркаклар унумаслиги, афв қиласлиги керак,— деди князь Андрей, гарчи шу чоққача Курагин ҳақида ўйламаган бўлса ҳам, бирдан юрагида қондирилмаган ўч-алам жўш уриб кетди. «Модомики княжна Марья кечиришини сўраяпти, демак мен аллақачонлар унинг жазосини беришим керак экан»,— деди ўзича ва княжна Марьянинг сўзига жавоб бермасдан, Курагинни учратган пайтдаги (унинг армияда эканлигини биларди) ўша қувончли ва аламли дақиқани ўйлаб кетди.

Княжна Марья акасига ёлвориб яна бирон кун қолишини сўради, отаси билан ярашмай кетса, мўйсафид отаси қаттиқ азоб чекишини айтди, лекин князь Андрей эҳтимол армиядан тезда қайтиб келарман, отамга ҳат

ёзиб, у кишини хотиржам қиласман, ҳозир бу ерда қанча узоқ турсам, бу яра шунча кўп маддалайди, деб жавоб қилди.

Хайрлашаётганида синглиснинг шу сўнгги сўзлари унинг қулогига кирди:

— Adieu, André! Rappelez vous que les malheurs viennent de Dieu, et que les hommes ne sont jamais coupables¹. Князь Андрей Лисие Гори хиёбонидан чиқиб кетар экан, ўз-ўзича ўйлар эди: «Ҳа, шундок бўлиши керак! Миясини еган чолга бу бечора муштипар қиз ем бўлади. Чол ўз қусурини билса ҳам, лекин феълини ўзгартиrolмайди. Менинг ўғилчам ўсяпти, ҳаётни кўриб қувоняпти, лекин у ҳам бошқалар каби бу ҳаётда ё алданади ва ё алдамчи бўлади. Мен армияга кетяпман, лекин нима учунлигини ўзим ҳам билмайман, фақат истагим шуки, балодан баттар ёмон кўрадиган одамимни учратсаму мени ўлдириш ҳамда мендан кулиш учун унга имкон берсам!» Ҳаёт шароити илгари ҳам шундай эди, лекин илгари буларнинг ҳаммаси қовушиб тураг эди. Энди эса парчаланиб кетди. Князь Андрейнинг тасаввурода буларнинг ҳаммаси бир-бирига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган, беҳуда ҳодисалардан иборат эди.

IX

Князь Андрей июнь ойининг охирида армия бош штабига етиб келди. Подшо бирга бўлган биринчи армиянинг қўшинлари Дрисса ёнидаги истеҳқом лагерига жойлашган; иккинчи армия қўшинлари эса биринчи армияга қўшилиш ниятида (французларнинг йирик кучлари уларни биринчи армиядан ажратиб қўйган дейишарди) орқага чекинмоқда эди. Рус армиясида уруш ҳаракатларининг умумий боришидан ҳамма норози бўлса ҳам, лекин душманинг рус губернияларига бостириб кириш хавфи ҳила ҳеч ким ўйламас, уруш гарбий Польша губернияларидан нари ўтиши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас эди.

Барклай де Толли армиясига тайинланган князь Андрей у билан Дрисса қирғоғида танишди. Лагерь атрофида биронта дурустроқ жой ва ё каттароқ қишлоқ

¹ Андрей, хайр! Шуни өсингда тутки, бахтсизлик худодан келими, бандолари ҳеч қачон айбли эмас.

бўлмагани учун, армия қошидаги бирталай генерал ва сарой аҳллари ўн чакиримча масофада, дарёниг иккала қирғоғидаги энг яхши қишлоқ уйларига жойлашган эди. Барклай де Толли подшодан тўрт чақирим нарида қарор топган эди. У Болконскийни илтифотсизлик билан совуққина қарши олди ва сўзларни немисча талафуз қилиб, келганингиз ҳақида подшога маълумот бераман, бирон вазифага тайинланарсиз, ҳозирча менинг штабимда хизмат қилиб туринг, деди. Князь Андрей Анатоль Курагин шу армияда бўлса керак деб ўйлаган эди, бироқ ўбу ерда эмас, Петербургга қетган экан. Буни эшишиб князь Андрей қувонди. Зўр уруш марказидаги ишлари князь Андрейнинг фикру хаёлини банд қилди ва у Курагин ҳақидаги ўй-хаёллар туғдирган ташвишдан бирмунча вақт қутулгани учун хурсанд бўлди. Дастробки тўрт кун давомида князь Андрейни ҳеч қаёққа чақиришмади, шундан фойдаланиб, у барча лагерь истеҳкомларини айланиб чиқди, ҳамда ўз билимига таяниб, бу ишлардан хабардор одамлар билан сұхбатлашиб, мустаҳкамланган лагерь ҳақида бирор тушунча ҳосил қилмоқчи бўлди. Лекин бу лагернинг қанчалик қулай-ноқулавайлигини князь Андрей аниқломади. У ўз тажрибасидан шуни билар эдики, ҳарбий ишда энг чуқур ўйлаб тузилган план ҳам иш бермаслиги мумкин (Аустерлиц сафарида буни ўз кўзи билан кўрган эди), ҳамма гап душманнинг қўйқисдан ва кутилмаган жойдан қилган ҳужумини даф этишга ва бу ишни қим қандай олиб бораётганига боғлиқ. Князь Андрей сўнгги масалани ечиш учун ўз мавқеи ва таниш-билишларидан фойдаланиб, армиянинг идора қилиниши, бунда иштирок қилаётган шахслар ва фирмаларнинг характеристерини тушуниб олишга ҳаракат қилди ва ҳозирги вазият ҳақида қуйидаги холосага келди.

Подшо Вильнода экан чоғида армия учга бўлиниди. Биринчи армия Барклай де Толли қўмондонлиги остида, иккинчи армия Багратион, учинчи армия Тормасов қўмондонлиги остида эди. Подшо биринчи армия қошида бўлса ҳам, бош қўмондон эмас эди. Буйруқларда подшо қўмондонлик қиласи деб эмас, балки армия қошида бўлади, деб ёзилганди. Бундан ташқари, подшо ихтиёрида бош қўмондон штаби эмас, балки император бош қароргоҳининг штаби бор эди холос. Унинг ҳузурида император штабининг бошлиғи генерал-квартирмайстэр князь Волконский, генераллар, флигель-адъютантлар, дипломат ман-

сабдорлар ва бирталай ажнабийлар бор эди-ю, аммо армия штаби йўқ эди. Бундан ташқари, подшо ҳузурида бирор лавозим эгаси бўлмаган кишилар: собиқ ҳарбий министр Аракчеев, энг баланд рутбали генерал граф Бенигсен, буюк князъ шаҳзода Константин Павлович, канцлер граф Румянцев, собиқ Пруссия министри Штейн, швед генерали Армфельд, уруш кампанияси планининг бош тузувчиси Пфуль, сардиниялик муҳожир генерал-адъютант Паулучи, Вольцоген ва ҳоказодар бор эди. Бу шахслар армия қошида бевосита бирон ҳарбий лавозимда бўлмаса ҳам, лекин ўз мавқеларига кўра нуфузлари бор эди: Бенигсен ё буюк князъ, ё Аракчеев ва ёки князъ Волконский ким сифатида ишга аралашипти ё фалон маслаҳатни беряпти, бу фармон ва маслаҳатларни ўз номидан беряптими ё подшо номиданми, бу фармонни бажариш керакми, йўқлигини аксар вақт корпус бошлиги ва ҳатто бошқўмондон сира билмас эди. Лекин бу фақат ташқи вазият эди, ҳақиқатда эса подшо ва барча сарой аҳли (подшо ҳузурида бўлгандан кейин ҳамма сарой аҳли бўлиб қолади) бу ерда бўлишининг моҳияти, сарой нуқтаи назаридан қаралганда, ҳаммага маълум эди. Бунинг туб маъноси шундан иборат эди: подшо бошқўмондонлик лавозимини расмий қабул қилмаган бўлса ҳам, лекин бугун армияга амру фармон бериш ҳуқуқига эга, атрофидаги одамлар эса унинг ёрдамчиси. Аракчеев тартиб-интизомга мутасадди бўлган содиқ нозир ва подшонинг шахсий муҳофазачиси; Бенигсен Вильно губерниясининг помешчиги бўлиб, гўё ўлкани les hoppeus¹-қиларди, аммо аслда эса ишбилармон генерал, яхши маслаҳатчи бўлгани учун истаган вақтда Барклайнин алмаштироқ мақсадида сақланиб келмоқда эди. Буюк князъ ўз истагига кўра армия қошида эди. Собиқ вазир Штейн фойдали маслаҳат бера билгани ва шахсий фазилатларига император Александр юксак баҳо бергани учун шу ерда эди. Армфельд Наполеонни бениҳоя ёмон кўргани ва ўзига ишонган генерал бўлгани учун Александрга ҳамиша таъсири зўр эди. Паулучи дадиллиги ва гапга чечанлиги учун подшога ёқар эди. Генерал-адъютантлар эса подшо қаерда бўлса улар ҳам ўша ерда бўлишлари керак бўлгани учун шу ерда эдилар, ниҳоят, Пфуль бу ердалигининг асосий сабаби шуки, у Наполеонга қарши уруш планини тузган ва бунинг мувофиқ план эканлигига

¹ Подшони қабул қилиш иши билан банд эди.

Александрни ишонтира билиб, бутун уруш ишларига раҳбарлик қилаётган эди. Пфулнинг қўл остида Вольцоген ишларди. Вольцоген Пфулнинг фикрини ўзидан кўра тушунарли қилиб айтиб бера оладиган, ўзинга бино қўйган, қўрс, ҳаммага нафрат кўзи билан қарайдиган кабинет назариячиси эди.

Номлари юқорида айтилган бу рус ва ажнабийлардан (айниқса ёт муҳитда жуда серҳаракат бўлиб қоладиган кишиларга хос бир жасорат билан ҳар кун кутилмаган янги фикрлар таклиф қиладиган ажнабийлардан) ташқарига яна армия қошида жуда кўп иккинчи даражали кишилар — бошлиқлари кетидан келган одамлар бор эди.

Мана шу улкан, серташвиш, ялтироқ ва мағур киборлар оламидаги ҳуқм сурган барча фикр ва товушлар орасида князъ Андрей бир-биридан кескин тарзда ажраблиб турадиган қуйидаги оқим ва гуруҳларни кўрди.

Биринчи гуруҳга Пфуль ва унинг маслакдошлари — уруш илми бор, бу илмнинг душманни айланиб ўтиш, орқадан зарба бериш қонуни деб аталган ўзгармас қонун-қоидалари бор деб маҳкам туриб олган уруш назариячилари кирап эди. Пфуль ва унинг маслакдошлари уруш назарияси деб аталган бу уйдирма назариянинг қонунига мувофиқ мамлакат ичкарироғига чекинишини талаб қилишар, бу назарияга риоя қилинмасликни жаҳолат, маърифатсизлик ва ёки ёвуз ният натижаси деб билишар эди. Бу гуруҳга немис шаҳзодалари, Вольцоген, Винцингероде ва бошқалар — кўпроқ немислар кирап эди...

Иккинчи гуруҳ биринчи гуруҳнинг тескариси эди. Одатда бир-бирига қарши икки оқим юз бергандা бир оқимнинг вакилларига қарши бўлган иккинчи оқимнинг ҳам вакиллари бўлади. Бу гуруҳга мансуб бўлган кишилар Вильони ташлаб чиққандан бери Польшага қараб ҳужум қилишни, олдин тузилган ҳар қандай пландан воз кечишни талаб қилишар эди. Бу гуруҳнинг вакиллари жасурлик билан ҳаракат қилиш тарафдорларининг намояндаси эди, бундан ташқари, булар яна миљлат вакили ҳам эди ва бунинг натижасида мунозараларда яна ҳам бир томонламалик юз берди. Булар Багратион, кун сайин мартабаси ошиб бораётган Ермолов ва бошқа руслар эди. Шу кунлари Ермоловнинг бир ҳазили тилларга достон бўлган эди, гўё у подшодан лутф-марҳамат этиб, мени немис қилиб қўя қолинг деб илтимос қилган эмиш. Бу гуруҳга мансуб бўлган шахслар Суворовни эслаб, хари-

тага нина санчиб, ўйлаб ўтириш керакмас, балки олишиш; душманни янчиш, Россия тупроғига киргани унга йўл бермаслик, қўшинлар руҳини тушишига йўл қўймаслик керак, дейишар эди.

Подшога кўпроқ мансур бўлган учинч гуруҳга иккала оқим орасида битим ясаш билан овора бўлган сарой аҳллари кирап эди. Асосан ғайри ҳарбий кишилардан ташкил топган ва Аракчеев мансуб бўлган бу гуруҳнинг одамлари ҳеч қандай ақидага эга бўлмасалар ҳам, ўзларини бирор ақида эгаси қилиб кўрсатишга уринадиган шахслар тоифасидан эди. Уруш, дейишарди улар, айниқса Бенапарте (уни яна Бенапарте деб аташар эди) каби даҳоға қарши уруш энг чуқур муҳокама, чуқур билим талаб қиласди ва **бу ишда** Пфулдан донороқ киши йўқ, лекин шу билан бирга, **назариячилар** аксар бир томонлама бўлишини ҳам эсдан чиқармаслик керак, шунинг учун ихтиёрни батамом улар қўлига бермасдан, Пфулга қарши бўлганларнинг сўзиға, яъни ҳарбий ишда тажриба ортирган, ишбилармон **шахсларнинг** сўзиға қулоқ солиб, ўртача бир хулоса чиқариш керак, дейишар эди.

Бу гуруҳга мансуб бўлган кишилар Дрисса лагерини Пфуль планига мувофиқ мудофаа қилиб, бўлак армияларнинг ҳаракатини ўзгартириш керак, дейишар эди. Гарчи **бу** йўл билан ҳеч қандай мақсадга эришиб бўлмаса ҳам, **бу** тадбир шу гуруҳ одамларининг назарида дуруст кўриарди.

Тўртинчи оқимнинг энг кўзга кўринган намояндаси Аустерлиц майдонида таъзир еганини унутслмаган буюк князь, валиаҳд шаҳзода эди, буюк князь ўшанда худди кўрикка чиқаётгандай бошида каска, эгнида колет¹, гвардиячиларнинг олдига тушиб, французларни мардларча мажақлаб ташдайман деб Аустерлиц жанг майдонига боргани ва тўсатдан биринчи линияга чиқиб қолиб, тўполонда аранг қочиб қутилган эди. Бу оқимга мансуб бўлган одамларнинг муҳокамадаги самимилиги уларнинг ҳам фазилати, ҳам нуқсони эди. Улар Наполеондан қўрқиша, унинг зўр кучга эга эканлигини ҳам, ўзларининг заифлигини ҳам сезишар ва бунга ошкора иқрор бўлишар эди. Улар шундай дейишарди: «**Бу** ишниң оқибати кулфат, шармандагарчилик ва ҳалокат бўлади! Мана, биз Вильони ташлаб чиқдик, Витебскни ташлаб чиқдик, бугун-эрта

¹ Колет—отлиқ аскарларнинг калта кийими.

Дриссан ҳам ташлаб чиқамиз. Қўлимиздан келадиган бирдан-бир оқилона иш — иложи борича, тезроқ бизни Петербургдан қувиб чиқармасларидан бурун сулҳ тузмоқдир!»

Армиянинг юкори доираларида кенг тарқалган бу нуқтаи назарни Петербургда ҳам, давлат ишларига доир сабаблар нуқтаи назаридан сулҳ тарафдори бўлган канцлер Румянцев ҳам ёқлар эди.

Бешинчи оқимга Барклай де Толли мухлислари кирар эди, унга яхши киши бўлгани учун эмас, балки ҳарбий вазир ва бошқўмондон бўлгани учун мухлис бўлган одамлар кирав эди. Қанақа одам бўлса ҳам (гапни ҳамиша шундай бошлашар эди) ҳалол, иш билармон одам, бу лавозимга ундан мувофиқроқ одам йўқ. Ҳақиқий ҳокимиятни унинг қўлига топшириб кўринг (чунки бошлиқ битта бўлмагунча уруш муваффақият қозонмайди), ўшанда у Финляндиядаги сингари нималарга қодир эканлигини кўрсатади. Агар армиямиз яхши ташкил этилган ва кучли бўлиб, Дриссагача ҳеч қандай мағлубиятсиз чекинган бўлсақ, бунинг учун фақат Барклайдан миннатдор бўлишимиз керак. Аммо ҳозир Барклай ўрнига Бенигсенни қўйишса ҳамма иш хароб бўлади, чунки Бенигсен ўзининг қобилиятсизлигини 1807 йилда кўрсатган эди, дейишарди бу гуруҳга мансуб бўлган шахслар.

Олтинчи гуруҳга мансуб бўлган бенигсенчилар эса, аксинча, ҳарқалай Бенигсендан уддабурон ва тажрибали киши йўқ, минг қилсанг ҳам яна ўшанга ялинасан, дейишар эди. Бу гуруҳга тааллуқли кишилар, Дриссагача чекинишларимиз энг шармандали мағлубият ва кетма-кет хатолар натижаси бўлди, деб жар солишар эди. «Қанча кўп хато қилинса,— дейишарди улар,— шунча яхши, лоақал, шу аҳволда иш олиб бориш мумкин эмаслиги аён бўлади-ку. Ахир бизга Барклайга ўхшаган эмас, балки 1807 йилда ўзини кўрсатиб, Наполеонни ҳам қойил қолдирган Бенигсендек одам керак, шундай одам керакки, унинг ҳукмига ҳамма бўйин эгсин ва шундай одам фақат Бенигсендир».

Еттинчи гуруҳга ҳамиша подшолар, хусусан, ёш подшолар атрофида бўладиган ва айниқса император Александр саройида кўп бўлган шахслар — генераллар ва флигель-альютантлар — подшони император сифатида эмас, балки инсон сифатида яхши кўрадиган, Ростов 1805 йилда уни қандай яхши кўрган бўлса, шундай бегараз ва сами-

мият билан севадиганлар, унинг сиймосида фақат яхши фазилатларни эмас, балки барча инсоний хислатларни кўрадиган шахслар кирар эди. Бу шахслар бошқўмон-донликни ўз қўлига олишдан воз кечган подшонинг камтарлигига қойил бўлишса ҳам, лекин бу ортиқча камтарликини қоралашарди, уларнинг бирдан-бир истак ва талаби шу эди: муҳтарам подшо ўзига бўлган ортиқча эътимодсизликни йиғиштириб қўйиб, қўмёндонликни ўз қўлимга олдим деб рўй-рост айтсин, ўз ҳузурида бошқўмондон штаб квартирасини ташкил этсин, керак бўлганда тажрибали назариячи ва урушдан хабардор кишилар билан маслаҳатлашиб, қўшинларга ўзи қўмёндонлик қилин, ўшанда армиянинг руҳи ниҳоят даражага кўтарилади.

Саккизинчи гурӯҳ, энг катта гурӯҳ бўлиб, сонининг кўплиги жиҳатидан бошқа гурӯҳларга нисбатан юздан 99 ни ташкил қиласр эди, уларнинг уруш билан ҳам, сулҳ билан ҳам, ҳужум билан ҳам, Дрисса ва ё бошқа бирон жойда мудофаа истеҳкоми қуриш билан ҳам, Барклай ва подшо билан ҳам, Пфуль ва Бенигсен билан ҳам иши йўқ эди, буларнинг бирдан-бир тилаги бу урушдан ўзлари учун кўпроқ фойда чиқариш ва кайфу сафо сурин эди холос. Подшо бош штабидаги бир-бирига чатишиб, чалкашиб кетган фитна-фасод оқимида бўлак вақтда эришиш амри маҳол бўлган кўп нарсаларга эришмоқ мумкин эди. Бири, қулай мавқенини йўқотишдан қўрқиб, бугун Пфулининг фикрига қўшилса, эртага унинг мұқобиллари фикрига қўшилар, индинига эса масъулиятдан қочиш ва подшога ёқиши мақсадидагина ҳаммага маълум бўлган нарса ҳақида ҳеч қандай фикри йўқлигини айтар эди. Яна бир хил тамакорлар, кеча подшо ишора қилган бирон нарсани баланд товуш билан айтиб, унинг диққатини ўзига тортар, кенгашда кўкрагига уриб, қизғин мунозара қиласр, фикрига қўшилмаганларни дуэлга чақирап ва шу билан умумий манфаат йўлида ўзини қурбон қилишга тайёр эканлигини кўрсатган бўлар эди. Учинчи хиллари икки кенгаш орасида, душманлари бўлмаган пайтни пойлаб, ҳамда ҳозирад этишга фурсат йўқлигини билиб, қилган хизматлари учун подшодан бир йўла ёрдам сўрар эди. Тўртинчиси подшонинг кўзи тушиб қолган пайтда жон-дили билан ишга ёпишган бўларди. Бешинчиси кўпдан бери орзу қилиб келган нарсасига эришмоқ — подшога ҳамтовоқ бўлмоқ шарафига нойил бўлиш учун майдонга чиқсан янги фикрнинг тўғри ёки нотўғрилигини куйиб-пишиб исбот-

лар, бунинг учун ҳар хил, озми-кўпми, ҳаққоний далиллар кўрсатар эди.

Бу гуруҳга мансуб кишиларнинг ҳаммаси пул, нишон, рутбага тузоқ қўяр ва подшо лутф-карарининг флюгери¹ қайси томонга бурилганини кузатар, флюгер бирон ёққа бурилди дегунча армиядаги бу текинхўрлар ўша томонга қараб пуллар ва шундан кейин подшо ўз флюгерини бошқа томонга йўналтиргани қийналар эди. Аҳволнинг дудмаллиги, қамма нарсага таҳликали тус берган хавф жиддий таҳдид қилаётган, фитна-фаёсод худбинлик ва тўқнашувлар кучайган маҳалда, одамлари турли қабилда, нуқтаи назар ва туйғулар мухталиф бўлган пайтда бу саккизинчи гуруҳ, ўз шахсий манфаатинигина кўзлайдиган энг йирик гуруҳ,— умумий ишни чалкаштирап ва бўтар эди. Бирон масала кўтарилди дегунча бу текинхўрлар эски масала устида ҳали ҳеч қандай фикр юргизмасданоқ дарров янгисига ёпишар, ғала-ғовур кўтариб, чинакам мунозара қилаётган кишиларнинг товушини бўғар, босар эди.

Князь Андрей армияга келган кунлари мана шу гуруҳлар ичидан яна бошқа бир гуруҳ — энди овоз чиқара бошлаган тўққизинчи гуруҳ ташкил топаётган эди. Бу гуруҳ қарама-қарши фикрларнинг биронтасига қўшилмасдан туриб, биш қароргоҳ штабида бўлаётган барча ишларга тамоман бошқа назар билан қарайдиган, иккиланиш мужмаллик, чалкашлик ва заифликдан қутилиш тадбирларини ўйлашга қодир бўлган, давлат ишларида тажриба ортирган кекса, мулоҳазали кишилар гуруҳи эди.

Бу гуруҳга мансуб бўлган кишилар: барча беҳудагарчиликлар асосан подшо ўз ҳарбий аркони билан армия қошида бўлгани туфайли юз беряпти; саройда жоиз бўлиб, армияда зарарли бўлган ўша ноаниқ, шартли ва ноустувор муносабатлар армияга кўчирилган; подшо қўшинни идора қилмасдан, подшолик қилиши керак; бу аҳволдан қутулишнинг бирдан-бир йўли — подшо ўз аркони давлати билан армиядан кетишидир; подшонинг армияда бўлиши шахсий хавфсизлигини таъминлаш учун керак бўлган эллик минг аскарни банд қилиб қўяди, энг ёмон бўлса ҳам мустақил бўлган бошқўмондон, подшо итоатида ва ҳукмida бўлган энг яхши бошқўмондондан афзалроқдир, деб ўйлар ва шу фикрларини айтгар эдилар.

¹ Шамояннинг йўналишини ва кучини кўрсатадиган асбоб.

Князь Андрей Дрисса истеҳкомида бекор юрган кунлари шу тўққизинч гуруҳнинг йирик намояндаларидан бири бўлган давлат муншийси Шишков подшога мактуб ёзди ва бу мактубга Балашев билан Аракчеев имзо чекишига розилик берди. Бу мактубда Шишков, умумий аҳвол тўғрисида муҳокама юргизмоқча подшо берган ҳуқуқдан фойдаланиб, пойтахт аҳолисини урушга руҳлантироқ заруратини баҳона қилиб, эҳтиром билан ҳукмдорга армиядан кетишни таклиф қилди.

Подшо халқни руҳлантириши, ватан мудофааси учун халқа мурожаат этиши, Россиянинг зафар қозонишига асосий омил бўлган ўша халқни руҳлантириши (подшонинг шахсан Москвада бўлиши халқа жуда катта таъсир этган эди) зарурлиги ҳақида ёзилган мактуб Александрга тақдим этилди ва ҳукмдор армиядан қайтишга баҳона бўлган бу таклифни қабул этди.

X

Бу мактуб подшонинг қўлига берилишидан олдин Барклай овқат маҳалида Болконскийга: шаҳаншоҳ шахсан сизни кўрмоқчи ва Туркия ҳақида баъзи бир нарсаларни сўрамоқчи, сиз соат олтида Бенигсен уйига марҳамат қилинг, деб қолди.

Шу куни подшо қароргоҳида Наполеоннинг армия учун хавф туғдирадиган ва кейинчалик нотўғри чиққан юнги бир ҳаракати ҳақида маълумот олинган эди. Ўша куни эрталаб полковник Мишо подшо билан бирга Дрисса истеҳком-лагерини айланиб чиққан ва Пфуль томонидан тузилиб, шу маҳалгача тактиканинг chef-d'oeuvre¹ хисобланган, Наполеонни маҳв этиши лозим бўлган бу истеҳком икки пулга арзимаслигини ва рус армиясини ҳалокатга учратиши мумкинлигини исботлаб берган эди.

Князь Андрей генерал Бенигсеннинг уйига келди, Бенигсен дарё бўйида, бир помешчикнинг унча катта бўлмаган ҳовлисида турар эди. Болконский келганда ҳали Бенигсен ҳам, подшо ҳам йўқ эди: лекин шоҳнинг генерал адъютанти Чернишев князь Андрейни қабул қилди. Иш подшо генерал Бенигсен ва марказ Паулучи билан шу бугуннинг ўзида иккинчи мартаба Дрисса истеҳком-ла-

¹ Энг юқори камолот нуқтаси.

герини кўргани кетганини, бу лагернинг қулайлигига катта шубҳа туғилиб қолганини айтди.

Чернишев қўлида французча роман, олдинги уйнинг деразаси олдида ўтирган эди. Бу уй илгари зал бўлган бўлса керак, унда устида гиламлар уйилиб ётган арганун (орган), бир бурчида Бенигсен адъютантининг буслама каравоти турарди. Адъютант ҳам шу ерда эди. У тунги базмдан, ё ишдан тинкаси қуриб келган бўлса керак, йиғиштирилган тўшак устида мудраб ўтирган эди. Залнинг бир эшиги илгари меҳмонхона бўлган хонага тўғри очилар, иккинчиси ўнгга, кабинетга очилар эди. Биринчи эшикдан немис, ҳар замон француз тилида гапи-раётган кишиларнинг овози эшитиларди. У ерда, илгари меҳмонхона бўлган хонада подшонинг хоҳишига кўра, ҳарбий кенгаш эмас (подшо дудмалликни яхши кўрар эди), балки баъзи бир зотлар йиғилган эди, подшо олдида турган қийинчиликлар ҳақида буларнииг мулоҳазасини эшитмоқ истарди. Бу ҳарбий кенгаш эмас, балки баъзи бир масалаларни шахсан шоҳ ӯчун аниқлаш мақсадида йиғилган мумтоз кишилар кенгashi эди. Бу кенгаш тахлит йиғилишга швед генерали Армфельд, генерал-адъютант Вольцоген, қочоқ француз табааси деб Наполеон лақаб қўйган Винцингероде, Мишо, Толь, ҳарбий ишга сира алоқадор бўлмаганлардан граф Штейн ва ниҳоят князь Андрейнинг эшитишига қараганда бутун бу ишларнинг la cheville ouvrière сү¹ бўлган Пфуллинг ўзи таклиф қўлинган эди. Орадан кўп ўтмай, князь Андрейдан кейин Пфуль келди ва меҳмонхонага кираётганда тўхтаб, Чернишев билан гаплашиб қолди, князь Андрей, мана шу фурсатдан фойдаланиб, унга яхшигина разм солди.

Пфуль беўхшов тикилиб, масхарабоз кийими сингари ёпишмай турган рус генерали мундирида князь Андрейга (илгари кўрмаган бўлса ҳам), дафъатан қараганда танишдай кўринди. Пфуль гарчи князь Андрей 1805 йилда кўришга муваффақ бўлган Вейротерга, Макга, Шмидтга ва жуда кўп немис назариячи генералларга ўҳшаб кетса ҳам, лекин уларнинг ҳаммасидан кўра типик генерал эди. Ўша немисларда бўлган барча хислатларни ўзида мужассамлаштирган бунақа назариячи немисни князь Андрей ҳеч қачон кўрмаганди.

¹ Ўзаги.

Пфуль ўрта бўйли, жуда ориқ бўлса ҳам, лекин суюги йирик, қўймичи кенг, кураклари тўртиб чиқсан беўхшов гавдали немис эди. Унинг юзи буришган, кўзлари чўккан, чаккасидаги соchlari, афтидан, шошиб-пишиб чўтка билан силлиқланган, аммо орқа сочи ҳурпайиб чиқиб туар эди. У худди мана шу катта хонадаги ҳамма нарсадан ҳадиксираётгандай, атрофга хўмрайиб кириб келди. Беўхшов ҳаракат билан қиличини ушлаб, Чернишевга юзланди ва немисчалаб подшо қаердалигини сўради. Пфулнинг таъзим-тавозе ва салом-аликни тугатиб, дарҳол бу хоналардан ўтиб кетиш ва харита олдига бориб ўтиришни истагани билиниб туар, чунки ўшандагина унинг кўнгли жойига тушган бўлар эди. У Чернишевнинг сўзларига тез-тез бош ирғатиб, подшо Пфулдай одам ўз билимига таяниб қурган истеҳкомни кўргани кетди, деган сўзни эшишиб истеҳзо билан кулимсиради. У ўзига ишонган немисларга хос бир йўсинда йўғон овоз билан: *Dummkopf... ёки; zu Grunde die ganze Geschichte... ёки s'wird was gescheites d'räus werden...*¹ деб дўриллади. Князь Андрей унинг сўзини эшиптмай қолди ва энди ичкарига кирмоқчи бўлаётган эди, Чернишёв князь Андрей яқинда Туркиядан қелганий, у ерда уруш муваффақиятли тугаганини айтиб Пфуль билан таништирди. Пфуль князь Андрейга бир кўз ташлади-ю, кулиб: «*Da muss ein schöner taktischer Krieg gewesen sein!*²— деди. Ва таҳқиromиз тиржайиб, гурунг чиқаётган уйга кириб кетди.

Ҳамиша сал нарсага зардаси қайнаб, пичинг қилалиган Пфуль афтидан, бугун жуда тажанг эди, чунки унинг ташаббуси билан қурилган истеҳкомни усиз қургани ва бу ҳақда мулоҳаза юргизишга жасорат этгандарни унга ниҳоят даража қаттиқ ботганди. Князь Андрей шу кисқагина учрашиш вақтида Аустерлиц хотироти туфайли Пфулнинг қанақа одамлиги ҳақида аниқ бир тисаввур ҳосил қилди. Пфуль ўтакетган мағрур, айтган жойидан кесадиган қайсар кишилар тоифасидан эдики, фиқат немисгина шундай бўлиши мумкин; бунинг ҳам слабаби шундаки, фақат немис мавҳум ғоялар — мутлақ ҳиқиқатни биламан деган хаёлий илмга суюниб мағрур, мутакаббир бўлади. Француз шунинг учун мутакаббир бўладики, у ақлу идроким ва жисмим билан эркак ва аёллар-

¹ Бемазагарчилик... Садқайи сар.

² Ҳа, уруш тўғри тактика асосида олиб борилган бўлса керак..

ни маҳлиё эта биламан, деб ҳисоблайди. Инглиз шунинг учун мутакаббир бўладики, ўзини дунёда энг обод ва маъмур давлатнинг граждани деб ҳисоблайди ва шунинг учун, инглиз сифатида ҳамиша нима қилиш кераклигини билади ва нимаики қилмасин, инглиз сифатида, сўзсиз яхши бўлади деб билади. Итальян шунинг учун мутакаббир бўладики, у ҳамиша жонсарак, ўзини ҳам, ўзгани ҳам дарров унудиб қўяди. Рус шунинг учун мутакаббреки, у ҳеч нарсани билмайди, билишини ҳам исгамайди, чунки бирон нарсани мукаммал билиб олиш мумкинлигига ишонмайди. Немис ҳаммадан ҳам ёмонроқ, ҳаммадан ҳам қаттиқроқ, ҳаммадан ҳам баттолроқ мутакаббир бўлади, чунки у ўзи ўйлаб чиқарган, ўзи учунгина мутлақ ҳақиқат бўлган илмни билгани учун керилади. Пфуль ҳам, афтидан, мана шундай одам эди. Пфуль Буюк Фридрих жанглари тарихидан хулоса қилиб чиқарган илмга -- душманни айланиб ўтиш назарияси, деган таълимотга маҳкам ёпишиб олиб, янги уруш тарихида нимани кўрса ҳаммасини маърифатсизлик, ваҳшийлик, аҳмоқона тўқнашув деб қарар, унинг фикрича бу урушда икки томон жуда кўп хатоларга йўл қўйгани учун ҳам бу урушларни уруш деб бўлмас, чунки улар бу назарияга тўғри келмас ва илмга мавзу баҳс бўлолмас эди.

Пфуль 1806 йили Иена ва Ауерштет билан тугаган урушнинг планини тузганлардан эди, бироқ уруш оқибатини у ўз назариясининг нотўғри эканлигига исбот деб билмади. Аксинча, унинг назариясидан четга чиқиш, унинг фикрича, барча муваффақиятсизликларга бирдан-бир сабаб бўлди; у ўзига хос истеҳзо билан суюниб: «ich sagte ja, daß die ganze Geschishte zum Teufel gehen wirde»¹ дер эди. Пфуль ўз назариясига жон-жаҳди билан ёпишиб, бу назариянинг асосий мақсади амалга татбиқ этиш эканлигини унугдиган назариячилардан эди; у назарияга тиштироғи билан ёпишиб олгани учун ҳар қанақа тажрибани ёмон кўрар ва уни инкор этар эди. У ҳатто муваффақиятсизликдан суюнарди, чунки амалда назариядан четга чиқиш оқибатида юз берган муваффақиятсизлик, унинг назарияси тўғри эканлигини исботлар эди.

Пфуль князь Андрей ва Чернишевга шу урушнинг сқибати жуда ёмон бўлишини олдин билган ва бундан ҳатто норози бўлган одамдай уч-тўрт оғиз сўз қотди.

¹ Ҳамма ишнинг чинакка чиқади деб айтмаганмидим.

Бўйнига тушиб ҳурпайиб турган бир тутам сочи ва шошиб-пишиб наридан-бери тараган чакка сочлари бунга далолат бериб турар эди.

У ичкарига кириб кетди ва дарҳол у ердан йўғон ҳамда ёқимсиз товуши эшитила бошлади.

XI

Князь Андрей Пфулнинг кетидан қарашга улгурмасдан уйга шошиб граф Бенигсен кириб келди ва Болконскийга бош иргатиб, тўхтамасдан адъютантига аллақандай амру фармонлар берди-ю, кабинетга кириб кетди. Орқадан подшо келмоқда. Бенигсен уни қарши олгани ҳозирлик кўриш мақсадида олдинроқ келган эди. Чернишев билан князь Андрей ташқарига чиқиши. Подшо ҳоригандай отдан тушмоқда, маркиз Паулучи унга алланарса деяётган эди. Подшо бошини сўл томонга қийшайтириб, қизишиб гапираётган Паулучига норози тарзда қулоқ солаётган эди. Подшо гапни қисқа қилиш ниятида бўлса керак, олға қадам қўйди, бироқ қизарган ва хаяжонланган итальян одобни ҳам унутиб, подшонинг кетидан гапириб бораверди.

— Quant à celui qui a conseillé ce camp, le camp de Drissa,— деди Паулучи подшо зинадан чиқаётуб князь Андрейга кўзи тушган ва бу нотаниш ким экан деб унга зеҳн солаётган маҳалда. Паулучи худди ўзини тийишга ожизлиқ қилаётгандай, яна қизишиб давом этди:

— Quant à celui, Sire, qui a conseillé le camp de Drissa, je ne vois pas d'autre alternative que la maison jaune ou le gibet¹.— Подшо итальяннинг сўзига қулоқ бермагандай бўлиб князь Андрейга қаради ва уни таниб, лутфан деди:

— Яхши қилибсан келиб, улар йигилган уйга кириб тур. Ҳозир кираман.— Подшо кабинетга ўтди. Унинг кетидан князь Пётр Михайлович Волконский билан барон Штейн кирди-ю, эшик ёпилди. Князь Андрей подшонинг рухсатидан фойдаланиб, Паулучи билан (у билан Туркияда танишган эди) меҳмонхонага кирди, бу ерга кенгаш аҳли йиғилган эди.

¹ Шаҳриёrim, Дрисса истеҳкомини қуришга маслаҳат берган кишининг ўрни менимча, икки жой: ё жиннихона, ё дор.

Князь Пётр Михайлович Волконский гўё подшонинг штаб бошлиги лавозимини адо этар эди. Волконский кабинетдан чиқиб меҳмонхонага бир неча харита олиб келди ва уларни стол устига ёзида, йигилган зотларнинг муҳокамасига қўйиладиган масалани ўртага солди. Аҳвол шундай эди: шу бугун кечаси французлар Дрисса лагерини четлаб ўтаётгани ҳақида (кейинчалик бу хабар нотўғри чиқди) маълумот олинган эди.

Биринчи бўлиб генерал Армфельд сўзга чиқди. У юз бериши мумкин бўлган қийинчилкларга йўл бермаслик учун тўсатдан сира изоҳлаб бўлмайдиган (менинг ҳам фикрим бўлиши мумкин деган мулоҳаза билан) бир таклифни қилди, унинг фикрига кўра, армия бир-бирига қўшилиб, Москва ва Петербург йўлидан четроқда мавқе ишғол этиши ва душманни кутиши керак эди. Армфельд бу планни кўпдан бери ўйлаб юргани, уни ўртага ташлашдан мақсад қўйилган масалага жавоб беришдан кўра (бу план унга жавоб бўлолмас эди) кўпроқ пайтдан фойдаланиб, ўзини кўрсатмоқчи бўлаётгани кўриниб туради. Уруш қандай характер касб этиши ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмасдан туриб қилинган миллионларча таклифлар қандай асосли бўлса, бу таклиф ҳам шундай асосли бўлиши мумкин эди. Баъзилар унинг таклифига эътиroz билдири, баъзилар ёқлади. Ёш полковник Толь швед генералининг фикрига бошқалардан кўра кўпроқ эътиroz билдири ва мунозара чоғида ён чўнтагидан ёзиб-чишиб қоралаб ташланган дафтарини чиқарди-ю, ўқиб беришга рухсат сўради. Толь ўзининг муфассал лойиҳасида бошқа нарсани — Армфельд ва Пфуль планига мутлақо зид бўлган бошқа уруш планини тавсия қилди. Паулучи Толга эътиroz билдириб, олға ҳаракат қилиш ва ҳужумга ўтиш планини таклиф қилди, унинг фикрига кўра, ёлғиз шу ҳужум бизни муҳмал аҳвол ва қопқондан (Дрисса лагерини у шундай атади) қутқариши мумкин эди. Бу мунозара вақтида Пфуль ҳам, унинг таржимони (сарой муносабатларида унинг воситачиси) Вольцоген ҳам лом-мим демади. Пфуль нуқул нафратомиз бурнини жийирар ва эшитаётганим бу бемаза гапларга эътиroz қилишни ҳатто ўзимга лойиқ кўрмайман, дегандай қилиб юзини ўгирап эди. Бироқ мунозарани олиб бораётган князь Волконский унга мурожаат этиб, фикр баён қилишини таклиф қилганда у шундай деди:

— Мендан сўраб нима қиласизлар? Генерал Арм-

фельд қўшин орқасини ҳимоясиз қолдирадиган ажойиб позицияни таклиф қилди-ку. Ёки von diesem italienischen Herrn, sehr schön!¹ Ё орқага чекиниш. Auch gut². Мендан сўрашинг нима ҳожати бор? — деди у.— Ўзларинг мендан кўра яхшироқ биласизлар-ку ахир.— Бироқ Вөлкоңский қовоғини солиб, сизнинг фикрингизни шоҳ номидан сўрайпман, деганда Пфуль ўрнидан турди ва тўсатдан жонланиб гапира кетди:

— Барча ишни расво қилишди, барча ишни чалкаштириб юборишиди, ҳамма ўзини мендан донороқ кўрсатмоқчи бўлди. Мана энди, пиравардида, бу аҳволдан қанақа қилиб қутулайлик, деб менга маслаҳат солишаёт. Энди нимасини тузатасизлар. Мен айтган гапларни оғишмай бажариш керак,—деди қоқ сүяқ бармоғи билан столни чертиб.— Қийинчилик нимадан иборат экан? Бўлмаган ган, Kinderspiel³. — У харита олдига келди ва бармоғини ҳаритага нуқиб, ҳеч қандай тасодиф Дрисса истеҳкоми мақсадга мувофиқлигини ўзгартиrolmasligини, ҳамма тадбирлар олдиндан кўрилганлигини ва душман четлаб ўтган тақдирда ҳам албатта тор-мор бўлиши кераклигини бидирлаб исбот қила бошлади.

Паулучи немисчани билмагани учун ундан французчалаб сўради. Пфуль французчани чала билгани учун Вольцоген ёрдамга келди ва шоша-пиша Пфуллинг сўзиини таржима қила бошлади. Пфуль, тез-тез гапириб, фаяқат юз берган ахвол эмас, балки юз бериши мумкин бўлган ҳар хил, ҳар қанақа тасодифлар менинг планимда назарда тутилган эди, агар ҳозир бирон қийинчилик туғилиб қолган бўлса, бунга бирдан-бир сабаб, мен тавсия этган план айлан ижро этилмагани, деб бидирлай кетди. Пфуль ҳадеб истеҳзо билан қулар, ўзи ҳақлигига далкал-исботлар келтирас эди, ниҳоят, математик бир мартаба ҳал этилган мисалани яна турли йўллар билан текшириб кўришдан воз кечгандай, бирдан, нафратомуз тиржайиб, гапдан тўхтади. Унинг ўринини Вольцоген олди ва ҳам замонда Пфулга «Nicht wahr, «Exellenz»,⁴ — деб мурожаат қилиб, унинг фикрини француз тилида давом эттирди. Пфуль урушда

¹ Бу жаноб итальяннинг ҳужум плани ҳам жуда яхши.

² Бу ҳам яхши.

³ Ўйинчоқ.

⁴ Шундай эмасми, зоти олийлари.

қизишиб кетиб, ўз одамларига ўқ отаётган қиши сингари Вольцогенга ҳам бақирди.

— Nun ja, was soll denn da noch expliziert werden?¹ —
Паулучи билан Мишо иккови баравар француздада Вольцогенга ёлишар, Армфельд немис тилида Пфулга мурожаат қилас, Толь русчалаб ~~князь~~ Волконскийга гап уқтирадар эди. Қнязь Андрей индамасдан қулоқ солиб, буларни кузатиб ўтиради.

Буларнинг орқасида қнязь Андрей қалбидаги қўпроқ ачиниш ҳисси туғдирган қиши чўрткесар, бемаъни мутакаббир, ғазабнок Пфуль бўлди. Бу ерда ўтирганлар орасида, афтидан, ёлғиз Пфуль ҳеч нарса тама қилмас, ҳеч кимга кин-адоват билан қарамас эди. Унинг бирдан-бир тилак-орзуси, неча йиллик заҳматининг самараси бўлмиш назарияга асосланиб тузган планини амалга татбиқ этиш эди холос. Истеҳзо билан гапирадиган Пфуль ёқимсиз, кулгили бўлса ҳам, лекин ўз ғоясига чексиз садоқати билан қиши қалбидаги ўзига нисбатан беихтиёр ҳурмат ҳисси қўзғатар эди. Бундан ташқари, Пфулдан бўлак ҳамма нотиқларнинг нутқида 1805 йилдаги ҳарбий кенгашда бўлмаган умумий бир хислат — Наполеон даҳоси қаршисида туғилётган бир ваҳима бор эди. Бу ерда йигилганлар гарчи бу нарсани яшираётган бўлсалар ҳам уларнинг ҳар бир эътирозидан шу қўрқув сезилиб турар эди. Булар Наполеон ҳамма ишга қодир деб тахмин қилас, истаган томондан хуруж қилиб қолишини кутишар, унинг даҳшатли номини тилга олиш билан бир-бирининг тахминини йўққа чиқаришар эди. Наполеонни, афтидан, фақат Пфуль ўз назариясининг барча муҳолифлари сингари ваҳший ҳисоблар эди. Аммо Пфуль қнязь Андрейнинг қалбидаги ҳурмат ҳиссидан ташқари яна шафқат ҳиссини ҳам уйғотди. Сарой аҳлиниңг муомаласидан ҳам, Паулучи бояги сўзларни журъат қилиб подшога айттаётганидан ҳам, энг муҳими, Пфулнинг юзида зоҳир бўлиб турган ноумидлик ифодасидан ҳам ўнинг куни битганини бошқалар ҳам, ўзи ҳам сезиб тургани равшан эди. Пфулнинг мутакаббирлиги, немисларга хос пичингчилиги, эзмалигидан қатъи назар, чаккасидаги силлиқ соchlари, бўйнидан ҳурпайиб чиқиб турган кокиллари билан жуда аянч бўлиб кўринар эди. У ўз ожизлигини ғазаб ва нафрат ниқоби остида яширгандай бўлса ҳам ўз назариясини

¹ Албатта, яна нимасини тушунтиради қиши!

китта тажрибада синаш ва унинг тўғрилигини бутун оламга ишботлаш имкониятидан маҳрум бўлаётгани учун умид-сизликка тушмоқда эди.

Музокара нихоят даража чўзилиб кетди ва гап чўзилди сари баҳсу мунозара қизиб, ҳайқириқ ва шахсониятга тегини даражасига бориб етди ва айтилган гаплардан бирон умумий хулоса чиқариш мумкин бўлмай қолди. Князь Андрей турли тилларда бўлаётган гап-сўз, таклиф, план, рафдия ва ҳайқириқларга қулоқ бераркан, булар нима деяпти ўзи, деб ҳайрон бўлар эди. Бир вақтлари, ҳарбий хизматда бўлган ҷоғларида унинг кўнглига ҳарбий илм йўқ, бўлмайди ҳам, шунинг учун ҳарбий даҳо деган нарсанинг бўлиши мумкин эмас, деган фикр тез-тез келиб туарар эди. Ҳозир унинг учун шу фикр том хақиқатга айланди. «Қанақа шарт-шароит ва вазиятда рўй бериши аниқ бўлмаган ва аниқлаб бўлмайдиган, ҳарбий арбобларнинг куч-қувватини билиш бундан ҳам қийинроқ бўлган ишда иквария ва илм нима қиласди? Бир кундан кейин бизнинг ирмиямиз ёки душман армияси қай аҳволда бўлишини, у ёки бу қисмнинг қандай кучга эга бўлишини ҳеч ким билмайди ва билолмайди ҳам. Баъзан олдинги сафда бораётиб, «Биз қуршовда қолдик!» деб бақириб кочадиган қўрқоқ бўлмаса-ю, олдинда «Ура!» деб қичқирадиган ҳуашақчақ жасур аскар бўлса, Шенгребендаги сингари беш юз кишидан иборат қисм ҳам ўттиз минг кишидан иборат қисмнинг ўрнини босади, баъзан эса, Аустерлийцдаги каби, эллик минг киши саккиз минг қишидан қочади. Ҳар қанақа амалий ишдаги сингари, ҳеч нарсани ишиқлаб бўлмайдиган ва ҳамма нарсанинг моҳияти сўнгги дақиқада аниқланадиган ва бу сўнгги дақиқа қачон келишини ҳеч ким билмайдиган сон-саноқсиз шарт-шароитга боғлиқ бўлган бу ишда қанақа илм бўлиши мумкин? Армфельд армиямиз бошқа армиядан ажralиб қолган дейди, Паулучи эса биз француз армиясини икки ўт орасида қолдирдик дейди. Мишо Дрисса лагерининг ишқулалиги шундан иборатки, дарё орқада қолган дейди. Пфуль эса лагернинг ҳамма фазилати шундан иборат дейди. Толь бир план таклиф қиласа, Армфельд бошқасини таклиф қиласди, буларни яхши деса ҳам бўлади, ёмон деса ҳам бўлади, чунки ҳар қанақа таклифнинг тўғри-нотўғрилиги фақат воқеа содир бўлган дақиқадагина маълум бўлади. Бас шундай экан, нима учун ҳамма ҳарбий даҳо, ҳарбий даҳо деб жар солади? Наҳотки сухари

етказиб беришни ўз вақтида буюра олган, бирорга ўнгра, бирорга сўлга юришини кўрсата олган киши даҳо бўла олса? Бунинг сабаби шуки, ҳарбий кишилар савлат ва салтанат эгаси бўлиб, бир тўда разиллар хушомадгўйлик билан бу салтанатга алоқаси бўлмаган даҳолик хислатларини нисбат берадилар, уларни даҳо деб атайдилар. Аксинча, мен таниган энг яхши генераллар ё маърифатсиз, ё паришонхотир кишилар бўлган. Генералларнинг ўзи эътироф қилган. Бонапартнинг ўзи-чи? Аустерлиц жанг майдонидаги унинг мағрур ва маҳдуд сиймоси кўз ўнгимда турибди. Яхши саркардага даҳолик ҳам, бошқа бирон айрим хислат ҳам керак эмас, билъакс, яхши саркарда инсоннинг энг юксак, олижаноб фазилатларидан, яъни муҳаббат, шеърият, нафосат, файласуфона иштибоҳлардан маҳрум бўлиши шарт. Саркарда фикр доираси тор, қилаётган ишининг муҳимлигига қатъян ишонадиган (акс ҳолда сабри чидамай қолиши мумкин) киши бўлмоғи керак. Ўшандагина у жасоратли саркарда бўла олади. Агар саркарда бўла туриб бирорни севса, бирорга раҳми келса, буadolatmi,adolatsizlikmi, dеб ўйлаб ўтиrsa, unday sarkardadan xudo ўzi saqlasini. Қадim замонларда улар учун даҳолик назарияси деган сохта бир назарияни тўқиб чиқарганлар, чунки ҳокимият ўшаларнинг қўлида бўлган. Ваҳоланки, ҳарбий ишдаги муваффақият саркардаларга эмас, балки сафдаги солдатнинг: «Ҳалоқ бўлдик», ёки «Урай!» деб қичқиришига борлиқ. Фақат мана шу сафларда фойдали бўлишингга амин бўлиб, хизмат қила оласан!»

Князь Андрей шу нарсаларни ўйлаб, мунозараларга қулоқ солиб ўтирад эди. Одамлар тарқала бошлаб, Паульчи уни чақиргандагина ўзига келди.

Эртаси куни қўшинлар кўригига подшо ундан қаерда хизмат этишга майли борлигини сўради, князь Андрей шоҳ ҳузурида қолишини сўрамасдан, аксинча, армияда хизмат қилишга рухсат сўради ва шу билан сарой муҳитидан умрбод узоқлашди.

XII

Ростов уруш бошланишидан олдинроқ ота-онасидан мактуб олди. Бу мактубда улар Наташа бетоб, князь Андрей билан ора очиқ бўлди (Наташа тегмайман деб

айтди) деб қисқача ёзган, Николайдан яна истеъфога чиқириб, уйга қайтишини сўраган эдилар. Николай мақтубин олгандан кейин отпуска ёки истеъфога чиқишга ҳаракат қилмади, балки уларга: Наташанинг хаста бўлиб ётгани ва князь Андрей билан муносабати узилганига жуда-жуда афсусланаман, истакларингизни амалга ошириши учун қўлимдан келганча ҳаракат қиласман, деб жавоб қайтарди. Соняга эса алоҳида хат юборди.

«Ҳалбимнинг марҳами, жондан азиз дўстим, қишлоққа қайтишимга ҳамиятимдан бўлак ҳеч нарса моне бўйлумайди,— деб ёэди у.— Лекин ҳозир уруш бошланини олдида, шахсий бахт-саодатимни ватан олдидаги бурчим ва ватанга бўлган муҳаббатимдан афзал кўрсан, ўртоқларим олдидагина эмас, балки ўз олдимда ҳим ҳамиятсиз бўлар эдим. Бу ҳижрон сўнгги ҳижрон. Илонки, уруш тамом бўлиши биланоқ, агар тирик қолсан ва сен мени ҳозиргидай севсанг, ҳамма ишни ташлаб учиб бораман ва умрбод сени аланғали сийнамга босаман».

Ҳақиқатан ҳам Ростовнинг уйга қайтиши ва ўз ваъласига кўра, Соняга уйланишга фақат уруш бошланиб қолгани моне бўлаётган эди. Отрадноеда куз фаслидаги оғ, қиши фаслидаги святки¹ байрами ва Сонянинг севгиси унга дворянларча тинч ҳузур-ҳаловат ва айшу ишрат истиқболи эшигини очмоқда эди. Ростов илгари бу нарсаларни билмас эди, аммо ҳозир булар уни ўзига жалб ёттаётган эди. «Ёқимтой хотин, бола-чака, бир гала асл този ит, ўн-ўн иккита олғир овчи ит, рўзғор ишлари, Қўни-қўшни, сайлов билан тайинланадиган хизмат». Бирор ҳозир уруш бошланган, полкдан кетишининг иложи йўқ эди. Шундай бўлгандан кейин Николай Ростов ўз табиатига кўра, полкда ўтказиладиган ўша ҳаётдан рози ва бу ҳаётни яхши ўтказиш доим қўлидан келарди.

Отпускандан қайтиб келгач, ёр-ошнолари севинч билан қаршилаган Николай армияга от келтиргани Малороссияга кетди ва у ердан шундай ажойиб отлар олиб келдики, бундан ҳам ўзи хурсанд, ҳам бошлиқларнинг мақтанига сазовор бўлди. Ўзи йўқлигида унга ротмистрлик лавозимини беришибди, полк қўшимча куч берилиб, ҳарбий ҳолатга ўтгандан кейин, у яна аввалги эскадроннинг бошлиқ бўлди.

¹ Диний байрам.

Уруш бошланди, полк Польшага қараб юрди, маошлилар икки ҳисса ошди, янги офицерлар, янги одамлар келишди, янги отлар келтирилди, энг муҳими, урушини дастлабки кунларига хос ҳаяжон ва қувноқлик кайфият ҳукм сура бошлади; Ростов полкда яхши мавқега эга эканлигини фаҳмлаб, бир кун эмас, бир кун булардан воз кечишга тўғри келишини билса ҳам, лекин жон-тани билан ҳарбий хизмат завқи, ҳузур-ҳаловатига берилиб кетди.

Кўшинлар ҳар хил мураккаб давлат ишлари, сиёсат ва тактика мулоҳазаларга қўра Вильнодан чекинди. Бу чекинишларнинг ҳар қадами бош штабда мураккаб манфаат, мулоҳаза ва эҳтиросларнинг тўқнашувини вужудга келтирас эди. Ёзинг энг яхши фаслида чекиниш етарли озиқ-овқат билан таъминланган Павлоград гусар полки учун сайри саё ҳатдай бир гап эди. Қайгуриш, ташвишланиш, иғво қилиш фақат бош штабда бўлиши мумкин, армия ўртасида эса қаёққа кетяпман, нима учун кетяпман деган савол ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди. Афсусланганлар ҳам фақат чекинаётганлари учун эмас, балки энди ўрганиб қолган манзил ва чиройли поляк қизларини ташлаб кетаётганлари учунгина афсусланар эди холос. Аҳвол чатоқлашиб кетяпти деган хаёл биронтасининг ақлига келиб қолса ҳам у одамшаванд ҳарбий кишига муносиб иш тутиб, ўзини хурсанд кўрсатишга, бунаقا фикр-хаёлни бошидан чиқариб ташлашга уринар, умумий аҳвол тўғрисида эмас, балки ўзининг кундалик ишлари ҳақида ўйлашга тиришар эди. Бошда поляк помешчиклари билан танишиб, подшони ва бошқа олий рутба командирларнинг кўрикка келишини кутиб, кўрикдан ўтиб, хушчақчақлик билан Вильно ёнида туришди. Кейин Свенциянига қараб чекиниш, олиб кетиб бўлмайдиган озиқ-овқат маҳсулотларини йўқотиш ҳақида буйруқ келди. Свенцияни икки сабабга қўра гусарлар хотирида қолган эди: биринчидан *маст лагерь* деб ном чиқарган (бутун армия Свенцияни лагерини шундай деб атаган эди), иккинчидан, озиқ-овқат маҳсулотларини тортиб олиш ҳақидаги буйруқдан фойдаланиб, гусарлар озиқ-овқат билан бирга поляк панларининг от-арава ва гиламларини тортиб олган ва бу қилмишлари учун уларниг устидан жуда кўп аризалар тушган эди. Ростовнинг хотирида Свенцияни шунинг учун ҳам ўрнашиб қолдики, у шу манзилга етиб келган биринчи кун вахмистрнинг ўрнини олган ва шу куни беш бочка

эски пивони рухсатсиз олиб кетиб, ўлгудай ичған эскадрон одамларини ҳеч эплаёлмаган эди. Свенцянидан чекина-чекина Дриссага этишди, Дриссадан чекиниб рус чегараси-га яқинлашиб қолиши.

13 июля павлоградниклер илк дафъя катта жангда бўлиши.

12 июль жанг арафасида, кечаси жуда қаттиқ бўрон бўлиб, дўл-ёмғир ёғди. 1812 йил ёзида умуман бўрон кўп бўлган эди.

Павлоград полкининг икки эскадрони энди бошоқ тортган ва қорамол билан от пайҳон қилган қора буғдой пайкали ўртасида манзил қурган эди. Ёмғир селга айланди. Ростов ўз ҳомийлигига олган ёш офицер Ильин билан бирга, наридан-бери тикланган чайлада ўтирган эди. Буларниң полкдоши — узун мўйлови бетининг ярмини олган офицер штабга борган эди, қайтишда ёмғирда қолиб, Ростовнинг олдига кирди.

— Граф, мен штабдан келяпман. Раевскийнинг кўрсатган қаҳрамонлигидан хабарингиз борми? — Офицер Салтановскда бўлган жанг ҳақида штабда эшитган гапларини батафсил айтиб берди.

Ростов ёқасининг ичига ёмғир томаётгани учун бўйини қисиб, оғзида трубка, офицернинг сўзига бепарво қулоқ соларкан, ёнида қўнишиб ўтирган ёш офицер Ильинга ҳар замонда бир қараб қўяр эди. Яқинда полкка келган бу ўн олти ёшли офицер бола етти йил мұқаддам Денисовга Ростов қандай бўлса, ҳозир Николайга қисбатан шундай эли. Ильин ҳар ишда Ростовга тақлид этишга уринар ва унга хотин кишидай меҳр қўйган эди.

Қўшмўйлов офицер Здржинский Салтановск тўғони русларнинг Фермопили бўлганини, генерал Раевский бу тўғонда достон бўладиган қаҳрамонлик кўрсатганини, қилидай қилиб икки ўғлини душманнинг мудҳиш ўти остида тўғонга олиб борганини ва улар билан бирга ҳужум қилганини жуда баландпарвоз иборалар билан ҳикоя қилиб берди. Ростов бу сўзларга қулоқ соларкан, Здржинскийни маҳлиё этган нарсани маъқуллаб бирон сўз демади, билъакс, эътиroz билдиromoқчи бўлмаса ҳам, лекин бу гаплардан номуси келаётган кишига ўхшаб ўтириди. Ростов Лустерлиц воқеаси ва 1807 йилги уруш кампаниясидан кейин ўз шахсий тажрибасидан билар эдики, уруш ҳодисаларини гапириб берганда, унинг ўзи лоф ургандай, одамлар ҳамиша лоф урадилар; иккинчидан, Ростов катта

тажрибага эга бўлгани туфайли урушда юз берадиган ҳодисалар биз тасаввур қиладиган ва гапириб берадиган нарсага сира ўхшамаслигини билар эди. Шунинг учун ҳам Здржинскийнинг ҳикояси ҳам, ўзи ҳам Ростовга ёқмаётган эди, ўз одатига кўра ҳамсуҳбати устида шопдай мўйловини осилтириб энгашиб гапирадиган Здржинскийнинг шу тор чайлада ўтириши Ростовга малол келаётган эди. Ростов индамай унга қараб ўтирап эди. «Аввало, тўғонга ҳужум бошлаганда у шу қадар алғов-далғов ва тиқин бўлган бўлса керакки, Раевский ўз ўғилларини ҳужумга бошлаган тақдирда ҳам бу иши унинг ўзи атрофида турган беш ўнта одамдан бўлак ҳеч кимга таъсир қилмагандир» деб ўйлар эди Ростов. «Қолганлар эса Раевский кимларни бошлаб тўғонга ҳужум қилганини ҳатто кўриши ҳам мумкин эмас. Кўрган тақдирда ҳам жуда руҳданиб кетишлари даргумон, чунки ҳамма ўз жонини ҳовучлаб турган маҳалда Раевскийнинг оталик туйғуси билан кимнинг нёча пуллик иши бор? Ундан кейин Салтановск тўғонини олиш-олинмаслиги ватан тақдирини ҳал қилмайди, ваҳоланки Фермопил уруши ватан тақдирини ҳал қилган дейишади. Шундай бўлгандан кейин бунақа фидойиликнинг нима ҳожати бор? Урушга болаларни аралаштириш нима зарур? Мен укам Петяни эмас, ҳатто менга буткул бегона бўлган мана бу меҳрибон бола Ильинни ҳам ҳужумга олиб бормас эдим, иложи бўлса хавфсизроқ жойга қўяр эдим» деб ўйлар эди Ростов ҳамон Здржинскийнинг сўзига қулоқ солар экан. Аммо Ростов ўз мулоҳазасини айтмади: бу соҳада ҳам унинг тажрибаси бор эди. Бу гаплар қуролимизнинг шон-шуҳратини оширишга хизмат қилишини Ростов билар эди, шунинг учун ҳам ишонаётган бўлиб кўриниш керак эди ва шундай ҳам қилди.

— Тоқатим тоқ бўлди! — деди Ильин Здржинекийнинг гапи Ростовга ёқмаётганини фаҳмлаб.— Пайпогим ҳам, кўйлагим ҳам шалаббо бўлди, бутунлай увиб кетдим. Чиқиб бирон бошпана қидирмасак бўлмайди. Ёмғир пича тинди шекилли.— Ильин чайладан чиқди, унинг кетидан Здржинский ҳам жўнаб кетди.

Беш дақиқа ўтар-ўтмас Ильин шадоплаб дой кечиб, чайлага югуриб кирди.

— Ура! Ростов, қани, кетдик. Топдим! Икки юз қадамча нарида майхона бор экан, бизникилар ўша ерда йиғилишиб ўтиришибди. Ҳеч бўлмаса уст-бошимиз қуриди-ку. Марья Генриховна ҳам ўша ерда.

Марья Генриховна полк докторининг хотини бўлиб, доктор бу ёш ва чиройли немис қизга Польшада уйланған эди. Пули кам бўлганлиги важиданми ёки ёш хотинни ташлаб кетгани кўзи қиймаганданми, ишқилиб доктор хотинини гусар полки кетидан олиб юрар, унинг рашки гусар офицерлари орасида кундалик асқия мавзуига айланган эди.

Ростов плащни елкасига ташлаб, Лаврушкага нарсаларини орқадан олиб келишни буюрди-ю, ўзи Ильин билан чиқиб кетди; улар гоҳ лойга ботиб, гоҳ тинай деган ёмғирда шалоплаб, қоронғида боришар, узоқда чақнаётгани чақмоқ ҳар замонда атрофни ёритиб юборар эди.

— Ростов, қаердасан?

— Бу ердаман. Чакмоқни кўр-al — деб улар ўзаро таплашарди.

XIII

Олдида докторнинг соябон араваси турган майхонага бештacha офицер йифилган эди. Тўладан келган малла соч немис жувон Марья Генриховна эгнида кофта, бошида тунги калапўш, кираверишдаги кенггина скамейкада ўтирас, орқасида эри, доктор ухлаб ётарди. Ростов билан Ильин уйга кирди, ҳаммалари қувониб, уларни қичқириқлар ва қаҳқаҳа билан қаршилади.

— Оҳо! Жуда маза қилиб ўтирибсизлар-ку! — деди Ростов кулиб.

— Ўзлари қаёқда қолиб кетдилар?

— Буларга қаранг! Шалаббо бўлиб кетибсизлар-ку. Мехмонхонамизни ҳўл қилманѓлар.

— Марья Генриховнанинг кўйлагига сачратманглар! — дейишиди улар.

Ростов билан Ильин иккалasi Марья Генриховнани безовта қилмасдан, тезроқ холи жой топиб, кийимларини алмаштириш ҳаракатига тушишди. Улар шу ниятда тахта девор орқасига ўтмоқчи бўлишди; бироқ тахта девор орқасида, катакдай қазночада битта шамни бўш яшикка қўндириб учта офицер қарта ўйнаб ўтирган экан, улар ўрнидан турғилари келмади. Марья Генриховна парда қилгани юбасини берди. Ростов билан Ильин нарсаларини кўтариб келган Лаврушканинг ёрдамида, юбка-парда орқасига ўтиб, ҳўл кийимларини алмаштиришиди.

Бузилиб ётган печкага ўт ёқишиди. Битта тахтани иккита эгар устига қўйиб стол ясащи, столнинг устига ёпкич ташлаб, унга самовар, қутича, ярим шиша ром қўйишидан-ю, Марья Генриховнадан бекач бўлишини ўтиниб, ўзлари уни қўршаб олишиди. Бирор чиройли қўлчасини артгани Марья Генриховнага тоза рўмолчасини тутар, бирор зах ўтмасин деб оёғи остига ҳарбийча кийимини ташлар, бирор шамоллаб қолманг деб шинели билан деразани тўсар, бирор уйғониб кетмасин деб эрининг юзидағи пашшасини қўрир эди.

— Қўяверинг,— дерди Марья Генриховна ҳам уялинқираб, ҳам ийиб кетганидан жилмайиб.— Қечаси ухламаган эди, жуда роҳат қилиб ётиби.

— Йўғ-э, Марья Генриховна,— дерди офицер унга жавобан,— докторга хушомад қилмасак бўлмайди. Ҳеч бўлмаганда, қўлимними, оёғимними кесаётганда раҳмшафқат қилади-ку.

Ҳаммаси бўлиб учта стакан бор, сув шу қадар лойки, чой қуюқми, суюқмилигини билиш қийин эди. Самовардаги сув келса олти стакан келар эди холос, лекин ҳамма Марья Генриховнанинг тирноғи кирроқ момикдай қўлчасидан унвонига қараб навбат билан чой ичиши ҳавас қиласди. Бу кеча офицерлар ҳақиқатан ҳам Марья Генриховнага ошиқ бўлиб қолганга ўхшар эди. Ҳатто тахта девор орқасида карта ўйнаб ўтирган офицерлар ҳам, кўп ўтмай, ўйиннинг баҳридан кечишиди-да, умумий кайфиятга берилиб, самовар олдига келиб ўтириши ва буларга қўшилиб Марья Генриховнага хушомад қила бошлишди. Марья Генриховна манман деган шунча олифта ва назокатли йигитлар сухбатида ўтирганидан гул-гул очилиб кетди ва бу кайфиятини билинтирмасликка минг уринса-да, орқасида ухлаб ётган эрининг ҳар бир уйқусираб қимирлаганидан қўрқаётгани билиниб турган бўлса-да, терисига сифмай жилмайиб ўтирас эди.

Қошиқ фақат битта-ю, қанд жуда кўп, аммо битта қошиқ билан шунча қандни аралаштириш амри маҳол эди, шунинг учун ҳам Марья Генриховна ҳамманинг қандини, навбат билан аралаштириб берадиган бўлди.

Ростов ўз стаканини олиб, ром қўйгач, Марья Генриховнадан аралаштириб беришини сўради.

— Сиз қанд солмабсиз-ку,— деб Марья Генриховна кулади, гўё унинг гаплари ҳам, бошқаларнинг гаплари ҳам жуда қизиқ бўлиб, остида янә бошқа маъно бордек.

— Менга қанд керак эмас, сиз қўлчангиз билан ара-
лаштириб берсангиз бас,— деди Ростов.

Марья Генриховна унинг илтимосини қабул қилиб
қошиқни излай бошлади, қошиқни эса кимдир олган
эди.

— Марья Генриховна, бармоқчангиз билан аралаш-
тириб қўя қолинг, яна ҳам ширинроқ бўлади,— деди
Ростов.

— Иssiқ-да! — деди Марья Генриховна ийиб кетга-
нидан қизариниб.

Ильин бир челак сув олиб келиб ром томизди ва бар-
моқчангиз билан аралаштириб беринг, деб Марья Ген-
риховнанинг олдига келди.

— Менинг пиёлам шу,— деди Ильин,— бармоқчанг-
изни тиқиб, ширин қилиб берсангиз, ҳаммасини ичаман.

Самовардаги чой тугагандан кейин Ростов картани
олди ва Марья Генриховна билан қирол ўйини ўйнаймиз
деб таклиф қилди. Марья Генриховна билан ким ўйнай-
ди деб чек ташланди. Ростовнинг таклифига кўра ўйин-
нинг қоидаси шу эди: ким қирол бўлса Марья Генрихов-
нанинг қўлини ўпади, кимки ютқизса доктор тургандан
кейин унга самовар қўйиб беради.

— Марья Генриховна қирол бўлиб қолса-чи?— сў-
ради Ильин.

— Марья Генриховна ҳозир ҳам қиролича, унинг
амри фармони қонун.

Ўйин энди бошланди деганда бехосдан Марья Ген-
риховнанинг орқасидан докторнинг сочичувалиб кетган
каласи кўринди. Доктор аллақачонлар уйғониб, булар-
нинг сўзига қулоқ солиб ётган, афтидан айтилган барча
сўзларнинг ҳам, қилинган барча ишларнинг ҳам унинг
учун ҳеч қандай қизиғи, куладиган ери йўқ эди. Доктор-
нинг чехраси тунд, таъби хира эди. У офицерлар билан
салом-алик қилмади, кийинди-да, ташқари чиққани рух-
сат сўради (чунки йўлни тўсиб қўйишган эди). Доктор
чиқиб кетиши биланоқ офицерлар баланд товуш билан
хоҳолаб кулишиди, Марья Генриховна эса қип-қизарib,
офицерлар қўзида яна ҳам жозибалироқ бўлди. Доктор
қайтиб кирди ва масъуд табассумини йиғишириб, нима
деркин деб эрига қўрқа-писа қараб турган хотинига юз-
ланиб: — Қани, юр, ёмғир тинибди, аравага бориб ётай-
лик, тагин бор-йўримизни биронтаси кўтариб кетмасин,—
деди.

— Мен дарров одам юбораман... Икки кишини юбо-
аман! — деди Ростов,— хотиржам бўлинг, доктор.
— Ўзим бориб қоровуллик қиласман! — деди Ильин.
— Йўқ, жаноблар, сизлар уйқуни олгансизлар, аммо
иен икки кечадан бери кўз юмганим йўқ,— деб доктор
отинининг ёнига ўтиридан ва қовоғини солиб, ўйиннинг
амом бўлишини кутди.

Хотинига хўмраётган докторнинг қош-қовоғига қараб
фицерларнинг яна кулгиси қистар ва кўплари кулгидан
зларини тия олмай, шошиб-пишиб кулгига қулайроқ
иир баҳона излашар эди. Доктор хотини билан арава-
ига бориб ётгандан кейин офицерлар ҳўл шинеллари-
ни устларига ташлаб чўзилиши, аммо улар анчагача
хлашолмади, гоҳ докторнинг жони чиқиб кетай дегани,
хотини вақтичоғлик қилиб ўтирганини эслашар, гоҳ
огуриб эшикка чиқиб, аравада нима бўлаётганини ай-
тиб кулишарди. Ростов бир неча мартаба бошини ўраб,
ухламоқчи бўлди, бироқ ҳар гал яна биронтасининг гапи
унинг уйқусини қочирап, яна бошқатдан гурунг, сабабсиз
қувноқ кулги бошланиб кетар эди.

XIV

Кечаси соат иккidan ошганда ҳам ҳали ҳамма уйғоқ
эди, Вахмистр Островно деган жойга қараб ҳаракат қи-
лиш ҳақида буйруқ келтирди.

Офицерлар ҳамон ўша кайфиятда, ўша хилда чақчақ-
лашиб, кулишиб йўл тадорикини кўришди. Яна лойқа сув
солиб самовар қўйиши. Лекин Ростов чойни кутмасдан
эскадронга кетди. Тонг ёришмоқда, ёмғир тиниб, булат-
лар тарқамоқда эди. Ҳавонинг рутубати ва совуқлиги
нам кўйлакда жуда сезилиб турагар эди. Ростов билан
Ильин иккаласи майхонадан чиқиб, тонг гира-ширасида
докторнинг ёмғирда ялтираётган чарм соябон аравасига
қаради, араванинг парласи остидан докторнинг оёқлари
осилиб турагар, ўртасидаги ёстиқда хотинининг калланпў-
ши кўринар ва уйқуда пишиллагани эшитилар эди.

— Ҳақиқатан ҳам хотини жуда дилкаш-а! — деди
Ростов ўзи билан бирга чиқсан Ильинга.

— Жуда гўзал хотин! — деди Ильин ўн олти ёшли
йигитчаларга хос жиддият билан.

Ярим соат ўтар-ўтмас эскадрон йўлга чиқиб, сағ-
тортиди. «Отланинглар!» деган команда эшитилди, сол-

датлар чўқиниб, отга мина бошлади. Ростов отни олға суріб: «марш!» деб команда берди ва гусарлар тўрттадан бўлиб саф тортиб икки томонига қайн үтқазилган катта йўлдан, олдинда бораётган пиёда ва батареялар кетидан аста гурунглашиб жўнашди, лой йўлдан кетаётган отларнинг туёғи шалоплар, қиличлар шиқирларди.

Тонг пайтида қизғиши тусга кирган бағри чок кўк-бинафша ранг булугларни шамол тез суръат билан суріб кетмоқда. Кун борган сайн ёришмоқда. Қишлоқ йўлидаги кечаги ёмғирда ҳўл бўлган майсалар кўзга яқол кўрина бошлади. Қайн дарахтларининг эгилиб турган ҳўл шохлари шамолдан силкинар, ён-верига шаффоф томчилар сочилади. Солдатларнинг афти борган сайн аниқ кўрина бошлади. Ростов ажралмас йўлдоши Ильин билан бирга четроқдан, икки қатор қайн дарахтлари орасидан кетмоқда.

Ростов умумий қоидани бузиб, уруш вақтида ҳарбий отда эмас, балки казак отида бормоқда. Отни яхши танийдиган, отга ишқибоз Ростов яқинда дон-наслли катта-кон бир чиройли чавқар от сотиб олган эди, ҳеч ким ундан ўзиб кетолмас эди. Шу отни миниш Ростовга завқ бағишилар эди. Николай шу пайт қаршисида турган хавф-хатарни эмас, балки оти, тонг пайти ва докторнинг хотини ҳақида ўйлаб бормоқда эди.

Илгарилари Ростов урушга юрагини ҳовучлаб борар эди; ҳозир эса қўрқув деган нарса унинг хаёлига ҳам келмас эди. Бу жангга кўниkkани учун эмас (хавф-хатарга кўникиб бўлмайди), балки хавф-хатар қаршисида ўз қалбини идора қила билгани учун қўрқмас эди. У жангга бораркан, ўзининг диққатини кўпроқ жалб қилиши керак бўлган қаршисидаги хавф-хатардан бўлак ҳамма нарса ҳақида ўйлашга ўрганиб қолган эди. Илгари жасур бўлишга қанчалик уринмасин, қўрқоқлиги учун ўзини қанчалик койимасин, барибир бунга муваффақ бўлолмас эди, бироқ замон ўтган сари бу нарса унга ўз-ўзидан мусассар бўлди. У қайн дарахтлари орасидан Ильин билан ёнма-ён бораркан, баъзан қўли етадиган новдаларнинг баргини юлар, баъзан оёғи билан отнинг биқинига нуқиб қўяр, баъзан чекиб бўлган трубкасини кетидан келаётган гусарга қайрилмасдан узатар, худди сайр-томушага чиққандай бегам-беташвиш, хотиржам бормоқда эди. Ростов жавраб келаётган Ильиннинг ҳаяжонли юзига қаараркан, унга ачинарди, чунки қаршисида турган

хавф-хатар ва ўлимдан корнет қанчалик изтироб чекаёт-
ганини Николай ўз тажрибасидан билар, фурсатдан
бўлак ҳеч нарса жонига оро киролмаслигини англар
эди.

Қуёш булут остидан чиқиб, бир парча мусаффо ос-
монда кўриниши билан шамол худди момагулдуракдан
кейин очилиб кетган ёз тонгининг ҳуснини бузгани журъ-
ат этолмагандай тинди; ёмғир томчиладётган бўлса ҳам
энди шовилламас, ҳамма ёқ жим бўлиб қолган эди. Қу-
ёш қалқиб чиқиб жамолини бир кўрсатди-ю, яна уфқда
турган бир парча узун булутнинг остига кириб кўздан
ғойиб бўлди. Бир неча дақиқадан сўнг қуёш яна ўша
булутнинг четини йиртиб, аввалгидан кўра ёруғроқ бў-
либ кўринди. Олам ёришиб, ҳамма ёқ жилвага кирди.
Шу ёруғлик билан бирга худди ўшанга жўр бўлгандай
тўплар гумбурлади.

Ростов тўп гумбурлаган жойнинг узоқлигини чамалаб
кўришга улгурмасдан Витебск томонидан граф Остер-
ман-Толстойнинг адъютанти от қўйиб келди ва отларни
йўрттириш ҳақида бўйруқ бўлганини айтди.

Эскадрон жадаллаб юраётган пиёда аскарлар ва ба-
тареялардан ўтиб (батарея ҳам илдам юриб кетаётган
эди), адир этагига тушди ва ҳувиллаб қолган кимсасиз
бир қишлоқдан ўтиб, яна адирга чиқди, отлар терлаб,
одамлар қизариб кетди.

Олдиндан дивизия командирининг:

— Тўхта, саф торт! — деган командаси эшитилди.

— Сўлга, марш! — деган садо янгради.

Гусарлар қўшин линиясидан ўтиб, марранинг чап
қанотига чиқиши ва биринчи линияда турган отлиқ
найзадор аскарларимизнинг орқасида тўхташди. Ўнг то-
мона писёдалардан иборат эҳтиёт қисмларимиз зич саф
тортиб турар, уйдан сал нарироқдаги адирда эса уфқ
чизигида турган тўпу тўпхоналаримиз соғ ҳавода, эрталабки
қуёшнинг қия тушган ёруғ нурида кўзга чалинар-
ди. Олдинда, сойликнинг нарёғида турган душманнинг
тўп ва колонналари кўзга ташланар эди. Сойликдан ал-
лақачон душманга рўбарў бўлиб, жанг бошлаб юборган
аскарларимизнинг қасира-қусури эшитилиб турар эди.

Ростов кўлдан бери қулоғига кирмаган бу садони
эшитиб, худди ёқимли шўх мусиқа садосини эшигандай
кулфи дили очилиб кетди. Гоҳ бир неча ўқ бирдан устма-
уст қарсиллаб кетар, гоҳ яккам-дуккам ўқ товуши эши-

тилар, яна ҳамма ёқ жим бўлиб қолар эди. Яна ҳудди бирор парсилдоқни босиб юборгандай қарсилла бетарди.

Гусарлар бир соатча бир жойда туриб қолиши. Ниҳоят тўп отишмаси бошланди. Граф Остерман мулозимлари билан эскадрон сафининг орқасидан ўтаркан, тўхтаб полк командири билан гаплашиб олди-да, адирда турган тўплар томон ҳайдади.

Остерман кетгандан кейин кўп ўтмай, отлиқ найзадорлар орасидан:

— Колонна бўлиб ҳужумга чоғлан! — деган команда садоси эшишилди. Пиёда аскарлар суворийларга йўл бериш учун икки қатор бўлди. Отлиқ найзадорлар найзадорлари учидаги байроқчаларини ҳилпиратиб, адирнинг чап томонида пайдо бўлган француз суворийларига қараб откўйди.

Суворий найзадор аскарлар адирдан тушиши биланоқ гусарларга адирга чиқиши ва замбаракларни мудофаа қилиш ҳақида буйруқ берилди. Гусарлар отлиқ найзадорлар ўрнига бориб турган чоғда цепдан дайди ўқлар визиллаб, чийиллаб ўта бошлади.

Кўпдан бери эшишилмаган бу садо Ростовга аввалги отишмадан ҳам кўпроқ завқ бағишилади ва ғайратини қўзгатиб юборди. У қоматини ростлаб, адирдан барала кўринаётган жанг майдонини кўздан кечирди ва бутун қалби билан найзадор аскарларнинг ҳаракатида иштирок этди. Найзадор аскарлар француз драгунларига жуда яқинлашиб қолиши, ўша ерда, тутун ичида қоришиб кетиши ва беш дақиқа ўтар-ўтмас найзадорлар орқага, илгари турган жойларига эмас, балки чапроққа қараб от қўйиши. Жийрон от мингандан, тўқ-сариқ кийимли найзадор аскарлар орасидан ва кетидан бўз от мингандан кўк кийимли бир тўда француз драгунлари кўриниб қолди.

XV

Ростов найзадорларимизни таъқиб этаётган бу кўк кийимли француз драгунларини ҳаммадан олдин кўрди, чунки унинг овда пишган кўзи ниҳоят ўткир эди. Сафлари бузилиб кетган найзадорлар ва уларни таъқиб этаётган драгунлар берган сайин яқинлашмоқда эди. Узоқдан, адир этагидан, кичкина бўлиб кўринаётган бу одамларнинг бир-бiri билан түқнашаётгани, бир-бiriни

куваётгани, қўли ёки қиличини ҳавода ўйнаётгани бара-
ла кўриниб қолди.

Ростов този солиб ов қилаётган маҳалдагидек кўз
олдида бўлаётган бу манзарага қараб турар эди. Ҳозир
гусарларини бошлаб француз драгунларига ҳужум қи-
линса француздар тоб беролмаслигини, агар ҳужум ке-
рак бўлса шу оннинг ўзида қилиш кераклигини, бир да-
қиқа кечикса фурсат қўлдан кетишини Ростов сезиб турар
эди. У атрофга кўз юргутирди. Ёнида турган ротмистр
ҳам пастдаги суворийлардан айнан шундай кўз узмай
қараб турган эди.

— Андрей Севастьянич,— деди Ростов,— биз уларни
мажақлаб ташлашимиз мумкин.

— Ажойиб иш бўларди,— деди ротмистр,— дарҳа-
қиқат ҳам...

Ростов унинг сўзини охиригача эшитмай, от чоптириб
эскадрон олдига чиқди ва ҳужум командасини беришга
улгурмасдан айнан ўз командири ҳолагида бўлган эс-
кадрон унинг кетидан от қўйди. Бу ишни нима учун ва-
қандай қилганини Ростовнинг ўзи ҳам билмай қолди.
Буларнинг ҳаммасини у овдаги сингари ўйлаб-нетмас-
дан қилди. Николай драгунлар яқинлашиб қолганини,
улар сафлари бузилган ҳолда от чоптираётганини кўриб
турар, ҳужумга тоб беролмасликларини, қолган бир
дақиқа фурсатни қўлдан бермаслик кераклигини, агар
шуни қўлдан берса бундай қулай фурсат энди келмасли-
гини билиб турар эди. Ўқлар атрофида физиллаб, унинг
ғайратини шу қадар оширас, оти шу қадар олға қараб
интилардики, Ростов ўзини тутолмади. У отини ҳайдаб,
команда берди-ю, ўша ондаёқ орқасидан ҳужумга шай-
ланган эскадронининг тапир-тупуруни эшитди ва адирдан
тушиб, драгунлар томон от қўйди. Йўртиб келаётган отлар
адирдан тушган замон беихтиёр чопа кетди. Найзадор
аскарларимиз ва уларнинг кетидан от чоптириб келаётган
француз драгунларига яқинлашган сайин чопишини тез-
лаштирди. Драгунлар яқинлашиб қолди. Олдинда келаёт-
ган драгунлар гусарларни кўргач, отларини қайтаришди,
орқароқдагилари эса тўхташди. Ростов худди овда бў-
рининг йўлини тўсгандай зотли дон отининг жиловини
қўйиб юборди ва пароканда бўлиб кетган француз драгун-
ларининг олдини тўсишга интилди. Бир найзадор аскар
тўхтади, бир пиёда аскар босиб кетмасин деб ерга қапишди,
эгасиз қолган бир от гусарлар орасига кириб кетди. Фран-

цуз драгунларининг деярли ҳаммаси орқага қараб қочди. Ростов кўк отли бир драгунни мўлжаллаб, орқасидан қувди. Йўлда Ростов бир бутага йўлиқди, от жонивор бутадан сакраб ўтди, эгардан учиб кетишига сал қолди. Ростов қараса, кўзлаган душманига етай деб қолибди. Мундиридан офицерга ўхшаган бу француз кўк отга қапишиб, қиличи билан уни ҳайдаб боряпти. Бир кўз юмиб очгунча Ростовнинг оти ўмгани билан француз отининг сафрисига урилди-ю, уни йиқитаёзи ва шу оннинг ўзида Ростов сабабини ўзи ҳам билмаган ҳолда қиличини кўтариб французга солди.

Ростов шу ишни қилишига килди-ю, лекин ўша ондаёқ ҳафсаласи пир бўлди. Офицер қилич зарбидан кўра (қилич унинг тирсагидан юқорироғини хиёл кесиб кетган эди) кўпроқ отининг силкиниб кетгани ва қўрқанидан йиқилганди. Ростов отининг жиловини тортиб, мағлуб қилган душманим қанақа одам экан, деб кўз югуртириди. Бир оёғи узангода илиниб қолган француз драгун офицери иккинчи оёғи билан ерда сакрамоқда эди. Офицер худди ҳар он янги зарбани кутаётгандай жонини ҳовчлаб, кўзларини қисиб, пастан юқорига — Ростовга қараётган эди. Унинг оқарган, лой сачраган ёш юзида, кулдиргичли иягода, мовий кўзларида уруш майдонига ярашадиган ҳеч қандай аломат йўқ, бутун қиёфаси душман эмас, балки оддий «ҳонаки» йигитга ўхшар эди. Ростов фанимини нима қилиши ҳақида ҳали бир қарорга келмасдан оғицер: «Je me rends»¹ деб қичқирди. У шошиб, оғини узангидан чиқаришга уринса ҳам чиқаролмас, така-пука бўлган мовий кўзларини Ростовдан олмас эди. От чоптириб келган гусарлар дарров унинг оғини узангидан чиқаришди ва ўзини эгарга миндиришди. Ҳамма ёқда гусарлар француз драгунлари билан овора: драгунлардан бири ярадор бўлиб, юзи қонга беланган бўлса ҳам отини қўлдан бермас, иккинчи бир драгун гусарни маҳкам қучоқлаб, унинг оти сафрисида ўтирас; учинчиси бир гусарнинг ёрдами билан унинг отига минарди. Олдиндаги француз пиёда аскарлари ўқ уза-ўқ уза қочмоқда эди. Гусарлар асиirlарини олиб, шоша-пиша орқага қараб от қўйишди. Юраги сиқилиб, алланечук бўлиб кетган Ростов бошқалар билан орқага қайтди. Шу офицерни қилич билан ургани, асири олганидан кейин Ростов ўзи ҳам изоҳ-

¹Таслим бўламан!

лашдан ожиз бўлган ҳолатга тушиб, кўнгли хира бўлиб кетди.

Граф Остерман-Толстой қайтиб келаётган гусарларни қарши олди, Ростовни чақириб, унга ташаккур изҳор этди ва бу мардона жасорати ҳақида шаҳаншоҳга маълумот бериб, георгий крестига тавсия қилишини билдириди. Граф Остерман чақирганда Ростов буйруқсиз ҳужум бошлаганини эслаб, ўзбошимчалик қилганим учун бошлигим жазо берса керак, деб ўйлаган эди. Шунинг учун ҳам граф Остерманнинг таҳсин ўқиши ва мукофот ваъда қилишини эшитиб Ростов ниҳоят курсанд бўлиши керак эди; аммо уни ҳамон ўша ёқимсиз, мужмал туйғу маънавий жиҳатдан кўнглини беҳузур қилаётган эди. У генерал ҳузуридан кетаркан: «Ажабо, мени нима қийнаяпти? — деб ўз-ўзидан сўради,— Ильинми? Йўқ, У соғ-саломат. Ё бирон ножўя иш қилиб шарманда бўлдимми? Йўқ, бундай бўлмаса керак...— Уни пушаймонга ўхшаш бир туйғу қийнамоқда эди.—Ҳа, ҳа, иягида кулдиргичи бор ўша француз бўлса керак. Бир қўл кўтариб, кейин шаштимдан қайтганим жуда яхши эсимда турибди».

Ростов олиб кетилаётган асиirlарни кўргач, иягида кулдиргичи бор ўша офицерни яна бир карра кўриш ниятида уларнинг орқасидан от қўйди. Беўхшов мундир кийган офицер зотли гусар отида ўтиаркан, кўзларини жовдиратиб аланглар эди. Унинг қўлидаги яраси арзимаган яра эди. У Ростовга қараб ёлғондака илжайди ва саломлашган бўлиб, қўлини силкитди. Ростов ҳамон ўнғайсизланар ва нимадандир руҳан азоб чекар эди.

Ростовнинг ёр-дўстлари Николай ўша куни ҳам, эртаси ҳам гарчи хомуш ва хафа кўринимаса ҳам, лекин хаёлга чўмиб ўйчан юрганини пайқашди. У тилар-тилас мас иchar, ёлғиз қолишга уринар ва нима тўғриладир ўйлар эди.

Ростов кутмаганида георгий крести олишига ва ҳатто мард одам деб ном чиқаришига сабаб бўлган ўша қаҳрамонлигини ўйларкан, бир нарсанинг тагига етолмас эди. «Улар биздан ҳам қўрқоқроқ экан-ку,— ўйлар эди у,— қаҳрамонлик деб атаганлари шу экан-да? Наҳотки мен бу ишни ватан учун қилган бўлсам? Ияги кулдиргичли, кўзлари мовий бу йигитнинг гуноҳи нима? Бечора нақадар қўрқиб кетди! Мени ўлдиради деб ўйлади щекиlli. Нима учун мен уни ўлдирап эканман? Қилич кўтарганимда

қўлим титраб кетди-ю, булар менга георгий крести бериди. Мутлақо, мутлақо тушунолмайман!

Николай бу масалаларнинг тагига бориб етмасдан ва нимадан руҳи азоб чекаётганини аниқлашга улгурмасдан, аксар вақт бўладигани сингари хизматда омади юришиб қолди. Островно жангидан сўнг Ростовнинг мартаbasини оширишди. Уни гусар батальонига командир қилишди ва жасур офицер керак бўлиб қолса, унга топшириқ берадиган бўлишди.

XVI

Графиня қизи Наташанинг хасталиги ҳақида хабар келгандан сўнг тузалиб дурустроқ дармонга кирмаган бўлса ҳам, уй ичи билан Петяни ҳам бирга олиб Москвага келди ва Ростовлар хонадони Марья Дмитриевнанинг уйидан ўз ҳовлиларига кўчиб, бутунлай Москвада қолишиди.

Наташа шу қадар қаттиқ бетоб эдики (ўзи ва отонасининг баҳтига), унашиб қўйилган куёви билан муносабатини узгани ва касалига сабаб бўлган нарсалар иккинчи даражадаги ўринга тушиб қолди. Наташанинг касали шу даражада оғир эдики, содир бўлган ҳодисада унинг айби қанчалик зўр эканини ўйлаш мумкин эмасди, у на овқат ер, на ухлар, кун сайин озиб борар, йўталар ва докторларнинг шама қилишларига кўра, унинг соғай-йиши амри маҳол эди. Ҳозир фақат унинг дардини енгилаштириш ҳақида ўйлаш керак эди холос. Докторлар якка-якка келар, биргалашиб консилиум ўтказишар, французначалаб, немисчалаб, лотинчалаб кўп гапиришар, бир-бирини мазаммат қилишар, ўзларига маълум бўлган барча касалликларга қарши минг хил дори-дармон ёзib беришар, бироқ тирик жон мубтало бўладиган касалдикларнинг биронтасини билиш имкониятдан ташқари бўлгани сингари, Наташа гирифтор бўлган дардни биз билмаслигимиз мумкин, деган содда ўй биронтасининг хаёлига келмас эди, ваҳоланки ҳар бир тирик жоннинг медицина оламида маълум бўлмаган, ўзигагина хос бўлган янги, мураккаб касали бор, бу медицинада ўпка, жигар, тери, юрак, асаб ва ҳоказо касаллиги деб ёзилган касаллик, эмас, балки шу аъзолар чекаётган сон-саноқсиз изтиробнинг бир-бирига қўшилишидан вужудга келган касаллиkdir. Сеҳр қилолмаслик сеҳргарнинг хаёлига ҳам келма-

Гани сингари, мана шу жўн фикр ҳам докторларниң ҳаёлига келмас эди, чунки уларниң ҳаётй вазифаси даволашдан иборатдир, чунки улар бунинг эвазига пул олишади, чунки улар ҳаётларининг энг яхши йилларини шунга бағишилаганлар. Лекин бу фикр уларниң ҳаёлига келмаганлигининг энг асосий сабаби шуки, улар ўзларини шубҳасиз фойдали деб билишар ва Ростовларниң бутун хонадони учун улар дарҳақиқат фойдали эди. Улар беморни кўпি заарли бўлган (улар оз миқдорда берилгани учун ҳам зарари унча билинмас эди) дориларни ютишга мажбур қилаётганлари учун фойдали эмас, балки бемор ва уни севадиган кишиларниң маънавий талабини қондираётгани учун ҳам фойдали ва зарур эди (сохта ҳакимлар, фолбинлар ва табибларниң доимо мавжуд бўлиши ва бўлажагининг сабаби ҳам шунда). Киши изтироб чекаётган вақтда бу изтиробни бошқалар енгиллаштиришига ишонади, хайриҳоҳлик ва кўмакка муҳтоҷ бўлади. Докторлар инсоннинг мана шу доимий талабини қондиришади. Улар гўдакда энг ибтидои шаклда бўлган эҳтиёжни — озор еган жойни силаб қўйиш эҳтиёжига ўшаган ўша абадий инсоний талабни қондиришади. Гўдак йиқилган замон оғриган жойимни ўпгин, силаб қўйгин, деб онаси ёки энагаси олдига югуриб келади, оғриган жойини силаб ёки ўпид қўйишига енгил тортади. Гўдак энг кучли ва энг ақлли деб билган бу одамлар унинг дардини енгиллаштирадиган восита тополмасликларига ишонмайди. Онаси лат еган жойини силаётган чоғда оғриги босилишига бўлган умиди ва онасининг юзидағи ачиниш ифодаси гўдакка тасалли беради. Наташага докторлар шунинг учун фойдали эдикӣ, улар тузалади деб оғриган жойини ўпар ва силар, кучер Арбатдаги дориҳонадан бир сўму етмиш тийинга чиройли қутичали порошок билан ҳабдори олиб келса-ю, Наташа бу дорини (оз ҳам эмас, кўп ҳам эмас) ҳар икки соатда қайнатилган сув билан ичса, оғриги ўша он босилади деб, уни ишонтиришар эди.

Соатга қараб берадиган ҳабдори, ичимликларни илитиб ичириш, товуқ гўшти котлети ва докторлар айтган яна бир қанча турмушдаги майда-чўйда нарсалар бўлмаса Соня, граф ва графиня нима қиласи эди? Докторларниң сўзига амал қилиб, бу нарсаларниң ўз вақтида бериш уларни ҳам овунтирас, ҳам уларга тасалли берар эди. Агар граф Наташанинг бетоблиги мингларча сўмга тушганини, унинг соғайиши учун яна минг-минг

саф қилишга тайёр эканлигини билмаса, суюкли қизининг хасталигига қандай чидай оларди; қизи тузалмаган тақдирда яна минг сўмнинг юзига қарамай, уни чет элга олиб боришини, ўша ерда консилиум ташкил қилишини билмаса ёди, Метивье билан Феълер Наташанинг касалини аниқлай олмагани ҳолда Фриз аниқлай олганини, Мудров яна ҳам яхшироқ белгилай олганини барча тафсилоти-ла, гапириб беришга имконияти бўлмаса нима қиласар ёди. Агар графиня докторларининг деганларига тўла амал қилмагани учун баъзан қиёз Наташа билан жанжаллашиб ўтирмаса ўзини қаёққа қўяр ёди?

— Мунақада сира тузалмайсан,— дер ёди графиня куйганидан ўз қайғусини унугтиб,— докторнинг сўзига қулоқ солмаса, берган дорисини вақтида ичмаса киши тузаларканими! Касаллик билан ҳазиллашма. Пневмония бўлиб қолишинг ҳеч гап эмас!—дер ёди графиня ва ўзигина эмас, бошқалар ҳам тушунмайдиган бу сўзнинг талаффузидан юраги таскин топар ёди. Агар Соња докторларнинг айтганини ўз вақтида бажо келтириш учун дастлабки кунлар, уч кеча ечинмасдан ётгани ва ҳозир ҳам зарҳал қутичадаги унча зарапли бўлмаган ҳаб дориларни ўз вақтида бериш учун кечалари ухламаганидан хурсанд бўлиб юрмаса нима қиласар ёди? Ҳеч қанақа доридармон шифо бўлмайди, буларнинг ҳаммаси бекорчи гап деб юрган Наташанинг ўзи ҳам бу қадар кўп пул сарф қилаётганинни кўриб, дориларни ўз вақтида қабул этаётганидан суюнар ёди. У ҳатто докторларнинг айтганига амал қилмаслик билан муолажага ишонмаганлигини ва ўз жонига жабр қалаётганини кўрсата билганидан суюнарди.

Доктор ҳар куни келар, томирларини ушлаб кўрар, тилига қарап ва юзининг заҳиллигига эътибор қилмай, Наташа билан ҳазиллашар ёди. Бироқ доктор нариги уйга чиқиши билан графиня шошиб-пишиб кетидан чиқар ва доктор дарров жиддий қиёфага кириб, ўйчан ҳолда калласини қимиirlатиб дер ёди: касалнинг аҳволи оғир бўлса ҳам бу сўнгги доридан умидим катта, бир оз сабр қилиб, оқибатини кутиш керак; бу касаллик—кўпроқ маънавий касалликдир, аммо...

Графиня бу ишини ўзидан ҳам, доктордан ҳам яширишга уриниб, бир тиллани секин унинг қўлига қистирипар ва ҳар дафъа анча енгил тортиб, касалнинг олдига киради.

Наташанинг хасталиги шундан иборат эдики, у кам овқат ер, кам ухлар, йўталар ва ҳамиша руҳи тушкун эди. Докторлар bemорни тиббий ёрдамсиз қолдириш мумкин эмас дейиши, шунинг учун Наташани димиқкан шаҳарда олиб ўтириши. Шундай қилиб Ростовлар 1812 йилнинг ёзида қишлоққа кўчиб чиқмадилар.

Наташа банкача ва қутичалардаги ҳаб дорилар, томизиб ичадиган дорилар ва порошоклардан жуда кўп (дори-дармондан бўшаган банка ва қутичалардан мунақа нарсаларга ишқибоз бўлган madame Schoss катта коллекция йиққан эди) истеъмол қилган бўлса ҳам, ўрганиб қолган қишлоқ ҳавосидан маҳрум бўлган бўлса ҳам ёшлик енгди: Наташанинг ҳасрати эскириб, кечирған ҳаёти таассуроти остида қола бошлади, бағрини оргиқ ўртамай, кечирған кунлари аста-секин орқада қолиб кетди ва Наташа жисмоний жиҳатдан соғая бошлади.

XVII

Наташа аввалгидан кўра осудароқ кўринса ҳам, лекин хомуш эди. У хурсандликнинг ташқи тазоҳиротидан: бал, концерт, театр, сайд-томушадан қочарди. Шу билан бирга кулиб, кетидан кўз ёши қилмаган пайт бўлмас эди. У ашула айтмас эди. Кулди ёки ўз-ўзича ашула айтди дегунча кўз ёшлари томоғини хиппа бўғар эди: у пушаймон бўлаётганидан, қайтиб келмайдиган беғубор ёшлиги ·эсига тушганидан, жуда-жуда хушбаҳт бўлиши мумкин бўлган ёш умрининг очилмай хазон бўлганига йиғлар эди. Назарида айниқса кулги ва ашула ғам-ҳасратини таҳқирлайдигандай кўринарди. Илгаригидек таннозлик қилиш унинг хаёлига ҳам келмас, бу нарсадан ўзини тийишга ҳам ҳожат йўқ эди. Эркак жинси мен учун масҳарабоз Настасья Ивановна қабилидаги бир гап бўлиб қолган дер, шу гапнинг тўғрилигини сезар эди. Ботиний посбони ҳар қанақа дилхушликин унга қатъянин ман қилас эди. Умуман илгариги беғам, умид-орзуга тўла қизлик даврининг шоду-хуррамлигидан қалбида ҳеч қандай асар қолмаган эди. У ҳаммадан кўра куз фаслини, овга борганини, амакисини, Nicolas билан Отрадноеда ўтказган святки байрамйни эслаганида жуда кўп изтироб чекарди. Ўша қунлардан биронтаси яна қайтиб келса у нималарни фидо қилмас эди. Ҳай хот, уларни қайтариб бўлмайди! Наташа шўни билар эдикӣ, барча шодухур-

рамниклар билан тўла бўлган илгариги ёркин ва қувноқ ҳаёти қайтиб келмайди. Бироқ начораки, яшаш керак эди.

Илгари ўзимни бекорга бошқалардан яхши деб юрган эканман, ваҳоланки мен ҳаммадан, оламдаги барча кишилардан ёмон ва жуда-жуда ёмон эканман, деб ўйлаш Наташага бир оз тасалли берар эди. Лекин бу ҳам кам эди. Наташа буни билар ва ўз-ўзидан: «Хўш, ундан кейин нима бўлади?» — деб сўрарди. Ундан кейин эса ҳеч нарса йўқ. Ҳаётда қувонадиган нарса йўқ, умр эса ўтиб кетмоқда. Наташа, афтидан, фақат бировга оғирлигини туширмасликка ва халал бермасликка уринар, ўзига эса ҳеч нарса керак эмас эди. У уйдагиларнинг ҳаммасидан ўзини опқочар ва фақат укаси Петя билан бўлганда ўзини енгил ҳис этар эди. У бошқалардан кўра Петя билан кўпроқ ўтиришни хоҳлар, баъзан иккаласи ўтиргандагина кулар эди. Наташани остона ҳатлаб кўчага чиқмайди деса ҳам бўларди, келадиган кишилардан фақат Пьерни ёқтирад эди. Наташа билан ҳеч ким граф Безуховдай вазминилик, меҳрибонлик билан, айни замонда, жиддий муомала қўиломлас эди. Наташа меҳрибонлик қилаётганини беихтиёр сезар ва шунинг учун унинг сұхбатидан баҳра олар эди. Бироқ Наташа Пьер кўрсатаётган меҳрибончиликдан ҳатто миннатдор ҳам бўлмас эди. Назарида Пьер унга атайлаб яхшилик қилмаётгандай кўринар, ҳаммага меҳрибон бўлган Пьер учун бу нарса табиийдай туюлар эди. Баъзан Наташа бирга ўтирган чоғларида Пьернинг ийманаётганини ва ўнгайсизлангаётганини пайқар, Пьер гап орасида Наташанинг эсига оғир хотираларни солиб қўймай деб, қўрқсан чоғларида айниқса шундай ҳолатга тушар эди. Наташа буни пайқаса ҳам, уятчанлиги ҳамда менга қанчалик меҳрибон бўлса, бошқаларга ҳам шунчалик меҳрибон бўлгани учун шундай бўлса керак деб, ўйлар эди. Пьер бир гал Наташа қаттиқ изтироб чекаётган вақтида бошим очиқ бўлганда, тиз чўкиб қўлингиз ва муҳаббатингизни сўрар эдим, деган гапни айтиб қўйди-ю, кейин бу ҳақда бўлак оғиз очмади. Ўша маҳалда Наташага далда берган бу сўзлар кейинчалик Наташанинг назарида, йиғлаётган гўдакни овунтирмоқ мақсадиди айтилган бемаъни гаплар қабилидан бўлиб қолди. Наташа Пьер хотинли бўлгани учун эмас, балки ўзи билан унинг орасида ниҳоят даража кучли бир ахлоқий парда борлигини сезгани учун ҳам (Курагин билан ўзи ора-

сида бундай ахлоқий парда йўқлигйни сезган эди) у билан бўлган муносабатидан ўзида ё Пьерда ёлғиз ишқу муҳаббат эмас, балки эркак билан аёл орасида бўладиган (бундай муносабат бўлишини Наташа билар эди) бирон зариф, шоирона дўстлик муносабати туғилишини сира хаёлига келтиргмаган эди.

Пётр рўзасининг охирларида, Ростовларнинг Отрадноеадаги қўшнилари Аграфена Ивановна Белова азиавлиёларни зиёрат қилгани Москвага келди. Ўша аёл Наташага рўза тутиб, ибодат қилишни маслаҳат берди ва Наташа бу фикрни хурсандлик билан қабул қилди. Саҳарда кўчага чиқишни докторлар ман қилған бўлсанлар ҳам, Наташа ибодат қилишга, яъни уйдагилардай эмас (Ростовлар уйида одатда уч маҳал ибодат бўлар эди), балки Аграфена Ивановна каби бир ҳафта давомида рўза тутиб, ибодат қилишга, яъни биронта эрталабки, тушки ва кечки ибодатни қазо қилмасдан ибодатхонага боришга аҳд қилди.

Наташанинг бу гайрати графиняга хуш ёқди; тиббий муолажа фойда қилмагандан кейин графиня дори-дармондан кўра тоат-ибодат кўпроқ фойда берар, деб умид боғлаган эди. Шунинг учун ҳам қўрқа-писа, докторлардан яшириб бўлса ҳам қизининг хоҳишини рад этмади ва уни Беловага топширди. Аграфена Ивановна кечаси соат учда Наташани уйғотгани келар ва кўпинча уни уйғоқ кўрар эди. Наташа ухлаб қолиб, эрталабки ибодатга кечикишдан қўрқарди. У наридан-бери ювиниб, энг ёмон кўйлак ва ўнгиган мантилья¹ини зўр ихлос билан кийиб, совуқдан қалтираб, тоңг шағари ёғду сочаётган кимсасиз кўчага чиқарди. Аграфена Ивановнанинг маслаҳатига кўра Наташа ўз маҳаллаларидаги ибодатхонага эмас, художўй Белованинг сўзига қараганда, кашиши тақвадор вали бўлган бошқа бир ибодатхонага борар эди. Бу ибодатхонада доим одам кам бўларди; Наташа билан Белова ҳамишма сўл клирос² орқасига ўрнатилган Биби Марямнинг сурати қаршисида турар эди; Наташа бу эрта тонгда, рўпарадаги шамнинг нури ва деразадан тушаётган тоңг шуъласи ёритаётган Биби Марямнинг қол-қора юзига қаракан ва кашшининг дуосини дикқат билан тинглаб англаб олишга тиришаркан, уни янги туйғу

¹ Мантилья — аёллар киядиган енгиз салтта кийим.

² Клирос — ибодатхона жонандалари турадиган жой.

чулғаб оларди, бу түйғу — англашга инсон ақли ожизлик қиласынан юксак бир нарсаның қаршиисида тақдирға тән бериш түйғуси эди. Дуонинг маъносини англаған чөгларида унинг шаксий түйғуси ўқиёттән дуосига құшилиб кетар, англамаган өғінде эса, ҳамма нарсаны билишіге ҳавас этиш мәғурлук бўлади, ҳамма нарсаны билиш мумкин эмас, шу он менинг қалбимга раҳнамолик қилаёттән (у шу нарсаны сезиб турарди) тангрига инномоқ ва унга сиғинмоқ керак деган фикр уни қувонтирадар эди. У чўқинар ва қулоғига кираёттән сўзларнинг маъносини англаған өғінде, ўзининг бадкирдорлигидан даҳшатга келар, худога ёлворар, гуноҳларини кечиришини сўрарди. Наташанинг ихлос билан қилган ибодати тавба-тазарру ибодати эди. Наташа аzonда, ҳали ҳамма уйқуда ётган, кўчада фақат ишга кетаёттән ғишт терувчилик ва кўча супураёттән қоровуллардан бўлак ҳеч ким бўлмаган пайтда уйга қай таркан, гуноҳдан пок, нуқсондан холи бўлиш мумкинлигини сезар, янги, бахтли ҳаёт қуриш мумкинлигига ишонч ҳосил этарди.

Бир ҳафта давомида шу тарзда ҳаёт кечирган Наташада бу түйғу кун сайнин кучая борди. Аграфена Ивановна камоли ҳурсандлик билан таъриф қилган кунни, яъни дуоси қабул бўладиган кунни Наташа жуда буюк кун деб тасаввур қилас, назарида бу улуғ якшанбага етишолмайдигандай бўлар эди.

Ниҳоят, бу муборак кун келди. Наташа ўзи учун эсадалик бўлиб қолган шу якшанба куни, дока кўйлакда тавба қилиш маросимидан қайтиб келди ва бир неча ойдан бери биринчи мартаба ўзини осуда ҳамда олдида турган ҳаётнинг изтиробидан фориғ эканини сезди.

Шу куни келган доктор Наташани кўриб икки ҳафта бурун ёзиб берган порошок дорини ича беришини буорди.

— Албатта эрталаб ва кечқурун иссин,— деди доктор, афтидан, берган дориси наф қилганидан ўзи мамнун бўлиб.— Ўтиниб сўрайман, албатта ўз вақтида иссин. Хайр, яхши қолинг, графиня,— деди доктор ҳазиломуз, графиня узатгай олтинни эпчиллик билан кафтига оларкан.— Ҳадемай тузалиб қолади, яна илгаригидай ялла қиласи.

Графиня чиройни очилиб, меҳмонхонага қайтиб кирапкан, тирноғига қараб кўз тегмасин, деб туф-туф деди.

Июль ойининг бошларида урушининг бориши ҳақида Москвада кун сайин ваҳимали овозлар тарқала бошлади. Подшонинг халққа қарата чиқарган мурожаатномаси, унинг армияни тарк этиб, Москвага қайтиб келиши тўғрисида дув-дув тап юрарди. Бироқ ўн биринчи июлгача манифест ва мурожаатномадан дарак бўлмагани учун булар ҳақида, Россиянинг вазияти ҳақида ваҳимали овозалар тарқалди. Армия хавф-хатар остида қолгани учун подшо қайтиб кетаётган эмиш, қўшинларимиз Смоленскни ташлаб кетган эмиш, Наполеоннинг бир миллион қўшини бор эмиш, Россияни фақат муъжиза қутқариши мумкин эмиш, деган гаплар ёйилиб кетди.

Ўн биринчи июлда, шанба куни, манифест олинган бўлса ҳам ҳали босилиб чиқмаган, шу куни Ростовларнинг уйида ўтирган Пьер эртага, якшанба куни манифест ва мурожаатномани граф Растворчиндан олиб, тушки овқатга етиб келишни ваъда қилди.

Шу якшанба куни Ростовлар кундузги ибодат учун одатдагича Разумовскийлар хонадонига қарашли черковга кетишди. Июль ойининг иссиқ кунларидан бирида, эрталаб соат ўнда, Ростовлар ибодатхона олдида каретадан тушаётган маҳалдаёқ иссиқ ҳавода, газега сотувчиларнинг ҳайқириғида, оломоннинг ранг-баранг ёзли кўйлагида, бульвардаги дараҳтларнинг чанг босган япроғида, оқ шалворда навбатчиликка бораётган батальоннинг музика садосида, тош йўлнинг тарақа-туруғида ва жазирама офтобнинг порлоқ жилосида ёзги ҳорғинлик, ҳозирги вазиятдан розилик ва норозилик сезилиб турар, шаҳарда, ёзнинг мусаффо ва иссиқ кунида бу ҳолат яна ҳам кескинроқ билинарди. Разумовскийларнинг черковида Москва киборлари, Ростовларнинг барча таниш-билишлари йигилган (шу йил худди бирон ҳодиса юз беришини сезгандай одатда боғларига кўчиб чиқадиган жуда кўп давлатманд хонадонлар шаҳарда қолишиган эди). Наташа оломон орасидан йўл очаётган ливреяли лакейнинг кетидан, онаси билан ёнма-ён бораркан, бир ёш йигитнинг овоз чиқариб шивирлаганини эшилди.

— Бу Ростова, ҳалиги ўша...

— Озиб кетган бўлса ҳам, лекин чиройли!

Наташа булар Курагин билан Болконскийнинг номини тилга олганини эшилди, ё эшилгандай бўлди. Унга

умуман ҳамиша шундай туюларди. Назарида ким уни кўрса албатта, ўша ҳодиса тўғрисида ўйлагандай кўринарди. Қора кружевали бинафша ранг шойи кўйлак кийган Наташа кўпчилик орасида ҳамиша изтироб чекиб ва юрагини ҳовучлаб хотинларга хос бир вазминлик билав оҳиста юриб борарди, қалби қанчалик мажруҳ, ўзи қанчалик мустар бўлса шунча вазмин ва мудойим кўринар эди. У ўзининг гўзаллигини билар ва бу тўғрида янгиш маса ҳам, лекин бу нарса энди уни илгаригидай қувонтирмас эди. Бильакс, бу нарса сўнгги кунларда, айниқса шаҳарда, мусаффо, иссиқ ёз кунида уни кўпроқ қийноқка соларди. «Яна бир якшанба, яна бир ҳафта ўтди,— дер эди Наташа ўтган якшанба шу ерга келганини эслаб,— ҳамон ўша-ўша қувончсиз ҳаёт, ҳамон илгариги мен яйраб юрган ўша муҳит, афсуски энди булар мёнга ҳеч қанча роҳат багишламайди. Мен ёш, тўзалман, ҳамда кўнглим оқ, аммо илгарилари ичим қора эди, энди эса шуни биламанки, оқкўнгилман,— деб ўйлар эди.— Хайдотки бирорвга ҳамдам бўлмасдан энг яхши чоғларим бекорга ўтиб кетяпти». У онасининг ёнига бориб тўхтади ва яқинроқда турган танишлар билан бош ирғаб саломлашди, одатга кўра хонимларнинг кийим-бошини диққат билан кўздан кечирди, яқинроқ турган бир хотиннинг *тепе*¹ ва қўл учидаги чўқинишини айб қилди-ю, шу чоқ одамлар мени айбситиб юриди-ю, мен бирорларни айбситаманми, деган ўй хаёлига келиб яна афсусланди ва бирдан ибодат садоси қулоғига кириб, ўзининг ярамаслиги, илгариги мусаффолигини яна қўлдан бергани учун даҳшатга тушиб.

Нуроний, дилкаш бир мўйсафид сўғиниб, тантанали тарзда ибодат қилас, унинг товуши ибодат қилаётгандарнинг қалбига таскин берар ва зўр таъсир колдирав эди. «Шоҳ эшик» ёпилиб, парда секин-аста туширилди; парда орқасидан ғудранган сирли паст товуш эшитилди. Негадир Наташанинг ўпкаси тўлди, хурсандлик багишлайдиган ва зориқтирадиган ҳис-туйғу уни ҳаяжонга солди.

«Ўзинг мадад қил, қандай ҳаёт кечирай, қандай қилиб ўзимни гуноҳлардан умрбод поклаб олай!» деди ичидаги Наташа.

Дъякон санам олдидаги минбарга чиқди, бош бармонини кериб, устки кийимининг ёқасига тушиб турган

¹ Ўзини тутишини.

узун сочини тузатди-дә, хочни бағрига босиб, баланд ва тантанали оҳангда тиловат бошлади.

— «Жамоат жам бўлиб халлоқи оламга ибодат қиласиз».

— «Жам бўлиб, ҳамма табақалар баравар, дўст-душман деб ўтирмасдан, биродарлик муҳаббати билан ибодат қиласиз», — деди ичидা Наташа.

— «Парвардигори оламнинг қудрати ва имонимизнинг саломатлиги учун ибодат қиласиз».

— «Фаришталар олами ва тепамизда ҳозир бўлган барча тансиз арвоҳлар учун ибодат қиласиз», — деб чўкинди Наташа.

Қўшиллар ҳақига дуо ўқилганда Наташа акаси билан Денисовни эслади. Кемада юрганлар ва саёҳат қилаётганилар ҳақига дуо ўқилганда князь Андрейни хотирлаб унинг учун ибодат қилди ва унга нисбатан қилган ёмонлигимни кечир деб ҳудога ёлворди. Яқин кишилар ҳақига дуо ўқилганда Наташа уйдагилар: ота-онаси, Соня учун ибодат қилди ва биринчи марта улар қошида гуноҳкорлигини англаб, уларни нақадар яхши кўришини сезди. Фанимлар ҳақига дуо ўқилганда у ўзига душманлар ўйлаб топиб дуо қилди. Отасини қарздор қилиб қўйган ва отасига даъвоси бўлган одамларнинг барисини ўз душманлари қаторига қўшди; ҳар гал душманларини ўйлаганида, ўзига нисбатан шунча ёмонлик қилган Анатоль эсига тушарди, унга адовати бўлмаса ҳам, душман кўриб, ҳузур қилиб унинг ҳақига ҳам дуо қилди. Фақат ибодат вақтида князь Андрей билан Анатолни хотиржамлик билан равшан хотирлашга ўзини қодир сезар, иккаласига нисбатан бўлган сёвгиси ҳудодан қўрқиш ва унга ҳурмат туйғуси олдида маҳв бўлар эди. Подшо хонадони ва синод¹ ҳақига дуо қилганда Наташа айниқса икки букилиб руку қилди вә ўз-ўзига, англамасам ҳам, ҳарқалай шубҳа қилмайман, ҳукмронлик қилаётган синодни севаман ва унинг ҳақига дуо қиламан, деди.

Дъякон муножотни тутгатиб бўйнидаги орар² устидан чўкинди ва деди:

— «Тану жонимизни ҳудойи таоломиз Исонинг йўлига фидо қиласиз».

¹ Синод — рус черковига раҳбарлик қиладиган идора, бош руҳоний идораси.

² Орар — чап елкага осиладиган крестли камар.

«Тану жонимизни худойи таолонинг йўлига фидо қиласмиз», — деди Наташа ичида. — Худойи карим, ўзимни сенинг ихтиёрингга топширдим, — деди ичида Наташа. — Ҳеч қандай тилагим йўқ, ҳеч нарса истамайман, нима қилишим, ўз эркимдан қандай фойдаланишимни ўзинг ўргат! Э худо, бандам дегин, — деди Наташа зўр ихлос билан, чўқинмасдан ва нозик қўлларини осилтириб, гўё ҳозир бир куч келиб уни олиб кетади-ю, шу билан Наташа ўзидан ҳам, афсус-надоматидан ҳам, орзу-армонларидан ҳам, таъна-маломатлардан ҳам умид ва қусурларидан ҳам халос бўладигандек.

Ибодат чоғи графиня бир неча мартаба Наташанинг риққат ёшлари порлаб турган кўзларига қаради ва қизимни паноҳингда сақла, деб худога ёлворди.

Муножот тугамасдан (ибодат вақтида бундай қилингаслигини Наташа яхши билар эди) дъячок Троица куни устида сажда қилиб муножот ўқиладиган скамейкани келтириб «шоҳ эшик» олдига қўйди. Бинафша ранг барқут қулоҳ кийган кашиш соchlарини тузатди ва қийналиб, зўрга тиз чўқди. Бошқалар ҳам айнан шундай қилишибди ва таажжубланиб бир-бирларига қарашди. Бу ҳозиргина синоддан келган ва Россияни душман истилосидан халос этмоқ ҳақида ёзилган дуо эди.

— «Эй халлоқи олам, эй нажоткори олам! — деб кашиш дуони шундай мулоийим товуш билан содда ва равшан ўқидики, факат руҳоний славян қориларигина бу тарзда ўқиши ва рус қалбида бениҳоя чуқур таъсир қолдириши мумкин.

«Э халлоқи олам, эй нажоткори олам! Муте бандала-рингни ўз лутфу марҳаматинг билан сақла, уларнинг оҳу фарёдини, илтижосини эшит, меҳр-шафқатингни биздан дариф тутма, бизга тараҳҳум айла, гуноҳимизни кечир! Бу бадкирдор душман бизга ҳамла қилиб сен бунёд этган оламга фитна солмоқчи ва бутун коинотни хароб қилмоқчи, бостириб кирган бу бедиёнатлар сен бино қилган нарсаларни оёқ ости қилмоқчи. Қуддуси шарифингни, севикли Россиянгни хароб қилмоқчи; сенинг маъбадла-рингни ҳаром қилиб, меҳробларни топтамоқчи, қадамжо-ларимизни таҳқирламоқчи. Эй худойи азава жалла, то-кайгача бу осий, юзи қоралар ўз истаганларини, ўз бил-гандарини қилишибди? Қачонгача булар қонунга зид бўлган ҳокимиётдан фойдаланиб, жиноий ишларни қилиб юришади?

Эй худованди таборак ва таоло! Сенга илтижо этаёт-ган бандаларингнинг охини эшит: энг тавфиқли ҳокими мутлақ бўлган буюк шаҳоншоҳимиз император Александр Павловичга қувват бер; адолатли, хуштавозе подъоҳимизни унумта, сенга азиз ва мөҳрибон бўлган Исройилни муҳофаза этганинг ажрини бер. Унинг маслаҳатлари, ташаббуслари ва ишларига кушойиш бер; қудратли қўлларинг билан унинг салтанатини мустаҳкам қилиб, Мусо Моликка, Гедеон Мадиамга ва Довуд Голиафга ғолиб келгани каби у ҳам душманлари устидан зафар топсин. Унинг қўшинларини ўз паноҳингда сақла, сенинг номингла қурол кўтариб, жанг майдонига бораётган азаматларнинг қўлига қувват бер, тилларини бурро қил. Қўлингга қурол билан қалқон олиб бизга мадад қил, токи бизга ёмонликни раво кўраётганлар шарманда-ю шармисор бўлсин, тупроқ шамол олдида қандай бўлса, душман ҳам садоқатли қўшинимиз олдида шундай бўлсин; сенинг қудратли фариштанг уларни таҳқир ва таъқиб этсин; уларнинг йўлида мислсиз бир тўр пайдо бўлсину улар шу тўрга тўшиб, нест-ҷобуд бўлсин: улар сенинг бандаларинг олдида — бизнинг олдимизда тиз чўксин, оёғимиз остида топталсан! Ё раббим! Катта-кичик ҳамма нарса сенинг ҳукмингда, сенинг паноҳингдадир, сен ҳамма нарсага қодирсан, сенинг иродангга ҳеч ким қарши чиқолмайди.

Ё халлоқи кәрим! Сенинг лутфу марҳаматинг чексиз-дир, биз осий бандаларингдан юз ўғирма, нолойиқ ҳатту ҳаракатларимиздан ҳазар қилма, шафқат ва марҳаматинг чек-чегарасиз бўлгани туфайли нолойиқ ишларимиз ва гуноҳларимизни кечир! Қалбимизни тоза, танимиздаги жонимизни пок қил, ҳаммамизнинг имонимизни мустаҳкам, ишончимизни комил қил, бир-биришимизга бўлган ҳақиқий муҳаббатимиз-ла бизни руҳлантири, ўзимизни мудоғаа этмоққа қодир бўлмоғимиз учун бизни яқдилликла қуроллантири. Эй бизнинг посбонимиз, бу диёнатсизларнинг биз мўминлар устидан ҳукмронлик қилишига йўл қўйма.

Эй худойи таоло, биз сенга сифинамиз, сенга сажла этамиз, сен ўз марҳаматингни дариф тутиб, бизни шарманда-ю шармисор қилма, ўз қудратингни кўрсатиб, пра-вослав динимизни ҳақорат киластганиларни мустар-мулзам, ер билан яксон қил; сен халлоқи олам ламязалсан ва биз сенинг бандаларинг эканлигимизни бутун оламга кўрсат. Ё тангirim, ўз сояи марҳаматингни бизнинг усти-

мизга сол ва бизга нажот йўлини кўрсат, бандаларинг қалбини ўз марҳаматинг-ла шод ва душманларимизга ғазаб қилиб, уларни содик бандаларинг оёғи остига ташла. Сен бизнинг пўшти паноҳимизсан, қўллаб-қувватлаш, музafferият баҳш әтиш сенинг измингдадир. Сенга, ўғлингга ва муқаддас руҳга минг қатла шукур, эй халлоқи ламязал, омин».

Бу дуо, зўр ихлос-ла қалби покланган Наташага жуда қаттиқ таъсири қилди. У Мусо Моликка, Гедеби Мадиамга, Довуд Голиафга ғолиб келганлиги, Қуддуси шариф горат қилиниши ҳақидаги сўзларига диққат-ла қулоқ солди, қалби меҳру муҳаббатга тўла бўлган ҳолда худога ёлворди; бироқ ўқиган дуоларида худодан нима тилаётганини ўзи яхши билмас эди. Худодан ҳақ ва адолатнинг тантанасини, қалбларни ишонч ва умидга тўлдириши ва муҳаббат-ла руҳлантиришини сўраб, дуо ўқилгандан Наташа чин юракдан ибодатда иштирок қилди. Бироқ у душманлар ер билан яксон бўлсин, деб муножот қилолмади, чунки бир неча дақиқа бурун севмоқ ва дуо қилмоқ учун бундай душманларнинг кўпроқ бўлишини худодан сўраган эди, лекин айни замонда, тиз чўкиб ўқиётган дуоларнинг тўғрилигига шубҳа қилмас эди. Одамларнинг, айниқса ўзининг қилмишларига яраша тортадиган жазосини ўйлаб, Наташа қаттиқ хаяжонланди ва даҳшатга тушди, ҳамманинг ва менинг гуноҳимни кечир, бошқаларни ҳам, мени ҳам осойишталик ва баҳт-саодатдан бенасиб қилма, деб худога ёлворди. Назарида охи худога етгандай бўлди.

XIX

Ўша куни Пьер Ростовларнинг ҳовлисидан кетаркан, Наташанинг миннатдорлик билан қараганини эслаб, кўкдаги думли юлдузга боқди-да, қалбida янги бир туйғу пайдо бўлганини сезди; ҳамиша уни изтиробга солиб юрган масала — дунёning бебақо ва беҳудалиги ҳақидаги масала энди уни қийнамай қўйди. Илгари Пьер нимага қўл урмасин, на ҳожат? Кимга керак? деган мудҳиш савол кўндаланг бўлиб турад эди, эндиликда унинг ўринини бошқа нарса, илгариги саволга жавоб эмас, балки Наташанинг сурати эгаллади. Пьер энди бирон бемаъни, гапни эшитса, ёки ўзи шундай бемаъни бир гапни айтса,

одамлар нинг ярамас бир иши ҳақида бирон нарса ўқиса ёки эшитса, илгаригидай даҳшатга тушмасди, нима учун одамлар шу бебақо ва фоний дунёда мунча ташвиш тортияпти, деб ўз ўзидан сўрамас эди, балки уни сўнгги дафъа кўрганини тасаввур этса, барча шубҳалари йўқоларди, қархисида турган саволга Наташа жавоб бергани учун эмас, балки Наташа ҳақидаги хаёллар уни дарҳол бошқа оламга, порлоқ руҳий фаолият оламига, ҳақли ва ноҳақ деган гаплардай йироқ бўлган гўзаллик ва севги оламига элтардики, шу олам туфайли яшасанг арзирди. Пьер ҳаётда қандай қабиҳ нарсаларга дуч келмасин, ўз ўзига дер эди:

«Фалончи давлат ва подшо хазинасини ғарот қилгани билан нима ишим бору, давлат ва подшо унинг хизматини тақдирлагани билан нима ишим бор; шуни биламани, Наташа кеча менга боқиб, жилмайиб қўйди ва яна келинг деб айтди. Мен уни севаман ва бу нарсадан ҳеч ким огоҳ бўлолмайди».

Пьер ҳамон киборлар билан улфатчилик қилас, ҳамон кўп ичар, вақтихушлик қилиб бекор юрар, чунки Ростовларницидан келгандан кейин қолган вақтини қаердадир ўтказиши керак эди, эски одати ҳамда Москвада орттирган ёр-ошнолари уни ўша ҳаёт гирдобига тортар ва бу ҳаёт Пьерни ниҳоят даражада мароқлантирас эди. Бироқ, сўнгги вақтларда жамт майдонидан тобора ҳаяжонли ҳарвлар келиб тургани ва Наташа соғая бошлаб, Пьерда илгаригидай раҳм-шафқат ва таассуф туйғуларини қўзғатмай қўйганидан кейин борган сайин Пьерни ғалати бир безовталик қамраб олди. У ҳозирги вазияти узоққа чўзилмаслигини, бутун ҳаётини ўзгартирадиган бир фалокат юз беришини сезар ва яқинлашаётган шу фалокат аломатларини сабрсизлик-ла ҳамма нарсадан излаб тошишга уринар эди. Масон тариқатидаги шерикларидан бири Иоанн Богословнинг Апокалипсисидан Наполеон ҳақида ёзилган бир башоратни очиб берди.

Апокалипсиснинг ўн учинчи боби, ўн саккизинчи оятida шундай дейилган: «Бу ерда бир ҳикмат бор; агар ақл эгаси бўлган киши ҳайвон номидаги ҳарфларни ҳисоблаб чиңса мазкур сон инсонга тааллуқли бўлиб, олти юз олтмиш олти бўлур».

Ўша бобда, бешинчи оятда бундай дейилган: «унга узуи ва заҳарли тил берилган; у сурадиган салтанатнинг доираси тўрт карра ўн ва икки ой мўлжалланган».

Француз ҳарфлари ҳам яхудийларнинг ҳарфи сингари рақам билан ифода қилинади: биринчи ўн ҳарф бирликларни, қолганлари эса ўйникларни қўйидаги тарзда ифода қиласди:

a b c d e f g h i k l m n o p q r	t	p	o	r	q	g		
1 2 3 4 5 6 7 8 9	10	20	30	40	50	60	70	80

s	t	u	v	w	x	y	z
90	100	110	120	130	140	150	160

Шу алифбо асосида L'Empereur Napoléon сўзи рақам билан ёзилса ҳосили 666 чиқади ва шунинг учун ҳам Наполеон Апокалипсис башорат берган ўша ваҳший ҳайвондир. Бундан ташқари, яна шу алифбо билан бу тили узун ва заҳар ваҳшний ҳайвон сурадиган салтанатнинг муҳлатини кўрсатадиган quarante deux¹ сўзи ёзилса, яна бунинг ҳосили, яъни qigante deux ифода этадиган рақамларнинг жами 666 чиқади, бундан маълум бўладики, Наполеоннинг салтанати 1812 йилда, француз императори 42 га кирган йилда хотима топар экан. Бу каромат Пьерни жуда-жуда ҳайратга солди, у, бу ҳайвоннинг яъни Наполеоннинг салтанатига нима чек қўяркан, деб тез-тез ўз ўзидан сўпар, ҳисоб ва рақамлар воситаси билан ифода этадиган сўзлар асосида хаёlinи банд этган масалага жавоб қидирап эди. Пьер бу саволга жавобан L'empereur Alexandre? La nation Russe?² — деб ёзди. Пьер бу ҳарфларни бояги ҳисобда санаб чиқди, бироқ рақамларнинг жами 666 дан ё кўп, ё кам чиқарди. Пьер бир карра шу масала билан шуғулланиб ўз исм-фамилиясини — Comte Pierre Besouhoff деб ёзди, бироқ рақамларнинг жами яна нотўғри чиқди. У орфографиясини ўзгартириб S ўрнига Z ёзди, de билан le article³ни илова қилди, барибир мақсадга мувофиқ рақам чиқмади. Шундан кейин хаёлига, модомики изланаётган жавоб менинг исм-фамилиямдә экан, демак жавобда албатта миллатим кўрсатилиши зарур, деган сўз келди. Пьер Le Russe Besuhof⁴ деган сўзни ёзиб, рақамларни санади, жами 671 чиқди. Фақат 5 рақам ортиқча эди халос. 5 «е» демакдир, «е»

¹ Кирқ икки.

² Император Александрми? Рус халқими?

³ Кўшимча.

⁴ Рус Безухов.

ҳарфи l'Empereur сўзининг бошидан олиб ташланган «е» эди. Пьер нотўғри бўлса ҳам «е» ни олиб ташлаб, мақсадга мувофиқ жавобни яъни 666 баравар деган жавобни олди. Бу кашфиётидан ўзи ҳаяжонланиб кетди. Апокалипсиседа башорат қилинган буюк воқеага ўзининг қандай алоқаси борлигини билмаса ҳам, лекин шундай алоқа борлигига сира шубҳаланмас эди. Унинг Ростовага бўлган муҳаббати, дажжол Наполеон истилоси, думли юлдуз, 666 — буларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб етилиши, бирдан портлаб кетиб, уни асир қилган ўша сеҳрли, бемаъни одатлардан қутқариб, зўр қаҳрамонлик ва буюқ баҳт-саодатга эриштириши керак эди.

Дуо ўқилган ўша якшанба арафасида Пьер ошнаси граф Растворчиндан Россия халқига қарата чиқарилган хитобнома билан армиядан келган сўнгти ахборотни олиб, Ростовларнинг уйига келишни ваъда қилган эди. Шу ваъдага мувофиқ Пьер эрталаб граф Растворчин ҳузурига кирди-ю, у ерда ҳозиргина армиядан келган чопарни кўрди.

Чопар Москва балларида рақс қиласидиган бир йигит эди ва Пьер уни танирди.

— Худо-хайрингизни берсин, юкимни сал енгил қиломайсизми? — деди чопар Пьерга.— Сумкам ота-оналарга ёзилган хатларга тўлиб кетди.

Шу мактублар орасида Николай Ростовнинг отасига ёзган мактуби ҳам бор эди. Пьер шу мактубни олди. Бундан ташқари, граф Растворчин Пьерга подшонинг Москва халқига қарата ёзган ва ҳозиргина босилиб чиқсан хитобномасини, армияга берилган сўнгги буйруқларни ҳамда ўзининг сўнгги афишасини берди, Пьер армиядан келган буйруқларни кўздан кечирар экан, уларнинг бирида ярадор бўлган, ўлган ва мукофотланганлар орасида Николай Ростовнинг отига кўзи тушди. Николай Островнода бўлган тўқнашувда кўрсатган қаҳрамонлиги учун тўртингчи даражали георгий нишони билан мукофотланган эди, яна ўша фармонда князь Андрей Болконскийнинг егер полкига командир қилиб тайинланиши ҳақида буйруқ ҳам бор эди. Пьер гарчи Ростовлар олдида Болконскийдан гап очишни истамаса ҳам, Николайнинг мукофотланиши ҳақидаги хабар билан уларни ҳурсанд қилишдан ўзини тия олмади-да, афиша, хитобнома ва бошقا буйруқларни қолдириб (буларни тушки овқат маҳалида

ўзи бирга олиб бормоқчи эди) буйруқ билан мактубни Ростовларга юборди.

Граф Растворчин билан қилган сұхбати, унинг сўзларидаги ташвиш-тараддуд ва саросималик оҳанги, чопар билан учрашгани, армиянинг вазияти ёмонлиги ҳақида чопарнинг совуққонлик билан гапирган гаплари, Москва-да қўлга тушган жосус ҳақидағи овозалар, Наполеон кузгача ҳар иккала пойтахтни олармиш деган хабар ёзилган қофозни Москвада қўлма-қўл юргани, эртага подшонинг армиядан қайтиши — буларнинг ҳаммаси думли юлдузни кўрганда, айниқса уруш бошланганда уни ҳаяжон ва изтиробга солган туйғуларни янги қуч билан қўзғатиб қўйди.

Пьер кўпдан бери ҳарбий хизматни ўйлаб юрар эди, бироқ бу ўйни амалга оширишга, биринчидан, қасамёд қилиб кирган масонлар тариқати (бу тариқат урушни орадан кўтариб, абадий сулҳ барқарор этишини тарғиб этарди) моне бўлса, иккинчидан, мундир кийиб, ватан-парварлик ҳақида ваъзхонлик қилаётган кўпчилик москваликлар олдида бу ишни негадир ўзига эп кўрмас эди. Аммо ҳарбий хизматга кириш орзуси ушалмай қолганига асосий сабаб бир масаланинг ойдинлашмай қолганлиги эди, бу ҳам бўлса 666 сонини — ҳайвон отининг тарихини ифодалайдиган L'Russe Besuhoфnинг ўша сергап ва заҳар тил ҳайвоннинг салтанатига хотима бериш каби буюк ишга иштирок этиши азалдан белгиланганлиги эди, шунинг учун ҳам у ҳеч қандай ташаббус кўрсатмасдан, содир бўладиган ҳодисани кутиши керак эди.

XX

Одатдагича бу якшанба ҳам Ростовларникида баъзи бир ёру дўстлари тушки овқатга йигилмоқчи эди.

Пьер уй эгалари билан холи учрашиш ниятида вақтлироқ келди.

Бу йил Пьер шу қадар семириб кетган эдик, бўйи баланд, суяги йирик бўлмаганда тўнгракка ўхшаб қоларди. Агар бақувват бўлмаса, эҳтимол ўз гавдасини ўзи енгил кўтариб юролмас эди.

У пишиллаб, ўзича гўлдираб зинадан чиқа бошлади. Кучери, кутайми-йўқми, деб сўрамади ҳам, чунки граф Ростовларникига келса соат ўн иккигача ўтириб қолишини у биларди. Ростовларнинг лакейлари суюниб кетган-

ларидан югуриб бориб, бири унинг плашчини ечди, иккинчиси ҳасса ва шляпасини олди. Пьер клуб таомилига кўра, шляпа ва ҳассасини даҳлизда қолдиради.

Ростовларникида Пьер дастлаб Наташани учратди. Боя даҳлизда плашчини ечаётганида унинг товушини эшигиди. Наташа залда ашула машқ қилаётган эди. У бетоб бўлганидан бери ашула айтмай қўйганини Пьер билар эди, шунинг учун ҳам Наташанинг товушини эшитиб ҳам ҳайратга тушди, ҳам қувонди. Пьер эшикни секин очиб қаради. Ибодатхонага кийиб борган ўша бинафша ранг кўйлагида юрган Наташа уйда нари бориб, бери келиб ашула машқ қилмоқда эди. Пьер эшикни очганда Наташа орқаси билан унга томон келаётган эди, бироқ тўсатдан бурилиб Пьернинг таажжуб акс этган семиз юзига кўзи тушиб, қизариб кетди ва унинг истиқболига югорди.

— Яна ашула айтиб кўрмоқчиман,— деди Наташа,— ҳарқалай эрмак-да,— деди узр сўрагандай.

— Жуда соз.

— Келганингизга бирам суюндимки! Бугун ўзимда йўқ хурсандман! — деди Наташа илгаригидай қувноқлик билан. Пьер анчадан бери уни шундай кайфиятда кўрмаган эди.— Биласизми, Nicolas георгий нишони билан мукофотланибди. Бошим осмонга етди.

— Бўлмасам-чи, фармонни ўзим юборган эдим. Хўп, мен сизга халал бермай қўя қолай,— деб Пьер меҳмонхонага ўтмоқчи бўлди.

Наташа уни тўхтатди ва Пьерга савол назари-ла қараб:

— Граф, балким ашула айтишим яхши эмасди? — деди қизариб.

— Нега... Нега яхши эмас экан?.. Билъакс... Лекин нега сиз мендан сўрайпсиз?

— Ўзим ҳам билмайман,— деди Наташа дарров,— Аммо сизга маъқул бўлмайдиган бирон иш қилмоқчи эмасман. Мен сизга батамом ишонаман. Сиз менинг учун жуда керакли одамсиз ва менга жуда кўп яхшиликлар қилгансиз! — Наташа тез-тез гапирад ва бу сўзларни эшигтан Пьернинг қизариб кетганини пайқамас эди.— Мен ўша фармонда унинг, Болконскийнинг (бу сўэни Наташа шивирлаб, шошиб-пишиб айтди) юмини кўрдим, у Россияда, яна ҳарбий хизматда экан. Сизнингча қалай,— Наташа гапни тезроқ тутатмоқчи эди, чунки бу сўзни

айтгани мажоли етмаслигига кўзи етарди,— кейин менинг гуноҳимни кечирармикин? Юрагида менга нисбатан кек сақлаб юрмасмикин? Сиз бу ҳақда нима дейсиз? Сиз бу ҳақда нима ўйлайсиз?

— Менимча...— деди Пьер.— Сиз Болконский кечириши керак бўлган бирон гуноҳ қилганингиз йўқ... Мен унинг ўрнида бўлганимда...— хотираси шу он кечмишда бўлган бир ҳодисани унинг тасаввуррида гавдалантириди, Пьер бир вақтлар Наташага тасалли бермоқчи бўлиб, фараз этайлик, мен дунёда энг яхши киши ва боши очиқ одам бўлсалдим, тиз чўкиб, қўлингизни сўрар эдим, деган эди, ҳозир унинг қалби яна ўша тараҳҳум, илтифот ва меҳр-муҳаббат ҳисси билан тўлиб-тошди ва айнан ўша сўзлар тилининг учига келди, бироқ у бу сўзларни айтмасдан бурун:

— Балли, сиз, — Наташа сиз деган сўзни қувонч билан айтди,— сиз бошқа гап. Сиздан меҳрибонроқ, сиздан олижаноброқ, сиздан яхшироқ киши йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Ўшанда ҳам, ҳозир ҳам сиз бўлмагандан менинг ҳолим нима кечарди...— Тўсатдан унинг кўзлари ёшга тўлди. У қайрилиб, нота билан кўзларини беркитди ва ашула айтиб яна залда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Шу маҳал меҳмонхонадан Петя югуриб чиқди.

Энди ўн бешга кирган Петя икки бети ва дўрдоқ лаблари қип-қизил, чиройли йигитча бўлиб, Наташага ўхшаб кетар эди. У университетга киришга тайёрлик кўриб юрган эди, бироқ сўнгги вақтларда ўртоғи Оболенский билан тил бириктириб, ҳарбий хизматга кириш ва гусар бўлиш орзусида юрарди.

Петя адаши билан маслаҳатлашмоқ учун югуриб чиқкан эди.

У Пьердан, мени гусарликка олармикин, шуни билиб беринг, деб илтимос қилганди.

Пьер унинг гапига эътибор қилмасдан, меҳмонхонадан чиқиб кетаётган эди. Петя унинг диққатини ўзига жалб этмоқчи бўлиб, қўлидан тортди.

— Пётр Кирилич, менинг ишим нима бўлди, худо ҳаққи! Бутун умидим сизда.

— Ҳа, айтгандай илтимосинг эсимдан чиқаёзибди. Гусар бўлмоқчиман девдингми? Гаплашиб кўраман.

— Қани, mon cher¹, манифестни топдингизми? —

¹ Азиз дўстим.

деб ёўради кекса граф,— Графинюшка тушки ибодат учун Разумовскийларнинг ибодатхонасига борувди, ўша ерда янги дуони эшишибди. Жуда яхши дуо эмиш.

— Топдим,— деди Пьер,— эртага подшо келадилар... Дворянларнинг фавқулодда мажлиси бўлади, ҳар минг кишидан ўн киши солдатликка олинармиш. Сизни қутлайман.

— Ҳа, худога шукур. Хўш, армиядан қандай хабарлар келибди?

— Бизнинг армиямиз яна чекинибди. Ҳозир Смоленск ёнида эмиш,— деди Пьер.

— Ё раббий, ё раббий! — деди граф. — Манифест қани?

— Хитобнома! Айтгандай... — Пьер чўнтагини ковлаб, хитобномани тополмади, чўнтакларини пайпаслаб турган вақтда хона ичига кириб келган графиняning қўлини ўпди ва бетоқат бўлиб, у ёқ-бу ёққа қаради: афтидан Наташани кутар эди. Наташа эса ашула айтишни тўхтатган эди, у меҳмонхонага ҳам кирмади.

— Худо ҳаққи қаёққа қўйғанимни билмайман,— деди Пьер.

— Доимо ҳамма нарсани йўқотиб юрасиз... — деди графиня.

Кўнгли эриб ҳаяжонланган Наташа меҳмонхонага кирди ва индамай Пъерга қаради-ю, бориб ўтирди. Наташа эшиқдан кириши билан шу чоққача қош-қовоғини солиб ўтирган Пъернинг чеҳраси бирдан очилиб кетди ва хитобномани қидираётib бир неча бор Наташага қаради.

— Азбаройи худо, уйда қолибди, ҳозир бориб олиб келаман. Албатта...

— Овқатга кечикасиз-да.

— Ҳа, аттанг, кучер ҳам кетувди.

Бироқ хитобномани қидириб даҳлизга чиққан Соня уни топди. Пьер йўқотиб қўймайн деб, уни шляпасининг астари орасига тикиб қўйган экан. Пьер хитобномани ўқиб бермоқчи бўлди. Кекса граф хитобномани ўқиттириб ҳузур қилмоқчи бўлди шекилли:

— Қўя туринг, овқатдан кейин,— деди.

Овқат маҳалида георгий нишонига сазовор бўлган янги қаҳрамоннинг саломатлигига шампан виноси ичилар экан, Шиншин шаҳар янгиликларидан гапириб, ҳари грузин княгиняниг бетоблигини, Метивъенинг Москва-

дан ғойиб бўлганини, бир немисни Растворчин ҳузурига шампаньон¹ деб ушлаб кирганларини (буни граф Растворчининг ўзи ҳикоя қилиб берган эди), граф Растворчин шампаньонни қўйиб юборинглар, бу шампаньон эмас, балки ҳари немис қўзиқорини бўлади, деб айтганини гапириб берди.

— Энди ҳадеб ушлайверишади,— деди граф,— мен ҳам графиняга айтдим, камроқ французча гапиргин дедим. Ҳозир французча гапиришадиган замона эмас.

— Хабарингиз борми? — деди Шиншин.— Князъ Голицын рус муаллим олибди, рус тилини ўрганаармиш — il commence à devenir dangereux de parler français dans les rues².

— Граф Пётр Кириллич дейман, фидоийлардан лашкар тузинса сиз ҳам отланарсиз? — деди кекса граф Пьерга юзланиб.

Пьер шу куни, овқат маҳалида индамай хомуш бўлиб ўтириди. Бу гапни эшитгач, тушумагандай, графниң афтига қаради:

— Ҳа, ҳа, урушни айтяпсизми, — деди Пьер.— Йўқ! Мен аскар бўлиб нима қилиб берардим! Лекин ҳозир ҳамма нарса одамни тонг қолдиряпти! Менинг ўзим ҳам тушунолмай қолдим! Билмадим, мен ҳарбий ишдан завқланадиган одам эмасман, лекин ҳозирги замонда ҳеч ким эртага нима бўлишини билмайди.

Овқатдан кейин граф хузур қилиб креслога ўтирида ва жиддий йўсинда Соњядан хитобномани ўқиб беришини илтимос қилди, чунки Соња жуда бурро ўқир эди.

«Илк пойтахтимиз бўлмиш Москвага.

Душман зўр куч билан Россия тупроғига бостириб кирди. У бизнинг жонажон ватанимизни гарот этиш мақсадида келмоқда», — деб Соња ингичка товуш билан ўқиди. Граф кўзини юмиб, аҳён-аҳёнда хўрсишиб, қулоқ соларди.

Наташа эса гоҳ отасига, гоҳ Пьерга синчилаб қараб, ғоз ўтирас эди.

Пьер Наташанинг қараётганини сезар ва унга қарамасликка тиришар эди. Графиня манифестнинг ҳар

¹ Бу ерда шампаньон сўзи шион маъносида ишлатилган, шампаньоннинг асл маъноси қўзиқоринидир (тарж.)

² Кўчада французча гапириш хавфли бўлиб қолди.

бир тұмтарсқын иборасини маңқулламай, аччиғланиб бош чайқар әди. Бу сүзлардан графиня фақат ўғлиға таҳдид қилаётгап хавф-хатар ҳали бери тугамаслигини аңглади холос. Шиншин лабларини буриб истеңзө билан кулишга өсілланиб турап, афтидан, биринчи күлгі бўла-диган нарса: Соняниң ўқиши, графининг бирон нарса дейиши, бўлак дурустроқ баҳона тополмаса ҳатто хитоб-номанинг ўзидан ҳам кулишга тайёр бўлиб ўтирап әди.

Соня Россияга таҳдид этаётган хавфлар, подшонинг Москвага, хўсусан маъруф ва машҳур дворянларга катта умид боғлаганлиги ҳақидағи сўзларни ўқигач, ҳамма диққат билан тинглаёттанидан ҳаяжонланиб, манифест-нинг сўнгги сўзларини қалтироқ товуш билан ўқиди: «Биз фурсатни қўлдан бермасдан, ғаним йўлини тўсиш ва қаердан бош чиқарса уни ўша ерда маҳв этиш мақса-дида қўзғалган фидоиларга раҳбарлик қилмоқ ва йўл-йўриқ кўрсатмоқ учун ўзимизнинг пойтахтимиз ва давла-тимизнинг бошқа ерларida ҳалқ сафидан жой оламиз.

Бизни ҳалок этмоқ қасдида бўлган душманнинг ўзи ҳалок бўлсин, қулликдан озод бўлган Европа Россиянинг номини кўкларга қўтарсан!»

Кекса граф ёшланган кўзларини очиб:

— Буни қаранг-а! — деб юборди ва худди аччиқ сирка ҳидлагандай бир неча марта пишиллаб давом этди:— шаҳаншоҳ бир нима деса, биз бутун бор-йўғимизни қурбон қиласиз, хеч нарсамизни аямаймиз.

Шиншин графининг ватанпарварлиги ҳақида ўйлаб қўйган ҳазилини айтишга улгурмасдан Наташа дик этиб ўрнидан турди-ю, югуриб отасининг олдига борди.

— Хўп яхши дадам бор-да! -- деб отасини ўлди ва суюниб кетиб, беихтиёр илгариги ҳолатига қайтди-да, эркаланиб Пьерга қаради.

— Бунинг ватанпарварлигини кўринглар!— деди Шин-шин.

— Ватанпарварлик нимаси! Шундай, ўзим,— деди Наташа ранжигансимон.— Сиз ҳамма нарсадан куласиз, ваҳолонки бунинг ҳеч куладиган ери йўқ...

— Куладиган ери йўқ! — деб такрорлади граф.— Шаҳаншоҳ бир оғиз сўз айтсалар бас, ҳаммамиз борамиз... Биз немис эмасмиз...

— Пайқадингизми,— деди Пьер.— «Йўл-йўриқ кўр-сатиш учун» деййлган-а!

— Нима учун бўлса ҳам барибир...

Шу ҳоқ ҳеч ким эътибор бермаган Петя отасининг олдига борди ва қизариб-бўзариб, бузила бошлаган товуш билан деди:

— Дадажон, ойижон, гап шу, нима десаларинг денглар, гап шу: рухсат этасизлар, мен ҳарбий хизматга бораман, чунки тоқатим қолмади... гап шу...

Графиня ўти ёрилиб, осмонга қаради, чапак чалиб бориб, зарда билан эрига юзланди-да:

— Хўп гапларни гапирасан-да! — деди.

Аммо граф шу он ҳаяжонини босиб, ўзини қўлга олди.

— Қўй, қўй бу гапларни! — деди граф, — сендан солдат чиқмайди! Бўлмайдиган гапларни қўй, ўқиш керак!

— Бўлмайдиган гап эмас, дадажон, Федя Оболенский мендан кичик бўлса ҳам кетяпти. Ҳамма гап шундаки ҳозир ўқиб барибир ҳеч нарса бўлолмайман, чунки... — Петя гапдан тўхтаб, қулоқларигача қизариб кетди, лекин шундай бўлса ҳам айтмоқчи бўлган гапини айтди, — чунки ватан хавф остида.

— Қўй, бўлмаган гапларни...

— Ҳозир ўзингиз, ўз оғзингиз билан ҳеч нар самизни аямаймиз, деб айтмадингизми?

Граф хотинига қараб олиб: — Петя! Бас қил дейман сенга! — деб ўшқирди-да, ранг-қути ўчиб, кенжа ўғлига қараганича қотиб қолган графиняга кўз ташлади.

— Гап шу, дада. Мана, Пётр Кириллович ҳам айтсинлар...

— Бўлмайдиган гапларни қўй, оғзидан она сути кетмай туриб ҳарбий хизматни орзу қиласди-я! Бўлди қил деяпман сенга! — Граф қофозларни олиб уйдан чиқаркан (у кабинетга бориб дам олишдан олдин, тағин бир карра ўқимоқчи эди шекилли), Пьерга қараб:

— «Пётр Кириллович, қани юринг, папирос чекайлик», — деди.

Пьер ҳам мулзам бўлиб довдираб қолган эди: Наташанинг одатдан ташқари парпираб ўйнаб турган кўзлари, навозиши билан қараши уни шу кўйга согланди.

— Йўқ, уйга кетишим керакдир...

— Уйга бориб нима қиласиз, кечани бизда ўтказмоқчи эдингиз-ку. Жуда камнамо бўлиб қолдингиз. Менинг қизчам... (граф оққўнгиллик билан Наташани кўрсатиб) фақат сиз келгандагина очилади.

— Ҳа, эсимдан чиқибди... Уйга боришим зарур... Иш бор эди... — деди Пьер шошиб.

— Хўп бўлмасам, кўргунча хайр,— деди граф уйдан чиқиб кетаётib.

— Нега кетяпсиз? Нега хаёлингиз паришон? Нега? — деди Наташа Пьернинг қўзларига тик қараб.

Пьер: «Сени севганим учун» деб айтмоқчи бўлди-ю, бироқ айттолмади, қулоқларигача қизарип, ерга қаради.

— Негаки, сизларникига камроқ келганим маъқул... Негаки... йўқ, шундай, ишим бор эди...

— Нега? Йўқ, айтасиз! — деб Наташа қатъийлик билан бир нима демоқчи бўлди-ю, бирдан жим бўлиб қолди. Иккаласи ҳам қўрқа-писа, уялинқираб бир-бирларига қарашди. Пьер мийигида кулиб қўймоқчи бўлди-ю, бироқ кулолмади: унинг юзидағи табассум изтиробини ифода этарди, индамай Наташанинг қўлини ўпди-ю, чиқиб кетди.

Пьер энди Ростовларникига келмасликка аҳд қилди.

XXI

Петя ота-онаси розилик бермагандан кейин ўз бўлмасига кирди-да, эшикни беркитиб олиб, хунибийрон йинглади. Чой маҳалида Петя қўзлари қизарган ҳолда индамай келиб қовоғини солиб ўтирганда, худди ҳеч нарса бўлмагандай, ҳеч ким унга эътибор қилмади.

Эртасига Ростовларнинг қаролларидан бир неча киши рухсат олиб подшони томоша қилгани кетди. Шу куни эрталаб Петя узоқ кийинди, соchlарини таради ва катталарникига ўхшатиб ёқасини тўғрилади. Ойнага қараб қошларини чимириб ҳар хил ҳаракатлар қилиб қўрди, елкаларини қисди, ниҳоят ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан, шапкасини кийди-да, билинтирмасдан секин орқа эшикдан чиқиб кетди. Петя тўғри подшо турган ерга бормоқчи ва бирон камергерга (Петянинг назаридага гўё подшо ҳамма вақт камергерлар Қуршовида бўларди) шундай демоқчи эди: мен граф Ростов бўламан, ёш бўлсан ҳам ватанга хизмат қилмоқчиман, ёшлиқ садоқатга халал бермайди ва мен тайёрманки... Петя кийинаётганида камергерга айтадиган жуда кўп чиройли сўзларни ўйлаб қўйган эди.

Петя норасида бўлганлиги учун подшо ҳузурига осонлик билан киришга кўзи етарди, у ёшлигимни кўриб ҳамма ҳайратга тушса керак деб, ўйлаган эди; лекин шу билан бирга кексалардек ёқасини тузатиб, сочини тарашга, кексалардек салмоқ билан қадам ташлашга уринар эди. Бироқ юрган сари Кремлга қараб келаётган сон-саноқсиз

одамларни кўриб баҳри очилар, сипоҳлик ва кексалардек секин-аста қадам ташлаш кераклигини эсдан чиқарар эди. Кремлга етгач, оломон туртиб-суртиб бир чеккага чиқарип юбормасин деган ташвиш билан хезланиб, тирсакларини икки ёнига чиқарди. Бироқ Троица дарвозасига етганда, Петя қанчалик қатъият кўрсатмасин, афтидан унинг қандай ватанпарварлик ниятлар билан Кремлга бораёт-ганидан хабарсиз бўлган одамлар, уни деворга шу қадар тираб қўйдики, бола бечора тақдирга тан бериб, то равоқ остида гумбурлаб садо чиқараётган экипажлар дарвозага кириб кетгунча тўхтаб туришга мажбур бўлиб қолди. Петянинг олдида бир аёл билан бир лакей, икки савдогар ва муддатини ўтаган бир солдат турган эди. Петя бир неча минут дарвоза олдида тургандан кейин ҳамма экипажлар ўтиб кетишини кутишга сабри чидамай, ўрнидан қўзгалмоқчи бўлиб, иккала тирсагини ишга солди. Бироқ рўпарасида турган ва биринчи бўлиб тирсакларининг туртисига дучор бўлган аёл жаҳл билан унга ўщқирди:

— Хой, бойвачча! Нега туртасан! Кўрмаялсанми! Ҳамма турибди-ку! Нима қиласан мунча суқилиб!

— Бунақа қилишни ҳамма ҳам билади! — деб лакей ҳам тирсагини ишга солди ва Петяни итариб, дарвозанинг сассиқ бурчига обориб тиқди.

Петя юзидан оқаётган терни қўли билан артди, уйда зўр ҳафса билан катталарникига ўхшатиб қўндирган ва ҳозир тердан ивиб кетган ёқасини тузатди.

Афт-боши бир ҳолатдалигини Петя сезар, агар шу аҳволда камергерларга рўпара бўлиб қолсан мени подшо ҳузурига йўллатишмас, деб қўрқар эди. Бироқ шу қадар тиқилинч эдики, на у ёқ-бу ёқни тузатишга ҳам, нарироқ-қа боришга ҳам имкон йўқ эди. Экипажда кетаётган генераллардан бири Ростовларга таниш эди. Петя ёрдам сўраб ўша генералга мурожаат қилмоқчи бўлди, бироқ буни мард киши шаънига муносиб кўрмади. Экипажлар ўтиб бўлгандан сўнг оломон бирдан жўнбишга келди-ю, Петяни одам тирбанд бўлган майдонга чиқарип ташлади. Фақат майдон эмас, ҳамма ер — деворларнинг ости, томлар ҳам одамга лиқ тўлган эди. Петя майдонга чиқиши билан бутун Кремлни тўлдирган жом садоси ва одамларнинг қувноқ ғовури эшитила бошлади.

Майдонда бир маҳал одам камайиб қолди; лекин тўсатдан ҳамма бошини яланғоч қилиб, олға ташланди. Петя оломон орасида қолиб, нафас ололмай қолди, ҳам

ма: «Ура! Ура! Ура!» деб қичқира бошлади. Петя сөёк учида турар, одамларни итарар, чимчилар, бироқ атрофига турган кишилардан бошқа ҳеч нимани кўрмас эди.

Ҳамманинг юзи ёлғиз бир нарсани — меҳр ва зўр қувончни ифода этар эди. Петянинг ёнида турган бир савдогар аёл йигламоқда ва кўзларидан дув-дув ёш оқмоқда эди. Аёл кўз ёшларини қўли билан артаркан:

— Отамиз, малоқимиз, пушту паноҳимиз! — дерди.

Ҳар томондан:

— Ура! — деган садолар янгради.

Оломон бир минутча қимириламай турди, кейин яна ўзини олға ташлади.

Петя ўзини унуглан ҳолда тишини тишига қўйиб, кўзларини чақчайтириб, тирсакларини ишга солди ва «Ура!» деб қичқириб, ўзини олға ташлади, гўё шу чоқ у ўзини ҳам, бошқаларни ҳам ўлдиришга тайёр эди, аммо унинг ёверидаги кўзлари косасидан чиқаёзган одамлар «Ура!» деб қичқириб, олдинга интилар эди.

Петя ўз-ўзича: «Подшо шунақа бўлар экан-а! Йўқ, илтимосномамни ўзим беришим яхши бўлмас, бу ҳаддан ортиқ жасурлик бўлади», деб ўйлади. Лекин барибир яна одамларни итариб-итариб, ўзига йўл очди ва олдинда турган кишиларнинг елкаси оша қизил мовут поёндоз солинган бўш жойни кўрди; аммо шу он оломон орқага тисарилиб кетди (полиция поёндоздан ўтиб кетаётган кишиларга яқинлашиб, қолган оломонни орқага сурди; подшо саройдан чиқиб: Успенъе жомеига бормоқда эди), тўсатдан Петя биқинига шундай қаттиқ туртки еди ва оломон уни шу қадар қаттиқ қисдики, бирдан кўзлари тиниб, ҳушдан кетди. Ҳушига келгандан кейин кўзини очиб қараса, бир тутам оқ сочи орқасидан чиқиб турган, ўнгиб кетган кўк ридо кийган бир руҳоний (дъячок бўлса керак) бир қўли билан уни қўлтиғидан ушлаб, иккинчи қўли билан босиб келаётган оломондан уни муҳофаза қилмоқда эди.

— Бойваччани босиб кетибсизлар-ку! Бу қандай гап! Ҳой, секин! Бола бечорани босдиларинг! — дер эди дъячок.

Подшо ўтиб, Успенъе жомеига кириб кетди. Оломон яна сийраклашди, дъячок ранги ўчиб, нафас ололмай қолган Петяни Царь-Пушка ёнига олиб чиқди. Петянинг аҳволини кўриб неча киши афсусланди ва тўсатдан бутун оломон унга юзланиб, бир зумда унинг атрофи тиқилинч

бўлиб кетди. Яқингинасида турган кишилар, илтифот кўрсатиб сюрганинг тумаларини ечишди, тўп турган тепаликка ўтиризишди, босгандарни қарғашди.

— Бунақада босиб ўлдириш ҳеч гап эмас! Бу қандай бедодлик! Сал бўлмаса мажақлаб юборишар эди! Бола бечорага қаранглар, ранги докадай оқариб кетибди,— деган товушлар эшитиларди.

Кўп ўтмай Петя ўзига келди: ранги аввалги ҳолига қайтди, оғриги босилди ва бу муваққат кўнгилсизлик эвазига у тўп устига чиқиб олди. Энди бу ердан туриб, Успенъе жомеидан қайтиши керак бўлган подшони кўриш мумкин эди. Энди Петя илтимосномани топшириш тўғрисида ўйламай ҳам қўйди. Ҳозир у подшонинг дийдорини кўришга мушарраф бўлса ўзини баҳтиёр ҳисоблар эди.

Успенъе жомеида бўлаётган қўшма ибодат чоғида подшонинг келиши ва турклар билан тузилган сулҳ шарафига бўлаётган шукроний ибодат чоғида оломон тарқади; квас, шакар кулча, седанали ҳолва (Петя буни жуда яхши кўрар эди) сотувчиларнинг ҳайқирифи, одамларнинг гап-сўзи эшитила бошлади. Бир савдогар аёл тиқилинчда йиртилиб кетган рўмолини кўрсатиб, уни жуда катта пулга олганини, бошқа бир аёл ипак молларнинг нархи ошганини айтди. Петянинг халоскори бўлган дъячок билан бир амалдор бугун ҳазрат билан кимлар бирга ибодат қилиши ҳақида гаплашди. Дъячок «жоме» деган сўзни бир неча бор тилга олди, Петя бунинг маъносига тушунмади. Шаҳарлик икки йигит тишлари билан ёнғоқ чақаётган хизматкор қизларга тегишли. Бу сўзлар, айниқса қизлар билан бўлаётган ҳазил мутойибалар Петя ёшидаги болалар учун жуда мароқли бўлишига қарамай, Петянинг диққатини жалб этмай қўйди. У баландлика — тўп устида ўтиаркан, подшони, унга бўлган муҳаббатини ўйлаганда юраги орзикаб кетар эди. Боя оломон босгандан пайдо бўлган оғриқ ҳисси билан кўрқув ҳисси севинч ҳиссига қўшилди-ю, бу дақиқани яна ҳам ғаниматроқ қилиб кўрсатди.

Дарё бўйидан бирданига тўп садолари эшитилди, турклар билан тузилган сулҳ шарафига тўп отмоқда эдилар, оломон тўп отаётганиларни томоша қилмоқчи бўлиб, ўзини дарё бўйига урди. Петя ҳам ўща томонга югромоқчи бўлган эди, бироқ уни ўз ҳимоясига олган дъячок рухсат бермади. Тўплар ўқ узаётган чорда Успенъе жомеи-

дан бирталай офицер, генерал ва камергерлар югуриб чиқишиди, уларнинг кетидан бошқалар чиқди, яна ҳамма шапкасини бошидан олди, тўпларни томоша қилмоқчи бўлиб чопиб кетаётган одамлар орқаларига қараб чопишиди. Ниҳоят, жоменинг эшигидан мундир кийиб, лента тақсан яна тўрт киши чиқди. Яна оломон «Ура! Ура!» деб қичқирди.

Петя атрофга аланглаб қаради ва йиғлагудай бўлиб:

— Қайсиси? Қайси бири? — деб сўради, бироқ ҳеч ким унга жавоб бермади; ҳамманинг диққат-эътибори кейин чиқсан тўрт кишида эди; Петя кўзлари севинч ёшига тўла бўлгани учун ҳам дурустроқ кўролмаганидан шу тўрт кишидан биттасини танлади-да, гарчи бу одам подшо бўлмаса ҳам, бутун диққатини ўша одамга қаратиб «Ура!» деб бақирди ва ота-онасини кўндириш қанчалик қийин бўлмасин, эртагаёқ ҳарбий хизматга кетмоқчи бўлди.

Оломон подшо кетидан эргашиб, уни саройигача кузатиб қўйди-да, тарқала бошлади. Алламаҳал бўлиб қолган эди, Петя ҳеч нарса емаган ва аъзойи баданидан тер оқаётган бўлса ҳам уйга бормади, камайган бўлса ҳам ҳали хийла катта бўлган оломон билан сарой олдида туриб, яна ниманидир кутиб, деразаларга қарапкан, подшо билан бирга овқатланиши учун караталарда келаётган амалдорларга ҳам стол атрофида хизмат қилиб юрган ва ҳар замон ойналардан лип этиб кўриниб кетган камерлакейларга ҳам ҳасад билан қарап эди.

Подшо овқатланаётганда Балуев деразага қараб:

— Халойиқ ҳануз зоти олийларини кўриш умидида,— деди.

Овқатланиб бўлгач, подшо ўрнидан турди ва бисквит ея-ея болохона айвонига чиқди. Оломон ўртасида бўлган Петя ҳамма билан болохонанинг айвонига қараб югурди.

— Фариштамиз, қиблигоҳимиз, пушт-паноҳимиз! Ура!!— деб қичқирди халойиқ. Петя ҳам уларга қўшилиб бақирди, яна хотинлар ва баъзи бир кўнгли бўш эркаклар, шу жумладан Петя хурсандликдан йиғлаб юборди.

Подшонинг қўлидаги бисквитдан бир парчаси ушалиб, болохона айвонининг панжарасига, ундан ерга тушди. Бешбел камзул кийиб, олдинроқда турган бир кучер абжирлик қилиб, югуриб борди-ю, бисквитни олди. Оломон орасидан бир неча киши кучерга ёпишиди. Подшо буни кўргач, бир тарелка бисквит олиб чиқишини буюрди ва айвондан пастга — халойиқга қараб бисквит ташлай

бошлади. Петяниңг күзлари қонга тұлди, оломон остила қолиб кетиш ҳағы унинг қонини қайнатиб юборди, у бисквитта ташланди. Нима қилишини ўзи билмаса ҳам, ҳар ҳолда, подшо құлидан битта бисквит олишни лозим күрди-да, ўзини олға ташлаб, бисквитни илиб олган кампирни ийқитиб юборди. Бироқ, кампир ерда ётган бұлса ҳам ўзини ютқизган санамас эди (ҳамон бисквит ушлаб олишга уринар эди). Петя тиззаси билан унинг құлига бир уриб бисквитни тортиб олди ва худди кечикишдан құрқандай яна хириллаган товуш билан «Ура!» деб бақири.

Подшо ичкарига кириб кетди, шундан кейин күпчилик халойиқ тарқала бошлади.

Ҳар томондан:

— Тағин бир пас сабр қилинглар деб айтмабидим, айтганимдай бұлди-да! — деган хүшчақтақ товушлар эши-тилар эди.

Петя нақадар баҳтиёр бұлмасин, ҳар ҳолда уйға қайтишга күнгли бўлмади, бугунги күннинг нащъаси тамом бўлганини билгани учун хафа эди. Петя Кремлдан уйға ёмас, тўғри ўртоғи Оболенскийнинг олдига борди. Оболенский ўн беш ёшда бўлиб, у ҳам полкка хизматга кирмоқчи эди. Петя уйға бориб, ижозат бермасаларинг, қочиб кетиб бўлса ҳам ҳарбий хизматга кираман деб қаттиқ туриб олди. Эртасига граф Илья Андреич ҳали ўғлиниңг талабига бутунлай кўнган бўлмаса ҳам, ҳарқалай уни хавфсизроқ бирон ерга жойлаштириш учун кўчага чиқиб кетди.

XXII

Шу воқеадан уч кун ўтгач, ойнинг 15 ида эрталаб Слобода саройи олдида сон-саноқсиз экипажлар турган эди.

Заллар одамга лиқ тўла. Биринчи залда мундир кийиған дворянлар, иккинчисида кўк кафтан кийиб, медаллар тақсан серсоқол савдогарлар йиғилган. Дворянлар йиғини бўлаётган залдан ғовур-ғувур ва ҳаракат бошланди. Подшонинг сурати остига қўйилган каттакон бир стол атрофида, суюнчиғи баланд стулларда энг мұтабар аъёнлар ўтиришарди, аммо дворянларнинг кўпи залда у ёқдан бу ёққа юришарди.

Пьер ҳар куни ё клубда, ё ўз уйларида кўриб юрган ўша дворянларнинг ҳаммаси мундир кийган — баъвеси.

Екатерина, баъзиси Павлов замонидаги мундирда, баъзиси Александр замонида янги расм бўлган мундирда, баъзи бирлари эса оддий дворянлар мундирида; бу мундирлар Пъерга таниш бўлган турли қиёфадаги, ёш ва қари дворянларга ғалати тус берарди. Айниқса соchlari тўкилиб, тишлари тушиб, кўзлари шилпиқ бўлган, ё семириб жир босган, ёки майиздай қуриб бужмайиб қолган чолларнинг афту ангори жуда аломат эди. Буларнинг кўпчилиги индамай ўтирас, юриш ё гапиришга майли бўлганлар ўзларидан кўра ёшроқ кишининг яқинига борар эди. Бу ерда тўпланган одамларнинг юзида Петя майдонда учратган одамларнинг юзида сингари кишини ҳайратга соладиган бир-бирига қарама-қарши бир ифода бор эди; буларнинг ҳаммаси бир томондан тантанали бир нарсани кутса, иккинчи томондан Петрушка ошпаз билан ўйнаган кечаги бостон ўйини, Зинаида Дмитриевнанинг соглифи ва шу каби кундалик оддий бир нарсалар билан банд эди.

Тор келиб, ўнғайсиз бўлиб қолган дворянлар мундиридаги Пъер эрталабдан бери залларда айланиб юарди. У ҳаяжонда эди: дворянларнинггина эмас, савдогарлар табақасининг *étais généraux* — табақасининг ҳам бугунги фавқулодда мажлиси, кўпдан бери унтилган бўлса ҳам, лекин қалбидан чуқур жой олган *Contrat social*¹ ва француз революцияси ҳақидаги хотираларни уйғотди. Пъер хитобномадан подшо ўз халқи билан *кенгашши* мақсадида пойтахтга қайтмоқчи бўлганини пайқаган эди, мана шу нарса ундаги ўша хотираларни кучайтирди. Пъер кўпдан бери кутиб юрганим муҳим ҳодиса бошланяпти, деб ўйлаб, залма-зал юар, одамларга зеҳи солар, уларнинг гап-сўзига қулоқ берар, бироқ ҳеч ерда ўзини банд қилган фикрга жавоб бўладиган нарса йўқ эди.

Подшонинг хитобномаси зўр қувонч билан кутиб олинди, шундан сўнг ҳамма гаплаша-гаплаша залма-зал таралиб кетди. Пъер бу ердаги одамларнинг оддий манфаатига тўғри келадиган гаплардан ташқари, шаҳаншоҳ кирган чоғда дворянлар оқсоқолларининг қлаерда туриши, подшо шарафига қачон бал ташкил этилиши, бал вақтида ҳар қайси уезд алоҳида ўтириши керакми ё бутун губерния биланми ва ҳоказоларга оид гапларни эшитди, бироқ сухбат уруш масаласига кўчганда (ваҳлонки дворянлар

¹ Ижтимоий шартнома.

шу мақсадда йиғилишган эди) даррөв гаплар дудмаллашиб, сұхбатнинг файзи кетар эди. Ҳамма гапиришдан кўра эшитишга кўпроқ иштиёқманд эди.

Заллардан бирида истеъфога чиққан денгизчи мундиридаги ўрта ёшли, келишган ва барваста бир киши гап сотмоқда, унинг атрофини одамлар ўраб олишган эди. Пьер ҳам ваъзхонлик қилаётган киши атрофига йиғилган одамларнинг олдига келиб тўхтади-да, унинг сўзига қулоқ сола бошлади. Бу ерда танимайдиган кишиси бўлмаган граф Илья Андреич ҳам Екатерина даврининг саркардалари киядиган кафтанда, майин жилмайиб оломон орасида юрган эди, одамларнинг тўпланиб турганини кўргач, ёнларига келди ва одатдагича мулоҳимлик билан жилмайиб, гапираётган кишининг сўзини маъқуллагандай бош иргатиб қулоқ сола бошлади. Истеъфога чиққан денгизчи зўр жасорат-ла гапирмоқда, бу нарса унинг сўзига қулоқ берәётган одамларнинг юз ифодасидан, энг мўмин ва итоаткор эканликларини Пьер биладиган кишилар унинг сўзига қулоқ солмай кетаётганидан ва ё унга эътиroz билдираётганидан аён бўлиб турган эди. Пьер одамларнинг орасига тиқилиб кириб қулоқ солди ва ваъзхонлик қилаётган киши дарҳақиқат либерал эканлигига қаноат ҳосил қилди, лекин бу шахс Пьер ўйлаган маънода либерал эмас эди. Денгизчи дворянларга хос оҳангдор товуш билан гапирав, гапирганда унсиз ҳарфларни жуда чиройли тарзда қисқартириб чучук тил билан, туупка ва ҳоказо деб, қичқираётгандай қилиб гапирав эди. Унинг товушидан ишратпараст ва ҳукмдорликка ўрганиб қолганлиги билиниб туради.

— Смоленскликлар подшога фидойи бермоқчи бўлган бўлса нима бўпти? Смоленскликларнинг гапи биз учун қонунмиди! Москва губерниясининг олижаноб дворянлари лозим топса, шаҳаншоҳ императорга бўлган садоқатини бошқа восита билан изҳор қила олади. Наҳотки еттинчи йилда тўпланган фидойилар эсимиздан чиққан бўлса! Фақат бебош ва ўғри-талончилар бойиган эди холос...

Граф Илья Андреич ширингина жилмайиб, тасдиқлайдай бош иргаб қўйди.

— Нима, ўша фидойилардан давлат икки пуллик манфаат кўрдими? Йўқ! Фақат хўжалигимизни хароб қилишиди холос! Энг яхшиси аскар олиш... Акс ҳолда урушдан солдат ё деҳқон эмас, балки майшатпараст, бузук кишилар

қайтади. Дворянлар ҳеч нарсани аямайди, ҳаммамиз борамиз, яна рекрут ҳам оламиз, подшо битта ишора қилса бас, ҳаммамиз жонимизни унга фидо қиласиз, — деди нотик рухланиб.

Илья Андреич бу сўзлардан завқланиб тупугини ютди ва ёнида турган Пьерни туртиб қўйди, бироқ Пьернинг ҳам гапиргиси келди. Илҳоми келган одамдай олдинга ўтиб одди, бироқ нимадан илҳомланганини ҳам, нима дейишини ҳам ўзи билмас эди. У гапирмоқчи бўлиб, энди оғиз жуфтлаган эди, нотик қа яқинроқ турган, оғзида битта ҳам тиши қолмаган, юзи жиддий ва сержаҳл бир сенатор Пьернинг сўзини бўлди. Афтидан музокара ва саволжавобга ўрганганди бу одам секин бўлса ҳам эшистиларни қилиб сўз бошлади.

— Менимча, муҳтарам зотлар,— деди тиҳсиз сенатор гапни ямлаб,— биз бу ерга хозир давлат учун солдат олиш қулайми, фидойилардан лашкар тўплаш қулайми деган таклифни муҳокама қилгани тўпланганимиз йўқ. Биз бу ерга шаҳаншоҳ императоримизнинг илтифот юзасидан бизга қарата чиқарган хитобномаларига жавоб қилмоқ учун йифилганимиз Солдат олиш қулайми, фидойи тўплаш қулайми деган масалани олий ҳокимият иктиёрига ҳавола қиласилек. Бирдан Пьерга юрагида тўпланганди гапларни айтиш учун пайт келди. У дворянларнинг фаолиятига бундай тор маъно бермоқчи бўлган сенаторни силтаб ташлашга бел боғлади. Пьер олдинга ўтиб, сенаторни гапдан тўхтатди. Нима демоқчи бўлганлигини ўзи билмаса ҳам, лекин баъзан французча калималарни, баъзан рус тилидаги китобий ибораларни ишлатиб, зўр шавқ-завқ билан гапира кетди.

— Мени афв этсинлар, жаноби олийлари,— деб гап бошлади (Пьер бу сенаторни яхши билса ҳам бу ерга унга расмий тарзда мурожаат қилишини лозим кўрди), гарчи мен бу жанобнинг (Пьер дудуқланиб қолди, *mon très honorable pteoripnat*¹ демоқчи эди бу жанобнинг фикрига қўшилмасам ҳам... que je n'ai pas l'honneur de connaître²; лекин ўйлайманки, дворянлар табақаси бу ерга фақат ҳусни таважжуҳ ва шодлигини изҳор қилиш учун эмас, балки ватанга мадад етказиш тадбирларини мухо-

¹ Менинг ҳурматли эътирозчим.

² Таниш бўлиш шараfiga ноил бўлмаган бўлсам ҳам.

кама қилиш учун ҳам йигилгандир. Менинг фикримча,— деб давом этди Пьер жонланиб кетиб,— agar шаҳаншоҳ бизнинг шахсиятимизни фақат chair а'саноп¹ бўладиган мужиклар эгаси деб билса-ю, маслаҳатгўй деб билмаса, албатта ўзи норози бўлади.

Сенаторнинг нафратомуз жилмайиши ва Пьернинг бетакаллуф гапираётганини кўриб, кўплар кетиб қолди, Пьернинг нутқи денгизчи билан сенаторнинг нутқини каби фақат умуман энг охир эшитган нутқини маъқулловчи Илья Андреичгагина ёқди холос.

— Менингча,— деб давом этди Пьер,— бу масалани муҳокама қилишдан олдин зўр эҳтиром-ла шаҳаншоҳдан, ҳазрат олийларидан қанча аскаримиз борлигини, қўшинимиз ва армиямиз қай аҳволда эканлигини сўрамоғимиз лозим, ўшанда...

Бироқ Пьер сўзини тамом қиласдан одамлар тўсатдан унга ҳар томондан ёпиша кетди. Пьерга ҳаммадан кўра қаттикроқ ҳужум қилган киши — қадрдан ошнаси бўлган, доим Пьерни ҳурмат қилиб, келган, бостон ўйинининг устаси Степан Степанович Адраскин бўлди. Степан Степанович мундир кийган ёди, шу мундир туфайлими, ё бошқа бирон сабабданми, Пьернинг назаридага бутунлай бегона одамдай кўринди. Степан Степановичнинг чеҳрасида тўсатдан қарияларга хос бир қаҳр-ғазаб пайдо бўлди-ю, Пьерга ўшқира кетди:

— Биринчидан, маълумингиз бўлсинки, бу нарсани шаҳаншоҳдан сўрашга бизнинг ҳакимиз йўқ! Иккинчидан, Россия дворянларининг ҳадди сиққан тақдирда ҳам шаҳаншоҳ бу саволга жавоб бермайди, чунки қўшинларимиз душман ҳаракатига монанд ҳаракат қиласди, ундан кейин, бир томондан камайса, иккинчи томондан пешмапеш келаётган аскарлар ҳисобига кўпаяди...

Ўрта бўйли, қирқларга борган Пьер лўлилар томошасида кўрган, карта ўйинига уқуви бўлмаган, мундир кийгани учун ҳам афти ангори ўзгарган бир киши Пьернинг ёнига келди ва Адраскиннинг сўзини бўлди.

— Ҳозир гап сотиб ўтиришнинг мавруди эмас,— деди бу дворян,— амалий ишга ўтиш керак. Россия тупроғида уруш кетяпти. Душман Россияни ҳалок этиб, ота-бо боларимизнинг қабрини ҳақорат қилиш, бола-чақаларимизни биздан жудо этиш учун келяпти.— Дворян кўкра-

¹ Тўпга ем.

гига муштлади.— Пушти паноҳимиз бўлган шаҳанишоҳимиз учун ҳаммамиз жонимизни фидо қилгани борамиз! — деб бақирди қонга тўлган кўзларини олайтириб. Йифингдагилардан бир нечаси унинг сўзини маъқуллади. — Биз, рус халқи ўз динимиз, ўз тожу таҳтимиз, ўз ватанимизнинг мудофааси йўлида жонимизни дариг тутмаймиз. Агар ватан фарзанди бўлсак сафсата сотишни ташлашимиз лозим. Биз Россияни — бутун Россияни мудофаа этмоқ учун оёққа турганини Европага кўрсатамиз — деб қичқирди дворян.

Пъер дворянга эътиroz билдиromoқчи бўлди, лекин бир оғиз ҳам сўз айтолмади; чунки айтадиган сўзи қанчалик маъноли бўлмасин, шавқ-завқ билан гапираётган дворяннинг товушидан унинг товуши хийли паст эканлигини билар эди.

Орқада турган Илья Андреич нотиқнинг сўзини маъқуллади; баъзи бир кишилар нотиқнинг сўнгги сўзларини эшитиб дарров орқасига қайрилиб қаради ва:

— Гапи тўғри, тўғри!

— Ҳақ гапни гапиряпти! — деб қўйишиди.

Пъер мен молимни ҳам, пулимни ҳам, дэҳқонларимни ҳам, ўзимни ҳам қурбон қилишга тайёрман, лекин ёрдам бермоқ учун аввало вазиятни билиш керак, деб айтмоқчи эди, бироқ уддалолмади. Одамлар баланд товуш билан шу қадар қаттиқ гапираётган эдики, Илья Андреич ҳамманинг гапига бош иргатиб маъқуллашга улгурмай қолди. Нотиқ атрофига тўплланган гуруҳ гоҳ кўпайиб, гоҳ озайиб қолар, яна тўпланиб, яна вағир-вуғур қилиб катта залга, катта столга томон борар эди. Пъерга гапиргани имкон бериш у ёқда турсин, балки қўпол тарзда унинг сўзини бўлиб, ўзини четга суриб чиқардилар ва худди душмандан юз ўғиргандай, ундан юз ўғирдилар. Бунга сабаб Пъер сўзлаган нутқнинг уларга ёқмаганлиги эмасди, шунча нутқлар орасидá у айтган гаплар ҳеч кимнинг эсида ҳам қолгани йўқ, аммо оломонни ҳаяжонлантироқ учун кучли севги ва қаттиқ нафрат уйғотадиган нарса керак эди. Пъер эса нафрат нишони бўлди. Ҳаяжонланган дворяндан сўнг жуда кўп нотиқлар нутқ сўзлади, ҳаммасининг сўзи ўша руҳда эди. Фасоҳат ва балоғат билан гапирган кишилар оз эмасди.

«Русский вестник» журналининг ношири Глинка (уни дарров танидилар: оломон орасидан «ёзувчи, ёзувчи» деган товушлар эштилди) шундай деди:

— Дўзах ўтини дўзах ўти билан даф этмоқ лозим. Мен чақмоқ чақнаётган ва момагулдурак қалдираётган чоғда кулимсираб турған гўдакни кўрганман, аммо биз гўдак эмасмиз.

Орқароқда турған кишилар:

— Ҳа, ҳа, момагулдурак гумбурлаганда! — деб унинг сўзини маъқуллашибди.

Оломон катта столга яқинлашибди, стол атрофида мундир кийиб, ленталар таққан, соchlари оқарган, бошларида битта тук қолмаган етмиш яшар қари аъёнлар ўтиришган эди; буларнинг деярли ҳаммасини Пьер ё уйларида масхарабозлари билан бирга кўрган, ё клубда бостон ўйнаб ўтирганларида учратган эди.

Оломон тинмасдан ғовур-ғувур қилиб стол ёнига келди. Стулларнинг баланд суюнчиғига қапишиб қолган нотиқлар (халойиқ уларни қисиб қўйган эди) бирин-кетин, баъзан иккитаси баравар гапиради. Агар нотиқ бирон нарсани эсдан чиқариб қўйса, орқароқда ўтирганлар унинг гапини тўлдиришга ошиқар, баъзилар бу тиқинда иссиқдан пишиб, бирон тоза фикр топилармикин деб бош қотиришар, топилиб қолса тезроқ айтишга шошилар эди. Пьер танийдиган мўйсафида аъёнлар гоҳ унга, гоҳ бунга қараб ўтиришар, кўпчилигининг юзида исиб кетдик-ку, деган ифодадан бўлак нарса кўринмас эди. Лекин Пьер ҳаяжонланганди, ҳамма, бизга ҳеч нарса писанд эмас, деб бақириб, ўзини кўрсатишга уринар, бу нарса айтилган нутқларнинг мазмунидан кўра юзларнинг ифодаси, сўзларнинг оҳангидан кўпроқ билиниб турарди. Пьер ҳам шу кайфият таъсири остига тушиб қолди. У ўз фикридан қайтмаган бўлса ҳам, ўзини гуноҳкор сезар ва оқлашга уринар эди. У, ҳамма эшитсин деб, баланд овоз билан қичқириди:

— Мен нимага эҳтиёж борлигини билсак, кўмаклашишимиз осонроқ бўлади, деб айтдим холос.

Яқинроқда турған бир мўйсафид унга қайрилиб қаради, бироқ шу он унинг дикқатини столнинг у бошида кўтарилган қичқириқ жалб этди.

— Ҳа, Москва қўлдан кетади! У бизнинг халоскоримиз бўлади! — деб қичқираётган эди бир киши.

— У башариятнинг душманидир! — деб бақири башка бир киши.— Жаноблар, мумкинми гапирсан... Жаноблар, мени бояспеизлар!..

Шу он генералча мундир кийган, елкасига лента таққан, ияги олдинга чиққан, кўзлари бежо граф Растворчин тез-тез қадам ташлаб, четланиб йўл берган дворянлар орасидан залга кирди.

— Император аъло ҳазрат келяптилар! — деди Растворчин, — мен ҳозир ўша ердан келдим. Ҳозирги вазиятимизда менимча гапни чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Шаҳаншоҳ илтифот қилиб бизни ва савдогарларни бу ерда тўпладилар, — деди граф Растворчин. — У ёғдан миллион-миллион оқиб кёлади (у савдогарлар залига ишора қилди), бизнинг вазифамиз — фидойилардан лашкар йиғмоқ ва ўз жонимизни фидо қилмоқ... Бизнинг қўлимииздан ақалли шу нарса кёлади!

Стол атрофида ўтирган аъёнларнинг ўзаро кенгаши бошланди. Кенгаш жуда тинч ўтди. Шунчалик шовқин, шунчалик баҳс-мунозарадан сўнг бу ҳатто қўнгилсиз, дай кўринди, кенгаш столовдан фақат қари овоз билан «розиман», иккинчиси эса унинг сўзини айнан такрорламаслик учунгина «мен ҳам шу фикрдаман» дегани эшитилар эди холос.

Котибга Москва дворянларининг қарори ёздирилди, қарорда москваликлар ҳам Смоленский дворянлари сингари ҳар 1000 кишидан 10 киши беради ва уларни устбош билан тўла таъминлайди, дейилган эди. Кенгаш чилар енгил тортиб, стулларни тарақлатиб, ўринларидан турдилар ва оёқларини ёзиш учун бир-бирларини қўлтиқлаб, гаплашиб залларни айландилар.

Бирдан зал бўйлаб:

— Шаҳаншоҳ! Шаҳаншоҳ! — деган овозлар янгради, оломон ўзини эшикка урди. Подшо икки томондан сафтоттиб турган дворянлар орасидаги кенг йўлакдан юриб, залга кирди. Ҳамманинг юзида эҳтиром ва қўрқув аралаш мароқ ифодаси бор эди. Пьер хийла узоқда тургани учун подшонинг сўзини эшитолмади. Қулоғига кирган сўзлардан давлатга таҳдид этаётган хавф-хатар, Москва дворянларига умид боғлаганлиги ҳақида гапираётганини англади. Бошқа бир овоз дворянлариниг ҳозиргина қабул қилган қарорини подшога маълум қилди.

— Жаноблар! — деди қалтираган овоз билан подшо.

Оломон шивир-шивир қилиб яна жим бўлиб қолди. Пьер подшонинг мутаассир ва ёқимли товушини эшилди.

— Мен рус дворянларининг жонкуярлигига ҳеч қа-
чон шубҳа қилганим йўқ, лекин сизларнинг бугунги
ишларинг мен ўйлагандан ҳам ортиқ бўлди. Ватан но-
мидан сизларга ташаккур баён этаман, жаҳоблар, тезда
иши бошлаш керак, фурсат ғаниматдир.

Подшо жим бўлиб қолди, оломон уни ўраб олди, ҳар
томондан ҳаяжонли товушлар эшитилди.

Орқароқда турган Илья Андреич ҳеч нарсанни эшит-
маган бўлса ҳам, ҳамма нарсага ўзича тушуниб:

— Шаҳаншоҳнинг сўзи биз учун ҳамма нарсадан
азиз, — деб йиғлаб юборди.

Подшо дворянлар залидан ўтиб, савдогарлар залига
кирди. У ерда ўн минутча турди. Пьер ҳам бошқалар
қатори подшони савдогарлар залидан чиқаётган чоғи-
да кўрди. Унинг кўзларида кўнгилни эритиб юборади-
ган ёш йилтираб туарар эди. Кейин маълум бўлишича,
подшо савдогарларга қарата нутқ сўзлаётган чоғида
бирдан кўзларига ёш келибди ва титроқ товуш билан
сўзини зўрға тутатиби. Пьер подшони икки савдогар
билан бирга залдан чиқаётганида кўрди. Булардан би-
рини — семиз ижарадорни Пьер танирди, иккинчиси
ранги заҳил, эчки соқол, ориқ савдогар эди. Иккаласи
ҳам йиғламоқда эди. Ориқ савдогарнинг кўзларида ёш,
семиз ижарадор эса ёш боладай ҳўнграб:

— Жоним ҳам, молим ҳам садка бўлсин, аъло ҳаз-
рат! — дерди.

Шу минутда Пьер ҳеч нарса унга писанд эмаслигини
ҳис этар, ҳамма нарсанни қурбон қилишга тайёр эканини
кўрсатмоқ истаги билан ёнар эди. У конституцион руҳда
ирод қилган нутқидан пушаймон бўлиб, шу гуноҳини
ювишга пайт пойлар эди. Граф Мамонтов бир полк олам
беришини эшитиб Пьер шу оннинг ўзида граф Растоп-
чинга, минг киши бериб, чиқимини ҳам ўзим кўтараман,
деди.

Кекса Ростов бўлиб ўтган кангашни хотинига гапириб
бераётганида кўз ёшини тиёлмади ва шу заҳоти Петянинг
илтимосига кўниб, ўзи уни ёздиргани кетди.

Эртаси куни подшо жўнаб кетди. Кенгашга келган
дворянлар мундирларини ечишди, яна уй-уйларига, клуб-
ларга тарқашди, инқиллаб-инқиллаб фидойиларни ўигиш
ҳақида ўз одамларига амру фармон беришди ва ўзлари
қилган ишга ўзлари ҳайрон бўлишди.

ИҚҚИНЧИ ҚИСМ

I

Наполеон шунинг учун Россияга қарши уруш бошладики, унинг Дрезденга келмай иложи йўқ, кўрсатилган иззат-эҳтиромлардан гаранг бўлмаслиги, поляк мундирини киймаслиги, июнь тонгида осонгина юз берган во-кеанинг таассуротидан мағрурланмаслиги, аввал Куракин, кейин Балашев билан учрашганида ғазабланмаслиги мумкин эмас эди.

Александр шунинг учун ҳам ҳар қандай музокарани рад этдики, у ўзини шахсан таҳқиrlанган ҳисобларди. Барклай де Толли ўз бурчини ўташ ва буюк саркарла деган улуғ номга сазовор бўлиш истаги билан армияни яхшироқ идора қилишга ҳаракат қилди. Ростов кафтдай текис далада от ўйнатиш истагидан ўзини тиёлмагани учун французларга қарши от қўйган эди. Бу урушнинг иштирокчиси бўлган сон-саноқсиз бошқа кишилар ҳам, айнан мана шундай, ўзларининг шахсий хислатлари, одатлари, шароит ва мақсадларига кўра иш тутдилар. Булар қилаётган ишларимизни билиб қиляпмиз, ўзимиз учун қиляпмиз, деб манманликка берилишар, қўрқишар, суюнишар, ғазбланишар, баҳс-мунозара қилишарди, вахсоланки уларнинг ҳаммаси ўз иродасидан ташқари, тарих қўлида қурол бўлиб, ўзларига номаълум, бизга эса маълум бўлган ишни бажаришган эди. Барча ишбиларманд доно арбобларнинг доимий қисмати шу, улар жамиятда нақадар юксак ўринни ишғол этишса, ихтиёрлари шунчалик ўз қўлларида бўлмайди.

1812 йилнинг арбоблари аллақачонлар ўз ўринлари-ни бўшатиб кетишиди, уларнинг шахсий манфаатларидан

ном-нишон қолмади, бизнинг кўз ўнгимизда ўша давр-нинг тарихий натижалари турибди холос.

Тақдир ўз мақсадларига эришишга интилган бу одамларнинг барчасини улардан ҳеч бири (на Наполеон, на Александр ва на урушнинг бошқа иштирокчиси) заррача орзу қилмаган буюк бир натижани амалга оширища кўмаклашишга мажбур қилди.

1812 йилда француз армиясининг ҳалокатга учрашига нима сабаб бўлганлиги энди бизга аёндир. Француз қўшинларининг ҳалокатига бир томондан қишки урушга ҳозирлик кўрмасдан, бемаҳал ўзини Россия ичкарисига ургани сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, рус шаҳарларига ўт қўйиш оқибатида урушнинг характеристири ўзгариб, рус ҳалқида душманга нисбатан нафрат ҳисси кучайгани сабаб бўлди, десак ҳеч ким баҳслашиб ўтирамайди. Аммо ўша вақтда дунёда энг яхши армия ҳисобланган, энг яхши саркардалар қўмандонлик қилаётган саккиз юз минг кишидан иборат армия шу йўл билан, ўзидан икки ҳисса заиф ҳамда тажрибасиз командирлар идора қилаётган тажрибасиз рус армиясининг қаршилигига учраб, ҳалоқ бўлиши ҳеч кимнинг хаёлига келгани йўқ (ҳозир эса бу нағса ҳаммага маълумдир), хаёлга келиш у ёқда турсин, *русларнинг бутун ҳатти-ҳаракати* доимо бир нарсаага — Россияни қутқарадиган бирдан-бир ҳодисанинг содир бўлишига халал бермоққа қаратилган эди; *французларнинг ҳам бутун ҳатти-ҳаракати*, Наполеоннинг ҳарбий «даҳо»си ва тажрибакорлигига қарамай, ёзинг охирида Москвага етиб олиш, яъни ўз-ўзига гўр қазишга қаратилган эди.

1812 йилги уруш ҳақида ёзилган тарихий асарларда француз авторлари — тарихчилари, Наполеон ўз стратегик линиясининг чўзилиб кетганидан хавотирга тушгани, рус армияси билан тўқнашишга пайт пойлагани, маршаллари Смоленскда тўхташни маслаҳат бергани ва ҳоказолар ҳақида жуда кўп гапириб, бу урушнинг хатарли эканлиги ўшанда маълум бўлганини исботлайдиган жуда кўп далиллар келтиришади, рус тарихчилари эса урушнинг биринчи кунларидаёқ Наполеонни Россия ичкарироғига алдаб олиб кириш каби скифларча уруш плани борлиги ҳақида гапириб, француз тарихчиларидан ҳам ўtkазиб юборишади ва бу планни бири Пфулга, бири аллақандай бир французга, бири Толь, бири ҳатто Александрга нисбат беришади, ҳақиқатан шундай эканлигига

ишира бўлган ёзувлар, лойиҳалар, мактубларни далия қилиб қўрсатишади. Бироқ содир бўлган воқеалар олдиндан маълум эканлиги ҳақида бу ишоралар, хоҳ французлар ва хоҳ руслар томонидан бўлсин, шунинг учун ҳам илгари суриладики, воқеанинг ўзи шу тахминларни тасдиқлади. Бу воқеа юз бермагандан эди, бу ишоралар ҳам ўшанда олға сурилган, лекин нотўғри бўлганни учун унтилиб кетган мингларча, миллионларча қарама-қарши ишора ва тахминлар сингари эсдан чиқиб кетар эди. Юз берган ҳар бир воқеанинг оқибати қандай бўлиши ҳақида тахминлар жуда кўп бўлади ва бу воқеа нима билан тамом бўлмасин, шундай кишилар топиладики, сон-саноқсиз тахминлар орасида бир-бирига қарама-қарши бўлган тахминлар ҳам борлигини унтиб: «Ўшанда шундай бўлишини айтган эдим», деб даъво қилишади.

Наполеон стратегик линиясининг чўзилиб кетганидан хавотир олгани ва руслар душман армиясини атайлаб Россиянинг ичкарисига олиб киргани ҳақидаги тахминлар шу тоифадаги тахминларданadir, тарижчилар буни фақат иоиложликдан Наполеон ва унинг маршалларига нисбат беришади ва буни рус саркардаларининг плани деб кўрсатишади. Аммо барча фактлар бу тахминга мутлақо қарама-қаршидир. Бутун уруш давомида руслар французларни Россиянинг ичкарироғига олиб киришга иштилгани йўқ, аксинча, уларнинг бутун хатти-ҳаракати душман армиясини биринчи қадамдаёқ тўхтатишга қаратилган эди. Наполеон ҳам стратегик линияси чўзилганидан ҳеч қачон қўрққани йўқ, билъакс, олға босилган ҳар бир қадамини ғалаба деб билиб суюнар, илгариги кампанияларнинг аксини қилиб, бу гал душман армияси билан тўқнашишга шошилмас эди.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ армиямиз бўлиниб кетди, бизнинг бирдан-бир мақсадимиз, шу армияни бирлаштириш бўлиб қолди, лекин бунинг учун орқага чекинишининг ҳам, душманни мамлакат ичкарироғига тортишнинг ҳам фойдаси йўқ эди. Император чекиниц учун эмас, балки рус тупроғининг ҳар бир қаричини мудофаа қилишга руҳлантироқ учун армия қошига боради. Пфуль планига мувофиқ буюк Дрисса истеҳкоми қурилади, чекиниш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Подшо орқага ташланган ҳар бир қадам учун бошқўмондонни мазаммат қиласиди. Москвага ўт қўйиш у ёқда турсин, душманнинг Смоленскача келиши подшонинг хаёлига келмайди, ар-

миялар қўшилганда подшо Смоленск душман тарафидан ишғол қилиниб, ўт қўйилганлиги ва унинг атрофида душманга қарши катта жанг қилинмаганлиги учун ғазабланади.

Подшо шундай ўйлайди, рус саркардалари ва бутун рус халқи эса армиямизнинг мамлакат ичкарисига қараб чекинишидан яна ҳам кўпроқ ғазабланади.

Наполеон, рус армиясини бўлиб юбориб, мамлакат ичкарисига қараб ҳаракат қиласди ва бир неча қулай фурсат келганда ҳам жанг қилмайди. Август ойида Наполеон Смоленскда бўлади ва олга юришдан бўлак нарсани ўйламайди, эндиликда биз, Наполеон қанча олдинга қараб ҳаракат қилса, ўз ҳалокатига шунча яқин бўлишини биламиз.

Фактлар шуни кўрсатадики, Наполеон ҳам Москвага қараб ҳаракат қилишдан хавфсирагани йўқ, Александр ва рус саркардалари ҳам ўшанда Наполеонни мамлакат ичкарироғига олиб киришни эмас, балки бунинг аксини ўйлаган Наполеонни мамлакат ичкарироғига олиб кириш ҳеч кимнинг плани бўйича қилингтан эмас (шундай бўлишини ҳеч ким хаёлига ҳам кўлтиргананди), бу нарса воқеаларнинг оқибатини билмаган, Россияни ҳалос этиш учун бирдан-бир чора нимадан иборат эканлигини тасаввур қилмаган уруш қатнашчиларининг орзу истаклари, мақсад-муддаолари ва фитна-фасодларининг мураккаб ўйини натижасида юз беради. Ҳамма нарса тасодифан бўлади. Рус армияси урушнинг дастлабки кунларидаёқ бир-биридан ажralиб қолди. Биз душманга зарба бериш ва унинг ҳужумини тўхтатиш мақсади-ла армияларимизни тезроқ бирлаштиришга ҳаракат қиласми, бироқ уларни бирлаштиришга ҳаракат қилиб, шу билан биз энг кучли бўлган душманга рўбарў бўлишдан ўзимизни опқочамиз, бир нуқтада учрашмоқчи бўлиб орқага чекинамиз ва шу билан французларнинг Смоленскача етиб олишига бенхтиёр имконият туғдирдикамиз. Французлар иккала армия орасидан ҳаракат қилаётгани учун биз шу йўсиндә орқага қайтамиз, дейиш ҳам камлик қиласди, чекинишимизнинг сабаби шуки, Багратион нуфузи бўлмаган немис Барклай де Толлини ёмон кўради (ваҳоланки Багратион унинг қўмондонлиги остида хизмат қилиши керак эди) ва 2 - армияга қўмондонлик қиласар экан, унинг қўмондаси остида бўлишни истамасдан, иложи борича кечроқ қўшилишга ҳаракат қиласди. Багратион шу юришда армияни хавф

остида қолдирман, менинг учун душманни ҳам флангдан, ҳам орқа томондан безовта қилиб, Украинаада армиямни тўлдириш, сўлроқча, жануброқча чекиниш қулайроқ деб узоқ вақт қўшилмайди (ваҳоланки қўмондонликнинг асосий мақсади уларни бирлаштириш эди). Бироқ, ўзи ёмон кўрган ва унвон жихатидан ўзидан паст бўлган немис Барклайга итоат қилмаслик учунгина шундай қилганга ўхшайди.

Император қўшинларни руҳлантириш мақсадида армияга боради, бироқ унинг армияда бўлиши ва бир қарорга кела олмаслиги, ҳамда маслаҳатгўйлар ва планларнинг ниҳоят даражада кўплиги 1-армиянинг ташаббусини барбод этади ва армия орқага чекинади.

Дрисса лагерида тўхташ мўлжалланган эди, бироқ бошқўмондон бўламан деб жон куйдириб юрган Паулучи ўз сўзини Александрга ўтказади ва Пфуль тузган планлар чиппакка чиқарилиб, ҳамма иш Барклай ихтиёрига топширилади. Аммо Барклай инобатли киши бўлмагани учун унинг ҳокимиятига чек қўйилади.

Армия бўлинган, бошлиқлар ноиттифоқ, Барклайнинг нуфузи йўқ; мана шу чалкашлик, армиянинг бўлинганлиги ва немис бошқўмондоннинг нуфузсизлиги оқибатида бир томондан иккиланиб душманга қарши жанг қилишдан бош тортилади (ваҳоланки армиялар бўлинмаган ва Барклай қўмондон бўлмаганда душманга қарши жанг қилмай илож йўқ эди), иккинчи томондан, бу вазият борган сайин немисларга нисбатан нафрат ҳиссими ва ватанпарварлик руҳини кучайтириб боради.

Ниҳоят подшо армиядан жўнаб кетди, унинг кетишига пойттахт аҳолисини руҳлантириш, уни ватан урушига қўзғатиш учун подшонинг пойттахтга бориши зарур деган бирдан-бир қулай баҳона топилади. Подшонинг Москвага келиши рус қўшинларининг кучини бир неча ҳисса орттиради.

Подшо бошқўмондон ҳокимиятининг бирлигига халал бермаслик ниятида армиядан жўнайди ва қатъий тадбирлар кўрилади деб умид боғлайди; аммо у кетгандан кейин армия бошлиқларининг аҳволи яна ҳам чатоқлашади ва заифлашади. Бенигсен, буюк князъ ва бир тўда генерал-адъютантлар бошқўмондоннинг ишини кузатиш ва уни ғайратлантириш учун армияда қолишади ва Барклай шаҳанишоҳнинг кўз-қулоги бўлиб турган бу шахсларнинг назорати остида ўз эркини йўқотади, қатъий ҳаракат қи-

лишга журъат этмай, жуда эҳтиёткор бўлиб қолади ва душманга қарши жанг қилишдан қочади.

Барклай эҳтиёт бўлиб иш бошлиш тарафдори эди. Шаҳзода эса хиёнат бўлаётганига шама қилади ва душманга қарши зўр жанг бошлишни талаб этади. Любо-мирский, Браницкий, Влоцкий ва бошқалар бу низони шу қадар кучайтириб юборишадики, Барклай шаҳаншоҳга қозоғ юбориш баҳонаси билан поляк генерал-адъютантларни Петербургга жўнатади-да, Бенигсен ва буюк князь билан ошкора кураш бошлиайди.

Ниҳоят Смоленскда Багратион ҳарчанд истамаса-да, қўшинлар бирлашади.

Багратион карегада Барклай ишғол қилган ҳовлининг дарвозаси олдига келади. Барклай шарфини бўйнига боғлаб, уни қарши олгани чиқади ва рутба жиҳатдан ўзидан юқори бўлган Багратионга рапорт беради. Багратион олижаноблик кўрсатмоқчи бўлиб унвони паст бўлган Барклайга итоат қилади, бироқ итоат қилишга қилади-ю, яна муроса қилолмайди. Багратион шахсан подшонинг фармойишига кўра Барклай устидан маълумот юборади. Аракчеевга у шундай деб ёзади: «Шаҳаншоҳимнинг амру фармонларига итоат этишга мажбурман, лекин *вазир* (Барклай) билан бирга ишлашнинг иложи йўқ. Худо ҳаққи, полк командири қилиб бўлса ҳам мени бошқа бирон жойга юборинг, бу ерда туролмайман; бош штабни шу қадар немис босиб кетганки, русларга кун йўқ ва бирон иш чиқишига ақлим етмайди. Мен шаҳаншоҳ ва ватанга астойдил хизмат қиласман деб ўйлаган эдим, ҳақиқатда эса Барклайга хизмат қилипман. Гапнинг рости шу: мен буни сира истамайман». Браницкий, Винцингероде ва шу каби шахслар бошқўмандонлар ўртасидаги муносабатни янада заҳарлайди, бунинг оқибатида бирлик йўқолади. Француزلарга Смоленск остонасида ҳамла қилмоқчи бўлишади. Бир генерал позицияни кўриб чиққани юборилади. Бу генерал Барклайнин ёмон кўради, шунинг учун позицияни кўриб келиш ўрнига корпус командири бўлган ўз дўсти олдига бориб, кунни ўтказиб келади ва ўз кўзи билан кўрмаган бўлажак жанг майдонини ҳар жиҳатдан номаъқул топади.

Бўлажак жанг майдони ҳақида бошланган баҳс-мунозара, фитна-фасодлар тугагунча, биз француزلарни ахтариб топгунча (улар турган жойни йўқотиб қўйган эдик),

француздар Неверовский дивизияси билан тўқнашиб, Смоленск останасига келиб қолишади.

Биз алоқа йўлларимизни сақлаб қолиш учун қўйқисдан Смоленскда жанг қилишга мажбур бўламиз. Жанг бўлади. Ҳар иккала томондан мингларча одам қурбон бўлади.

Подшо ва бутун халқнинг хоҳишига қарамай, Смоленск душман қўлигá топширилади. Аммо ўз губернатори алдаган ва хонавайрон бўлган шаҳар аҳолиси, бошқа русларга ибрат кўрсатиб, Смоленскка ўт қўяди, ўз талафотинигина ўйлаб, душманга қарши нафрат қўзнатиб, Москвага қараб йўл олади. Наполеон олға қараб ҳаракат қиласди, биз орқага қараб чекинамиз, ниҳоят Наполеонни мағлуб этадиган ҳодиса содир бўлади.

II

Князь Николай Андреич ўғли кетгандан кейин эртаси куни княжна Марьяни чақирди:

— Ҳа, Мурод-мақсадингга етдингми? — деди князь. — Ўғлим билан уриштириб қўйдинг-а! Муродингга етдингми? Шунинг пайдан эдинг! Энди мақсадингга етдингми? Менга жуда-жуда алам қиляпти. Мўйсафид ва заифлигимни кўриб туриб, шу ишни раво кўрдинг. Мана энди яира, яира... — Шу воқеадан сўнг княжна Марья бир ҳафтагача отасини кўрмади. Чол касал бўлиб кабинетидан чиқмади.

Княжна Марья шунисига ҳайрон бўлдики, кекса князь хаста бўлиб ётган кунларида т-lle Bourgiennепени ҳам олдига киргизмай қўйди. Ёлғиз Тихон унга қарап эди.

Князь бир ҳафтадан кейин ташқарига чиқди, иморат ва боғ ишларига ҳафсалла билан киришиб, т-lle Bourgiennепе дан бурунги алоқасини узиб, яна ўша аввалги ҳаётига қайтди. Унинг бутун ташқи қиёфаси, княжна Марьяга қилаётган совуқ муомаласи худди: «Мана, кўряпсанми, сен менинг ҳақимда алланималар дединг, бу француз аёл билан бўлган муносабатим ҳақида князь Андрейга бўлмаган ёлғонларни айтиб, ота-болани уриштирдинг, ваҳоланки менга сенинг ҳам керагинг йўқ, бу француз аёлнинг ҳам», — деб турар эди.

Княжна Марья вақтини тушгача Николушка билан ўтказар, унинг дарсига қараб, ўзи унга рус тили ва музикадан дарс берар. Десеаль билан гаплашиб ўтирас,

тушдан кейин китоб ўқир, энага кампир ва бальзан орқа эшикдан келадиган художўй хотинлар билан сұхбатлашар эди.

Уруш ҳақида бошқа хотинлар қандай тасаввурга эга бўлса, княжна Марья ҳам шундай тасаввурга эга эди. У урушга кетган акасидан хавотирланар, бир-бирларини ўлдиришга мажбур этадиган инсоний шафқатсизликдан даҳшатга келар, унинг сабабини билмас, бў урушнинг моҳиятига тушунмас, бу ҳам назарида ўтган барча урушларга ўхшар эди. Урушнинг боришини зўр қизиқиш билан кузатиб борадиган доимий ҳамсуҳбати Десаль ўз мулоҳазаларини тушуниришга уринса-да, олдига келадиган художўй хотинлар дажжолнинг хуружи ҳақида ҳалқ орасида тарқалган мишишларни ваҳимали қилиб айтиб берсалар-да, эндилика княгиня Друбецкая бўлиб қолган ва княжна билан яна хатлаша бошлаган Жюли Москвадан ватанпарварлик руҳидаги мактублар ёзиб турса-да, барибир княжна Марья бу урушнинг моҳиятига тушунмас эди.

«Меҳрибон дўстим, сизга мактубни рус тилида ёзяпман,— деб ёзган эди Жюли,— француздардан ҳам, уларнинг тилидан ҳам нафратланаман, бу тилни эшитишини ҳам, бу тilda гапиришни ҳам хоҳламайман... Бизлар Москвада жондан азиз императоримиз қайтиб келганларидан ғоят хурсандмиз.

Бечора эрим жуҳудлар майхонасида не-не азиятлар чекиб, очликдан қийналиб юриби; лекин эшитаётган янги хабарларим мени янада руҳлантироқда.

Сиз Раевскийнинг қаҳрамонлик кўрсатганини эшитгандирсиз, икки ўғлини бағрига босиб: «Шулар билан жон бераману, душманнинг олға силжишига йўл қўймайман!» дебди. Душман дарҳақиқат биздан икки ҳисса кучли бўлса ҳам, биз бўш келмадик. Бизлар вақтимизни қўлимиздан келганча ўтказиб юрибмиз, лекин уруш урушдир. Княжна Алина ва Sophie эртадан кечгача менинг олдимда, биз, эрлари тирик бўла туриб тул бўлган баҳтсиз хотинлар увада титиб¹, ширин-ширин сұхбатлашиб ўтирамиз, фақат сиз йўқсиз азиз дўстим...» ва ҳоказо.

Княжна Марья бу урушнинг моҳиятига аввало шунинг учун тушунмас эдики, кекса князъ ҳеч қаҷон бу

¹ Илгари яра боғлаш учун латтани титиб, пахта ўрнида ишлатишар эди. (Тарж.)

ҳақда оғиз очмас, уни эътироф қилмас, агар мабодо овқат
лаҳалида Десаль бу тўғрида гапириб қолса, кекса князь
уни мазах қилар эди. Князь шу қадар осуда, шу қадар
хотиржам эдики, княжна Марья унга ишонар эди.

Бутун июль ойи давомида кекса князь фавқулодда
тетик эди, ҳатто бағайрат бўлиб қолди. У яна ниҳоллар
ўтқазиб янги боғ қилди, янги бино солди, қароллар учун
уй қуриб берди. Фақат кам ухлагани, доим кабинетда
ётиб юрган чол ҳар куни кечаси ухлайдиган жойини ўз-
гартиргани княжна Марьяни ташвишга солар эди. Князь
гоҳ бувлама каравотини ойнакорлик айвонга қўйдирар,
гоҳ меҳмонхонадаги диван ё Вольтер креслосида чўзилиб,
ечинмасдан пинакка кетар, m-le Bourgienne ё дастёр Пет-
рушка унга китоб ўқиб берар, гоҳ емакхонада ухлаб
қолар эди.

Августнинг биринчисида князь Андрейнинг иккинчи
мактуби келди. Князь Андрей жўнаб кетиши биланоқ
ёзган биринчи мактубида одобсизлик қилиб айтган сўз-
лари учун отасидан узр сўраган ва лутф-марҳаматини
дариф тутмаслигини илтимос қилган эди. Кекса князь
ўғлиниңг бу мактубига меҳрибонлик билан жавоб қай-
тарди ва шундан кейин францууз аёлни яқинига йўлат-
мади. Князь Андрейнинг иккинчи мактуби француузлар
Витебскни ишғол қилгандан сўнг, Витебск яқинида ёзил-
ган эди; бунда князь Андрей бутун уруш кампаниясини
қисқача тасвирлаб, ҳатто планини қоғозга чизиб юборган
ва урушнинг бориши ҳақида ўз мулоҳазаларини баён
этган эди. Шу мактубда князь Андрей уруш майдони ва
қўшинлар ҳаракат қиладиган йўлга яқин жойда турган
отасининг ноқулай бир вазиятда қолганини билдириб,
Москвага кўчиши маслаҳат берган эди.

Шу куни овқат маҳалида Десаль француузлар Ви-
тебскни ишғол қилишибди деган миш-мишлар юрибди,
деганида кекса князь ўғлиниңг мактубини эслади.

— Бугун князь Андрейдан мактуб олган эдим,—
деди у княжна Марьяга,— ўқиганинг йўқми?

— Йўқ, топ réége,¹— деди княжна қўрқа-писа.

Мактуб келганидан хабарсиз бўлган Марья мактубни
ўқиши мумкин эмасди.

— Князь Андрей ҳалиги, уруш ҳақида ёзибди,—

¹ Қиблагоҳ.

деди князь одатдагича тиржайиб (урушдан гап очилганда ҳамиша тиржайиб қўяр эди).

— Жуда қизиқ бўлса керак,— деди Десаль,— князъ бутун аҳволдан хабардор бўлсалар керак...

— Ҳа, жуда қизиқ,— деди.

— Хатни олиб келинг,— деди князъ Mlle Bourgienneга,— биласиз-а, кичкина столда, пресс-папье остида туриби.

Mlle Bourginne суюниб, сапчиб ўрнидан турди.

— Қўйинг, сиз борманг! — деб бақирди князъ қовоғини солиб,— Михаил Иванич, ўзинг бора қол!

Михаил Иванич ўрнидан туриб, кабинетга кетди. Бироқ у эшикдан чиқиши биланоқ, кекса князъ безовтаданиб, у ёқ-бу ёққа қаради-да, қўлидаги салфеткани ташлаб, ўрнидан турди.

— Ҳеч балони билишмайди, ҳамма нарсани титиб юборишиади.

Кекса князъ қайтиб келгунча княжна Марья, Десаль Mlle Bourgienne ва ҳатто Николушка миқ этмай, бир-бирларига қараб ўтиришди. Кекса князъ тез-тез қадам ташлаб қўлида мактуб ва план билан Михаил Иванич ҳамроҳлигида келди, овқат маҳалида ҳеч кимга ўқигани ижозат бермасдан, олдига қўйиб ўтириди.

Меҳмонхонага ўтгандан сўнг мактубни княжнага берди-да, янги қурилиш планини олдига ёзиб қўйди ва ундан кўзини олмай, княжна Марьяга баланд товуш билан ўқишни буюрди. Княжна мактубни ўқиб бўлгач, савол назари-ла отасига қаради. Кекса князъ ўз фикр-хаёли билан банд бўлса керак, кўзларини плашдан олмас эди.

Десаль журъат этиб:

— Жаноблари, бу ҳақда қандай фикрдасиз? — деб сўради.

Кўзлари ҳамон қурилиш планида бўлган князъ:

— Менми?.. Менми?...— деди ёмон туш кўриб, уйғониб кетган кишига ўхшаб.

— Уруш майдони бизга яқинлашиб қолса ажаб эмас...

— Ҳа-ҳа-ҳа! Уруш майдони! — деди князъ.— Уруш майдони Польша бўлади деб айтган эдим, ҳозир ҳам ўша фикрдаман, душман ҳеч қачон Немандан ўтолмайди.

Десаль таажжубланиб князга қаради, чунки душман аллақачон Немандан ўтиб, Днепр соҳилига яқинлашган эди; бироқ Неманнинг жуғрофий мавқенин унуглан княжна Марья отам рост айтияти, деб ўйлар эди.

— Қор эриса улар Польша ботқоқларига ботиб кетишишади, уларгина буни кўролмай қолиши мумкин,— деди князь афтидан 1807 йил урушини эслаб (назарида бу уруш кечагина бўлиб ўтгандай қўринар эди),— Бенигсен аввал Пруссияни забт қилганда эди, иш бошқача бўлар эди.

— Лекин,— деди Десаль қўрқа-писа,— мактубда Витебск ҳақида ёзилган-ку, князь.

— Мактубдами? Ҳа...— деди князь норози тарзда.— Ҳа-ҳа... тўсатдан унинг қовоғи солиниб жимиб қолди.— Ҳа, қайси дарё ёқасида французларга шикаст берилди деб ёзибди?

Десаль ерга қаради-да:

— Бу ҳақда князь Андрей ҳеч нарса ёзмаган,— деди секин.

— Ёзгани йўқ дейсанми? Бу гапни мең ўйлаб чиқарганим йўқ-ку! — Анчагача ҳамма жим бўлиб қолди.

— Ҳа, айтгандай... Қани, Михайл Иванич, гапириб бер-чи,— деди тўсатдан бошини кўтариб қурилиш пла-нига ишора қиласр экан,— сен буни қанақа қилиб бошқатдан қурмоқчи эдинг.

Михайл Иванич планга яқин келди, князь қурилиш плани ҳақида у билан гаплашиб бўлга, княжна Марья ва Десалга бир хўмрайиб қаради-да, ўрнидан туриб кетди.

Княжна Марья Десалнинг хижолат чекиб ҳайрат-ла отасига тикилганини кўрди, унинг индамай ўтирганини пайқади ва отаси ўғлидан келган мактубни меҳмонхона столида қолдириб кетганидан ажабланди, аммо Десалнинг хижолат чекиб, индамай қолганининг сабабини сўраш у ёқда турсин, бу ҳақда ўйлашдан ҳам қўрқар эди.

Кечқурун кекса князь меҳмонхонада эсидан чиқиб қолган хатни олиб келиш учун Михайл Иванични княжна Марья олдига юборди. Княжна Марья хатни берди. Гарчи сўрашни ўзига эп кўрмаса ҳам отаси нима билан банд эканлигини Михайл Иваничдан сўради.

— Ҳамон янги иморатнинг ташвишидалар,— деди Михайл Иванич ҳурмат аралаш истеҳзоли табассум билан. Унинг табассумини кўриб княжна Марьянинг ранги ўчиб кетди.— Фикру хаёллари ўша иморат билан банд, озгина мутолаа қилдилар тағин,— деди Михайл Иванич овозини пасайтириб,— бюро-столни очиб, васиятномаларини кўриб ўтирибдилар шекилли. (Кейинги вақтларда

князь ўлганидан кейин қоладиган ва ўзи васиятнома деб атаган қофозларни титиб ўтиришни яхши кўрарди.)

— Алпатични Смоленскка юборадиларми, йўқми? — деб сўради княжна Марья.

— Ҳа, албатта юборадилар, Алпатич ана кетаман, ма- на кетаман деб юрибди.

III

Михаил Иванич мактубни олиб келганда, кекса князь кўзойнак тақиб, кўзига соябон, шамга абажур тақиб, очиқ турган бюро-стол олдида қофоз ушлаган қўлини кўзидан узоқроқда тутиб, виқор билан ўлимидан кейин подшога юбориладиган (ўзи, ремарка, деб атаган) қофозларни ўқиб ўтирган эди.

Михаил Иванич кирганда князъ ҳозир ўқиётган қоғозлар ёзилган дамларни эслаб, кўзига ёш олиб ўтирган эди. У Михаил Иваничининг қўлидан мактубни олиб чўн- тагига солди-да, қофозларни тахлаб ўрнига қўйди, кейин аллақачондан бери кутиб ўтирган Алпатични чақиртириди.

Алпатич Смоленскда қиладиган ишларнинг ҳаммасини князъ бир парча қофозга ёзиб қўйган эди. Ҳозир уйда нари-бери юриб, эшик ёнида кутиб турган Алпатичнинг ёнидан ўтаркан, амр-фармон бера бошлади.

— Биринчи, почта қофози, эшитяпсанми? Саккиз то- воқ, мана шунақасидан оласан, чети зарҳал... Мана, на- мунаси... айнан шунинг ўзидан бўлсин; лак билан сур- фичнинг қанақа бўлишини Михаил Иванич ёзиб қўйибди.

У уйда нари-бери юриб, қўлидаги қофозга қаради.

— Ҳа, айтгандай, ҳужжатлар ҳақидаги мактубни шах- сан губернаторнинг ўзига берасан.

Кейин янги иморатларнинг эшигига илгак керак эди, бу албатта, князнинг ўзи ўйлаб топган нусхадаги илгак- ка ўхшаган бўлиши шарт. Яна васиятномани солиб қўйиш учун қути ҳам буюриш керак эди.

Алпатичга икки соат давомида амр-фармон берилди. Князъ ҳеч уни қўйиб юбормас эди. Ниҳоят ўтириб ўйга толди ва кўзларини юмиди, пинакка кетди. Алпатич қи- мирлаб қолди.

— Ҳа, хўп, бор, бора қол. Тағин бирон нарса керак бўлса айтиб юбораман.

Аллати чиқиб кетди. Князь яна бюро-шкаф олдига келиб қофозларини титиб кўрди; яна уни беркитиб, губернаторга хат ёзиш учун стол ёнига ўтири.

Хат солинган конвертни елимлаб ўрнидан турганда алла-палла бўлган эди. Унинг уйқуси келар, бироқ тўшакка кирганда хаёлига кўп бемаъни ўйлар келиб, ухломаслигини билар эди. Тихонни чақирди-да, бу кеча қаерга жой солиб беришини кўрсатиш учун ҳамма уйни у билан айланиб чиқди. Шу ерда ётсам бўлармикин, деб ҳар бир бурчакни чамалаб кўрди.

Ҳеч бир жой унга ёқмади, лекин доим ётиб юрган кабинетидаги диван унга жуда ноқулай кўринар эди. Эҳтимол энг мудҳиш фикрлар шу диванда ётган чоғларида хаёлига келгани учун ҳам бу диван кўзига балодай кўринар. Ҳеч бир жойни хушламади, лекин истироҳат бўлмасида, фортепианонинг орқасидаги бурчак кўзига яхши кўринди; ҳеч қачон бу ерда ётмаган эди.

Тихон официант билан кўрпа-тўшак олиб келиб жой сола бошлади.

— Ундаи эмас, бундай қил! — деб князь бақириб берди ва ўзи каравотни бурчакдан бир қарич бери сурди, кейин яна яқинроқ қўйди.

«Энди хотиржам бўлдим, энди ором оларман» деб ўйлади князь ва ечинтир деб ўзини Тихоннинг ихтиёрига топшириди.

У кафган ва чалворини ечаётганда зўриққанидан афтини буриштиради, ечиниб бўлгач, секин каравотга ўтири ва сарғайган қоқшол оёқларига нафратомуз қараб, ўй ўйлагандай бўлди, лекин у ҳеч нарсани ўйлагани йўқ эди, балки шу оёқларни кўтариб каравотга қўйиш ғамида туриб қолган эди. У ўзича: «Оҳ, нақадар оғир! Оҳ, қачон бу азобдан қутулар эканман! Қачон мени ўз ҳолимга қўясиزلар!» деб ўйлар эди. Ниҳоят лабларини қимтиб, минг биринчи мартаба зўр бериб, оёғини кўтариб каравотга қўйди. Аммо чўзилиши биланоқ остидаги каравот худди ҳансирааб олға интилаётгандай бир маромда бориб кела-верди. Ҳар кеча унинг ҳоли шу эди. У энди юмган кўзларини очди.

— Лаънатилар, тинч қўйишимади! — деб кимгадир газаб билан дўнфиллади. «Ҳа, ҳа, тағин бир муҳим, жуда муҳим бир иш бор эди, кўрпа орасига кирсам ўйлаб қўярман деб қўйган эдим. Илгакмиди? Йўқ, буни айтганман; меҳмонхонада бир гап ўтувди. Княжна Марья бўлмаган

бир гапни айтувди. Десаль аҳмоқ ҳам бир нима деяётган эди. Чүнтагимда алланарса бор эди, ҳеч эслолмаяпман».

— Тишкада! Даастурхон устида нима түғрида гапирган эдик?

Князь Михаил ҳақида...

— Бўлди, бўлди,— деди князь столни шапатилаб,— энди эсимга келди. Князь Андрейнинг мактуби. Княжна Марья ўқиб берувди. Десаль Витебск ҳақида алланарсаларни деяётган эди. Энди ўқийман.

Князь чўнтағидаги мактубни олиб бериб, лимонад ва жимжимадор шамдан турган столчани яқинроқ суреб қўйишини бусрди да, кўзойнагини тақиб, мактубни ўқий бошлиди. Фақат тунги сукунатда, яшил абажур остидан ёғду сочиб турган шамнинг хира нурида мактубни ўқиб, биринчи мартаба унинг моҳиятига тушунди.

— Француздар Витебскда, тўрт манзилдан сўнг улар Смоленскда бўлиши мумкин, балки аллақачон етиб ҳам келгандир. Тишкада! — Тихон сапчиб ўрнидан турди.— Йўқ! Ҳожати йўқ! — деб қичқириди кекса князь.

Мактубни шамдан остига беркитиб яна кўзини юмди. Дунай дарёси, офтоб чарақлаб турган қиём пайти, қамишзор, рус лашкаргоҳи унинг кўз ўнгига келди. У ҳали ёш, юзи сип-силлиқ, ранг-рўйи кип-қизил, ўзи тетик, қувноқ ва навкирон генерал, у Потёмкиннинг сернақш чодирига киради ва подшонинг бу арзандасига нисбатан ўтли ҳасад ҳисси уни ёндиради. Князь илк дафъа Потёмкин билан кўришган вақтида айтилган сўзларнинг барини эслайди. Унинг кўз олдида тўла юзли, ранги заҳил, ўрта бўйли семиз хотин — малика гавдаланади, биринчи мартаба қабул қилган вақтида навозишкорона жилмайиб айтилган сўзлари эсига тушади, сўнгра маликанинг тобутда ётган юзи унинг қўлинин биринчи бўлиб ўпиш шарафиға ким ноил бўлиши устида тобут олдида Зубов билан бўлган тортишувни хотирлади.

«Оҳ, кошки ўшал дамлар тезроқ, тезроқ қайтиб келсади, кошки ҳозирги кунлардан тезроқ, тезроқ қутулсан эдим, кошки улар мени ўз ҳолимга қўйса эди!»

IV

Князь Николай Андреич Болконскийнинг Лисие Горидаги мулки Смоленскдан олтмиш чақирим нарида, унинг орқа томонида бўлиб, ундан Москва йўлига уч чақирим келар эди.

Алпатичга князь амр-фармон берган ўша кечаде-
салъ княжна Марья билан кўришиб, унга князь нотоб
бўлгани, ўзини эҳтиёт қилиш учун ҳеч бир тадбир кўр-
маётганини, князь Андрейнинг хатига қараганда Лисие
Горида туриш хавфли бўлиб қолганини айтиб, эҳтиром
билан: «Сиз Алпатич орқали губернаторга хат ёзинг,
губернатор Лисие Горига таҳдид этаётган хавф қай да-
ражада жиддий эканлигидан сизни огоҳлантирсин», —
деб илтимос қилди. Княжна Марья номидан губернаторга
юборилладиган мактубни Десаль ёзди, княжна Марья
имзо чекди. Алпатич бу мактубни губернаторга еткази-
ши, вазият хавфли бўлган тақдирда, имкони борича тез-
ликда қайтиши керак эди.

Алпатич барча амр-фармонларни олиб, бошига князъ
ҳадя қилиган момиқ шляпани кийиб, қўлига князга ўхшаб
ҳасса ушлаган ҳолда уч саман от қўшилган чарм соябонли
аравага мингани ташқарига чиқди, уй ичидағилар уни
кузатиб қўйді.

Соябон араванинг қўнғироқлари боғланган, қўнғи-
роқчалари ишта қоғоз тиқиб қўйилган эди. Князъ Лисие
Горида қўнғироқларни жиринглатиб юргани ҳеч кимга
руҳсат бермас эди. Лекин Алпатич узоқ йўлга чиққанда
қўнғироқ ва қўнғироқчаларнинг жиринглашини яхши
кўрар эди. Алпатични «мўлозим»лари — мирзаси, кон-
тора ходими, бири оғир ишни, бири енгил ишни қиласиди-
ган икки ошпаз хотин, икки кампир, дастёр бола, кучер-
лар ва бошқа ҳар хил хизматкорлар чиқиб кузатишиди.

Қизи отасининг тагига ва орқасига чит жилдли пар
қув ёстиқ қўйиб берди. Қайнэтгачиси кампир секин битта
тугунчани соябон аравага ташлади. Кучерлардан бири
Алпатични қўлтиғидан олиб, соявон аравага ўтқазиб қўйди.

— Ҳа, бўлди, бўлди! Хотинларнинг иши ҳеч битмайди, — деди Алпатич князга таассуб қилиб бидирлаб, кейин
аравага ўтирди.

Мирзасига ишга доир охирги амр-фармонларни бериб
бўлгандан кейин Алпатич энди князга таассуб қилмасдан
тепакал бошидан шляпасини олди-да, уч мартаба чў-
қинди.

Хотини уруш ва душман ҳақида юрган миш-мишлар-
га шама қилиб:

— Яков Алпатич, бирон гап бўлса дарров қайтинг!
Худо ҳаққи, бизни хавотирга қўйманг, — деб унинг ке-
тидан қичқирди.

— Оҳ, хотинлар-э, хотинлар-э, буларнинг одам кузатишини қаранглар-а! — деди ўзича Алпатич, у энди саргайиб келаётган жовдарни, баъзи ерлари қалин ўсиб, кўм-кўк бўлган, баъзи бир жойлари энди қўшқулоқ бўлиб, ҳали қорайиб турган сулиларни томоша қилиб, жўнаб кетди. Алпатич аравада ўтириб, бу йилги баҳори экинларнинг ниҳоят даражада яхши бўлишидан суюниб бораркан, онда-сонда энди ўрила бошлаган жовдар пайкалларига қараб, экин-тикиннинг ҳисобини олар, айни замонда князнинг бирон амр-фармони эсимдан чиқмадими деб ўйлар эди.

Алпатич йўлда икки мартаба отларни хашаклатиб, 4 август, кечки пайт, Смоленскка етиб келди.

Алпатич йўлда қўшинларга, обозларга дуч келиб, улардан ўзиб кетди. Смоленскка яқинлашганида узоқдан милтиқ товушини эшитди, бироқ бу садо уни ҳайратга солмади. Алпатич Смоленск шаҳри яқинида барқ уриб турган сулиларни бир тўда солдат, ем учун бўлса керак, ўраётганини ва унинг устида лагерь қуриб ўтирганларини кўриб, ҳанг-манг бўлди, лекин хаёли ўз иши билан бўлиб, буни тезда унуди.

Алпатич бутун умрини ўттиз йилдан бери фақат князга бағишлаб, у чизган чизиқдан ҳеч қачон чиққани йўқ. Князнинг фармонларига алоқаси бўлмаган нарса билан у қизиқмас ва шундай нарса бўлишини тасаввур ҳам қилмас эди.

Алпатич 4 августда, кечки пайт, Смоленскка етиб, Днепр дарёсининг нарёғида, Гаченск деган жойда, Ферапонтовнинг карvon саройига тушди; ўттиз йилдан бери у ҳар гал шу ерга тушар эди. Ферапонтов ўн икки йил муқаддам Алпатичнинг ёрдамида, князнинг чакалакзорини сотиб олиб, дастмоя қилганди, эндиликда уй-жойи, карvon саройи ҳамда аллофлик дўкони бор эди. Ферапонтов қирққа кирган, семиз, қорамағиз, лаблари дўрдоқ, бурни шиш, қорни кажавага ўҳшаган дехқон бўлиб, осилиб турган қора қошлари устида фурралар бор эди.

Ферапонтов чит кўйлак устидан жилетка кийиб, кўчага қараган дўкони олдида турган эди, Алпатичга кўзи тушгач, унинг олдига келди.

— Хуш келибсан, Яков Алпатич! Одамлар шаҳардан қочяпти-ю, сен бўлсанг шаҳарга келибсан-да!

— Ие, ҳали одамлар шаҳардан қочяптими? — деди Алпатич.

— Ҳа, шундай, авом ҳалқ-да, нима ҳам дейсан. Француз десанг ҳаммасининг ўти ёрилади.

— Хотин-халажнинг гапи-да! — деди Алпатич.

— Мен ҳам шунақа деяпман, Яков Алпатич. Французларни шаҳарга киргизмаслик ҳақида бўйруқ бор, кирғизилмайди. Бу имонсиз деҳқонларни айтмайсанми, битта аравага уч сўм сўрашяпти!

Яков Алпатич унинг сўзларига эътибор қилмади. У самовар қўйиб бериш, отларга хашак ташлашни буюрдию, чой ичиб бўлиб, ухлагани ётди.

Туни бўйи кўчадан, карвон сарой ёнидан аскар ўтди. Эртасига Алпатич шаҳарда киядиган камзулини кийиб, ишларини битиргани чиқиб кетди. Соат энди саккиз бўлган бўлса ҳам жазирама эди. Зап буғдој ўрадиган кун бўпти-да, деди ичиди Алпатич. Эрталабдан бошлаб шаҳар ташқарисидан ўқ садолари эшитилмоқда эди.

Соат саккизларда милтиқ овозига тўп садоси қўшилди. Кўча гавжум, одамлар қаёққадир шошилмоқда, ҳамма ёқни солдат босиб кетганди, бироқ одатдагидай извошлилар қатнар, савдогарлар дўконлари олдида туар, черковда ибодат қилишмоқда эди. Алпатич дўконларга кирди, почтахона ва идораларга борди, губернаторга учради. Ҳамма ерда: идораларда ҳам, дўконларда ҳам, почтахонада ҳам одамлар фақат аскарлар ҳақида, шаҳарга ҳужум қилган душман ҳақида гапиравар, нима қиласиз деб бирбиридан сўпар, ҳамма бир-бирига тасалли бермоқчи бўлар эди.

Алпатич губернаторнинг ҳовлиси олдида бир талай одам тўпланиб турганини кўрди. Уларнинг орасида казаклар ҳам бор эди, губернаторнинг экипажи ҳам шу ёрда турган эди. Яков Алпатич эшик олдида икки нафар дворянни кўрди, булардан бирини у танирди, ўша танишиши — губерна полициясининг собиқ бошлиги қизишиб гапирмоқда эди.

— Бу ҳазил гап эмас! — дер эди у, — сўққабош одамку, бир амаллаб иложини топар, лекин бола-чақали кишига қийин, ўн уч жон-а! Тағин лаш-лушлар ҳам бор... Хонавайрон қилишадиган бўлди; шулар ҳам бошлиғу! Мен бўлсам бу қароқчиларни бирма-бир дорга осар эдим...

— Қўйинг, кўп қизишманг, — дер эди иккинчиси.

— Эшитса эшитавермайдими! Биз ит эмасмиз-ку, ахир! — деди собиқ полиция бошлиғи. Қайрилиб қараган эди, Алпатичга кўзи тушди.

— Э, Яков Аллатич, сен нима қилиб юрибсан?

— Жанобларининг буйруқларига биноан губернатор ҳузурига келган эдим,— деди Аллатич фурур билан бошини кўтариб, қўлини қўйнига тикиб. Князнинг номини тилга олганда ҳамиша шундай қилар эди.— Аҳволни билиб келгани юбордилар.

— Билиб бўпсан! — деб қичқирди помешчик, — ишни шундай пачаваси чиққанки, на от топилади, на улов! Ана, эшитяпсанми? — деди ўқ садоси келаётган томонга ишора қилиб.

— Хонавайрон бўладиган бўлдик,—деб қўйди-да, зинадан тушиб кетди.

Аллатич бошини чайқаб зинага чиқди. Губернаторнинг қабулхонасида савдогарлар, аёллар, мансабдорлар индамай бир-бирларига қараб ўтиришган эди. Кабинет эшиги очилиши билан ҳамма гур этиб ўринидан турди ва эшикка томон юрди. Кабинетдан бир мансабдор югуриб чиқиб, бир савдогарга алланима деди ва бўйнига крест таққан семиз амалдорни имлаб, кўз тикиб ўтирган одамларнинг саволларидан қутулиш мақсадида бўлса керак, шошиб-пишиб ичкарига кириб, кўздан фойиб бўлди. Аллатич яқинроқ бориб ўтириди, мансабдор иккинчи марта чиққанда, бир қўлини тугмаси солинган сюргугига тикиб, икки мактубни узатаркан, мансабдорга:

— Генерал аншеф князъ Болконскийдан жаноб барон Ашуга,— деди; у бу гапни шундай бир тантана билан маънодор қилиб айтдики, мансабдор унга юзланиб, қўлидан мактубни олди. Бир неча дақиқадан сўнг губернатор Аллатични қабул қилди-да, шошиб деди:

— Князъ ва княжнага айт: менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ эди. Мен юқоридан келган амр-фармонга қараб иш тутган эдим, мана...

Губернатор Аллатичга бир қофоз узатди.

— Модомики князъ нотоб экан, мен Москвага боришларини маслаҳат бераман. Ўзим ҳам ҳозир кетяпман. Шуни айт... — Бироқ губернатор сўзини тутгатмасдан устбоши чанг, афт-башарасини тер босған бир офицер югуриб кабинетга кирди-да, француз тилида алланималар деди. Губернаторнинг юзида даҳшат аломати пайдо бўлди.

— Бор,— деди губернатор Аллатичга бош ирғаб ва офицердан ниманидир сўрай бошлади. Аллатич губернатор кабинетидан чиққанда нима ҳодиса юз бераётга-

нини билишга ошиққан, юракларини ҳовучлаб утирган кишилар кўзларини жавдиратиб унга қарашиб. Яқинлашиб қолган ва эшитилаётган ҳамма ўқ товушларига бенхтиёр қулоқ солиб Алпатич карвон саройга қараб югурди. Губернатор Алпатичга берган қофозда қўйидагилар ёзилган эди:

«Жанобларини инонтириб айтаманки, ҳали ҳозир Смоленска ҳеч қандай хавф таҳдид этаётгани йўқ ва таҳдид этиши эҳтимолдан йироқ. Бир томондан мен, иккинчи томондан князь Багратион ойнинг 22-сида Смоленск остонасида қўшилажакмиз, иккала армия, ихтиёригиздаги вилоятнинг ватандошларини ҳимоя қилиш мақсадида биргалашиб ватан душманларининг ҳужумини қайтарамиз ёки сафларида сўнгги солдат қолгунча қириб ташлаймиз. Шунга кўра, сиз Смоленск аҳолисини хотиржам қилишга тамомила ҳақлисиз, чунки икки жасур армия ҳимоятида бўлган ҳар кимса ҳам уларнинг ғалабаснга амин бўлиши мумкин» (Барклай де Толлининг 1812 йилда Смоленск губернатори барон Ашуга юборган буйруғидан).

Халқ кўчаларда бесаранжом бўлиб, у ёқдан-бу ёққа югурмоқда эди.

Гоҳ унда, гоҳ бунда қақир-қуқур стул, жавонча ва бошқа уй-рўзгор анжомлари ортилган аравалар дарвозалардан кўчага чиқиб жўнаб қоларди. Ферапонтовга қўшни бўлган уйнинг олдида аравалар турар, хотин-халажлар йифи-сифи қилиб хайрлашишарди. Бир кўппак ит аравага қўшилган отларнинг олдида югуриб юриб ҳурмоқда эди.

Алпатич одатдагидан кўра илдамроқ қадам ташлаб ҳовлига кирди ва тўғри сайисхонага, от-аравасининг сидига борди. Кучер ухлаб ётган эди, кучерни уйғотиб, аравани қўшишни буюрди-да, даҳлизга кирди. Уй эгаси турган хонадан бола йиғиси, хотин кишининг юракни өзадиган фарёди, Ферапонтовнинг бўғиқ товуш билан бақираётгани эшитиларди. Алпатич кириши биланоқ даҳлизда турган ошпаз хотин қўрқкан товуқдай тилирчилаш қолди.

— Ўлгудай урди бекани!.. Шундай урди, шундай судраб урдики!..

— Нима учун? — деб сўради Алпатич.

— Жўнаб кетамиз дегани учун. Хотин киши-да! Мени олиб кет, ёш болаларим билан новуд қилма, ҳамма

кетяпти-ю, биз қолиб нима қиласмиш, дейди. Шунга тутвониб урди, сочларидан судраб урди.

Аллатич худди бу сўзларни маъқуллагандай бош иргади ва бошқа гап эшишишни истамай, рўпарадаги уйга—Ферапонтовнинг ўзи турадиган ва Аллатич харид қилган нарсаларини қўйган уйга томон борди.

Шу пайт рангида ранг қолмаган, бошидан рўмоли тушиб кетган, қўлида ёш бола кўтарган, аёл эшикдан югуриб чиқди ва:

— Сен баттолсан, қотилсан! — деб дод солиб зинадан пастга қараб чопди. Унинг кетидан Ферапонтов чиқди. Аллатични кўргач, жилемтаси ва сочини тузатиб, бир эснаб олди-ю, унинг орқасидан меҳмонхонага кирди.

— Кетяпсанми? — деб сўради.

Аллатич Ферапонтовнинг саволига жавоб бермай, афтига қарамасдан, харид қилган нарсаларини йиғиштиаркан, карвон саройга қанча тўлаш кераклигини сўради.

— Берасан-да! Ҳа, губернатор олдига кирдингми? Қандай қарорга келинди? — деб сўради Ферапонтов.

— Губернатор тайинли бир гап айтмади,— деб жавоб берди Аллатич.

— Бизнинг бу ердан жилишимиз қийин,— деди Ферапонтов,— Доргобужгача ҳар бир аравага етти сўм тўлаш керак. Дехқонлар имонсиз бўлиб қолган демадимми,— деди у.

— Селивановнинг иши ўнгидан келди: пайшанба кўни ҳар бир қоп унини тўққиз сўмдан армияга пуллади. Қани чойга майллари қалай? — деб қўйди у. Аравани қўшиб бўлгунча Аллатич билан Ферапонтов иккаласи чой ичиб, фалланинг нарх-навосидан, бу йилги ҳосил ва об-ҳавонинг йигим-теримга қулай келганидан гаплашиб ўтиришиди.

Ферапонтов уч пиёла чой ичиб бўлгач, ўрнидан тураркан, деди:

— Ўқ овози тинай деб қолди. Бизникилар ғолиб келди шекилли. Душманни шаҳарга киргизмаймиз, дейилган. Кучимиз кўп бўлса керак... Бугун Матвей Иванович Платов душманни Марина дарёсига обориб тиқибди, бир куннинг ўзида бир мингу саккиз юз кишини гарқ қилибди.

Аллатич нарсаларини йиғиштириб уйга кирган кучерга берди-ю, Ферапонтов билан ҳисоб-китоб қилди. Дарвозахонадан фидиракларнинг гижирлаши, отлар-

нинг туёқ товуши ва чиқиб келаётган соябон арава қўн-
фироқларининг жиринглаши эшитилди.

Кун қиёмдан ўтганига анча бўлган: кўчанинг ярми
соя, ярмига чараклаб офтоб тушиб турарди. Алпатич
деразадан бир қараб, эшикка томон юрди. Тўсатдан узоқда
гумбурлаган ва визиллаган ғалати бир товуш эшитилди-ю,
унинг кетидан, деразаларни ларзага келтириб, бир-би-
рига қўшилиб кетган тўп садолари янгради.

Алпатич эшикка чиқди; кўчада икки киши кўприк
томон югуриб кетмоқда эди. Ҳар томондан шаҳарга ке-
либ тушаётган тўп ўқларининг визиллаши, гумбурлаши,
гранаталарнинг портлаши эшитиларди. Лекин шаҳар
ташқарисида бўлаётган отишмага қараганда бу садо-
лар унчалик баланд бўлмай, аҳоли унчалик эътибор қил-
мас эди. Душман Наполеоннинг амри билан соат бешларда,
бир юзу ўттиз тўпдан шаҳарни бомбардимон қилмоқда
эди. Бошда шаҳар аҳолиси бомбардимондан мурод нима
эканини тушунмади.

Одамлар ерга тушиб портлаётган граната ва тўп ўқ-
лари садосига даставвал қизиқсиниб қулоқ солишди.

Ферапонтовнинг шу маҳалгача омборхонада тинмай
додлаётган хотини бу садони эшитиб жимида-да, бола-
сини кўтариб эшикка чиқди, ун чиқармасдан товушларга
қулоқ солди, одамларга разм солди.

Ошпаз хотин билан баққол ҳам дарвозахонага чиқди.
Ҳамма бошлари устидан визиллаб ўтаётган тўп ўқларини
томуша қилиш ҳавасида эди. Муюлишдан бир неча киши
чиқиб, ўзаро қизгин гурунглашиб келмоқда эди.

— Ана, куч деб буни айтадилар! — дерди бири,— на
том қолди, на шифт, ҳаммаси чилпарчин бўлди.

— Ерни худди тўнғиздай тити-пити қилиб ташла-
ди-я! — деди иккинчиси,— зўр экан-ку! — деди жилма-
йиб.— Ҳайриятки, ўзингни орқага олдинг, бўлмаса сени
тилка-тилка қилиб ташларди.

Халойик буларга юзланди. Улар тўхтаб, кўз олди-
ларида бир ҳовлига тўп ўқи тушганини гапириб беришди.
Бу орада тўп ўқлари хунук товуш билан визиллаб, гра-
наталар ёқимли ҳуштак чалиб одамлар тепасидан мутта-
сил ўтиб турар, аммо биронтаси ҳам яқин орага тушмас-
дан узоқларга ўтиб кетар эди. Алпатич аравасига чиқди,
Ферапонтов дарвозахонада турарди.

Қизил юбка кийган, енглари шимарилган ошпаз ҳо-
тин яланғоч билакларини лорсиллатиб, одамларнинг

тапини эшитиш учун муюлишга борган эди, Ферапонтов:

— Бало борми бу ерда! — деб бақириб юборди.

— Жуда аломат-а,— деб ошпаз хотин энди гап бошлиганинг төвушини эшигтан ҳамон липасига қистирилган юбкасини тушириб орқага қайтди.

Бу гал жуда яқин ердан, осмондан ерга учеб тушаётган қуш каби бир нарса ҳұштак чалиб келди-ю, күчанинг ўртасида ўт чақнади ва гумбурлаб қўчани тутун босиб кетди.

Ферапонтов:

— Ҳой бадбахт, бу нима қилганинг! — деб ўшқирди-да, югуриб ошпаз хотиннинг олдига борди.

Шу он ҳамма томондан хотинларнинг чинқиргани эшитилди, бир бола қўрқиб йиғлаб юборди, ранг-қути ўчган оломон нафасини чиқармай ошпаз хотинни ўраб олди.

Оломон ичидан ҳамманинг овозини босиб ошпаз хотиннинг оҳу воҳи эшитилди.

— Вой, вой жигаргўшаларим! Вой меҳрибонларим! Жонимга оро киринглар! Вой меҳрибонларим!..

Беш дақиқадан сўнг кўчада ҳеч ким қолмади. Граната парчаси сонига тегиб, майиб бўлган ошпаз хотинни ошхонага олиб киришди. Аллатич, унинг кучери, Ферапонтовнинг хотини, бола-чақаси ва қоровул тингшаниб ертўлада ўтиришарди. Тўпларнинг гумбур-гумбури, снарядларнинг визиллаши ва ошпаз аёлнинг барча товушларни босиб кетган оҳу воҳи бир дақиқа ҳам тинмасди. Ферапонтовнинг хотини гоҳ боласини тебратиб овунтиримоқчи бўлар, гоҳ ертўлага кирган ҳар бир кишидан: «Кўчага чиқиб кетган эрим қаерда қолди экан? — деб хавотирланиб сўрарди. Ертўлага кирган бақъол Ферапонтовнинг одамлар билан бирга Смоленск мўъжизакор иконасини кўтариб чиқдани жомега кетганини айтди.

Қош қорайганда тўп садолари тинай деб қолди. Аллатич ертўладан чиқиб, бўсағада тўхтади. Сал илгари ёруғ бўлган тунги осмонни тутун қоплаган. Осмон қаърида ўроқдай бўлиб кўриниб турган яиги ой шу тутун орасидан ғалати нур сочиб турарди. Тўпларнинг илгари-ги даҳшатли садоси тингандан сўнг шаҳар устига жимлик чўккандай бўлди, бироқ бу жимликни фақат шаҳарнинг ҳамма еридан эшитилаётгандай бўлиб туюлган оёқ шарпалири, доду фарёд, узоқдан эшитилаётган ҳайқириқ ва ёнғиннинг чарсилаши бузиб турар эди холос. Ошпаз хотин

ҳам ингратмай қўйди. Икки томондан бурқасб чиққан қол-қора ёнғин тутуни тарқалмоқда. Кўчада турли-туман мундир кийган солдатлар саф бўлиб эмас, худди уяси бузилган чумолидай у ёқдан-бу ёқса югурмоқда эди. Алпатичнинг кўз олдида булардан бир нечтаси Ферапонтовнинг ҳовлисига югуриб кирди. Алпатич дарвозахонага чиқди. Қаёққадир шошилаётган бир полк аскар кўчани тўлдириб бир-бирини қисиб, орқага тисарили.

— Шаҳар душман қўлига ўтияпти, жўнанг, тезроқ жўнанг,— деди бир офицер Алпатичга кўзи тушгач ва шу он солдатларга қараб қичқири:

— Ҳовлиларга кирманглар, бўлмаса адабларингни Сериб қўяман!

Алпатич ҳовлига қайтиб кирди-да, кучерини чақириб йўл тадорикини кўришни буюрди. Алпатич билан кучернинг кетидан Ферапонтовнинг уй ичидагилари ҳам чиқди. Шу маҳалгача жимгина ўтирган хотинлар қош қорайган маҳалда кўзга ташланган ёнғин алансаси ва тутунни кўргач, йифи-сиги кўтаришди. Худди булар билан айтишиб йиглаётгандай кўчанинг нариги бошидан ҳам айнан шундай йифи-сиги эшитилди. Алпатич билан кучер қўллари қалтираб, отларнинг ўралиб қолган жилов ва ён қайишларини тузатишиди.

Алпатич дарвозадан чиқаркан, Ферапонтовнинг очиқ қолган дўконида ўнтача солдат шанғиллаб галиришиб, халта ва қопларига ун ҳамда кунгабоқар солаёттанини кўрди. Шу он кўчадан қайтиб келган Ферапонтов дўконга кирди. У солдатларни кўриб ўшқирмоқчи бўлди-ю, бироқ шу он бу фикридан қайтиб ва бошини чанглаб, йиги овозига ўхшатиб қаҳҳаҳа урди.

— Ҳаммасини олинглар, шоввоздлар! Иблисларга ҳеч нарса қолмасин! — деб бақирди-да, қопларни судраб, кўчага ташлайверди. Солдатларнинг баъзиси қўрқиб дўкондан қочиб чиқди, баъзиси қопини тўлдираверди. Ферапонтов Алпатични кўриб, унга юзланди.

— Ҳолимиз хароб бўлди! — Оҳ, Россия! Алпатич Бартараф бўлди,— деб қичқири.— Ўзим ўт қўяман. Иш тамом бўлди...— деб Ферапонтов ҳовлига югурди.

Кўча кети узилмай бораётган солдатлар билан лиқ тўла. Алпатичнинг араваси юролмасдан тўхтаб қолди. Ферапонтовнинг хотини, бола-чақаси ҳам аравада, иул очилишини кутиб ўтиради.

Қоронгилик тушди. Кўкда юлдузлар чақнар, янги

о́й тутун орасидан ҳар замонда бир шуъла сочиб қўярди. Аллатич ва Ферапонтовнинг бола-чақаси тушган арава солдатлар ва бошқа аравалар орасидан зўрга йўл топиб ҳаракат қилмоқда. Булар Днепр бўйига тушадиган жойга келиб тўхташга мажбур бўлган эдилар. Аравалар тўхтаган чорраҳадан сал нарида, бир тор кўчанинг ичидаги ҳовли ва дўконлар ёниб кул бўлмоқда эди. Аланга гоҳ пасайиб тутун орасида йўқолиб кетар, гоҳ тўсатдан ланғиллаб, чорраҳада тўпланган одамларнинг юзини бирдан ёритиб юборарди. Ёнгин олдида юрган одамларнинг қораси ҳар замонда бир кўзга чалиниб кетар, ўтнинг мутасил чирсиллаши орасидан ғовур ва ҳайқириқ садолари эшитилиб туради. Аллатич ҳаливери йўл очилмаслигини билиб, аравадан тушди ва ёнгинни томоша қилмоқчи бўлиб, тор кўчага бурилди. Солдатлар ёнгин ёнида у ёқдан-бу ёққа югуриб юрарди. Аллатич икки солдат билан фриз шинель кийган бир киши ёнаётган хариларни тортиб олиб, кўчанинг у юзидағи ҳовлига олиб ўтганини, бошқа солдатлар хашакларни қўлтиқлаб бораётганини кўрди.

Аллатич ланғиллаб ёнаётган баланд бир омборхонанинг рўпарасида тўпланиб турган одамларнинг олдиға борди. Омборхонанинг орқа девори куйиб битган, ён деворлари эса ланғиллаб ёнмоқда, тахта шифти чўкиб, тўсинлари ловилламоқда. Оломон, афтидан, томнинг ўпирлиб тушишини кутмоқда эди. Аллатич ҳам шуни кўрмоқчиди.

Тўсатдан таниш бир овоз:

— Аллатич! — деб чолни чақириб қолди.

— Қиблагоҳим, зоти олий! — деди шу он Аллатич ёш князининг товушини таниб.

Князь Андрей эгнида плашч, остида қора от, одамларнинг орқасида Аллатичга қараб туар эди.

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — деди князь Андрей.

— Тўрам... тўрам... — деб йиғлаб юборди Аллатич. — Тўрам, наҳотки, ҳолимиз хароб бўлди? Қиблагоҳ...

— Нима қилиб юрибсан? — деди яна князь Андрей.

Шу чоқ алланга бир гувиллади-ю, Аллатич ёш тўрасининг оқариб кетган сўлғин юзини кўрди. Аллатич нима учун келганини, не азоб билан шаҳардан жўнаганини гапириб берди,

— Тўрам, наҳотки ҳолимиз хароб бўлган бўлса? — деб яна сўради Аллатич.

Князь Андрей унга жавоб бермасдан ён дафтарчасини олди, тиззасини букиб, дафтарчадан йиртиб олган бир варақ қофозга хат ёза бошлади. У синглисига шунда й деб ёэди:

«Смоленск душман қўлига ўтятти. Бирон ҳафтадан сўнг Лисие Горини ҳам душман ишғол қиласди. Сизлар тезда Москвага жўнанглар. Бу мактубни олишинг билан Усвяжга одам юбориб, қачон йўлга чиқишиларингдан мени огоҳлантири».

Қофозни ёзиб Аллатичга бергандан кейин князь Андрей отаси, синглиси, ўғли ва унинг муаллимини қандай қилиб жўнатишни ва натижасини қаергә ва қай тарзда унга зудлик билан маълум этишини сўзлаб берди. Князь Андрей гапини тугатмасдан штаб ходимларидан бири ўз ҳамроҳлари-ла от қўйиб келди ва сўзларни немисча талафуз этиб, князь Андрейга таниш бўлган овозда:

— Сиз полковникмисиз? Кўз олдингизда уйларга ўт қўйишияпти-ю, индамай ўтирибсиз-а? Бу нима деган гап? Сиз жавоб берасиз,— деб бақирди Берг; шу кунлари у биринчи пиёда аскарлар армияси сўл флангининг штаб бошлиғига ёрдамчи бўлиб хизмат қиласди (унингча, бу жуда мўътабар — ҳамманинг кўзига ташланадиган мартаба эди).

Князь Андрей унга қаради ва жавоб қайтармасдан Аллатичга айтгаётган сўзларини давом эттира-верди:

— Шуни айтки, ойнинг ўнинчисигача жавоб кутаман, агар унгача жўнаб кетганинг ҳақида хабар келмаса, у вақтда ҳамма нарсани ташлаб Лисие Горига боришга мажбурман.

— Мен, князь, буйруқни бажармоғим керак бўлгани учунгина айтяпман,— деди Берг князь Андрейни таниб.— Мен буйруқни ҳамиша ижро этишга ўрганиб қолганинман... Ўтиниб сўрайман, мени кечиринг,— деди Берг ўзини оқлагандай бўлиб.

Ўт орасида алланима қарсиллаб кетди. Ўт бир лаҳ-загина сўнди; том остидан қоп-қора тутун бурқаб чиқаверди. Яна бир нима даҳшат билан қарсиллаб кетди-ю, катакон бир нарса қулаб тушди.

Оломон нон ҳиди келаётган (буғдой ёнмоқда эди) омборхона томининг гумбурлашини такрорлагандай гуриллаб:

— Уҳ — деб юборди.— Аланга баланд кўтарилиб, ён-

ғин атрофида турган одамларнинг ҳаяжон ва севинч ифода этган ҳорғин юзларини ёритиб юборди.

Фриз шинель кийган киши қўлини кўтариб бақирди:

— Ола! Ёнишини қара! Йигитлар, кўряпсизларми!

— Бу одам омборнинг эгаси,— деган товушлар эши-тилди.

— Гап шу,— деди князь Андрей Алпатичга қараб,— айтган сўзларимнинг ҳаммасини еткизасан.— У индамай, ёнида турган Бергга жавоб бермасдан, отини ҳайдади-ю, тор кўчага кириб кетди.

V

Қўшинлар Смоленскдан орқага чекинаверди. Душман улар кетидан изма-из бормоқда эди. Князь Андрей командирлик қилаётган полк 10 августда Лисие Горига борадиган проспект ёнидаги катта йўлдан ўтди. Уч ҳафтадан бери қуруқчилик, ҳаво иссиқ эди. Ҳар кун пағанаға булутлар кўкда юзид юриб, қуёш юзини тўсарди, лекин кечга бориб яна ҳаво очилиб кетар, қуёш қизғиши қора туман қоплаган уфқа ботарди. Фақат тунги шабнам ерга жон киргизарди. Ўримай қолган буғдойлар жазира-ма қуёшда қовжираб тўкилиб ётарди. Ботқоқликлар қуриган. Қорамоллар қовжираб ётган ўтлоқдан ўт тополмай очликдан маърарди. Ўрмон кечалари шабнам тушганда-гина салқин тортарди, аммо қўшин ўтаётган катта йўл ҳатто шундай кечаларда ҳам салқин бўлмасди. Чорак газ ўйилиб кетган йўлнинг қалин қум аралаш тупроғида шабнамдан асар ҳам йўқ. Кун ёриши биланқ ҳаракат бошланарди. Юқ ортилган аравалар билан артиллерия кега-йигача чангга ботиб, жимгина ҳаракат қилмоқда, пиёда аскарлар эса юмшоқ, кечаси ҳам тафти босилмаган иссиқ ва нафасни қайтарувчи тупроққа тўлиғигача ботиб, зўрга бормоқда эди. Бу қум аралаш тупроқнинг бир қисми оёқ ва фидираклар остида хамирдай қорилса, бошқа қисми ҳавога кўтарилиб, қўшин устини қоплаб олар, одамларнинг кўзига кирап, сочига ёпишар, қулоғига, бурнига, энг ёмони одам ва ҳайвонларнинг ўпкасига кирап эди. Қуёш уфқдан қанча кўтарилиса, бу чанг-тўзон шунча баланд кўтарилилар, юзини булат тўсмаган қуёшга бу иссиқ чанг-тўзон орқали бемалол қараса бўларди. Қуёш қип-қизил баркашга ўхшарди. Шабада йўқ, дим ҳавода одамларнинг нафаси қайтарди. Улар оғиз-бурунларини рўмол

билан боғлаб олган, бирор қишлоққа етганда ҳамма ўзини қудуққа урар эди. Сув талашиб одамлар лойқасигача ичиб юборарди.

Князь Андрей полк командири бўлиб, ўз полкининг ишлари — одамларини таъминлаш, буйруқ бериш, буйруқ олиш билан банд эди. Смоленскка ўт қўйилиши, уни душманга қолдириш князь Андрей учун фавқулодда бир ҳодиса бўлди. Душманга қарши қўзғалган янги нафрат ҳисси кўксидаги ғам-ғуссасини унудишига мажбур қилди. У бутун вужуди билан ўз полкининг ишига берилган, одамлари ва офицерларига ғамхўрлик ва меҳрибонлик қиласарди. Полкда ҳамма уни бизнинг князъ деб атар, у билан фаҳрланар ва уни севар эди. Бироқ князь Андрей фақат ўз полкида хизмат қиласидиган одамларга, Тихон қабилидаги кишиларга, яъни бегона мұхитда унинг ўтмишини мутлақо билмайдиган ва билишлари мумкин бўлмаган бутунлай янги кишиларгагина меҳрибон эди, эски таниш-билишларига, илгари штабда бирга хизмат қиласидиган кишиларга рўбарў келиб қолса, дарҳол тўнини тескари кийиб олар, юзида нафрат ва истеҳзо аломати пайдо бўлар эди. У ўтмишини эслатадиган барча хотирадардан жирканар, шунинг учун ҳам эски мұхит кишиларига нисбатан фақат адолатсизлик қиласылкка, ўз бурчини ҳаққоний адо этишга ҳаракат қиласарди.

Смоленск 6 августда душман қўлига ўтганидан (князь Андрейнинг фикрича, шаҳарни мудофаа қилиш мумкин ва керак эди), бемор ётган отаси қанчадан-қанча меҳнат сарф қилиб, иморатлар қуриб обод қиласидиган севимли мулки Лисие Горини ташлаб Москвага қочишга мажбур бўлганидан кейин ҳамма нарсадан князь Андрейнинг кўнгли совиб кетди: лекин шундай бўлса ҳам князь Андрей полк туфайли, умумий масалага мутлақо алоқаси бўлмаган бошқа нарса ҳақида, ўз полки ҳақида ўйлашга мажбур эди. 10 августда составига князь Андрейнинг полки кирган колонна Лисие Горининг ёнидан ўтди. Князь Андрей икки кун бурун отаси, синглиси ва ўғилчасининг Москвага жўнаганидан хабардор бўлган эди. Ҳеч қандай иши бўлмаса ҳам, ўз ярасига туз сепишини одат қилиб олган князь Лисие Горига бир кириб чиқишни зарур топди.

У отини әгарлатди ва манзилга этиш биланоқ отасининг қишлоғига — ўзи тўғилиб ўсан ва ёшлиқ чоғлари ўтган Лисие Горига жўнади. У илгари ҳамиша ўнларча аёл гурунглашиб кир тўқмоқлайдиган ва кир ча-

Йийдиган катта ҳовуз ёнидан ўтди, ҳозир бу ерда ҳеч ким йўқ, арқони узилган сол ичига сув кириб, ҳовуз ўртасида қийшайиб юзиб юарди. Князь Андрей отини қоровулхона томон бурди. Пишиқ ғиштдан бино бўлган дарвозахона олдида ҳеч ким йўқ, эшик очиқ эди. Боғдаги йўлкаларни ўт босган, инглиз паркида бузоқлар ва отлар юарди. Князь Андрей гулхона олдига келди: гулхонанинг ойнаклари синган, бочкалардаги ниҳолларнинг баъзиси ағдарилиб, баъзиси қуриб ётарди. У боғбон Тарасни чақирди. Ҳеч ким жавоб бермади. Гулхонанинг олдидан ўтиб қараса, нақшин тахта девор буткул қийшайган, олхўрининг шохлари синдирилган. Кекса мужик (князь Андрей гўдаклик чоғида шу одамни дарвоза олдида кўрар эди) яшил скамейкада ўтириб, чипта кавуш тўқимоқда эди.

Чол қулоғи оғир бўлгани учун князь Андрей келганини пайқамай қолди. У кекса князь ўтиришни яхши кўрадиган скамейкада ўтирас, шохлари синдирилган ва қуриб қолган магнолия дараҳтида пўстоқлар осилиб турар эди.

Князь Андрей ҳовли томон отини ҳайдади. Қадимий боғдаги липа дараҳтларининг бир нечаси кесилган, бир чавкар от тойчоги билан уйнинг олдигинасида, атиргуллар орасида юарди. Деразаларнинг қопқоқлари миҳлаб ташланган, фақат пастдаги битга дераза очиқ турарди. Қаролларидан бирининг боласи князь Андрейни кўргач, югурганича уйга кириб кетди.

Аллатич бола-чақасини жўнатиб, Лисие Горида ёлгиз қолган, уйида азиз-авлиёлар қиссасини ўқиб ўтирган эди. Князь Андрей келганини эшишиб, кўзойнак тақсан Аллатич тугмаларини сола-сола уйидан чиқди, шошиб-пишиб князь Андрейнинг олдига келди-да, унинг тиззасини ўпаркан, ҳеч нарса демасдан йиглаб юборди.

Кейин кўнгли бўшлигидан ўкиниб, юзини ўғирди-ю, қўрадаги аҳвол тўғрисида князь Андрейга маълумот берди. Ҳамма қимматбаҳо ва асл нарсалар Богучаровога юборилибди. Юз чоракка яқин буғдой ҳам олиб кетилибди; пичан ва Аллатичнинг сўзига кўра, бу йил ниҳоятда яхши бўлган баҳори буғдой хомлигича қўшинлар томонидан ўриб олинибди. Дехқонлар хонавайрон бўлиб, баъзилари Богучаровога кетибди, озгина қисми шу ерда қолибди.

Князь Андрей унинг сўзини бўлиб сўради:

— Отам билан синглим қачон кетдилар? — Князь Андрей қачон Москвага жўнаб кетишганини кўзда тутиб

сўради. Бироқ Алпатич князь Андрейнинг гапига тушунмади ва Богучаровога қачон кетгандарини сўраяпти деб ўйлаб, еттинчиде кетдилар, деб жавоб берди, яна рўзғор ишларидан гап очиб, қандай янги буйруқлар бўлади, деб сўради.

— Командирларга тилхат билан сули берсам майлими? Тағин олти юз ғалвир сулимиз бор,— деди Алпатич.

Князь Андрей чолнииг офтобда ялтираётган тепакал бошига қараб туаркан, «нима десамикин» деб ўйлади ва унинг юзидан бу савол ўринисиз эканлигини билаётганини, фақат қайғусини унутиш, даф этиш учунгина бу нарсаларни сўраётганини англади.

— Ҳа, бер,— деди князь Андрей.

— Бое не аҳволга тушганини кўрган бўлсалар керак,— деди Алпатич.— Эҳитиёт қилишнинг иложи бўлмай қолди: уч полк асқар шу ердан ўтиб, шу ерда тунади, драгунлар айниқса тартибсиз бўлар экан. Мен арз қилиш учун командирининг унвони ва рутбасини ёзиб олдим.

Айт-чи, ўзинг нима қилмоқчисан? Бу жойлар душман қўлига ўтса сен шу ерда қолаверасанми? — деб сўради князь Андрей.

Алпатич князь Андрейга томон юзини буриб унга қаради ва тўсатдан дабдабали ҳаракат билан қўлинни кўтариб:

— Худо пошишо, нима бўлса пешонамдан кўраман,— деди.

Бир тўда мужик ва қароллар, бош яланг ҳолда ўтлоқдан князь Андрейга томон келмоқда эди.

— Хайр кўргунча,— деди князь Андрей Алпатичга томон энгашиб.— Бу ердан жўна, олиб кетиш мумкин бўлган нарсаларни ол, одамларга ҳам айт, ё Рязань, ёинки Москва яқинидаги мулкка боришин.— Алпатич князь Андрейнинг оёғини қучоқлаб йиғлаб юборди. Князь Андрей секин уни четлатди-да, отини йўрттириб хиёбондан пастга қараб кетди.

Гулхона олдидағи чол, қадрдон кишинг мурдаси юзига қўнган пашша сингари, скамейкада лоқайд ўтирап ва чипта кавушини қолилга тортар эди; гулхонадаги дарахтдан юлиб олган олхўриларни этакларига солган иккита қизча ўша томондан чопиб келаётган эди, князь Андрейга дуч келиб қолишиди. Ёш хўжайинни кўргач,

каттароги така-пука бўлиб кичкина дугонасининг қўли дан ушлади-да, сочилиб кетган хом олхўриларни ҳам йифиб олишга улгурмасдан қайин дарахти орқасига бер-кинди.

Князь Андрей кўрганимни мабодо қизчалар пайқамасин, деб шошиб-пишиб юзини ўгирди. Ўтакаси ёрилиб кетган бу дилкаш кизчага унинг юраги ачиdi. У қизчага қарашибдан қўрқар ва шунинг билан бирга, яна бир марта қарагиси келарди. Князь Андрей бу қизчаларга қараб, ўзига тамоман ёт бўлса ҳам, лекин хаёlinи банд қилаётган нарсаларга ўхшаш бошқаларнинг ҳам инсоний, қонуний талаблари борлигини билиб суюниб кетди ва кўнгли хийла ёришди. Афтидан, бу қизчаларнинг бирдан-бир тилаги шу хом олхўриларни қўлга тушмасдан эсон-омон олиб кетиш ва ейиш эди, князь Андрей ҳам буларнинг бу истагига қўшилиб, уларга муваффақият тилади. Гарчи бу қизларга қарамасликка аҳд қилган бўлса ҳам, ўзини тиёлмай яна бир карра қараб қўиди. Қизлар, ҳеч ким кўрмайди, деб ўйлаб, яширинган жойларидан чиқишида, этакларини ушлаб, ингичка товушла алланималар деб чийиллаб, териларига сиғмай, офтобда қорайган яланғоч ёёқчалари билан майсазорни босиб чопқиллаганларича жўнаб қолишиди.

Князь Андрей қўшинлар ҳаракат қилаётган райондан — чанг-тўзонга тўлган катта йўлдан четга чиққач, бир оз ором олган эди. Бироқ Лисие Горидан сал юргандан кейин яна катта йўлга чиқиб, чоғроқ бир ҳовуз тўғони ёнида қўнган полкига қўшилди. Соат бирдан ошган. Чанг-тўзон орасидан қизил баркашдай бўлиб кўриниб турган қуёш қора сюртукдан ўтиб, елкаларни беомон қиздирмоқда. Ғала-ғовур кўтариб дам олиб ўтирган қўшинлар устидаги чанг-тўзон ҳали босилгани йўқ. Дарахтларнинг учи қилт этмайди. Тўғон кўпригидан ўтаётганда князь Андрейга ҳовуз ҳиди ва шабадаси келди. Қўл суви нақадар лойқа бўлмасин, князь Андрейнинг чўмилгиси келди-да, сувга назар ташлади; кўлдан шовқин-сурон, қийқириқ эшитилмоқда эди. Йўсин босган кўлнинг лойқа суви яrim газ кўтарилган бўлса керак, тўғонни сув босган эди, чунки ҳовуз қип-яланғоч оптоқ баданлари, қорамагиз қўллари, юзлари ва бўйинларини кўрсатиб, шалоплаб чўмилаётган солдатларга лиқ тўлган. Хохолашиб, шовқин-сурон кўтаришиб лойқа сувни шалоплатаётган, бу оқ бадан инсонлар худди челякда ғуж бўлиб ётган товошибаликларга

ўхшарди. Бу шалоп-шулуп шодлиқдан дарак берар, шунинг учун ҳам яна мұнглироқ туюларди.

Болдирига тасма боғлаган малла соч ёшгина бир солдат (учинчи рота солдати бўлган бу йигитни князь Андрей танирди) сувга калла ташлаш учун чўқина-чўқина орқароққа тисариларди; қорачадан келган ва доим сочи пахмоқ бошқа бир унтер-офицер белигача сувга кириб, мушаклари ўйнаб чиққан гавдасини силкита-силкита, завқ билан пишқирганича панжаси қорайган қўли билан бошига сув сепарди. Ҳамма ёқдан қий-чув, солдатларнинг бир-бирини шалатилаши, энтиkkани эшитиларди.

Қаерга қараманг — қирғоқда ҳам, тўғонда ҳам, кўлда ҳам мушаклари бўртиб турган соғлом, оппоқ бадан. Бурни қип-қизил офицер Тимохин тўғон усгида туриб баданини сочиқ билан артар экан, князь Андрейни кўргач уялиб кетди, лекин шундай бўлса ҳам журъат этиб унга:

— Тўрам, сиз ҳам чўмилсангиз ҳузур қиласар эдингизда, — деди.

— Сув жуда ифлос-ку, — деди князь Андрей бурнини жийириб.

— Бирпасда тозалаб ташлаймиз-да, — деди Тимохин ва кийинмасдан ҳовузни тозалагани югарди.

— Князь чўмилмоқчи.

— Қайси князь? Бизнинг князми? — деган товушлар эшитилиб, ҳамма ҳаракатга тушди. Князь Андрей уларни зўрға қайтарди. У омборхонага кириб устидан сув қўйишни маъқулроқ топди.

Князь Андрей ўзининг ҳам ялангоч баданига қараб «бу гўшт, бу бадан, chair à canap¹» деб ўйлади-да, сескашиб кетди, бу сувнинг совуқлигидан эмас, ифлос сувда ювинаётган сон-саноқсиз баданларни кўрганида пайдо бўлган номаълум бир нафрат ва даҳшатдан эти чўчиган эди.

7 августда Смоленск ўйлидаги Михайловка қишлоғига қўнган князь Багратион шундай деб ёзди.

«Хурматли жаноб граф Алексей Андреевич.

(Мактубни Аракчеев номига ёзаётган бўлса ҳам подшо ўқишини биларди, шунинг учун ҳам ҳар бир сўзни ўрнига қўйиб ёзишга уринди.)

¹ Тўпларнинг еми!

Смоленск душман қўлига ўтганлиги ҳақида вазир сизга маълумот берган бўлса керак деб ўйлайман. Шундай муҳим жойни бекордан-бекорга душман қўлига ташлаб кетганимиз кишини хафа қилади, бутун армия қайғуда. Мен шахсан ундан ўтишиб сўрадим ва ниҳоят мактуб ҳам ёздим, бироқ афсус ва минг афсуски, у одамни кўндириб бўлмади. Виждоним ҳаққи онт ичаманки, Наполеон Смоленскни забт этиш у ёқда турсин, жуда ёмон қуршовда қолиб, армиясининг ярмидан айрилай деган эди. Аскарларимиз жонини жабборга бериб олишди ва олишмоқда. Мен 15 минг аскар билан 35 соат душманнинг сиқувига бардош бериб роса саваладим; у бўлса 14 соат ҳам туриш беролмади. Бу биз учун уят, армиямиз шаънига доғ; унинг ўзи бош кўтариб юришга ҳам номус қилса керак, деб ўйлайман. Агар бизнинг талафотимиз катта деб маълумот берса ишонманг: йўқотган бўлсак 4 минг аскар йўқотгандирмиз, балки мунча ҳам эмасдир; борингки, ўн минг бўлсин, уруш-ку бу, ахир! Лекин душман берган талафотнинг ҳадду ҳисоби йўқ...

Яна икки кун туриб берсак нима бўлар эди? Ахир уларнинг ўзи кетишга мажбур бўларди; чунки ичгани ҳам сув тополмас эдилар, от сугоргани ҳам... Менга, чекинмайман, деб сўз берган эди, тўсатдан кечаси чекинаман деб ёзма буйруқ юборди. Агар аҳвол шу бўлса урушиб бўлмайди, биз яқин ўртада душманни Москвага олиб бориб қўямиз...

Эшитишимга қараганда сулҳ тузмоқчи эминсиз. Наҳотки ярашсак, худо юзини тескари қилсин! Наҳот шунча қурбонлардан, шунча тартибсиз чекинишлардан сўнг ярашсак: агар шу ишни ихтиёр қилсангиз, бутун Россия сиздан юз ўгиради ва биз мундир кийиб юргани номус қиласамиз. Модомники аҳвол шу экан, Россия қўлидан келгунча, тирик жон қолгунча олишиши керак...

Армияга икки киши эмас, бир киши қўмондонлик қилиши даркор. Сизнинг вазирингиз, эҳтимол, вазоратда ўз вазифасини яхши бажарар, лекин генерал сифатида бир чақага арзимайди, биз эсак бутун ватан тақдирини унга топшириб ўтирибмиз... Гапнинг рости, афсус-надоматдан жинни бўлай деб қолдим; бу гапларни истиҳола қилиб ўтирасдан ёзганим учун узр сўрайман. Менингча сулҳ тузиш ва вазирни армияга қўмондон қилиб тайинлашни маслаҳат берган киши шаҳаншоҳни севмайди ва бизнинг мағлубиятимизни истайди. Мен сизга ҳақиқатни

айтганинг тезроқ халқ лашкари йигинг, чунки вазиримиз жуда усталик билан меҳмонни пойтахтга эргаштириб олиб боряпти. Бутун армия жаноб флигель-адъютант Вольцогиннинг кирдикоридан жуда шубҳаланяпти. У биздан кўра Наполеонга яқинроқ дейишади. Мана шундай одам вазирга маслаҳатгўй. Мен уни ёлғиз иззат қилмайман, балки ёш жиҳатдан катта бўлсан ҳам капрал каби унга итоат қиласа. Бу, албатта жуда оғир, бироқ валинеъматим ва шаҳаншоҳимга бўлган муҳаббатим туфайли бош эгишга мажбурман. Афсус ва минг афсуски, шаҳаншоҳ шонли армияни шундай шахсларнинг қўлига топшириб қўйибдилар. Буни кўрингки, чекиниш вақтида дармони қуриб ҳалок бўлган ва касалхоналарда ўлганларнинг сони 15 мингдан ҳам ортиқ, ҳужумга ўтганимизда ҳеч қачон шунча талафот бермас эдик. Худо ҳақи, айтинг-чи, бу даража қўрқанимизга, шундай гўзал ва жонажон она юртимизни малъунлар қўлига бераётганимизга, ватандошларимиз қалбida нафрат ўтини ёндираётганимиз, уларни номусга колдираётганимизга, она-ватанимиз Россия нима деркин? Нимадан ва кимдан бунча қўрқамиз? Вазир мужмал, қўрқоқ, тепса тебранмас бўлса мен нима қиласай? Бутун армия ундан шикоят қилмоқда ва уни ўлгудай сўкмоқда...»

VI

Ҳаёт ҳодисаларини сон-саноқсиз турларга бўлиш мумкин бўлгаидай, уларни шакл ва мазмун жиҳатдан ҳам иккига бўлиш мумкин, бирида мазмун устунлик қиласа, иккинчисида шакл устунлик қиласи. Жумладан, қишлоқ земство, губерния, ҳатто Москва ҳаётини Петербург ҳаётига, хусусан салон ҳаётини қарши қўйиш мумкин. Бу ҳаёт ўзгармас ҳаётдир.

1805 йилдан бери биз Бонапарт билан урушиб-яратишб келмоқдамиз, бу орада конституция қабул қилдик, уни чипакка чиқардик, аммо Анна Павловна билан Элеонор салони ҳамон ўша-ўша — бири етти йил, иккинчиси беш йил бурун қандай бўлган бўлса, шундай турибди. Анна Павловна салонида ҳамон Бонапартнинг муваффақиятлари ҳақида энсалари қотиб гапиришади, бу муваффақиятларда ҳам, Европа шоҳларининг унга ён беришида ҳам Анна Павловна мансуб бўлган сарой ахлига ши-

каст етказиш ва уни ташвишга солишини кўзда тутган ёвуз бир суиқасд бор деб ўйлашади. Элен салонида ҳам (Румянцевнинг ўзи бу салонга қадам ранжида қилган эди, у Эленини доно ва ақли расо аёллардан бири деб ҳисоблар эди) худди 1808 йилдаги каби 1812 йилда буюк миллат ва буюк шахснинг номини зўр ифтихор билан тилга олишар, Франция билан алоқамиз узилганлигига афсусланишар эди. Элен салонига йигиладиган кишиларнинг фикрича, бу ишнинг оқибати сулҳ билан тамом бўлиши керак эди.

Сўнгги вақтларда, подшо армиядан келгандан кейин, бир-бирига қарама-қарши бўлган бу салонларда унчамунча бесаранжомликлар юз берди, бир-бирларига қарши намойишкорона чиқишлиар қилган бўлсалар ҳам, уларнинг йўналиши эскича қолди. Анна Павловна салонига французлардан фақат энг ашаддий монархистларнигина қабул қилишар, бу ерда француз театрига бормаслик керак, бу театрнинг чиқими бир корпус солдатнинг харажатига тенг қабилидаги ватанпарварлик руҳидаги гаплар бўлар эди. Бу ерда ҳарбий воқеаларга кўз-қулоқ бўлиб туришар, армиямиз учун энг фойдали бўлган овозаларни тарқатишарди. Румянцев тарафдори, французлар муҳиби бўлган Элен салонида эса билъакс, душманинг шафқатсизлиги, уруш даҳшатлари ҳақида тарқалган миш-мишларни йўққа чиқаришар, Наполеонни сулҳ йўлида қилаётган ҳаракатларини муҳокама қилишарди. Бу даврада, императорнинг волидаси ҳимоятида бўлган сарой ва қизлар билим юртлари Қозонга кўчиртирилсин, деб шошқалоқлик билан маслаҳат берган кишиларни мазаммат қилишарди. Элен салонида, умуман урушни бугун-эрта сулҳ билан хотима топадиган бир қуруқ намойиш деб билишар, шу кунлари Петербургда Эленинг оила аъзосидай бўлиб қолган Билибиннинг фикри ҳукм суради (ҳар бир ақли расо унинг салонида бўлиши керак эди), унинг сўзига қараганда, урушнинг тақдирини пороҳ эмас, пороҳни ўйлаб чиқарган одам ҳал қиласар эди. Бу даврада Москвадаги хурсандчиликни (бу хабар подшо билан бирга Петербургга келган эди) жуда эҳтиёт бўлиб, нозик иборалар билан мазаҳ қилишар эди.

Анна Павловна салонида, аксинча, бу хурсандчиликдан фахрланишар, Плутарх қадимгилар ҳақида қандай гапирган бўлса, булар ҳам шундай гапиришар эди. Ҳануз юксак лавозимларда бўлган князъ Василий эса бу икки даврани бир-бирига боғлайдиган ҳалқа вазифасини

адо этар эди. У ҳам та bonne amie¹ ва Анна Павловна салонига, ҳам dans le salon diplomatique de ma fille² қатнар эди, кўпинча ҳали у салонга, ҳали бу салонга юргани учун аксари боши қотиб, Элен уйида айтадиган гапни Анна Павловна салонида айтиб қўяр, ё Анна Павловна салонида айтадиган гапни қизи салонида айтиб қўяр эди.

Подшо Петербургга келган кунлари князь Василий, дўсти Анна Павловна салонида урушдан гап очиб, Барклай де Толлини қаттиқ мазаммат қилди, лекин кимни бошқўмондон қилиб тайнинлаш ҳақида тайин бир гап айтмади. Мехмонлардан un homme de beaucoup de mérite³ деб ном чиқарган бир зот Петербург ҳалқ лашкарига бошлиқ қилиб сайланган Кутузовни бугун кўрганини, у аскарларни қабул қиласидиган давлат палатасида кенгаш ўтказаётганини гапириб берди ва сўз орасида эҳтиётик билан Кутузов барча талабларга жавоб бера оладиган шахс бўлса, эҳтимол, деган мулоҳазани айтиб қолди.

Бу гапни эшишиб Анна Павловна ҳазин жилмайди-да, Кутузов ҳамиша подшонинг таъбини хира қилиб келганинг айтди.

Князь Василий унинг сўзини бўлди.

— Мен дворянлар йиғинида бу сўзни такрор-такрор айтдим, аммо улар қулоқ солишмади. Кутузовни ҳалқ лашкарига бошлиқ қилиб сайлашимиз шаҳаншоҳга хуш келмаслигини баён этдим, лекин менинг гапимга қулоқ солишмади.

— Негадир, ҳамма ўзини норози қилиб кўрсатиш вассасасига тушган? Кимга денг? Ҳамма гап шундаки, биз маймунга ўхшаб Москвадаги хурсандчиликка таас-суб қилмочқимиз, — деди князь Василий Москвадаги хурсандчиликни Элен салонида мазах қилиб, Анна Павловна салонида ундан фахрланиш кераклигини бир он унутиб. Лекин дарҳол ўзига келиб, хатосини тузатди.— Россиянинг энг кекса генерали бўлган граф Кутузов наҳотки палатада кенгаш ўтказиб ўтиrsa, et il en restera pour sa reine⁴. Наҳотки от минолмайдиган, кенгашда ухлаб қоладиган ва қилиқлари совуқ одамни бош қў-

¹ Ўзининг арзанда дўсти.

² Қизининг дипломатик салонига.

³ Жуда нуфузли киши.

⁴ Бутун меҳнати бекорга кетади!

мондон қилиб бўлса! Букарештда кўрсатган қилиқлари ҳамманинг эсида турибди! Генерал сифатида қандай фази-латларга эга эканлигини айтиб ўтирмаёнан, наҳот шундай бир вақтда шарти кетиб парти қолган кўр одамни, ҳақиқатан кўр одамни бошқўмондон қилиб бўлса! Кўрдан ғалати генерал чиқса керак! Ҳеч нарсани кўролмайди. Нима, кўзбойлаш ўйини ўйнайдими... сўқир-ку, ахир!

Бунга ҳеч ким эътироуз билдирамади.

24 июлда бу гап жоиз эди. Бироқ 29 июлда Кутузовга князлик рутбаси берилди. Князлик рутбасини бериб, шу билан ундан қутулишмоқчи деган хulosага келиш мумкин эди, шунинг учун ҳам князь Василийнинг гапи, гарчи бу фикрни баён қилишга энди ошиқмаётган бўлса-да, ҳақ гап бўлиб қолмоқда эди. Аммо 8 августда урушга доир масалаларни муҳокама қилиш учун генерал-фельдмаршал Салтиков, Аракчеев, Вязьмитинов, Лопухин ва Ко-чубейдан иборат комитет таъсис этилди. Комитет, мағлубиятнинг сабаби бошлиқларнинг кўплигидандир, деган хulosага келди, комитет ҳайъатидаги кишилар Кутузов подшога ёқмаслигини билишса ҳам, қисқагина бир кенгашдан сўнг уни бошқўмондонлик лавозимига тавсия қилишди. Ўша куннинг ўзидаёқ Кутузов бутун армияга ва қўшинлар ишғол қилган ўлкаларга бошқўмондон қилиб тайинланди.

9 августда князь Василий Анна Павловнанинг уйнда яна *L'homme de beaucoup de mérite*¹ билан учрашди. *L'homme de beaucoup de mérite* хотин-қизлар билим юртнинг нозири бўлиш орзузи-ла Анна Павловнага хушомад қилиб юрар эди. Князь Василий худди мурод-мақсадга етган ва ғалаба қилган кишидай хурсанд бўлиб кириб келди.

— Eh bien, vous savez la grande nouvelle? Le prince Koutouzoff est maréchal². Барча ихтилофларга хотима берилди! Мен ғоят хушнуд ва хурсандман! — деди князь Василий, — Enfin viola un homme³, — деди меҳмонхонада ўтирган кишиларга жиддий ва маъноли назар ташлаб. *L'homme de beaucoup de mérite* янги лавозим умидида юрган бўлса ҳам бу сўзни эшигтгач, тилини тиёлмади ва

¹ Жуда нуфузли киши.

² Буюк бир хушхабарни эшигтдингизми? Кутузов фельдмаршал бўлиби.

³ Мана бу муносиб одам.

князь Василийга илгари айтган сўзларини эслатди. (Бу гапни князь Василий олдида ҳам, бу хабарни севинч-ла, қаршилаган Анна Павловнанинг меҳмонхонасида ҳам айтиш одобдан эмас эди, бироқ бу зот тиалини тиёлмайди).— Mais on dit qu'il est avenge, tout prince¹,— деди у князь Василийга ўзи айтган сўзни эслатиб.— Allez donc, il y voit assez²,— деди дарров князь Василий йўғон товуш билан йўтала-йўтала, бу товуш ва бу йўтал князь Василийни ҳар қандай қалтис ҳолатда жонига оро кирав эди),— Allez, il y voit assez,— деди у яна.— Мен шунга хурсандманки, подшо бутун армия ва ўлка ихтиёрини унга топширилар, ҳеч бир бошқўмондон ҳеч қачон бунчалик ҳуқуққа эга бўлган эмас. Бу бўлакча ҳокими мутлақ,— деб ғолибона бир табассум билан сўзини тугатди.

— Илоҳим шундай бўлсин, илоҳим шундай бўлсин,— деди Анна Павловна. Сарой доирасига янги кирган L'homme de beaucoup de mérite Анна Павловнага мулозимат қилмоқ ва унинг илгариғи фикрларини қувватламоқ иятида шундай деди:

— Бу ҳуқуқни Кутузовга топширишга шаҳаншоҳнинг уччалик рафбатлари йўқ эди дейишади.

— On dit qu'il rougit comme une demoiselle à laquelle on lirait Joconde, en lui disant: «Le souverain et la partie vous decernent cet honneur»³.

— Peut-être que le coeur n'était pas de la partie⁴,— деди Анна Павловна.

— Йўғ-э, йўғ-э,— деди князь Василий Кутузовнинг тарафини олиб. Ҳозир у Кутузовни ҳеч кимга алиштирамас эди. Унинг фикрига кўра Кутузов яхши одамгина эмас, балки ҳамма ҳурматлайдиган одам ҳам эди.— Бундай бўлиши ҳеч мумкин эмас, чунки шаҳаншоҳ у кишининг хизматларини ҳамиша тақдирлаб келганлар,— деди.

— Худодан шуни тилар эдимки,— деди Анна Павловна,— князь Кутузов ҳокимиятни қўлига олиб, ҳеч кимга ўз йўлида ғов бўлишга имкон бермасин.

¹ Аммо уни кўр дейишади -ку?

² Бўлмаган гап, қўзи дуппа -дуруст, ишонинг.

³ «Шаҳаншоҳ ва ватан сизни шу шарафга лойик топли» деган сўзни эшитганида бирор Ҳокондан ўқиб берганида қизариб кетган қиз боладай қизариб кетган эмиш.

⁴ Балким чин кўнгилдан айтмагандир.

«Хеч ким» деб ким назарда тутилганлигини князь Василий дарров пайқади. У шивирлаб деди:

— Мен шуни аниқ биламанки, Кутузов шаҳзода-валиаҳд армиядан кетгандагина рози бўламан, деган шарт билан кўнибди. Vous savez ce qu'il a dit à l'Empereur¹, — деб князь Василий гўё Кутузовнинг шаҳзаншоға айтган бир сўзини такрорлади: «Агар шаҳзода-валиаҳд бирон ёмон иш қилиб қўйса, мен жазо беролмайман, яхши иш қилса мукофот ҳам беролмайман» О! Князь Кутузовдан ўткирроқ одам йўқ, je Le connais de Longue date².

— Эшитишмча,— деди L'homme de beaucoup de mérite, сарой одобига хилоф равишда,— Кутузов жаноблари ҳатто шаҳзаншоҳнинг ҳам армия қошига келмасин деган бир шартни ўргага қўйибди.

Шу гапни айтиши биланоқ князь Василий билан Анна Павловна ундан юз ўгиришди ва бу одамнинг гўллигидан хуноб бўлиб хўрсанишишди-да, бир-бирига қараб қўйишиди.

VII

Петербургда бу ҳодисалар юз бераётган бир маҳалда французлар Смоленскдан ўтиб, кун сайин Москвага яқинлашмоқда эди. Наполеоннинг тарихчиси Тьер Наполеоннинг бошқа тарихчилариdek ўз қаҳрамонини оқлашга уриниб, Наполеон Москва бўсағасига беихтиёр бориб қолган эди, деган даъвони қиласди. У ҳам тарихий воқеалар бир шахснинг иродасига боғлиқ деб даъво қиувчи барча тарихчилар сингари бу гапни айтишга ҳақлидир. Наполеонни рус саркадалари усталлар билан Москвага жалб этди деб даъво қиласиган рус тарихчилари сингари бу одам ҳам ҳақлидир. Бўлиб ўтган барча воқеаларни, юз берган ҳодисани тайёрловчи поғона деб изоҳлайдиган ретроспектив (қайтиш) қонунидан ташқари бу ерда яна ҳамма ишларни чалкаштириб юборадиган ўзаро муносабат масаласи бор. Ўйинни ютқизган моҳир шахматчи хато қилганим учун ютқиздим, деб ўйлайди ва ўйиннинг бошида қилган хатосини қидиради ва бутун ўйин давомидаги ҳар бир юришида айнан шундай хато қилинганилиги ва бирон юриши мукаммал бўлмаганлиги

¹ Биласизми, шаҳзаншоға нима дебди?

² Мен уни кўпдан бери биламан.

сира хаёлнига келмайди. Ўзи йўл қўйган хатодан фақат рақиби фойдаланганда гина унга эътибор қиласди. Аммо муайян бир вақт шароитида бўлаётган уруш ўйини нақадар мураккаб! Бу ерда жонсиз машиналарга бир кишининг иродаси раҳбарлик қиласди, бу ерда ҳар бир ҳодиса сон-саноқсиз ғайри ихтиёрий тўқнашувлардан вужудга келади.

Наполеон Смоленскдан сўнг Дорогобужнинг нарёғида — Вязьмада, ундан кейин Царево-Займишчидаги жанг қиласди; бироқ шундай бўлдики, сон-саноқсиз вазиятларнинг бир-бираига тўқнаш келиб қолиши натижасида руслар Москвадан бир юзу ўн икки чақирим узоқда бўлган Бородиногача душман билан жанг қиломади. Наполеон Вязьмадан тўғри Москвага қараб ҳаракат қилишга амр берди.

Moscou, la capitale asiatique de ce grand empire, la ville sacrée des peuples d'Alexandre, Moscou avec ses innombrables églises en forme de pagodes chinoises!¹ Мана шу Москони забт этиш орзуси Наполеонни тинч қўймас эди. Вязьмадан Царево-Займишчига қараб йўл олганда Наполеон инглиз зотидан бўлган дурагай йўрға самани отида гвардиячи, ясовул, маҳрам ва адъютантлар ҳамроҳлигида бормоқда эди. Штаб бошлиғи Бертье француз отлиқ аскарлари томонидан асир олинган русни сўроқ қилиш учун орқада қолган эди. Штаб бошлиғи таржимон Leolarme d'Ideville ҳамроҳлигида от қўйиб, Наполеонга етиб олдида, хушнуд бўлиб отини тўхтатди.

— Eh bien² — деди Наполеон.

— Un cosaque de Platow³ — айтадики, Платов, корпуси катта армиясига қўшилмоқчи экан, Кутузов бошқўмондон қилиб тайнланибди. Très intelligent et bavard.⁴

Наполеон жилмайиб қўйди ва казакка от бериб, олиб келишларини буюрди. Асир билан ўзи гапиришни истади. Бир неча адъютант от чоптириб кетди, орадан бир соат ўтгач, Денисовнинг Ростовга ҳадая қилган крепостнойи Лаврушка деншчиклар киядиган калта камзулда,

¹ Бу буюк империянинг осие нусха пойтахти бўлмийш Москва, Александр қарамоғидаги халқларнинг муқаддас шаҳри, хитой маъбадлари (пагода)лари шаклида бўлган сон-саноқсиз бутхоналар макони бўлган Москва.

² Хўш.

³ Платов казаги.

⁴ Жуда ақлли ва лақма экан.

французча згарланган отни мишиб, хушнуд ва сархущ ҳолда Наполеон олдига келди. Наполеон ёнма-ён юриши, буюриб, йўл-йўлакай савол берди:

— Казакмисиз?

— Шундай, зоти олийлари.

Тъер бу ҳодисани шундай нақл қиласди:

«Le cosaque ignorant la compagnie dans laquelle il se trouvait, car la simplicité de Napoléon n'avait rien qui put révéler à une imagination orientale la présence d'un souverain, s'entretenant avec la plus extrême familiarité des affaires de la guerre actuelle»¹. Дарҳақиқат, хўжасини овқатсиз қолдириб, ўлгунча ичиб маст бўлган Лаврушка шу куни кечаси калтакни еб, қишлоққа, товуққа юборилган ва у ерда ўғирликка берилиб кетиб, французларга асир тушган эди. Лаврушка қўпол, сурбет ва кўпни кўрган лакейлар тоифасидан эди, бу тоифадаги лакейлар ҳар бир ишда қабиҳлик ва айёрлик қилишни ўз бурчи деб билади, ўз хўжасининг ҳеч қандай хизматидан ҳазар қилмайди; уларнинг ёмон ниятларини, айниқса, пасткашлик ва шуҳратпарастлигини моҳирлик билан пайқаб, кўнглини топади.

Лаврушка Наполеонни кўриши биланоқ унинг кимлигини жуда яхши билган бўлса ҳам, довдираб қолмади, фақат янги хўжасига бажону дил хизмат қилишга уринди.

Шу одам Наполеон эканлигини у жуда яхши билар эди, бироқ Ростов ёки қамчи кўтариб юрган вахмистрдан тортинимагани сингари Наполеондан ҳам тортинимади, чунки на вахмистр, на Наполеон уни ҳеч нарсадан маҳрум қиломас эди.

Лаврушка офицерларнинг шахсий хизматкорлари — деншчиклари орасида қулоғига кирган сўзларни гапириб берди. Буларнинг кўпи рост эди. Бироқ Наполеон, руслар нима деб ўйлашади, Бонапартдан ғолиб келишармикин, йўқми, деб сўраганида Лаврушка кўзларини қисиб ўйга толдиз.

Бу саволни эшишиб Лаврушка бир гап борлигини пайқаб, қовоғини солди ва жимиб қолди (чунки Лаврушка

¹ «Казак ким билан гаплашатганини билмасдан, уруш вазияти, ҳақида ниҳоят такаллувсиз гапирди, чунки шарқ даблабасига ўргангани киши Наполеоннинг оддийлигини кўриб, уни сира шаҳаишоҳ деб тасаввур қилмас эди».

қабилидаги одамлар доим ҳар нарсанинг остида бир нима бор деб ўйлади).

— Агар жанг бўла қолса,— деди Лаврушка ўйчан — албатта шундог бўлади. Уч кун ўтса чўзилиб кетади.

Бу сўзни шундай таржима қилишди: «Si la bataille est donnée avant trois jours, les Français la gagneraient, mais que si elle serait donnée plus tard dieu sait ce qui en arriverait»¹, — Наполеоннинг кайфи жуда яхши бўлса ҳам табассум қилмади ва таржимондан бу сўзни яна бир карра такрорлашни сўради. Лаврушка буни фаҳмлади ва Наполеонни хурсанд қилиш учун ўзини танимаганга солиб шундай деди.

— Биламиз, сизларнинг Бонапартларинг бор, у дунёда ҳаммани енгигб юрибди, аммо бизга келганда, биз у айтган хилидан эмасмиз... — Шу гапни айтиб, пировардида нима бўлиб ватанпарварлик қилиб мақтанганини ўзи ҳам билмай қолди. Таржимон охирги сўзларни тушириб қолдириб, таржима қилиб берди, Наполеон эса жилмайиб қўйди. «Le jeune Cosaque fit sourire son puissant interlocuteur»², — дейди Тьер. Бир неча қадам индамай юргандан кейин Наполеон Бертьега қараб: «Сен билан сўзлашаётган одам ўша император бўлади, ғалаба рамзи бўлмиш мангу отини эҳромларга ёзган ўша император шу кишининг ўзи бўлади, деб айтинг, бу сўзлар «sur cet enfant du Don³га қандай таассурот қолдиришни кўрмоқчиман», — деди.

Бу сўэни Лаврушкага таржима қилиб беришиди.

Лаврушка (бу сўз гангитиб қўйиш мақсадида айтилганини, Наполеон бу казак ўтакаси ёрилиб кетади, деб гумон қилганини фаҳмлаб, янги хўжаларига ёкиш мақсадида дарҳол ўзини таажжубланган, ҳанг-манг бўлганга солди ва кўзларини чақчайтириб, юзига шундай тус бердиди, уни калтаклагани олиб чиқаётганларида шундай қиёфада бўларди. «A peine L'interprète de Napoléon дейди Тьер.— Avait parlé, que le Cosaque, saisi d'une sorte d'ébahissement ne proféra plus une parole et marcha les yeux constamment attachés sur ce conquérant, dont le nom avait

¹ «Агар жанг мана шу уч кун ичиди бўлса, французлар ютади, агар уч кундан кейин бўлса, унда оқибати нима бўлишини худо билади».

² «Казак йигит қудратли ҳамсұғбатини кулимсирашга мажбур қилди».

³ Дон фарзандига.

pénétré jusqu'à lui, à travers les steppes de l'Orient. Toute sa loquacité s'était subitement arrêtée, pour faire place à un sentiment d'admiration naïve et silencieuse. Napoléon, après l'avoir récompensé¹ lui fit donner la liberté, comme à un oiseau qu'on rend aux champs qui l'ont vu naître»¹

Наполеон бутун фикру хаёлини банд қилиб қўйган ўша Moscoини ўйлаб, олга қараб кетди, а l'oiseau qu'on rendit aux champs quil'on vu naître² эса ўз хўжаларига гапириб бериш учун ҳеч юз бермаган ҳодисаларни тўқиб, олдинги линияга қараб от қўиди. Лаврушка бошидан ўтган ҳодисаларни гапириб беришни истамади, чунки булар, назарида, ҳикоя қилиб беришга арзимас эди. У казакларга етиб олиб, Платов отряди таркибида бўлган полкнинг қаердалигини сўради ва кечга яқин, Янковода тўхтаган хўжаси Николай Ростовни топди; Ростов Ильин билан бирга атрофдаги қишлоқларни айланиб келиш учун отланаётган эди. Николай, Лаврушкага бошқа от бериб, уни ўзи билан бирга олиб кетди.

VIII

Княжна Марья князь Андрей ўйлаганидек Москвага ҳам кетмаган, хавф-хатардан ҳам амин эмасди.

Алпатич Смоленскдан қайтиб келгандан кейин кекса князь гўё бехосдан ғафлат уйқусидан уйғонгандек бўлди. У қишлоқ аҳолиси орасидан халқ лашкари йиғиш, уларни қуроллантиришни буюриб, бошқўмондонга мактуб ёзди. Мактубда сўнгги дамгача Лисие Горида қолиб, уни мудофаа этишга тайёр турганини билдириди, Лисие Горини мудофаа қилиш-қилмасликни менинг ихтиёrimга беринг, бу жангда энг кекса бир рус генерали ё асир тушади ва ё ҳалок бўлади, деб ёзди ва уй ичидагиларга Лисие Горидан кетмаслигини айтди.

Бироқ ўзи Лисие Горида қолса ҳам қизи ва Десални кичкина князь билан бирга Богучаровога, у ердан Мос-

¹ Наполеоннинг таржимони бу сўзни казакка айтиши биланоқ, казакнинг ҳуши бошидан учиб, тахта бўлиб қолди ва овозаси шарқ чўллари орқали етиб келган жаҳонгирдан кўзларини узмай, ёнма-ён бораверди. Тили лол, ўзи ҳанг -манг бўлди -қолди. Наполеон казакка инъом бериб, ўзининг жонажон саҳроларига учириб юборган қушкаби уни қўйиб юборишини буюрди.

² Ўзининг жонажон саҳроларига учириб юборилган озод қуш,

квага жұнатиши буюрди. Княжна Марья ҳамма нарсага беларво бўлган отасининг тўсатдан, кечани кеча, кундузни кундуз демай, бунчалик жонсарак, бунчалик серғайрат бўлиб кетганидан қўрқиб кетди-да, уни ёлғиз қолдиришга журъат этмай, умрида биринчи мартаба отасининг сўзига кирмади. Княжна кетмаслигини айтди-ю, балога қолди, князь бутун заҳрини тўкиб сочди; нима важдақ қизидан ноҳақ ўпкаланиб юрган бўлса ҳаммасини айтди. Князь, қизини қораламоқчи бўлиб, юрагимни қон қилдинг, ўғлим билан орамни буздинг, менинг ҳақимда ярамас шубҳаларга бординг, дунёга келиб бирдан-бир қилган орзуинг менинг ҳаётимни заҳар-заққумга айлантириш, деб княжнага бўлмаган айбларни тўнкали ва энди кетасанми, кетмайсанми, менинг учун барибир, деб қизини кабине-тидан ҳайдаб чиқарди. Сенинг бор-йўқлигинг билан менинг ишим йўқ, лекин шуни билиб қўйки, минбаъд кўзимга кўринма, деди. Княжна Марья отам зўрлаб жўнатади деб қўрқиб юрган эди, хайрият князь, кўзимга кўринма, деди-ю, бўлак нарса айтмади. Бу князь қизининг кетмаганига, уни уйда қолганига ичиди хурсанд эканини кўрсатарди. Буни княжна биларди.

Николушка кетган куннинг эртасига кекса князь эрталаб мундирини кийиб, бошқўмондон олдига боргани отланди. Арава тайёр эди. Княжна Марья отаси мундир кийиб орденлар таққанини, қуролланган деҳқонлар ва қаролларни кўрикдан ўтказиш учун боққа томон ўтганини кўрди. Княжна Марья отасининг боғ томондан келаётган товушига қулоқ солиб, дераза олдида ўтирган эди, тўсатдан рангида ранг қолмаган бир неча киши хиёбондан югуриб келаверди.

Княжна Марья чопқиллаганича эшикка чиқди-да, гўлзор ичидаги йўлкадан хиёбонга томон югаруди. Халқлашкарларидан бир гуруҳи ва қароллар рўпарадан келмөқда эди; булар орасида бир неча киши мундир кийиб орденлар таққан кичкина чолни икки қўлтиғидан суваб олган эди. Княжна Марья югуриб борди, бироқ липалар орасидан танга-танга бўлиб тушиб турган шуъланинг жимиirlаши князниң юзида пайдо бўлган ўзгаришни пайқашга халал берди. Княжна Марья фақат отасининг юзидағи аввалги жиддийлик ва қатъийлик ифодаси, қўрқув ва ожизлик ифодаси билан алмашинганини кўрди. Кекса князь қизини кўриб, мажолсиз лабларини кимирлатди ва хириллади; бироқ нима деяётганини билиб бул-

мади. Уни кўтариб кабинетга олиб киришди ва сўнгги кунларда ётгани қўрқиб юрган ўша диванга ёткизиши.

Олиб келинган доктор ўша кечанинг ўзида қон олди ва князнинг ўнг томони фалаж бўлганини айтди.

Лисие Горида қолиш борган сайин хатарли бўла бошлиди, князъ ўсал бўлган куннинг эртасига уни Богучаровога олиб кетиши. Доктор ҳам улар билан бирга борди.

Булар Богучаровога келса, Десаль кичкина князни олиб Москвага жўнаган экан.

Кекса князъ ўша аҳволда, тузалиб тузалмай, ўлиб ўлмай, фалаж бўлиб, Богучаровода, князъ Андрей солған янги уйда уч ҳафта ётди. Кекса князъ беҳуш эди. У расвоси чиққан мурдага ўхшаб ётар эди. У тинмасдан қошлиари, лабларини қимирлатиб, алланималар деб пичирлар, аммо атрофида бўлаётган ҳодисаларни англаётган-англамаётганини билиб бўлмас эди. Фақат аллақандай бир гапни айтиш зарур эканлигини сезаётганини ва бу гапни айта олмаганидан қийналлаётганини билиш мумкин эди холос. Бироқ бу қанақа гап эканлигини ҳеч ким пайқай олмас эди. Бу касал ёки ақлдан озган кишининг инжиқлигими, умумий вазиятга алоқадор гапми, ёнки фақат оиласвий масалаларга доир гапми, билиб бўлмас эди.

Докторнинг гапига қараганда, беморнинг безовта бўлаётганига бирдан-бир сабаб унинг жисмоний азоб чекиши эди. Княжна эса отам бир нима демоқчи бўляпти деб ўйлар, беморнинг княжна кирган чоғларида кўпроқ нотинч бўлиши унинг бу тахминини тасдиқлар эди. Кекса князъ, афтидан, ҳам жисман, ҳам руҳан азоб чекмоқда эди.

Князнинг тузалишига умид йўқ, шу аҳволда уни Москвага олиб бориб ҳам бўлмас эди. Йўлда жони узилса, унда нима бўлади? Княжна баъзан ўзича: «Кошки худо мушкулини осон қилиб қўя қолса эди» деб ўйлар эди. У кечаси-ю кундузи, уйқусини ҳаром қилиб, отаси олдида ўтириб чиқар эди. Энг даҳшатлиси шу эдики, отаси ёнида ўтиракан, ундан тузалишига далолат берадиган алломатларни эмас, кўпинча куни битганини кўрсатадиган белгиларни топишни *истар* эди.

Кўксида шундай туйғулар борлигини эътироф қилиш княжна Марья учун нақадар ажиб бўлмасин, лекин бу ҳақиқат эди. Яна княжна Марья учун шуниси даҳшатли эдики, отаси касал бўлгандан бери (ҳатто ундан ҳам олдинроқ, ниманидир қутиб, кекса князъ билан Лисие Горида қолган кунларидан бери) қалбининг бир четида ётган

ва унутилиб кетган шахсий орзу-тилаклар уйғониб қолди. Шунча йилдан бери эсига келмаган нарса — отасидан қўрқмай эркин ҳаёт кечириш, ҳатто севиш ва хушибахт оила кўриш орзуси, шайтон васвасасиңга ўхшаб бир дақиқа ҳам унинг хаёлидан нари кетмас эди. Княжна бу фикрни кўнглидан чиқариб ташлашга қанча уринмасин, ундан кейин ўз ҳаётимни қандоқ қураман, деган савол бир минут ҳам унинг кўнглидан нари кетмас эди. Бу шайтоннинг васвасаси эканини княжна Марья англар эди. Княжна бунга қарши бирдан-бир чора ибодат эканлигини билар ва ибодат этишга уринар эди; ибодат қилмоқчи бўлиб иконага қараб дуо ўқир, лекин ибодат қилолмасди. Княжна шуни сезар эдики, ҳозир уни илгариги маънавий оламига тамоман қарама-қарши бўлган куандалик мashaқатли, эркин ҳаёт фаолияти қамраб олган, илгариги ҳаётида энг яхши тасалли ибодат бўлган бўлса, ҳозиргисида ибодат тасалли беролмас эди. У на ибодат қила оларди, на йиғлай оларди; у оддий турмуш гирдобига тушиб қолган эди.

Богучаровода қолиш хавфли бўлиб қолди. Француздарнинг яқинлашиб қолгани ҳақида ҳар томондан янгидан-янги хабарлар келмоқда эди. Богучароводан ўн беш чақирим наридаги бир қишлоқни француз аскарлари талаб кетишибди.

Доктор князни Богучароводан олиб кетиш керак деб қистай бошлади; дворянлар оқсоқоли бир мансабдорни юбориб, княжна Марьядан имкони борича тезроқ жўнашин сўради; миршабхона бошлиғи ҳам Богучаровога келиб, француэлар қирқ чақирим нарида турганини, французылар қишлоқларга варақа ташлаганини, 15 августгача княжна отасини олиб кетмаса, жавобгарликни ўз бўйнидан соқит қилишини айтди.

Княжна Марья ойнинг 15 ида кетишга қарор берди. Куни бўйи йўлга ҳозирлик кўриш, одамларга буйруқ бериш (чунки ҳамма нарсани ундан сўрашар эди) билан банд бўлди. 14 августдан 15 га ўтар кечаси княжна одатдагича ечинмасдан, отаси ётган бўлма ёнидаги ҳонада ётди. Кечаси бир неча марта бу йғониб, отасининг томоқ қирганини, ғудраганини, каравот ғичирлаганини, бемории у ёнбоцидан бу ёнбошига ағдарган Тихон билан докторнинг оёқ шариласини эшилди. Бир неча марта бу эшик олдига келиб қулоқ солди, назарида, отаси бу кеча одатдагидан кўра қаттиқроқ ғудирлаб безовта бўлгандай, ҳадеб у ёнидан бу ёнига ағдарилгандай туюлди. Княжна ухлай,

олмади, бир неча мартаба ўрнидан туриб эшик олдига келди, кирмоқчи бўлиб қулоқ солди, бироқ журъат этолмади. Князь айтмаса ҳам княжна Марья билар эдики, отаси қизининг юзида қўрқув аломатини кўрса, хафа бўлади. Княжна баъзан беихтиёр отасининг юзига тикилиб қолса, отаси норози тарзда юзини ундан ўгирганини пайқаган эди. Княжна кечаси, бемаҳалда кириш беморнинг асабига тегиши мумкинлигини билар эди.

Лекин отасидан ажралиш бунчалик оғир, бунчалик даҳшатли эканини княжна Марья ҳеч қачон шу қадар сезмаган эди. Княжна отаси билан бирга кечирган ҳаётини эслар, отасининг ҳар бир сўзида, ҳар бир ҳаракатида ўзига нисбатан муҳаббат ифодаси борлигини қидириб топар эди. Баъзан бу хотираларга шайтоннинг васвасаси — отаси ўлгандан сўнг нима қилиши, ўзининг янги, эркин ҳаётини қандай қуриши ҳақидаги ўй-хаёллар қўшилиб кетар эди. Лекин княжна бу фикрларни зўр нафрат билан миясидан ҳайдар эди. Саҳарга яқин князь ором олди, шундан сўнг княжна уйқуга кетди.

Княжна кеч уйғонди. Уйқудан уйғонган чоғдаги са-мимият княжнага бемор отасининг бирдан-бир ташвиши қизи эканини очиқдан-ойдин кўрсатди. Княжна уйқудан тургач, эшик орқасидан келाटган товушга қулоқ солди ва отасининг инқиллашини ёшлишиб хўрсинди, хайрият, ҳали ҳам ўша аҳволда экан, деб қўйди.

— На чора? Мен нималарни орзу қилган эдим? Нахотки отамнинг ўлимини орзу қилсан, — деб княжна ўз-ўзидан нафратланиб, қичқириб юборди.

У кийинди, ювинди, дуо ўқиди-да, ташқарига чиқди. Зина олдида от қўшилмаган аравалар турар, хизматкорлар юк ортмоқда эди.

Эрталаб ҳаво илиқ, осмон булутли эди. Княжна Марья зинада тураркан, ҳадеб кўнглига келган ярамас фикрлардан нафратланар, отасининг олдига киришдан бурун эс-хушини йиғиб олишга уринар эди.

Доктор зинадан тушиб унинг олдига келди.

— Князниң аҳволи бугун сал дуруст,— деди доктор.— Мен сизни қидираётган эдим. Князниң гапларидан бирон нарса тушунса бўлади, бугун фикри сал равшан. Қани, юринг, сизни чақиряпти.

Бу сўзни ёшлишиб княжна Марьянинг юраги шу қадар қаттиқ уриб кетдики, ранги-қути учиб, йиқилиб кетмаслик учун эшикка суюниб қолди. Бутун қалби даҳшатли

жинояткорона васвасалар билан тўлиб тошган бир вақтда отасини кўриш, у билан гаплашиш, унинг нигоҳига тоб бериш княжна Марья учун ҳам қувончали эди, ҳам даҳшатли эди.

— Юринг,— деди доктор.

Княжна Марья уйга кирди ва отасининг каравоти олдига келди. Орқасида бир неча ёстиқ қўйилган князь бошини баланд кўтариб ётар, бинафша ранг томирлари бўртиб чиқкан, кичкина ва қақшол қўллари кўрпанинг устида, ўнг кўзи чап томонга қараб қолган, чап кўзи билан тикилиб турарди, ўсиқ қошлари ва лаблари ҳаракатсиз эди, у озиб, ушоққина бўлиб қолган. Унинг юзи ё қуриб бужмайиб қолган; ёки яхдан тушганга ўхшаб бир бурда бўлиб қолган эди. Княжна Марья унинг олдига келиб, қўлини ўпди. Князъ чап қўли билан қизининг қўлини маҳкам қисди, демак, кўпдан бери унга кўзи тўрт бўлиб ётган экан. Қизининг қўлини тортганида унинг қошлари, лаблари пирпираб кетди.

Княжна отаси нима истаётганини англашга тиришиб, чўчиб ўнга қаради. Отасининг чап кўзи юзига тушсин деб вазиятини ўзгартириб яқинроқ боргандা, князъ қизига тикилиб қаради-да, тинчланди ва бир неча дақиқа ундан кўзини олмади. Кейин лаблари ва тили қимирлаб, оғзидан товуш чиқди ва қизига ёлворгандай қараб (афтидан, қизи тушунмай қолишидан қўрқар эди), гапира бошлади.

Княжна Марья бутун дикқатини бир жойга тўплаб, отасига тикилиб турди. Отаси тилини кулгили тарзда зўр машаққат билан айлантираётганини қўриб, княжна бошини қуий солди, ўпкаси тўлиб келаётган бўлса ҳам йигидан ўзини аранг тўхтатиб қолди. Князъ бир нима деди ва айтган гапини қайта-қайта такрорлади. Княжна Марья бу сўзлардан ҳеч нарса тушунолмади; лекин касалнинг гапини англашга тиришиб, унинг оғзидан чиқкан калималарни савол тарзида такрорлади:

— Гага — бои... бои... — деб бир неча марта такрорлади бемор.

Бу сўзлардан бир нима тушуниш амри маҳол эди. Доктор тушундим деб ўйлади-да, князъ айтган сўзларни такрорлаб; *княжна қўрқяптими?* — деб сўради, бемор йўқ дегандай бош чайқади ва яна ўша сўзларни айтди.

Княжна бу сўзнинг маъносини англаб:

— Жон, жонингиз оғрияпти,— деди. Князъ тасдиқлагандай бир товуш чиқарди ва княжнанинг қўлини

олиб, худди у кўксининг қаерида жой олганини излаётгандай, кўкрагининг ҳали у ери, ҳали бу ерига боса бошлади.

Князь энди гапимга тушунишяпти, деган қаноатга келганидан кейин:

— Бутун хаёлим сенда! Сени... ўйлайман! — деди аввалгидан кўра хийла тушунарли қилиб. Княжна Марья йиғлаётгани ва кўз ёшлари оқаётганини беркитмоқчи бўлиб, юзини отасининг қўлига маҳкам босди.

Отаси унинг соchlарини силади.

— Туни бўйи сени чақириб чиқдим... — деди князь.

— Мен билсам эдим... — деди княжна йиги аралаш. — Олдингизга киргани қўрқдим.

Князь қизининг қўлинни қисди.

— Кечаси ухламай чиқдингми?

— Ҳа, ухлаганим йўқ, — деди княжна Марья бош чайқаб. У энди беихтиёр отасига ўхшаб, сўз билан эмас, кўпроқ имо-ишора билан гапиришга уринар, гўё унинг ҳам тили оғзида зўрга айланётгандек эди.

— Жигарим... — дедими, жоним... — дедими, княжна англайолмади, лекин унинг юзидағи ифодага қараганда ҳеч қачон айтмаган ширин ва ёқимли бир сўзни айтганга ўхшар эди. — Нега келмадинг?

Княжна Марья ичиди: «Мен ўлимини тилаган эдим-а!» — деди. Князь жим бўлиб қолди.

— Сендан миннатдорман... қизгинам, жонгинам... кечир... рози бўл... қизим!.. — Князниң кўзларидан дувдув ёш оқди. — Андрюшкані чақириинглар, — деб қолди тўсатдан, бу сўзни айтаркан, юзида болаларга хос бир қўрқув ва шубҳа аломати пайдо бўлди. Бу тилаги амалга ошмаслигини гўё унинг ўзи билар эди. Эҳтимол бундай эмас эди, лекин княжна Марьяга шундай туюлди.

— Ундан хат олдим, — деди княжна Марья.

Князь таажжубланиб, қўрқа-писа қизига қаради.

— Ўзи қаерда?

— Армияда, топ рёге, Смоленскда.

Князь кўзини юмиб, узоқ жимиб қолди; кейин худди ўз шубҳалари ойдинлашган ва бўлган ҳодисалар эсига келгандай тасдиқ мақомида бош ирғатди-да, кўзларини очди.

— Ҳа, — деди у секин тушунарли қилиб, — Россия ҳалок бўлди! Ҳалок этдилар! — У яна йиғлади ва кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Княжна Марья энди

ўзини тутолмай, огасининг юзига қараб йиғлаб юборди.

Князь яна кўзини юмди. Кўз ёшлари тўхтади. У қўли билан кўзига ишора қилган эди, Тихон нима деяётганига тушуниб, кўз ёшларини артиб қўйди.

Кейин у кўзини очиб бир нима деди, анча вақтгача унинг гапига ҳеч ким тушунмади; ниҳоят ёлғиз Тихон фаҳмлаб, гапини тушунтириб берди. Княжна бу сўзларнинг маъносини унинг шу гапни айтмасдан бурун бўлган руҳий аҳволидан топмоқчи эди. Княжна отаси Россия тўғрисида, ё князь Андрей тўғрисида, ёки ўзи ва невараси тўғрисида, ёинки ўз ўлими тўғрисида гапиряпти шекилли деб ўйлади. Шу сабабдан князнинг:

— Оқ кўйлагингни кийгин, мен уни яхши кўраман,— деган сўзининг маъносига ҳам тушунмаганди.

Бу сўзларнинг маъносига тушунгач, княжна Марья аввалгидан ҳам қаттиқроқ йиғлаб юборди, доктор уни қўлтиғидан ушлаб, айвонга олиб чиқди-да, ўзини қўлга олиш, йўл тадорикини кўришга маслаҳат берди. Княжна Марья чиқиб кетгандан кейин яна князь ўғлидан, урушдан, подшодан гапирди, жаҳл билан қошларини пирпиратди, хириллаб қаттиқроқ гапирди, шу билан иккинчи ва сўнгги мартаба ҳушидан айрилди.

Княжна Марья айвонда туриб қолди. Хавонинг чехраси очилган, қуёш ярқираб турар, кун иссиқ эди. Княжна, отасига бўлган жўшқин муҳаббатидан бўлак ҳеч нарсани ўйлай олмас, ҳеч нарсани сеза билмас, ҳеч нарсани англай олмас эди (шу вақтгача отасини бунчалик қаттиқ севмагандай эди). У югуриб боққа чиқди, князь Андрей ўтқазган липа ниҳоллари орасидаги йўлакдан кўлга томон чопди.

— Ҳа... мен... мен отамнинг ўлимини тилаган эдим!.. Ҳа, мен тезроқ омонатини олсин деган эдим... Ўзимни ташвишдан қутқазмоқчи бўлган эдим... Менинг ҳолим нима бўларкин? Отам бўлмагандан кейин осуда ҳаётнинг менга нима кераги бор? — деб княжна фўлдираб, фарёд отилиб чиқсан кўксини қўли билан чангллаганича, боғ ичидаги югуриб юрар эди. Боғни гир айланиб, яна ҳовлига келиб қолган чоғида қаршисидан Богучаровода қолган ва бу ердан кетишни истамаган m-le Bourienne билан нотаниш бир эркак чиқиб қолди. Бу одам уезд дворянларининг оқсоқоли бўлиб, вазиятни тушунтириши ва княжна Марьянни тезроқ кўчишга кўндириш учун кел-

ган эди. Княжна унинг сўзларига қулоқ солаётган бўлса ҳам, миясига ҳеч нарса кирмади. У оқсоқолни уйга бошлаб кириб чойга тақлиф қилди ва ўзи бирга ўтирди. Кейин оқсоқолдан узр сўраб, кекса князъ ётган уйнинг эшиги олдига келди. Ичкаридан ҳаяжонланган доктор чиқди-ю, княжнага киргани рухсат этмади.

— Боринг княжна, боринг!

Княжна Марья яна боқقا чиқиб, кўл бўйига бордида, ҳеч ким кўрмайдиган жойга, тепалик ёстидаги майсага ўтирди. Бу ерда қанча ўтириб қолганини ўзи билмади, йўлакдан чопқиллаб келаётган хотин кишининг оёқ шарпаси уни ўзига келтирди. Княжна Марья ўрнидан туриб оқсоч Дуняшани кўрди. Дуняша бекасини қидириб юрган бўлса керак, тўсатдан, худди княжнанинг ташки қиёфасини кўриб қўрқиб кетгандай тўхтаб қолди ва тутилиб-тутилиб:

— Марҳамат қилинг, княжна... князъ... — деди.

Оқсоч киз бир нима демоқчи эди-ю, лекин княжна гапни оғзидан олиб, шоша-пиша:

— Бораман, ҳозир бораман,— деди-да, Дуняшага қарамасликка ҳаракат қилиб, уйга қараб югорди.

Дворянлар оқсоқоли эшик олдида княжнани қарши олиб:

— Княжна худонинг хоҳиши бўлади, сиз ҳамма нарсага тайёр бўлишингиз керак,— деди.

— Қўйинг мени! Бу бўлмаган гап! — деб княжна жаҳл билан унга бақирди. Доктор уни тўхтатмоқчи бўлган эди, у докторни итариб юборди-ю, югуриб эшик олдига келди. «Нега ўтакалари ёрилган бу одамлар мени тўхтатмоқчи бўлишнити? Менга ҳеч кимнинг кераги йўқ! Булар бу ерда нима қилиб юришибди?» — Княжна Марья эшикни очиб ичкарига кирди, илгари ним қоронғи бўлган уйга офтоб тушиб, чараклаб турганини кўриб қўрқиб кетди. Уйда момо кампир ва аёллар бор эди. Улар княжнага йўл бериб, каравотдан узоқлашишди. Чол ҳамон илгаригидай ётган эди, бироқ княжна унинг сокин юзидаги жиддий ифодани кўриб, бўсағада тўхтаб қолди.

Княжна ўзича: «Йўқ, ўлгани йўқ, ўлиши мумкин эмас...», — деб унинг олдига келди, бутун вужудини қамраб олган қўрқувни енгигиб, лабларини князнинг юзига босди. Аммо ўша он ўзини ундан тортди. Отасига бўлган барча меҳр-муҳаббати бирдан йўқолди ва унинг ўрнини кўз ўнгидаги манзарадан пайдо бўлган даҳшат ҳисси

ишиғол қилди. «Йўқ, отамдан айрилдим! Ундан айрилдим, унинг ўрнига одамни чўчитадиган, хунук ва қандайдир ёвуз ва мудҳиш бир сир қолибди холос!» — Княжна Марья юзини қўли билан беркитиб ўзини ташлаб юборди, доктор қўлтиғидан ушлаб қолди.

Аёллар Тихон билан докторнинг кўз ўнгидаги ўликни ювишди, оғзи очилиб қолмасин деб бир рўмол билан жағини, бошқа бир рўмол билан керилиб ётган оёқларини боғлаб қўйишиди. Кейин орденлар тақилган мундирини кийгизиб, қоқ суяқ бўлиб қолган жасадни столга қўйишиди. Ким ғамхўрлик қилиб, қачон бу ишни қилгани маълум бўлмаса ҳам, лекин ҳамма нарса ўз-ўзидан бўлган эди. Кечқурун тобут атрофида шамлар ёқилди, тобут устига чойшаб ташланди, полга қора арча новдалари сочилди, ўликни қотиб қолган боши остига рисола қўйилди, бир дъячок бурчакда инжил ўқиб ўтиради.

Ўлган отнинг жасади устида отлар тўпланиб, ҳуркиб, пишқиргани сингари меҳмонхонада ётган мурда атрофини таниш-билишлар ва бетоналар -- дворянлар оқсоқоли, элликбоши, хотин-халаж босиб кетган, ҳамма кўзини бақрайтириб, қўрқа-писа чўқинишар, таъзим қилишарди, кекса князниг қотиб қолган муздай қўлини ўпишарди.

IX

Богучарово князь Андрей бу ерга кўчиб келмасдан бурун, ҳамиша бир чет ёқада қолиб кетган мулк ҳисобланар, унинг дэҳқонлари хулқу автор жиҳатидан Лисие Гори дэҳқонларига сира ўхшамас эди. Богучарово дэҳқонлари Лисие Гори дэҳқонларидан ўз лаҳжалари, кийим-бош ва хулқу авторлари билан ажralиб туришар эди. Уларни саҳройи деб аташар эди. Улар йиғим-теримга ёрдамлашгани, ҳовуз ёки ариқ қазигани Лисие Горига келиб қолишса, кекса князь уларнинг меҳнат қилишига ишқибозлигини мақтар, аммо ёввойи бўлганлари учун ўзларини унча ёқтирас эди.

Князь Андрей сўнгги дафъа Богучаровога борганида бир қанча янги ишлар қилди, яъни касалхона солди, мактаб очди, ўлпонни камайтириди, бироқ бу тадбирлар ҳам уларнинг хулқу авторини юмшатолмади, билъакс кекса князь ёввойилик деб атаган хосиятларини янада жучайтириди. Буларнинг орасида доим ҳар хил миш-миш гаплар юрар эди: тоҳ ҳаммамизни казакларга қўшиб

қўяр эмиш, деб гап чиқарап, гоҳ бизларни янги динга киргизишар эмишлар деган овозалар тарқатишар, гоҳ подшо томонидан чиқарилган аллақандай варақа ҳақида, гоҳ Павел Петровичнинг 1797 йилда қилган қасамёди ҳақида (гўё подшо ўшанда деҳқонларга озодлик бағишилаган экану, мулкдорлар кўнмаган экан) гапиришар, гоҳ етти йилдан сўнг Петр Фёдорович тахтга чиқармиш, ўшанда ҳамма озод бўлади, ҳамма нарса жўнгина бўлади ёки ҳеч нарса бўлмайди, дейишарди. Уруш, Бонапарт ва унинг ҳужуми ҳақидаги хабарлар дажжолнинг келиши, қиёмат қойим бўлиши, мутлақ озодлик келиши каби мужмал тасаввурлар билан қўшилиб кетган эди.

Богучарово атрофида жуда кўп қишлоқлар бўлиб, буларнинг бир қисми ҳукуматга, бир қисми деҳқонлардан ўлпон олиб турадиган катта-катта мулкдорларга қарашли эди. Аммо бу қишлоқларда яшайдиган мулкдорлар кам; қарол ва хат-саводли кишилар ҳам бу ерда жуда оз, бу ерда яшайдиган деҳқонларнинг ҳаётида рус халқининг ҳаётида юз берадиган, сабаб ва моҳиятини ҳозирги замон кицилари тушунилмайдиган сирли ҳодисалар бошқа ердаги деҳқонлар ҳаётига қараганда кучлироқ ва сезиларлироқ эди. Шундай ҳодисалардан бири бу ерлардаги деҳқонлар орасида бундан йигирма йил муқаддам юз берган эди, ўшанда буларнинг орасида қандайдир илиқ дарёлар бўйига кўчиш ҳаракати бошланганди. Юзларча деҳқонлар, шу жумладан, Богучарово деҳқонлари бирдан молу ҳолини сотиб бола-чақаси билан аллақаёқка шарқи-жанубга йўл олди. Узоқ элларга учиб кетган қушлар сингари, булар ҳам бола-чақаси билан тушларида кўрмаган жойга шарқи-жанубга жўнаб қолишли. Булар тўп-тўп бўлиб кетишар, ўзларини хўжаларидан сотиб олиб ёки қочиб, бири от-уловда, бири яёв, ўша томонга, илиқ дарёлар томон интилишар эди. Бу қилмишлари учун кўплар жазоланди, сибирь қилинди, бир қанчаси йўлларда очликдан, совукдан ўлиб кетди, талайи ўзи қайтиб келди, бу ҳаракат ўз-ўзидан қандай бошланган бўлса, яна ўшандай ўз-ўзидан босилди. Лекин халқ орасида бу ҳаракат зимдан давом этаверди, бир кун эмас, бир кун яна ажиб, ногаҳоний ва шу билан бирга табиий равишида шиддат билан, жўнгина юзага чиқиши учун куч тўплай бошлади. Энди 1812 йилда, халқ ҳаётига яқин бўлган киши халқ орасида зимдан давом этаётган бу ҳаракат анча кучга киргани ва юзага чиқиши яқин бўлганини пайқар эди.

Аллатиҷ қекса қнязниң вафотидан сал олдинроқ Богучаровога келиб қараса аҳвол чатоқ: ҳалқ ғалаёнга келган, Лисие Горида олтмиш чақирим доирасида юз берәётган ҳодисаларнинг акси юз беряпти, Лисие Гори дәхқонларининг ҳаммаси таласа талайверсин, деб ўз қишлоғини казакларға ташлаб чиқиб кетяпти; чўл минтақасида жойлашган Богучарово қишлоқ дәхқонлари эса ўз жойларидан жилгани йўқ, лекин француздар билан алоқа боғлаб, аллақандай варақалар олишяпти ва ҳозир бу варақалар дәхқонларнинг орасида қўлма-қўл бўлиб юрибди. Аллатиҷ ўзига содик қароллардан, жамоат орасида обрўси бўлган дәхқон Карп, шу кунлари давлатга қарашли молларни ташигани бориб, аҳолиси ташлаб кетган қишлоқларни казаклар талаётган экан, аммо француздар ҳеч нарсага тегмас эмиш, деган хабарни олиб келганини эшилди. Аллатиҷ ҳатто бошқа бир дәхқонни француздар ишғол қилган Вислоухово қишлоғига бориб, францууз генералидан бир қофоз олиб келганини ҳам эшилди; бу қофозда, агар аҳоли ўз жойида қолса унга ҳеч қандай зарар етказилмайди, француздар нимаики олишса ҳаммасига пул тўлайди деб, ёзилган эмиш. Бунинг исботи учун дәхқон Карп Вислоуховодан юз сўмлик қофоз олиб келди (бу пул қалбаки эканидан Карп бехабар эди), француздар ем-хашак учун заколат берибдилар.

Ниҳоят, Аллатиҷ булардан ҳам муҳимроқ бўлган бир нарсадан хабардор бўлди: у қишлоқ оқсоқолига, княжнанинг кўч-кўронини Богучаровдан олиб бориш учун арава ҳсизирла деб, буйруқ берган куни эрталаб қишлоқда дәхқонларнинг йиғини бўлибди, шу йиғинда дәхқонлар от-улов бермаслик ва ҳеч ёққа жилмасликка аҳд қилишибди. Аммо вақт зиқ эди. Князъ вафот этган куни, 15 авгуистда, дворянлар оқсоқоли княжна Марьяга шу куннинг ўзида кўчасиз, бу ерда туриш хавфли бўлиб қолди, 16 дан сўнг жавобгарликни бўйнимдан соқит қиласман, деди. Князъ ўлган куни у жўнаб кетди, лекин эртасига, дафи маросимиға етиб келишини ваъда қилди. Бироқ эртасига етиб келолмади, чунки ўзи олган маълумотга қараганда, француздар тўсатдан олға силжибдилар, дворянлар оқсоқолининг ўзи бола-чақаси ва мол-мулкини олиб кетишга зўриға улгурнибди.

Ўттиз йилдан бери Богучаровони оқсоқол Дрон идора қиласланар, қекса князъ уни Дронушка деб атар эди.

Дрон жисман ва руҳан-жуда тетик дэҳқонлардан эди, бу қабила одамлар ёши улғайниши билан соқолини қўйиб юборади-да, олтмиш-етмиш ёшга қадар бир тола сочи оқармасдан, бир дона тиши тушмасдан, ўттиз ёшида қандай бўлган бўлса, олтмиш ёшида ҳам шундай қомати тик, бақувват бўлади.

Дрон бошқа дэҳқонлар билан бирга илиқ дарёлар бўйига ҳижрат қилган ва қайтиб келганидан кейин кўп ўтмай Богучаровода қишлоқ оқсоқоли-бурмистр қилиб тайинланган эди, у йигирма уч йилдан бери шу вазифани бекам-кўст ўтаб келмоқда эди. Дэҳқонлар хўжаларидан кўра ундан кўпроқ қўрқишар эди. Хўжалар — кекса князъ ҳам, ёш князъ ҳам, гумашта ҳам уни ҳурмат қиласар, ҳазил тариқасида уни министр деб аташар эди. Дрон оқсоқол бўлганидан бери, шунча йил давомида бирон мартаба ичгани ҳам йўқ, касал бўлгани ҳам йўқ эди, унинг уйқусиз тунлардан ёки бирон оғир меҳнатдан сўнг нолиганини ҳеч ким эшитган эмас, саводсиз бўла туриб сотиладиган арава-арава уннинг миқдори ва пул ҳисобидан адашган эмасди, Богучарово ерларининг ҳар бир десятинасидан неча ғарам буғдой чиқишини беш панжасидай билар эди.

Алпатич талон-торож қилинган Лисие Горидан қайтиб келгач, князъ дафи этилган куни мана шу Дронни чақирди ва Богучаровдан кетиш учун княжна Марьяга ўн иккита от, бошқа ашёларни юклашга ўн саккизта арава ҳозирлашини буюрди. Богучарово дэҳқонлари ўллон тўлайдиган дэҳқонлар бўлса ҳам Алпатичнинг фикрига кўра, бу буйруқни улар сўзсиз бажаришлари керак эди, чунки Богучарово дэҳқонларида икки юзу ўттиста от-улов бор эди, ҳаммаси ўзига тўқ эди. Лекин оқсоқол Дрон бу гапни эшитиб, индамай ерга қараб қолди. Алпатич ўзи танийдиган дэҳқонларнинг отини айтиб, шулардан от-улов олишини буюрди.

Дрон бу дэҳқонларнинг от-улови юк ташиб юрибди, деб жавоб берди. Алпатич бошқа дэҳқонларнинг отини айтиди. Дроннинг гапига қараганда, бу дэҳқонларнинг ҳам от-улови бу ерда эмасди: баъзиси давлатга қарашли аравага қўшилган, баъзиси дармони кетиб ётибди, баъзи бир хилларининг оти ем-хашак йўқлигидан ҳаром ўлиб кетган эди. Дроннинг айтишича, аравага тугул, ҳатто экипажга қўшгани ҳам от-улов топилмас эди.

Алпатич Дронга тикилиб қараб туриб, қовоғини сол-

ДИ, Дрон энг яхши қўйлөқ оқсоқоли бўлса, Алпатич ҳам бошқаларга намуна бўладиган иш бошқарувчи эди. У йигирма йилдан бери князь мулкини бекорга идора қилиб келаётгани йўқ. Алпатич иши тушган одамларнинг майл ва ниятларини дарров билиб олиш қобилиятига эга эди. Шунинг учун ҳам у энг яхши бошқарувчи эди. Алпатич Дронга бир қараб олиш билан бу фикр унинг ўзидан чиқмаганини, бу Богучарово аҳолиси орасида тарқалган ва Дронни чулғаб олган умумий кайфиятнинг ифодаси эканлигини пайқади. Бироқ Алпатич шуни ҳам биладики, бойиб кетган, дехқонлар балодан баттар ёмон кўрадиган Дрон икки лагерь орасида — хўжалар ва дехқонлар лагери орасида иккиланиши керак эди. Алпатич иккиланаётганини унинг қарашидан пайқаб олди, шунинг учун ҳам қовоғини солиб, Дронга яқинроқ келди.

— Дронушка, менга қара! — деди Алпатич, — сен бу беҳуда гапларни қўй! Зоти олий князь Андрей Николаевичнинг ўзлари барча аҳолини жўнатиш керак, ҳеч ким душман қўл остида қолмасин, деб буйруқ берувдилар, бу амр подшонинг амри. Кимики қолса подшога хиёнат қилган бўлади. Тушундингми?

— Тушундим, — деди Дрон кўзини ердан олмай.

Бу жавоб Алпатични қаноатлантирмади.

— Хой, Дрон, шуни билиб қўйки, ўзингга жабр бўлади! — деди Алпатич бош чайқаб.

— Нима қилсалар ўзлари биларлар, — деди Дрон маъюс ҳолда.

— Дрон, бу гапларни қўй! — деди Алпатич қўлини қўлтиғидан олиб. У Дроннинг оёғи остидаги ерни дабдаба билан кўрсатиб, — мен фақат ичингдагина эмас, оғинг остидаги ерда илон қимиirlаса ҳам биламан, — деди Дрон турган ерга ишора қилиб.

Дрон довдираб Алпатичга бир қараб қўйди-ю, яна бошини қўйи солди.

— Сен бу бўлмаган гапларни йигиштириб қўй! Халойиққа айт, Москвага жўнагани ҳозирлик кўрсин, княжнанинг кўч-кўрони учун от-арава тайёрласин, ўзинг ҳам йиғинг бора кўрма! Эшитдингми?

Дрон тўсатдан унинг оёғига йиқилди.

— Яков Алпатич, мени бўшатинг! Қалитларни олингу, худо ҳаки мени бўшатинг.

— Қўй бу гапларни! — деди Алпатич қаҳр билан. — Остингдаги ерда илон қимиirlаса биламан деб айтдим.

кул — деди яна. Аллатич моҳир асаларичи ҳисоблангани, сулини қай маҳалда экса яхши бўлишини билгани, йигирма йил давомида кекса князга маъқул бўлиб, унинг хизматини адо этиб келгани туфайли жодугар деб ном чиқарганини ўзи билар эди, ернинг тагида илон қимирлаганини ҳам халқ тасавурида фақат жодугар билар эди холос.

Дрон бир нима демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, Аллатич унинг сўзини оғзидан олди.

— Ниятларинг нима? А! Нима деб ўйлаяпсизлар?

— Халойиққа гап уқтириш қўлимдан келмаса нима қиласай? Одамлар бевош бўлиб кетган. Мен ҳам уларга айтдим...

— Мен ҳам шуни айтяпман-да,— деди Аллатич. Кейин қисқагина қилиб сўради: — Ичишяптими?

— Ҳаммаси бевош бўлиб кетган, Яков Аллатич, яна бир бочка олиб келишди. Ҳаммаси маст.

— Менга қара, мен миршабхона бошлиғи олдига бораман, сен халойиққа айт, бу бемазагарчиликни йифиштириб, от-улов ҳозирланисин.

— Хўп бўлади,— деди Дрон

Яков Аллатич гапни чўзиб ўтиргади, узоқ йиллар давомида одамларни бошқариб юргани учун ҳам билар эдик, одамларни итоат қилдиришнинг асосий шарти — улар итоат қилмасмикинлар, деган шубҳани уларнинг ўзига билинтирмасликдан иборатdir. Яков Аллатич Дроннинг итоат қилиб, «хўп бўлади» дейиши билан қаноатланди, лекин у ҳарбий қўмондоннинг ёрдамисиз деҳқонлардан от-улов олиб бўлмаслигига амин эди.

Дарҳақиқат кечқурун ҳеч қандай от-уловдан дарак бўлмади. Қишлоқ қовоқхонаси олдида кечқурун яна йигин бўлди, шу йигинда отлар ўрмонга беркитилсин, ҳеч қандай арава берилмасин, деб тил бириктиришди. Аллатич бу ҳақда княжнага оғиз очмасдан Лисие Горидан келтирган ўз нарсаларини аравадан туширишни, шу отларни княжнанинг каретасига қўшишни буюрди-да, ўзи бошлиқлар олдига кетди.

X

Княжна Марья отасининг дафнидан сўнг ўз бўлмасига кириб эшикни беркитиб олди ва ҳеч кимни киргизмай қўйди. Ҳизматкор қиз эшик олдига бориб, Аллатич қачон

кўчишга амр берадилар деб сўрайтилар, деди (бу ҳоди-са Алпатич билан Дрон ўртасидаги гапдан олдин бўлган эди). Княжна Марья чўзилиб ётган диванидан турди-да, эшик орқасидан, мен ҳеч қачон ҳеч қаерга бормайман, мени тинч қўйишингизни сўрайман, деди.

Княжна Марья ётган уйнинг деразалари кунботиш томонга қараган эди. У юзини деворга ўгириб, чарм ёстиқнинг тугмаларини пайпаслаб диванда ётаркан, кўзи фақат шу ёстиқни кўрар, туманили фикрлари фақат бир нарса атрофида айланар, ўлимнинг ҳақ эканлиги ва шунча йилдан бери ўзига билинмаган ва фақат отаси хаста бўлиб ётган кунларида юзага чиққан руҳий разолати ҳақида ўйлар эди. У ибодат қилмоқчи бўлар, лекин ибодат қилолмас, шу руҳий ҳолатда худога ёлворгани ботинолмас эди. Княжна Марья хийла вақт шу алфозда чўзилиб ётди.

Қуёш уйнинг у томонига ўтди, унинг кечки қия шуъласи очиқ деразадан мўралаб, уйни, княжна Марья тикилиб ётган ёстиқнинг ярмини ёритди. Княжна Марья бирдан хаёл суришдан тўхтади. У беихтиёр ўрнидан қўзғалиб сочини тузатди-да, бегубор бўлса ҳам кечки шабада ўйнаб турган салқин ҳавони ғайри ихтиёрий ютиб, ойнага томон келди.

«Ҳа, энди оқшом манзараси гаштини сураверсанг бўлади. Энди отанг йўқ, сенга ҳеч ким моне бўлолмайди,» — деди ўзича княжна Марья ва стулга ўтириб, бошини дераза точкасига қўйди. Бое томондан кимдир ёқимли ва паст товуш билан уни чақирди ва сочини ўпди. Бу қора кўйлак кийиб, қўлига мотам нишонаси бўлган қора латта боғланган қора кўйлакли m-He Bourgiенне эди. У секин княжна Марьянинг олдига келди, оҳ чекиб, уни ўпди-ю, йиғлаб юборди. Княжна Марья яна бир марта қаради. Шу оннинг ўзида княжна Марья у билан орасида ўтган гапларни, ундан rashk қилиб юрганларини эслади; отасининг сўнгги вақтларда француз аёлга бўлган муносабати ўзгарганини, уни кўришга кўзи бўлмаганини хотирлади; демак, княжна Марья ичida ундан ўпкалаб юришга ҳақли эмас экан. «Ҳа, ўзим отамнинг ўлимини тилаб юриб, яна бирорни маломат қилишга нима ҳақим бор!» деди княжна ичida.

Княжна Марья шу оннинг ўзида дугонасининг аҳволини тасаввур қилиб кўрди, сўнгги вақтларда оралари бузилган бўлса ҳам яна унга муте бўлганлигини, бирорнинг

эшигига юрганини кўз олдига келтирди. Княжна Марья дугонасига ачинди. У т-ле Bourgienneга савол назарила мулойимгина боқди-да, қўлини чўзди, т-ле Bourgienne унинг қўлларини ўпаркан, унинг бошига тушган мусибат ҳақида гапириб йиғлади ва унга ҳамдард эканлигини билдириди.— Мен ғамбодага бирдан-бир тасалли бўлган нарса,— деди француз аёл,— ўз бошингизга тушган мусибатга ўртоқ бўлишга рухсат этганингиздир. Орамизда бўлиб ўтган барча англашибиловчиликлар бу буюк ғамкулфат олдида йўқолиши керак, мен ҳеч кимнинг қаршисида ўзимни гуноҳкор сезмайман. Менинг қалбимдаги меҳр-муҳабbat ва эҳтиромни унинг арвоҳи кўриб турибди,— деди т-ле Bourgienne.

Княжна Марья унинг сўзларини эшилса ҳам, ҳеч нарса тушунмас, лекин баъзан унинг юзига қараб, товушигагина қулоқ солар эди.

— Азизим, княжна, сизнинг ҳолингиз ҳаммадан ҳам оғир,— деди француз аёл бир оз жим тургач.— Мен шуни биламанки, шу маҳалгача сиз ўз тўғрингизда ўйлаганингиз йўқ ва эндиликда ҳам ўйламайсиз; лекин сизга бўлган муҳаббатим туфайли мен шу ишни қилишга мажбурман. Аллатич ҳузурингизга кирдими? Кўчиш ҳақида у сиз билан гапиришдими? — деб сўради.

Княжна Марья жавоб қайтармади. У ким кўчиши керак, қаёққа кўчиши кераклигини билмас эди. «Ҳозир бирон ишга қўл борадими? Бирон нарса ҳақида ўйлаб бўладими? Барибир эмасми?» — княжна жавоб бермади.

— Биласизми, chere Marie¹— деди т-ле Bourgienne,— биласизми, ҳозир хавф-хатар остидамиз, французлар бизни қуршаб олган, кўчиш хавфли бўлиб қолди. Ҳозир жўнасак асир тушиб қолишимиш ҳеч гап эмас, худо билади...

Княжна Марья дугонасининг сўзларини эшилса-да, айтган гапларига тушунмас эди.

— Оҳ, кошки эди менинг учун барибир эканлигини бирор билса,— деди княжна Марья.— Менга қолса, уни ташлаб ҳеч қаёққа кетмас эдим... Аллатич кўчиш тўғрисида нимадир деяётган эди... У билан сиз гаплашиб қўя қолинг, шу топда менинг юрагимга қил сифмайди...

— Мен у билан гаплашдим. Зора эртага жўнаб кетсанак, деб умид қилиб ўтирибди;ammo, менингча шу ерда

¹ Жоним Мария.

қолганимиз маъқулроқ,— деди у,— ўзингиз ўйлаб кўринг, chère Marie, йўлда солдат ва ё исёнчи деҳқонларнинг қўлига тушишдан даҳшатли нарса борми.— M-lle Bourienne сумкасини очиб, француз генерали Рамономидан ёзилган эълонномани (у оддий рус қоғозида ёзилган эмас эди) княжна Марьяга узатди, эълонномада ҳамма ўз ҳовлисида қолаверсин, француз ҳукумати уларни ҳимоя қилишга қодир, деб ёзилган эди.

— Шу генералга мурожаат қилсак, дурустроқ бўлармиди дейман,— деди француз аёл.— Мен аминманки, улар ҳурматингизни жойига қўяр.

Княжна Марья қоғозни ўқиркан, кўз ёши томогига тиқилганидан юзи пирпираф учарди.

— Бу қоғозни кимдан олдингиз? — деб сўради княжна:

Исмимдан француз эканлигимни билишган бўлса кефак,— деди M-lle Bourienne қизариб.

Княжна Марья қоғозни ушлаб дераза олдидан турди-да, ранги-қути ўзгарган ҳолда уйдан чиқди ва князь Андрейнинг собиқ кабинетига қараб кетди.

— Дуняша, Алпатичними, Дронушканими, биронтасини чақиринг,— деди княжна Марья.— Ҳа, Амалье Карловнага айтиб қўйинг, менинг олдимга кирмасин,— деди яна княжна Марья M-lle Bourienne нинг товушини эшишиб.— Тезроқ жўнаш керак! Тезроқ жўнаш керак! — деди княжна ўзича французлар қўлида қолиб кетиш ваҳимасидан даҳшатга тушиб.

«Французлар қўлида қолиб кетганимни князь Андрей билса-я! Князь Николай Андреевич Болконскийнинг қизи жаноб генерал Рамодан ҳимоя сўраса-я, унинг лутфмарҳаматига кўз тикса-я!» — Бу фикр княжна Марьянни даҳшатга солди, у қизариб-бўзариб кетди, бутун вужудини титроқ босди ва шу чоққача сезмаган қаҳру ғазаб ва ифтихор ҳисси уни қамраб олди. Княжна Марья қанчалик оғир аҳволда қолишини, энг муҳими, ҳақоратга қолишини кўз олдига келтирди. «Французлар бу ҳовлига кириб олади; жаноб генерал Рамо князь Андрей кабинетини эгаллайди; унинг мактуб ва қоғозларини эрмак қилиб ўқиёди. M-lle Bourienne lui fera les honneurs de¹ Богучарово», раҳм-шашфқат кўрсатган бўлиб, кичкина бир ҳужрани менга беришади; солдатлар, юлдуз билан крестни кўчириб олиш мақсадида қиблагоҳимнинг ҳали тўпроғи

¹ Мамзел Буръен зўр әҳтиром -ла уни Богучаровода қабул қиласди.

босилмаган қабрини вайрон қилишади; улар руслар устидан ғалаба қозонишганини менга айтиб беришади; менга ёлғондан ҳамдард бўлишади...» Бу фикрлар княжна Марьяning ўз фикрлари эмасди, у ўзини отаси ва акасининг фикри билан ўзи ҳақида ўйлашга ўзини мажбур деб биларди. Унинг ўзи учун қаерда қолса ҳам, бошига не кулфатлар тушса ҳам барibir эди, аммо шу билан бирга княжна Марья ўзини марҳум отаси ва князь Андрейнинг вакили деб сезар эди. Княжна Марья бенхтиёр ўшаларнинг фикри билан ўйлар, ўшаларнинг қалби билан сезар эди. Княжна, ўшалар ҳозир нима дейиши, нимани қилиши керак бўлса, мен ҳозир шуни қилишга мажбурман, деб биларди. У князь Андрейнинг кабинетига кирди ва айнан ўшашга ўхшаб фикр юритишга уриниб, ўз аҳволини ўйлаб кўрди.

Княжна Марья отамнинг ўлими билан ҳаётий талабларим барбод бўлди, деб ўйлаган эди, шу топда ўша ҳаётий талаблари янги, ҳеч қачон тасаввур қилмаган бир куч билан кўз ўнгига гавдаланди ва бутун вужудини қамраб олди.

Ҳаяжонланиб, қип-қизарив кетган княжна Марья уйда нари-бери юаркан, гоҳ Алпатични, гоҳ Михаил Ивановични, гоҳ Тихонни, гоҳ Дронни чақиритирар эди. M-Pe Bourienne айтган сўзлар қай даражада түғри эканлигини Дуняша ҳам, момо ҳам, бошқа қизлар ҳам айта олмас эди. Алпатич уйида йўқ, у бошлиқлар олдига кетган экан. Чакириб келинган ва уйқудан ҳозиргина турган архитектор Михаил Иванович ҳам княжна Марьяга бир нима дёёлмади. Михаил Иванович ўн беш йил давомида, ҳеч қачон ўз фикрини айтмасдан, кекса князнинг сўзларини қандай жилмайиб маъқуллаган бўлса, княжна Марьяning сўзларига ҳам айнан шундай жилмайиб жавоб берди, аммо бу жавоблардан бирон нарса тушуниш амри маҳол эди. Княжна Марья камердинер чол Тихонни чақирирди, оғир ғам-кулфатдан ранги-рўйи кетиб, сўррайиб қолган чол княжна Марьянинг барча саволларига «хўп бўлади» деб жавоб берарди, княжна унга қараб ўзини зўрға йигидан тийди.

Ниҳоят оқсоқол Дрон келди ва княжна Марьяга икки букилиб таъзим қилгач, эшик оғзида тўхтади.

Княжна Марья уйни бир айланиб, оқсоқол қаршисига келиб тўхтади:

— Дронушка,— деб гап бошлади княжна Марья, чун-

ки у Дроннинг содиқ дўст эканлигига шубҳа қилмас эди, уни ҳали ҳам йилига бир марта Вязьма ярмаркасига бориб, у ердан ажойиб ширин кулчалар олиб келадиган ва бу ширин кулчаларни жилмайиб княжнага совға қиласидиган ўша Дрон деб ўйлар эди,— Дронушка, энди бу мусибатимиздан сўнг...— деб гап бошлади княжна, бироқ ўпкаси тўлиб гапиролмади.

Дрон хўрсиниб:

— Нима бўлса худодан,— деди. Иккови жим қолди.

— Дронушка, Алпатич қаёққадир кетиб қолибди.

Кимдан маслаҳат сўрашни билмайсан киши. Менга кетишнинг иложи йўқ деб айтишиди, шу гап ростми?

— Нега иложи йўқ экан, бекам, кетса бўлаверади,— деди Дрон.

— Йўллар хавфли, душман яқин келиб қолган эмиш. Азизим, нима қилишимни ҳам билмайман, нима дейишини ҳам билмайман. Ўзим якка-ёлғиз қолдим. Ё шу бугун кечаси, ё эрта эрталаб жўнамоқчиман.— Дрон индамади. У княжна Марьяга ер остидан қараб:

— От-улов йўқ. Мен Яков Алпатичга ҳам айтган эдим,— деди.

— Нега йўқ бўлар экан? — деди княжна Марья.

— Худо урса шунаقا бўлар экан,— деди Дрон.— Отларнинг баъзиларини солдатлар олиб кетишиди, баъзилари ҳаром ўлди. Йил ўзи оғир келди. Отлар у ёқда турсин, одамларнинг ўзи очликдан ўладиган бўлиб ётибди! Уч кундан бери одамлар туз тотигани йўқ, ҳамма хонавайрон бўлди.

Княжна Марья унинг сўзларини диққат-ла тинглади.

— Дехқонларни талаб кетишибдими? Фалла қолмабдими? — деди княжна.

— От-улов у ёқда турсин,— деди Дрон,— одамларнинг ўзи очликдан ўляпти.

— Нега шу чоққача менга индамадинг, Дронушка? Наҳотки ёрдам қилишга қурбимиз етмаса? Мен қўлимдан келганча ёрдам кўрсатишга тайёрман,— деди княжна Марья. Қалби шундай зўр мусибат билан тўлган бир вақтда бой ва камбағал одамлар бўлиши, бойларнинг камбағалларга ёрдам бера олмаслиги княжнанинг ақлига сигмас эди. Княжна Марьянинг қулогига хўжайнинларнинг ғалласи бўлади, улар шу ғаллани дехқонларга бўлиб беришади деган бир гап чалинган эди. У яна шуни

ҳам билардики, дәхқонларнинг бошига оғир кун тушса отаси ҳам, акаси ҳам ўз ёрдамини дариф тутмас эди; у фақат дәхқонларга бўлиб бермоқчи бўлган шу ғаллани тақсимлаш масаласида бирон хато қилиб қўйишдан қўрқар эди холос. Княжна Марья одамларга ғамхўрлик қилиш учун баҳона топилганидан хурсанд ва шундай ғамхўрлик туфайли отасининг ғамини унутганидан виждени азобланмас эди. Княжна Дронушкадан дәхқонларнинг эҳтиёжини, хўжайинларнинг Богучаровода қанча ғалласи борлигини батафсил сўради.

— Ахир, бу ерда бизнинг ғалламиз, акамга тегишли ғалла бўлса керак-ку? — деб сўради княжна Марья.

— Хўжайиннинг ғалласи шундайлигича турибди,— деди Дрон ғурур билан,— бизнинг князъ сотгин деб бўйруқ бергани йўқ.

— Ўша ғаллани дәхқонларга бўлиб бер. Қанча керак бўлса, ҳаммасини бер: акамнинг номидан сенга ижозат бераман,— деди княжна Марья.

Дрон индамай чуқур хўрсинди.

— Ўшал ғалла етадиган бўлса, бўлиб бер, ҳаммасини бўлиб бер. Мен акам номидан буюраман, уларга айт: нимамиз бўлса баҳам кўрамиз. Улардан аядиган нарсамиз йўқ. Худди шундай дегин.

— Онахон, худо ҳақи, мени ишдан бўшатинг, айтинг, калитларни мендан олишсин,— деди Дрон,— йигирма уч йил хизмат қилиб, сизларга ёмонликни рано кўрган одам эмасман, худо ҳақи, энди бўшатинг.

Княжна унинг нима деяётганига, қанақа вазифадан бўшатилишини сўраётганига тушунмай қолди. Княжна Марья унинг садоқатига ҳеч қачон шубҳа қилмаганини, унга ҳам, дәхқонларга ҳам қўлидан келгунча ёрдам беришга тайёр эканлигини айтди.

XI

Бу воқеадан сўнг бир соат ўтар-ўтмас хизматкор қиз Дуняша княжна олдига келди-да, Дрон келганини, княжнанинг амрига биноан дәхқонларнинг бари омборхона олдига йиғилиб, уни кутиб турганини айтди.

— Ие, мен ҳеч кимни чақирганим йўқ эди-ку,— деди княжна Марья,— мен фақат Дронушкага ғаллани дәхқонларга бўлиб бер деган эдим холос.

— Онахоним княжна, худо ҳақи, айтинг, уларни тар-

қатиб юборишин, ўзингиз ҳам чиқа кўрманг. Ҳаммаси ёлғон,— деди Дуняша,— Яков Алпатич келса, жўнаб кетамиз... Сиз рухсат берманг...

— Нимаси ёлғон? — деб сўради княжна таажжубланиб.

— Мен биламан ахир, худо ҳақи, сўзларимга қулоқ солинг. Мана, момодан сўранг бўлмаса. Улар сизнинг амрингизга бўйсунмас эмиш, қишлоқдан кетмас эмиш.

— Сен тушумасдан гапирияпсан. Мен кетинг деб ҳеч қачон буйруқ берганим йўқ,— деди княжна Марья.— Дронушкани чақир.

Дрон келиб Дуняшанинг сўзларини тасдиқлади. Ростдан ҳам деҳқонлар княжнанинг буйруғига мувофиқ йифилишиби.

— Мен уларни чақирганим йўқ,— дейди княжна Марья,— мен айтган сўзларни балким сен уларга иотўғри етказгандирсан. Мен фақат галлани уларга бўлиб бер, деб амр қилдим холос.

Дрон индамади ва чуқур хўрсинди.

— Кетсин десангиз кетаверишади,— деди у.

— Қўй, ўзим чиқаман,— деди княжна.

Дуняша билан момо йўлдан урса ҳам княжна уларга қулоқ солмай зинапояга чиқди. Дронушка, Дуняша, момо ва Михаил Иванович унинг кетидан боришли.

«Булар шу ердан жилмасин деб жўрттага бизга галла бўлиб беряпти, аммо ўзи бизни француздарга ташлаб кетиб қолади, деб ўйлашса керак,—деди княжна ичиди.— Лекин мен буларга Москва яқинидаги қўрага борсаларинг, бир ойлик озиқ-овқатларингни бераман, деб вайда қиласман; аминманки, менинг ўрнимда Andre бўлса ҳам бундан ортиқроқ қиласми»,— деб ўйлади княжна шом қоронғисида омборхона олдидаги ўтлоққа йифилган оломон томон бораркан.

Оломон қўзғалиб бир жойга тўпланди, одамлар дарҳол бошларидан шляпаларини олишиди. Княжна Марья бошини қўйи солиб ёғи билан этагига ўрала-ўрала деҳқонлар солдига кетди. Ёш-қари, бир-бирига ўхшамайдиган шунча кўп кўзлар унга тикилган, шунча хилма-хил юзлар унга томон бурилган эдики, княжна Марья биронтасини кўролмади ва тўсатдан ҳаммаси билан гаплашиш зарурлигини сезиб, нима қилишини билмай қолди. Бироқ мен отам ва акамнинг вакили бўламан-ку, деган фикр унга далда берди ва у дадил сўз бошлади.

— Сизларнинг келганларингга кўпдан-кўп хуфсаидман,— деди княжна Марья юраги шиддат билан ураётганини сезаркан, ерга қараб.— Уруш сизларни ҳароб қилганини Дрондан эшитдим. Бу ҳаммамизнинг боши мизга келган бир балодир, мен қўлимдан келганича сизларга ёрдам қилишга тайёрман. Менинг ўзим ҳам кетяпман, чунки бу ерда қолицҳатарли бўлиб қолди... чунки... душман яқин... чунки... Мен бор-йўғимни сизларга бермоқчиман, дўстларим, ҳаммасини олинглар, бор галлани олинглар, сизлар муҳтоҷ бўлмасаларинг бас. Бирор шу ерда қолсинглар деб сизларга фалла беряпти, деб айтган бўлса, бу ёлғон. Бильакс, мен қўч-кўронларингни олиб, Москва яқинидаги мулкимизга кўчиб боришларингни сўрайман, у ерда нима эҳтиёжларинг бўлса, ҳаммасини қондиришга ваъда бераман. Сизларга уй-жой ҳам, фалла ҳам беришади.— Княжна Марья тўхтади. Оломон фақат хўрсинарди холос.

— Мен бу ишни ўз номимдан эмас,— деди княжна Марья,— сизларга яхши хўжайин бўлиб келган марҳум отам номидан, князъ Андрей номидан қиляпман.

Княжна яна сўздан тўхтади, ҳеч ким «миқ» этмади.

— Бу кулфат бутун эл бошига келган, бунинг дардини ҳаммамиз баравар тортамиз. Бутун давлатим сизларники,— деди княжна қаршисида турган одамларни кўздан кечирапкан.

Ҳамма кўзлар бир ифода билан унга қарап, бироқ княжна бу ифодадан ҳеч қандай маъно англай олмас эди. Бу мароқми, садоқат ё миннатдорлик ифодасимиidi, ёки қўрқув ва эътимодсизлик ифодасимиidi, билиб бўлмасди. Лекин ҳамманинг юзидағи ифода бир хил эди.

— Сизнинг марҳаматингиздан кўпдан-кўп миннатдормиз, лекин хўжайнингларнинг фалласи ўзларига насиб қилсан,— деди орқароқда турган бир деҳқон.

— Нега олишни истамайсизлар? — деди княжна Марья.

Ҳеч кимдан садо чиқмади ва княжна Марья оломонга қаради, кўзига кўзи тушган кишилар шу он бошини ҳуйи солди.

— Нега олмаймиз дейсизлар? — деб сўради яна княжна. Ҳеч ким «чурқ» этмади.

Бу жимлик княжна Марьяга жуда оғир туюлди; у биронтасининг кўзига қараашга уринди.

— Нега индамайсиз? — деди княжна қаршисида ҳасага таяниб турган чолга юзланиб.— Агар яна бирон

нарса керак бўлса айтинг, мен сизларниңг ҳоҳишиларинг-
ни бажо келтиришга тайёрман,— деди княжна қўзи чол-
нинг¹ қўзига тушганда, бироқ чол, худди бундан жаҳли
чиққандай бошини бутунлай эгиб:

— Нимасига кўнайлик, бизга ғалла керак эмас,—
деди.

Хар томондан:

— Нега энди биз бор-йўғимизни ташлаб кетар экан-
миз? Буниси бизга тўғри келмайди. Бунга рози бўлол-
маймиз. Бунга кўнолмаймиз. Сенга жуда-жуда ачинамиз,
лекин ўзинг кетавер...— деган товушлар чиқди ва яна
ҳамманинг юзида бир хил ифода пайдо бўлди, лекин бу
мароқ миннатдорлик ифодаси эмас, балки ғазаб ва қатъ-
ият ифодаси эди.

Княжна Марья ҳазин жилмайиб деди:

— Менинг сўзимга тушунмадиларинг шекилли. Нега
кўчиб боришини истамайсизлар? Бошпана берсам, овқат-
ларингни берсам. Бу ерда қолсаларинг, душман ҳамма
нарсангизни талон-торож қилиб кетади-ку...

Бироқ княжнанинг овозини бошқа овозлар босиб
кетди.

— Бормаймиз дедик, бормаймиз, талон-торож қилса
қиласверсин! Ғаллангни ҳам олмаймиз, бизга кераги
йўқ!

Княжна Марья яна қаршисида турган кишилардан
биrontасининг қўзига қарашга уринди, аммо ҳеч ким
унга қарамас, афтидан, ҳамма кўзини унинг кўзидан
олиб қочар эди. Княжна таажжубланиб ноқулай бир аҳ-
волда қолди.

Оломон орасидан:

— Уддабуронлигига қаранг-а, бунинг кетидан бориб
ўзимизни ўзимиз бандга солар эканмиз! Хонавайрон бў-
либ, бўйнимизга бўйинтуруқ кияр эканмиз. Усталигига
қаранг-а. Сизларга ғалла бераман эмиш! — деган то-
вшулар эшитилди.

Княжна Марья бошини қути солиб, даврадан чиқди-
да, уйга йўл олди. Жўнаб кетиш учун эртага от-улов
ҳозирлаш ҳақида Дронга яна бир карра буйруқ бериб,
ўз бўлмасига кирди ва ўй-хаёлларига берилди.

XII

Княжна Марья шу куни кечаси ўз бўлмасида, очиқ
дераза олдида ўтириб, дехқонларнинг қишлоқ томондан

келаётган товушига қулоқ солди-ю, лекин улар ҳақида ўйламади. Княжна шуни билар эдик, дәхқонлар ҳақида минг ўйлагани билан уларнинг ичидагини барибир биломайди. У фақат бир нарса ҳақида — мана бу ташвишлар билан овора бўлиб эсидан чиқаёзган ва худди ҳозир ўтмишдай бўлиб қолган мусибати ҳақидагина ўйлай олар эди. У энди отасини эслашга, йиғлашга ва ибодат қилишга қодир эди. Кун ботиши билан шамол тинди. Тун сокин ва салқин эди. Соат ўн бирдан ошганда қишлоқ томондан келаётган товушлар тинди, хўroz қичқириди, липа дараҳти орқасидан тўлин ой мўралади, ҳамма ёқни салқин оппоқ туман-шабнам қоплади, атрофга жимлик чўки.

Шу яқин орада содир бўлиб, ҳозир ўтмишга айланган воқеалар манзараси — отасининг хасталиги, унинг сўнгги дақиқалари бирин-кетин тасавурида жонланди. Княжна ҳазин бир курсандлик билан ўша пайтларни кўз олдига келтирди, лекин отасининг сўнгги дақиқаларини — жон бериш дақиқаларини даҳшат билан хәлидан қувди, чунки бу сокин ва сирли тунда унинг сўнгги дақиқаларини кўз олдига келтиришдан ожиз эди. Бу манзаралар унинг тасавурида шу қадар равшан, шу қадар батафсил гавдаландики, назарида гоҳ шу бугун бўлган, гоҳ бўлиб ўтган, гоҳ келажакда бўладиган ҳодисадай туюлди.

Баъзан унинг кўз олдида отаси ўсал бўлиб қолган дамлар гавдаланарди: мана, уни иккала қўлтиғидан олиб, Лисие Гори боғидан зўрга судраб келадилар, у тили тутилиб, алланималар деб ғудуранади, оппоқ қошлари пир-пир учади, безовталаниб, қўрқа-писа қизига термилуб қарайди.

«Ўшанда ҳам жон бериш олдида менга айтган ўша сўзларни айтмоқчи бўлган эди,— деди ичиди княжна. Отам менга айтган сўзларини доим ўйлаб юрар экан». Бир фалокат юз беришини сезиб княжна Марья отасининг хоҳишига қарши Лисие Гора қолган (ўша куннинг эртасига ёк кекса князъ ўсал бўлган эди), ўша оқшомнинг бутун тафсилоти билан эслади. Княжна Марья ўша кеча ухлай олмасдан, оёқ учиди юриб, пастга тушган, шу кеча отаси ётган гулхона эшиги олдига бориб, унинг товушига қулоқ солган эди, ўшанда отаси изтироб чекиб, толиқкан товуш-ла нима тўғридадир Тихон билан гаплашганди. Отаси гаплашгиси келиб турганга ўхшар эди. «Нега отам мени чақирмади экан? Нега Тихон ўрнида ме-

нинг ўша ерда бўлишимга рухсат этмади? — деб ўйдаган эди княжна Марья ўшанда. Ҳозир ҳам шуни ўйларди.— Отам юрагида қолган гапларини энди ҳеч қачон, ҳеч кимга айта олмайди. Дилядаги розини айтиб бера оладиган дақиқа энди на уцга мұяссар бўлди, на менга.. Ўшанда Тихон ўриида мен қулоқ солсам гапларига тушунар эдим. Нега ўшанда ўзим олдига кирмадим-а? — деб ўйлади княжна Марья,— балким ўлими олдидা айтган гапларни ўшанда айтар эди. Ўшанда Тихон билан гаплашиб ўтириб, икки марта мени сўраган эди. У мени кўргиси келган эди, аммо мен эшик орқасида турсам ҳам кирмадим. Тихон билан сўзлашиш отам учун оғир, кўнгилсиз эди, чунки Тихон отамнинг гапига тушунмас эди. Отам Лизанинг вафот қилганини унубиб, Тихон билан унинг ҳақида гапиргани эсимда турибди, Тихон Лизанинг ўлганини эслатганда, отам «аҳмоқ» деб ўшқириб берган эди. Отамнинг аҳволи оғир эди, мен эшик орқасида туриб, оҳ-воҳ қилиб каравотга чўзилганини ва «ё тангрим!» деб бақирганини эшитган эдим. Нега ўшанда кира қолмадим? Олдига кирсам мени бирон нима қиласмиди? Мен нимамни йўқотар эдим? Балки ўшанда айтмоқчи бўлган гапларини айтар, юраги таскин топар эди. Княжна Марья отаси ўладиган куни эрталаб, айтган ўша ширин сўзни баланд товуш билан айтди. Княжна «жон-гинам!» деб такрорлadi ва юрагини бўшатиш учун ҳўнграб йиғлади. У отасининг юзини, эсини таниганидан бери билган, ҳамиша узоқдан кўриб юрган юзини эмас, энгашиб нима деяётганини сўнгги дафъя эшитмоқчи бўлиб, қулоғини оғзига тутган чоғда илк дафъя, барча икир-чикир ва ажинлари билан яқиндан кўрган ўша заиф ва ҳуррак юзини кўз олдига келтирди.

— Жонгинам,— деди яна княжна Марья.

«Шу сўзни айтганда нимани ўйладикни? Ҳозир нимани ўйлаяптикин?» — деган саволга жавобан тўсатдан княжна Марьянинг кўзига тобутда жағи боғланган ҳолда ётган отасининг юзидағи ифода кўриниб кетди. Отасининг юзига лабини тегизиб, бу отаси эмас, алланечук сирли, кишини чўчитадиган бир нарса эканлигига қаноат ҳосил қилганидан кейин, уни қандай даҳшат босган бўлса, ҳозир айнан ўшандай даҳшат босди. Княжна бошқа нарса ҳақида ўйламоқчи, ибодат қилмоқчи бўлди, бироқ ибодат қилолмади. У шаҳло кўзларини катта-катта очиб, ойнинг нури ва сояга қааркан, ҳар он отасининг жонсиз юзини кўришга маҳтал бўлар, уйнинг ичкари ҳам ташқарисида

ҳукмрон бўлган сукунат унинг бутун борлигини исканжага олгандай бўларди.

Княжна аввал:

— Дуняша! — деб шивирлади, кейин даҳшатли бир товуш билан: «Дуняша!» деб бақирди-ю, қоронғи уйдан югуриб чиқди, хизматкор қизлар турадиган уйга томон чопди, унинг товушини эшитган момо ва қизлар ҳам югуриб княжна томон келмоқда эди.

XIII

Августнинг 17 сида Ростов билан Ильин иккаласи ҳозиргина асирикдан озод бўлиб келган Лаврушка ва бир нафар чопар гусар билан биргаликда отланиб, ўз қароргоҳларидан, Богучароводан ўн беш чақирим наридаги Анково қишлоғидан сайд-томошага чиқиши. Улар ҳам Ильиннинг яқинда сотиб олган отини сийаб кўрмоқчи, ҳам қишлоқлардан ем-хашак қидирмоқчи эди.

Сўнгги уч кун ичида Богучарово икки душман армияси орасида қолган бўлиб, бу ерга рус армиясининг аръергард қисми қандай осонликча кира олса, француз авангард қисми ҳам шундай осонликча кира олиши мумкин эди, шунинг учун ҳам Ростов, ғамхўр эскадрон командири сифатида, Богучаровода қолган озиқ-овқатни французлар келмай туриб қўлга киргизмоқчи эди.

Ростов билан Ильиннинг кайфи жуда чоғ эди. Улар Богучаровода, князнинг қўрасида қароллар ва чиройли қизлар кўп бўлса керак деган хаёлда суюниб бораракан, тоҳ Наполеон ҳақида Лаврушкага саволлар бериб, унинг гапларидан завқланиб кулар, тоҳ Ильиннинг отини синамоқчи бўлиб, бир-бирларидан ўзиб кетар эдилар.

Ростов ҳозир борилаётган қишлоқ синглисига унашилган ўша Болконскийнинг мулки эканлигини билмаган ва хаёлига ҳам келтирмаган эди..

Ростов билан Ильин сўнгги дафъа, қишлоққа кираверишда пойга қилишиди, Ростов Ильиндан ўтиб кетиб, Богучаровога ҳаммадан олдин кирди.

— Мендан ўзиб кетдинг-а,— деди бўриқсан Ильин.

Ростов терга пишган Доң зотли отини силаркан:

— Ҳа, ҳали ўтлоқда ҳам сендан ўзиб кетувдим, бу ерда ҳам,— деди.

— Тўрам, мен француз отимда сиздан ўзиб кетардиму, лекин истиҳола қилдим-да,— деди орқароқда ке-

лаётган Лаврушка (француз оти деб ўзининг аравага кўшиладиган қирчангисини айтаётган эди).

Улар отларини битта-битта юргизиб, омборхона олдига келишди, бу ерда дэҳқонлар йиғилишиб турган эди.

Дэҳқонларнинг баъзилари шапкасини олди, баъзи-си шапкаларини олмасдан, буларга қараб қолди. Новчадан келган, юзини ажин босган, соқоли сийрак иккита кекса дэҳқон қовоқхонадан чиқди, гандираклаб қовушмаган бир ашулани айтаркан, тиржайиб офицерлар олдига кёлди.

— Яшанглар! — деди Ростов кулиб.— Ем-хашақ топиладими?

— Бир-бирига жуда ўхшайди-я,— деди Ильин.

— Вақти... м... из чоғ...— деди бири қувноқ табассумла ашула қилиб.

Бир дэҳқон оломон орасидан чиқиб Ростов олдинга келди.

— Сиз ким бўласиз? — деб сўради.

— Француз,— деди Ильин кулиб. — Мана бу Наполеоннинг ўзи,— деди Лаврушкага ишора қилиб.

— Демак, руслар экансиз-да? — деб сўради яна ўша дэҳқон.

— Сизлар бу ерда кўпчиликмисизлар? — деб сўради бошқа бир дэҳқон буларга яқинроқ келиб.

— Кўп, жуда кўпмиз,— деди Ростов,— нега бу ерда тўпланиб турибсизлар? — деди у яна.— Байрамми, нима бало?

— Чоллар йиғилишиб юртнинг гапини гаплашиб ўтиришибди,— деди бир дэҳқон Ростовнинг олдидан нари кетиб.

Шу чоқ князнинг қўраси томондан икки аёл билан оқ шляпа кийган бир эркакнинг қораси кўринди, улар офицерларга томон келмоқда эди.

Ильин югуриб келаётган Дуняшани кўргач:

— Пушти кўйлак кийгани меники, унга тегмайсан,— деди.

— Икковимизга ҳам бўлар! — деди Лаврушка Ильинга кўз қисиб.

— Нима хизмат, нозанин? — деди Ильин кулимсираб.

— Княжна сўрайтилар: сизлар қайси полкдан бўласиз ва фамилияларинг нима?

— Бу киши эскадрон командири граф Ростов бўладилар. Мен эсам содиқ қулингиз...

Маст дэҳқон киз билан гаплашаётган Ильинга қаро:

— Суҳ-бат-лаш... — деб ашула қилди.

Дуняшадаң сўнг узоқдан шляпасини ечган Алпатич этиб келди.

— Безовта қилганим учун зоти олийларидан узр сўрайман,— деди у эҳтиром билан, лекин шу билан бирга офицер ёш бўлгани учун назар-писанд қилмай, қўлини қўлтиғидан олмади.— Менинг бекам, шу ойнинг ўн бешида вафот этган генерал аншеф князь Николай Андреич Болконскийнинг қизлари бу шахсларнинг,— у дэҳқонларга ишорат қилди, — кўрнамаклиги туфайли оғир бир ахволга тушиб қолдилар, ўша киши сизларни ўз хузурларига таклиф қилияптилар... Агар бемалол бўлса,— деди Алпатич ҳазин табассум билан,— сал нарирокқа борайлик, буларнинг олдида ноқулайроқ...— Алпатич сўнадай атрофида айланаётган икки дэҳқонга ишора қилди.

— Э, Алпатич! Э, Яков Алпатич! Чакки қилибмиз!.. Худо ҳақи кечир. Билмабмиз! А! — деди икки дэҳқон хушчақчақ кулиб.

Ростов маст дэҳқонларга қараб табассум қилди.

Яков Алпатич, бир қўли қўйнида, ўзини сипо тутишга ҳаракаг қилиб, иккинчи қўли билан чолларга ишора қилди:

— Балким уларни томоша қилиб, зоти олийлари овнаётгандирлар? — деб сўради.

— Йў-ғе, бунинг нимаси томоша,— деб Ростов отининг бошини бурди,— ўзи нима гап?

— Зоти олийларига шу нарсани маълум қилмоқчиликни, бу авом ҳалқ бекамни кетгани қўймасдан, аравага қўшилган отларни чиқариб олмоқчи бўляпти, ҳамма нарса таҳт бўлса ҳам эрталабдан бери бекам кетолмаяптилар.

— Бўлмаган гап-э! — деб қичқириб юборди Ростов.

— Маълум бўлсинки, мен ҳақ гапни айтмоқдаман! — деди такроран Алпатич.

Ростов отдан тушдн ва жиловни чопарга тутқазиб, Алпатич билан бирга қўра томон бораркан, ундан вазиятни батафсил сўради. Ростдан ҳам кеча княжнанинг дэҳқонларга ғалла таклиф қилгани, Дрон билан суҳбатлашиб, дэҳқонлар йигинида гапиргандан кейин ахвол шу қадар оғирлашибди, Дрон калитларни ташлаб, дэҳқонларга қўшилибди. Алпатич чақирса келмабди, княжна эрталаб араваларни қўшинглар деб буюрса, дэҳ-

қонлар бир тұда бўлиб, омборхона олдига йиғилишибиди-
да, бориб княжнага айт, уни қишлоқдан чиқармаймиз;
ҳеч ким ҳеч қаёққа чиқмасин деган буйруқ бор, биз ҳозир
отларни чиқариб оламиз, дейишибди. Аллатич оломон
олдига чиқиб уларни инсофга чақирибди, бироқ унга
(ҳаммадаң кўра Карп кўпроқ гапирибди. Дрон эса оломон
орасида биқиниб турибди) княжнани Богучаровдан чи-
қармаймиз, чунки бу ҳақда буйруқ бор: княжна шу ерда
қолаверсинг, илгаригидай хизматини адо этиб, амридан
чиқмаймиз, дейишибди.

Ростов билан Ильин от қўйиб келаётганда княжна Марья, Аллатич, момо ва оқсоchlарнинг гапига қулоқ солмасдан, жўнашга отланиб, юкларини аравага ортираётган эди, бироқ аравакашлар от чоптириб келаётган суворийларни кўргач, буларни француз гумон қилиб қочиб кетишди, ҳовлидаги хотин-халаж йиғи-сиғи кўтаришди.

Ростов даҳлиздан ўтаётган маҳалда:

— Бўтагинам! Сени худонинг ўзи етказди,— деган ёқимли товушлар эшитилди.

Ростовни бошлаб киргандарида княжна Марья ўзини йўқотиб, дармони қуриган ҳолда залда ўтирган эди. Княжна бу одам қимлигини ҳам, нима учун келганини ҳам, ўзининг аҳволи нима бўлишини ҳам билмас эди. Аммо Ростовнинг русларга хос чеҳрасини, оёқ босишини, биринчи айтган сўзини эшигчач, уни ўз доирасига мансуб одам эканлигини англади-да, чақнаб турган шаҳло кўзларини унга тикиб, ҳаяжондан титраётган товуш билан сўз бошлади. Бу учрашув шу он Ростовга романларда бўладиган ҳодисаларни эслатди. «Fam-ғуссадан эзилган, исёнкор авом ҳалқ орасида якка-ёлғиз қолган муштипар қиз! Фалати бир қисмат мени бу ерга бошлаб келди! — деб ўйларди Ростов княжнага қараб, сўзларига қулоқ соларкан.— Бу қизнинг чеҳрасидаги маъсумлик, олижанобликни кўринг-а!» — деди ўзича тортиниб гапираётган княжнанинг сўзларига қулоқ бериб.

— Бу ҳодисалар отам дағн этилган куннинг эртасига юз берди,— деганида княжнанинг товуши титраб кетди. У дарҳол юзини ўғирди ва худди менинг раҳмимни келтириш учун шу сўзларни айтяпти, деб ўйламаслиги учун кўрқа-писа, савол назари-ла унга қаради. Ростовнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Княжна буни сеаниб, ўтдай чақнаётган кўзлари билан ташаккур билдираётгандай

Ростовға қаради, унинг бундай нигоҳи хунуклигини унуттириб юборарди.

— Княжна, тасодифан бу ерга келиб, сиз билан учрашиб қолганимдан на қадар хурсанд бўлганимни сўз билан ифодалашга ожизман, мен сизнинг хизматингизга ҳозирман,— деди Ростов ўрнидан қўзғалиб.— Марҳамат қилиб, йўлга чиқаверинг, агар кузатиб қўйгани менга рухсат этсангиз, ҳеч ким сизга дахл қиломайди, бунинг учун мен бошим билан жавоб бераман,— деди ва шоҳ авлодига мансуб бўлган хонимларга қандай таъзим қилинса, княжнага ҳам шундай таъзим қилиб, эшикка томон юрди.

Ростов кўрсатаётган бу ҳурмат билан гўё: «Сиз билан учрашиш менга катта баҳт бўлса ҳам баҳтсизлигингиздан фойдаланиб, сизга яқин бўлишни ўзимга эп кўрмайман» демоқчи эди.

Княжна Марья бу иззат-ҳурматнинг маъносини англаб бунга юксак баҳо берди.

— Мен сиздан жуда-жуда миннатдорман,— деди унга княжна француздчалаб,— лекин мен аминманки, булар бир англашилмовчилик натижасидир ва ҳеч ким гуноҳкор эмас,— княжна йиғлаб юбориб,— кечиринг, мени,— деди.

Ростов қошларини чимириб, яна бир марта таъзим қилди-да, уйдан чиқди.

XIV

— Қалай, созми? Лекин менини, пушти кўйлак кийгани оғатижон, оти Дуняша...— бироқ Ростовнинг авзоини кўриб Ильиннинг дами ичига тушди. Бу сўзлар қаҳрамони ва командирининг кайфиятига мос келмаганини пайқади.

Ростов Ильинга хўмрайиб қараб қўйди-да, унинг сўзларига жавоб бермасдан, тез-тез юриб қишлоққа қараб кетди.

— Мен бу қароқчиларнинг адабини бераман, кўрсатиб қўяман! — деди ўзича Ростов.

Алпатич югурмасликка ҳаракат қилиб, тез-тез қадам ташлаб, лўқиллаганича Ростовга етиб олди-да:

— Жаноблари қандай қарорга келдилар? — деб сўради.

Ростов тўхтади ва қўлинни мушт қилиб тўсатдан Алпатичга ўдагайлади:

— Қандай қарор? Қароринг нимаси? Сассиқ чол! — деб бақирди Ростов.— Сен бу ерда нима қилиб юрувдинг? А? Деҳқонлар исён кўтарибди-ю, сен бўлсанг оғзингни очиб қараб ўтирибсан! Сен ўзинг хоинсан! Мен сенларни яхши биламан, ҳаммангнинг терингга сомон тиқиб қўяман ҳали!..— Ростов худди газабини бекорга тўкиб адо қилиб қўйишдан қўрққандай Алпатични ташлаб, тез-тез қадам ташлаганича олға караб кетди. Таҳқирланган Алпатич ўзини зўрга босиб, Ростовнинг кетидан йўргалаб бораркан, ўз мулоҳазаларини айтди: «Менинг фикримча, — деди Алпатич, — ҳозир деҳқонларни йўлга солиб бўлмайди, ҳарбий ёрдамсиз уларга қарши чора кўриш маъқул эмас, яхшиси, ҳарбий қисмга одам юбориб, улар етиб келгунча сабр қилиб турайлик».

Ҳайвоний ғазабдан нафаси тиқилган Ростов заҳрини тўккиси келиб:

— Ҳарбий кучни мен уларга кўрсатиб қўяман... Қарши чиқиш нима эканлигини мен уларга кўрсатаман! — деди палапартиш. Николай нима қилмоқчи эканлигини ўзи ҳам билмасдан, шуурсиз, кескин ҳаракат билан тез-тез одим отиб, оломонга юрди. Ростов оломонга яқинлашган сари унинг ўринисиз бу хатти-ҳаракати яхши натижа беришга Алпатич қаноат ҳосил қилди. Унинг кескин ҳаракат билан тез-тез қадам қўйиши ва важоҳатини кўрган деҳқонлар ҳам айнан шуни сезмоқда эди.

Гусарлар қишлоққа келганидан ва Ростов княжна ҳузурига кириб кетганидан кейин деҳқонлар довдира бқолиши, уларнинг орасига нифоқ тушди. Деҳқонларнинг баъзиси бу келган кишилар руслар, княжнани қишлоқдан чиқармаганимизга қаҳри келса эҳтимол, деб хавотирга тушди. Дрон ҳам шу фикрда эди, бироқ бу фикрини айтганида Карп ҳам, бошқа деҳқонлар ҳам собиқ оқсоқолга ёпишиб кетди.

— Сен неча йилдан бери халқнинг қонини сўриб келдинг! — деб ўшиқирди Карп.— Сенга барибир! Сен кўмиб қўйған хумчаларни қазиб олиб кетаверасан-да, бизнинг хонумонимиз барбод бўлиши билан сенинг неча пуллик ишинг бор?

— Тартибсизлик бўлмасин, ҳеч ким ўз уйидан чиқмасин, бирон нарса жойидан жилдирилмасин дейилганми, тамом,— деб бақирди яна бир деҳқон.

Жиккак бир чол Дронга ёпишиб:

— Навбат сенинг ўғлингга келганда сен эркатоӣ-

ингни аядинг,— деб жавраб кетди,— лекин менинг Ванькамни солдатликка олдирдинг! Сенинг дастингдан ўлиб қутуламиз!

— Ўлиб қутуламиз!

— Мен ҳамма вақт ҳалойиқни деб келган одамман! — деди Дрон.

— Ҳалойиқни деб келган эмиш! Шунинг учун қорин соглан экансан-да!

Иккала новча деҳқон оғзига келганийи қайтармасди. Ростов Ильин, Лаврушка ва Алпатич билан бирга оломонга яқинлашиши биланоқ Карп бармоқларини белбогига тиқиб, хиёл кулимсираганича олдинга чиқди. Дрон, аксинча, ўзини орқага олди, оломон гуж бўлди.

— Қани! Оқсоқолларинг ким! — деб қичқирди Ростов тез-тез қадам қўйиб, ҳалойиқга яқинлашаркан.

— Оқсоқолми? Нима қиласиз уни? — сўради Карп.

Бироқ Карп сўзини тугатмасдан бошидаги шапкаси учиб, қалтак зарбидан боши бир томонга қийшайиб кетди.

— Ечинглар шапкаларингни, хоинлар! — деб қичқирди Ростов ўдағайлаб.— Оқсоқол қани дейман? — деди бақириб Ростов.

Оломон орасидан:

— Оқсоқол қани, оқсоқолни сўрашяпти... Дрон Захарович, қанисиз, сизни сўрашяпти,— деган мулойим товушлар эшитилди, ҳамма бошидан шапкасини ола бошлиди.

— Исён қилишга ҳаддимиз сиғмайди, биз тартиб сақламоқчи бўлиб турибмиз,— деди Карп; шу он орқа томондан бир неча овоз тўсатдан:

— Чоллар шу қарорга келишди, сиздағанги бошлиқлар бўлса...

Ростов Карпнинг ёқасидан ушлаб, ўзгарган товуш билан палапартиш:

— Тилларинг чиқиб қолдими? Исён кўтармоқчими-сизлар, қароқчилар! Хиёнаткорлар! — деб бақириди ва Лаврушка билан Алпатичдан бўлак ҳеч ким бўлмаса ҳам,— бунинг қўлини боғланглар, қўлини боғланглар!— деб қичқирди.

Лаврушка югуриб борди-да, Карпнинг қўлини орқасига қайирди.

— Тепаликнинг нарёғидаги одамларимизни чақирайми? — деди у баланд товуш билан.

Алпатич деҳқонларга қараб, Карпнинг қўлини боғ-

ланглар, деб икки кишининг отини айтиб чақирди. Икки дэхқон унинг амрига бўйсуниб, одамлар орасидан чиқди ва камарбандларини еча бошлашди.

— Оқсоқол қани? — деб ўшқирди Ростов.

Дрон ранги мурдадай оқарган, қош-қовоғи солинган ҳолда оломон орасидан чиқди.

— Оқсоқол сенмисан? Богла буни, Лаврушка! — деб қичқирди Ростов худди бу амри ҳам қаршиликка учрамайдигандай. Ростдан ҳам яна икки дэхқон келиб Дроннинг қўлини боғлай бошлади, Дроннинг ўзи худди ёрдам бераетгандай, камарини ечиб уларга берди.

— Менга қаранглар,— деди Ростов дэхқонларга ўғирилиб,— гап шу: ҳаммаларинг уй-уйларингга кетинглар, товушларинг ўчсин!

— Биз нима қилибмиз. Бирорни хафа қилган бўлмасак, фақат бефаҳмлик қилибмиз, холос. Аҳмоқлик қилибмиз... Ўзим ҳам айтувдим-а, бу тартиб-интизомдан ташқари эканини билувдим-а,— деб дэхқонлар бир-бирини мазаммат қила бошлади.

Аллатич яна ўз вазифасини адо этишга киришиб:

— Ана, айтмадимми, йигитлар, яхши қилмаяпсизлар демабмидим! — деди.

Дэхқонлар унга жавобан:

— Э, Яков Аллатич, бир номаъқулчилик қилдикда,— дейишиди ва ўша ондаёқ тарқалиб, уй-уйларига кетишиди.

Қўллари боғланган икки дэхқонни князнинг қўрасига олиб кетишиди. Икки маст дэхқон улар кетидан эргашди.

— Ана энди ҳолингни кўрамиз! — деди бири Карпга қараб.

— Хўжайниларга гап қайтариб бўлар эканми! Сен нима деб ўйлаган эдинг?

— Аҳмоқ-да! — деди бошқаси унинг сўзини тасдиқлаб,— қиپ-қизил аҳмоқ!

Икки соатдан кейин князь қўрасида от-улов таҳт бўлди. Дэхқонлар қўли қўлига тегмай, хўжайниларниг асбобанжомларини олиб чиқиб, араваларга орта бошлашди. Қазноққа қамаб қўйилган Дрон княжнанинг амри билан озод қилинди ва ҳовлида туриб дэхқонларга фармонбардорлик қилди.

Новча, кулиб турган кулча юзли бир дэхқон оқсоқ қўлидан бир қутичани оларкан, деди:

— Унақа қўймагин. Бу нарса пулга келган. Нега иргитиб юборасан! Арқоннинг тагига ҳам қўйма — қирилади. Мен падапартиш ишни ёқтирумайман. Бир ишни қилгандан кейин астойдил қилиш керак. Ҳа, баракалла, иш бундай бўлади, устига чиптами, хашакми ёпсанг, эсон-омон боради.

— Бу китобларга қаранг... — деди бири князъ Андрейнинг китоб жавонларини кўтариб чиқаркан. — Сен қўйиб юбор! Жуда оғир экан-э, йигитлар.

Новча, кулча юзли деҳқон китоблар устида турган луғатларга ишора қилди-да, маъноли кўз қисиб:

— Ҳа, ялло қилиб юрмасдан, ўтириб ёзишган-да! — деди.

Ростов сурлик қилиб княжна билан танишишни ўзига эп қўрмай, унинг олдига келмади ва княжнанинг йўлга чиқишини кутиб қишлоқда қолди. Княжна Марья қўрадан чиққандан сўнг Ростов отига минди-да, қўшиниларимиз тўхтаган ерга — Богучароводан ўн икки километр нарироққача кузатиб қўйди. У Янковода карвон сарой олдида эҳтиром-ла княжна билан хайр-маъзур қилди ва илк дафъа қўлидан ўпди.

Княжна Марья ўз халоскорига (Ростовнинг қилган ишига княжна халоскорлик деб баҳо берди) миннатдорлик баён қилаётганида Николай қизарив кетиб:

— Қўйинг, айб эмасми, ҳар бир полиция ходими ҳам шу ишни қилар эди. Фақат деҳқонлар билангира курашиш лозим бўлганда-ку, биз душманни бу қадар яқин келтириб қўймас эдик, — деди у нимадандир хижолат тортиб ва гапни бошқа ёқقا буришга уриниб. — Сиз билан танишмоқ шарафига ноил бўлганимдан беҳад шодман. Хайр, княжна, сизга сабр-бардош ва баҳт-саодат тилайман. Сиз билан осойишта шароитда учрашиш муюссар бўлишини орзу қилламан. Агар мени қизартирмоқчи бўлмасанги, ташаккур баён этманг.

Аммо княжна ўз миннатдорчилигини ортиқ сўз билан билдирамаган бўлса ҳам гул-гул очилиб кетган юз ифодаси билан билдириди. Ростовнинг, ташаккурга лойиқ иш қилганим йўқ, деганига княжна Марья сира ишонмас эди. Аксинча, княжна Марья амин эдики, Ростов бўлмаган такдирда, исёнкор деҳқонлар қўлида ҳам, французлар қўлида ҳам ҳалок бўлиб кетарди; у княжнани қугқа-раман деб ўзини мукаррар ва энг даҳшатли хавф-хатар

Кучоғига отди; яна шунга амин әдики, Ростов энг юксак ва олижаноб қалб әгаси бўлиб, княжнанинг вазиятини, унинг бошига тушган мусибатини жуда яхши англади. Княжна дарду ҳасратини айтиб, йиғлаган чогида Ростовнинг раҳмидил, иффатли қўзлари ёшга тўлгани княжна нинг хаёлидан нари кетмас эди.

Княжна Марья Ростов билан хайрлашиб ёлғиз қолганидан сўнг, тўсатдан қўзлари ёшга тўлди ва хаёлига бир неча дафъа келган ғалати бир савол — уни севиб қолдимми, деган савол миясига келди.

Москва йўлида княжна гарчи аҳволи тоғир ва кўнгилсиз бўлса ҳам бир неча мартаба калласини каретанинг ойнасидан чиқариб, нимагадир қувноқ ва маҳзун кулимсираб қараганини Дуняша пайқади.

«Хайр, уни севиб қолсан нима бўлибди?» — деб ўйлар эди княжна.

Княжна Марья, эҳтимол, мени ҳеч қачон севмайдиган бир кишини яхши кўриб қолдим, деб ўзидан-ўзи уялса ҳам, лекин буни ҳеч қачон ҳеч ким билмаслигини ўйлаб, ўзига тасалли берар, ҳеч кимга билинтирмасдан биринчи ва сўнггинчи дафъа севган одамимни ўлгунча қалбимда сақлаб юрсан гуноҳкор бўлмайман-ку, деб ўзига таскин берар эди.

Княжна баъзан Ростовнинг нигоҳини, кўрсатган ёрдамини, айтган сўзларини ўйларкан, назарида бахтга эришиш эҳтимолдан узоқ эмасдай кўринар эди.

«Қаердан ҳам ў шундай бир вақтда Богучаровога келиб қолди,— деди ўзича княжна Марья.— Нима бўлдию, унинг синглиси князъ Андрейни рад этди»,— княжна Марья буларнинг ҳаммаси тақдирни илоҳий деб билар эди.

Княжна Марья ҳам Ростовда яхши таассурот қолдирди. Княжнани эслаганда унинг кўнгли очилиб кетар ва Богучаровода юз берган воқеадан воқиф бўлган ёр-жўралари, ем-хашак қидириб бориб Россияядаги энг бадавлат қаллиқ билан танишиб келибсан-да, деб ҳазиллашса, Ростовнинг жаҳли чиқар эди. Шунинг учун ҳам жаҳли чиқардики, катта молу дунёга эга бўлган княжнадай маъсума ва ёқимтой қизга уйланиш иродасидан ташқари, бир неча мартаба ўзининг ҳам хаёлига келган эди. Николайнинг ўзига қолса княжна Марьядан яхшироқ қизни орзу қилмас эди, чунки агар у княжна Марьяга уйланса ҳам онаси — графинянинг орзуси ушаларди, ҳам отаси-

нинг иқтисодий аҳволи бирмунча яхшиланади, ҳамда княжна Марья баҳтли бўларди (Ростов унинг баҳтли бўлишини сезиб турар эди).

Унда Соня нима бўлади? Унга берган аҳду паймонлар нима бўлади? Княжна Болконскаяни гапириб ҳазиллашганларида Ростов мана шуларни ўйлаб аччиғланарди.

XV

Кутузов армия қўмондонлигини қабул қилгандан сўнг князь Андрейни эслади ва унга бош қароргоҳга етиб келинг, деб буйруқ юборди.

Князь Андрей Царево-Займишчига келган ўша куни, ўша соатда Кутузов биринчи дафъя армияни кўздан кечирмоқда эди. Князь Андрей қишлоқда, бошқўмондоннинг каретаси турган попнинг ҳовлиси рўпарасидаги уйга тушган эди, у аъло ҳазратни (Кутузовни ҳозир ҳамма шундай деб атар эди) кутиб, эшик олдидаги скамейкага ўтириди. Қишлоқнинг нариги томонидаги ялангликдан, тоҳ полк музикасининг садоси эшитилар, тоҳ янги бошқўмондонни «Ура!» деб муборакбод қилаётган сон-саноқсиз одамларнинг ҳайқириқлари қулоққа чалинарди. Шу ерда князь Андрейдан ўн қадам нарида, князнинг йўқлиги ва ҳавонинг яхшилигидан фойдаланиб, икки деншчик, бир чопар ва бир мулоғим турган эди. Соchlари қоп-қора, соқол-мўйлови ва бакенбарди ўсиб кетган кичкина бир гусар подполковниги дарвоза олдига келиб отини тўхтатди-да, князь Андрейга қараб, аъло ҳазрат шу ердами, қачон келаркинлар, деб сўради.

Князь Андрей унга, мен аъло ҳазратнинг қароргоҳларига мансуб бўлган шахслардан эмас, сизга ўхшаган одамман, деб жавоб берди. Гусар подполковниги қўмондоннинг ясанган деншчигига мурожаат қилди. Деншчик бошқўмондонларнинг деншчикларига хос манманлик билан гусар подполковнигини назар-писанд қилмай:

— Ҳа, сизга аъло ҳазрат керакми? Ҳозир келиб қолсалар эҳтимол! Нима ишлари бор эди? — деди.

Гусар подполковниги деншчикнинг муомаласига истеҳзо аралаш кулиб, отдан тушди, жиловни чопарга берди-да, хиёл таъзим қилиб, Болконскийнинг олдига келди. Князь Андрей скамейкадан жой берди. Подполковник ўтириди.

— Сиз ҳам бошқўмондонни кутиб ўтирибсизми? — деб гап бошлиди гусар подполковниги.— Худога шукур, у кишининг ҳузурларига кириш қийин эмас дейишади.

Бўлмаса бу колбасапазлар ҳолимизни ҳароб қиласди! Ермоловнинг немис бўла қолай дегани бежиз эмас! Энди руслар ҳам оғиз очиб гапирса бўлар деб ўйлайман! Худо билади, бошимизга не кулфатларни солмади! Ҳадеб чекинамиз, чекинамиз! Сиз ҳам бу походга иштирок қилгандирсиз? — деб сўради у.

— Ҳа, иштирок қилиш ҳам гапми, бу чекинишда молу мулк ва ҳовли-жойим у ёқда турсин, жондан азиз бўлган қиблагоҳимдан айрилдим... У кишини ғам-ғусса адо қилдий... — деди князь Андрей. — Мен Смоленскдан бўламан.

— Э... Сиз князь Болконский бўласизми? Сиз билан танишганимга кўп хурсандман; подполковник Денисов, Васька десангиз мени ҳамма танийди, — деди Денисов князь Андрейнинг қўлини қисиб, Болконскийнинг юзига айрим эътибор ва мәҳр билан тикиларкан.— Ҳа, эшигтан әдим,— деди у ҳамдардлик баён қилгандай, бир оз жим тургач, яна давом этди: — Скиф уруши шудир-да! Булар ҳаммаси яхши-ку, лекин балога кўкрагини қалқон қилган одамлар учун эмас.— Ҳали князь Андрей Болконский бўламан денг.— У бош чайқади.— Сиз билан танишганимга жуда-жуда хурсандман,— деди у яна маҳзун табассум-ла князь Андрейнинг қўлини қисар экан.

Денисов Наташага биринчи хушомад қилган йигит эканлигини князь Андрей Наташанинг ўзидан эшигтан эди. Мана шу хотирот, сўнгги кунларда князь Андрей ўйламай қўйган бўлса ҳам кўнглининг бир бурчидаги турган ўша дард-аламни қўзғатди, бу унинг учун ҳам хуш, ҳам нохуш хотирот эди. Сўнгги вақтларда юз берган катта ҳодисалар — Смоленскнинг душман қўлига ўтиши, Лисие Горига бориб қелиши, отасининг вафоти ҳақидат яқинда олган хабари князь Андреяга шу қадар қаттиқ таъсир қилган эдики, бу хотирот кўпдан бери унинг хаёлига ҳам келмаган эди, келган тақдирда ҳам олдингида таъсир қилмасди. Денисов учун ҳам Болконскийнинг исмини эшигтанда хаёлига келган воқеалар — кечки овқатдан сўнг Наташа ашула айтиб бўлгач, қандай қилиб ўн беш яшар қизчага, менга тегинг, деб айтгани узоқ шоирона бир ўтмиш эди. Денисов ўша дамларни ва Наташага нисбатан бўлган муҳаббатини эслаб жилмайиб қўйди, лекин дарҳол бутун фикру зикричи банд қилиб турган масалага ўтди. Бу масала — чекиниш даврида, олдинги истеҳкомларда хизмат қилиб юриб тузган уруш плани эди. Бу планни

у Барклай де Толлига тақдим этган, энди Кутузовга ҳам кўрсатиш ниятида эди. План қўйидагига асосланиб тузилган эди; француздарнинг ҳарбий операция линияси жуда чўзилиб кетган, рўпарадан ҳужум қилмасдан, ёки ҳужум қилган тақдирда ҳам француздарнинг йўлини тўсиш билан бирга, уларнинг алоқа йўлларини кесиш керак. Денисов ўз планини князъ Андрейга тушунтира бошлади.

— Улар бу линияни бошдан-оёқ мудофаа қилишолмайди, чунки бу мумкин эмас, бу линияни ёриб ўтишни ўз бўйнимга оламан: менга беш юзта одам беринг, ёриб ўтаман, албатта ёриб ўтаман! Бу ерда партизанчасига иш кўриш керак!

Денисов ўрнидан турди-да, ўз планини имо-ишоралар билан Болконскийга тушунтира кетди. Унинг гапи тугамасдан, кўрик бўлаётган жойдан армиянинг музика ва ашула садоси билан аралашиб кетган шовқин-сурони эшитила бошлади. Қишлоқдан отларнинг туёқ товуши, одамларнинг қичқириғи эшитилди.

— Ўзлари келяптилар! — деб қичқириди дарвоза олдида турган казак.— Келяптилар!

Болконский билан Денисов бир тўда солдат (фахрий қоровул) турган дарвоза томон борди ва кичкина тўриқ от миниб келаётган Кутузовни кўрди. Бошқўмондонни бир қанча генераллар кузатиб келмоқда эди. Барклай у билан ёнма-ён келмоқда; уларнинг кетидан, ёнверидан офицерлар югуриб келар, «ура!» деб қичқирап эдилар.

Кутузовдан олдин адъютантлар от қўйиб ҳовлига киришли, Кутузов бели эгилиб, йўрғалаб бораётган отини ҳадеб ниқтар, муттасил бош иргатар, ҳадеб қўлини (қизил ҳошияли соябонсиз) оқ кавалергард шапкасига тегизар эди. У фахрий қоровулда туриб, честь бераётган ва кўни орден таққан шоввоз гренадерларга бир дақиқа индамай, бошлиқларга хос бир диққат-ла тикилиб қаранди-ю, кейин атрофида турган бир гуруҳ генерал ва офицерларга юзланди. Унинг юзида тўсатдан латиф бир ифода пайдо бўлди; у ажабланиб, елкасини қисиб:

— Шундай шоввозлар билан ҳадеб орқага чекин-сак-а! — деб қўйди, кейин генералга қаради.— Хайр, генерал! — деди-да, отини ҳайдаб, князъ Андрей билан Денисовнинг ёнидан дарвозага кириб кетди.

Кутузовнинг орқасидан:

— Ура! Ура! Ура! — деб қичқиришди.

Князъ Андрей кўргандан бери Кутузов янада йўғон-

лашибди, хом семир иб, баданини ёғ босиб кетибди. Лекин унинг оқиб тушган кўзи, юзидаги жароҳат изи, ҳорғинлик ифода қилиб турган чехраси ва қадду қомати ҳамон ўша эди. У мундир-сюртук кийиб (қамчисини ингичка қайиш билан елкасига осиб) илдам отида бордондек тебраниб келмоқда эди.

Дарвозадан кираётган чоғида аста ҳуштак чалгани эштилди. Унинг юзидаги ифода расмий ишдан қутулиб, истироҳат қилишини мўлжаллаб суюнаётган кишининг юзидаги ифодага ўхшар эди. У бутун гавдаси билан олдингә энгашиб, машақват билан сўл оёғини узангидан чиқарди-да, зўрга эгардан ошириб, тиззасини букди-да, инқиллаб, кўлтиғидан олишга тайёр турган казак ва адъютантларнинг қўлига тушди.

Ўзини ўнглаб олгандан сўнг, кўзини қисиб, атрофга қаради ва князь Андрейни кўрса ҳам танимади шекилли, олдинга энгашиброқ қадам ташлаб зинадан чиқа бошлади.

Кутузов тағин ҳалигидек аста ҳуштак чалиб, зинадан чиқаркан, яна бир марта князь Андрейга қаради. Князь Андрейнинг юзини кўриб, бир неча дақиқадан сўнг унинг кимлигини эслади (бу ҳолат кўпинча кексаларда учрайди).

У князь Андрейга қааркан, ҳорғинлик билан:

— Э, салом князь, эсон-омон юрибсанми бўтам...— деди-да, оғир қадам ташлаб қирсиллаб турган зинадан айвончага чиқди. Кутузов тугмаларини ечиб ташлаб, айвончада турган скамейкага ўтирди.

— Қани гапир, қиблагоҳинг қалай?

— Вафот этибдилар, кеча хат олдим,— деди князь Андрей қисқа қилиб.

Кутузов кўзларини катта очиб, ҳайрон бўлиб князь Андрейга қараб қолди, кейин бошидан фуражкасини олиб, чўқинди: «Жойи жаннатда бўлсин! Бандалик-да!» У бутун кўкраги билан оғир хўрсиниди-да, жимиб қолди. Гўё у: «Мен уни севардим, ҳурмат этардим, сенга чин қалбимдан ҳамдардлик баён қиласман» деб тургандек эди. Кутузов князь Андрейни қучоқлаб, семиз бағрига босди, анчагача уни қўйиб юбормади, қўйиб юборганидан сўнг князь Андрей унинг сўлжайиб кетган лаблари титраётганини, кўзларига ёш келганини кўрди. У хўрсиниди-да, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлиб, икки қўли билан скамейкани ушлади.

— Қани, юр, ичкарига кирайлик, бирпас гаплашайлик,— деди князь Андрейга, бироқ шу он фақат душмандан эмас, бошлиқлардан ҳам ҳайиқмайдиган Денисов,

адъютантлар зина олдида ғазаб билан шивирлаб, йўлини тўсаётганига қарамасдан, шпорларини жиринглатиб таш тортмай зинадан айвончага чиқди. Кутузов қўлларини скамейкадан олмасдан малол келгандай Денисовга қаради. Денисов кимлигини айтиб, ватан учун буюк аҳамиятга эга бўлган бир масала ҳақида аъло ҳазратга маълумот бергани келганини билдириди. Кутузов ҳорғин кўзлари билан Денисовга қааркан, қўлларини чор-ночор скамейкадан олиб, қорни устига қўйди. «Ватан учун? Қани нима экан ўзи? Гапир-чи!» — деди. Денисов қизлардай қизариб кетди (мўйлов ва бакенбард қари қилиб кўрсатаётган бу сархуш юзга қизариш сира ярашмас эди) ва душманнинг Смоленск билан Вязьма орасидаги аскарлари йўлини кесишга доир планини жасорат-ла баён қила бошлади. Денисов шу ўлкада ўсгани учун ҳам бу жойларни беш бармоғидай билар эди. Унинг плани, айниқса, зўр ишонч билан гапираётгани учун ҳам шубҳасиз, яхши планга ўхшаб кўринди. Кутузов унинг сўзларига қулоқ солиб, ўз оёғига қараб ўтиаркан, худди кўнгилсиз бир нарсадан ҳавотир олаётгандай, ҳар замон қўшни ҳовлига қараб қўяр эди. Ростдан ҳам Денисов гапираётган маҳалда Кутузов қараб-қараб қўйган уй эшигида, қўлтиғига портфель қистирган бир генерал кўринди.

— Ҳа, нима бўлди? Тайёрми? — деб сўради Кутузов Денисов гапириб турган чоғда.

— Тайёр, аъло ҳазрат,— деди генерал.

Кутузов худди «битта одам буларнинг ҳаммасига қандоқ улгурсин» дегандай бош чайқади-да, яна Денисовнинг сўзига қулоқ сола бошлади.

— Олийхиммат рус офицери сифатида сўз бераманки,— деди Денисов,— Наполеоннинг алоқа йўлларини ёриб ўтаман.

— Обер-интендант Кирилл Андреевич Денисов сенга нима бўлади? — деб сўради Кутузов унинг гапини бўлиб.

— Амаким бўлади, аъло ҳазрат.

— Ҳали, шундоқ дегин! Иккаламиз дўст эдик! — деди Кутузов хушҳол бўлиб.— Яхши, яхши, бўгам, бугун шу ерда, штабда қолгин, эртага тагин гаплашамиз.— У Денисовга бош иргаб қўйди-да, юзини ўгириб Коновницин олиб келган қоғозга қўл чўэди.

— Аъло ҳазрат, уйга ташриф буюрсинлар,— деди навбатчи генерал норози тарзда.— Планларни қўриб чиқиб баъзи бир қоғозларга имзо чекиш керак.— Эшикдан чи-

қиб келган адъютант уйда ҳамма нарса тахт эканини маълум қилди. Бироқ Кутузов бу ташвишдан қутулиб, кейин уйга кирмоқчи эди шекилли, афтини буришириб:

— Йўқ, бўтам, айт, бир столча қўйиб беришсин, шу ерда кўриб қўя қолай,—деди-да, князь Андрейга қараб:— Сен ҳеч қаёққа кетма,— деб илова қилди. Князь Андрей айвончада қолиб, навбатчи генералнинг сўзларига қулоқ солди.

Навбатчи генерал маълумот берадиган чоғда князь Андрей эшик орқасида бир хотин кишининг шивирлаётганини, шойи кўйлаги шилдираётганини эшиди. Болконский бир неча мартаба ўша томонга қараб эшик орқасида пушти ранг шойи кўйлак кийиб, бошига бинафша ранг ипак рўмол боғлаб олган, юзи қип-қизил, ўзи дўмбокқина бир дилкаш хотинга кўзи тушди; хотин қўлида лаган билан афтидан бошқўмондонни кутмоқда эди. Кутузовнинг адъютанти шивирлаб, бу аёл уй эгаси — попнинг хотини бўлади, аъло ҳазратнинг олдига нон-туз олиб келиб қўймоқчи. Эри аъло ҳазратни черковда крест билан қарши олди, хотини уйда... «Чакки эмас»,— деб қўйди адъютант жилмайиб. Кутузов бу сўзни эшитиб, қайрилиб қаради. Кутузов ҳали Денисовнинг гапларига қандай қулоқ солган бўлса, бундан етти йил муқаддам Аустерлиц ҳарбий кенгашида бўлган музокараларга қандай қулоқ солган бўлса, навбатчи генералнинг сўзларига ҳам шундай қулоқ солиб турарди. (Генерал асосан Царево-Займишчиди ишғол қилинган мавқени танқид қилмоқда эди.) У, афтидан, фақат қулоғи бор бўлгани учун (биттасига лостиқиб қўйган бўлса ҳам) тинглаб ўтирас эди; аммо навбатчи генерал айтиётган сўзларнинг биронтаси уни ҳайратга ҳам солмас, қизиқтирмас ҳам эди, чунки у айтиётган сўзларнинг ҳаммасини олдиндан билар, фақат ибодатга қулоқ солиш керак бўлгани каби, бунинг сўзларига қулоқ солар эди. Денисов айтган сўзларнинг ҳаммаси дуруст ва асосли эди. Навбатчи генерал айтиган сўзлар ундан ҳам дурустроқ ва маъқулроқ эди, лекин Кутузов афтидан, билимни ҳам, ақлни ҳам эътироф қилмас эди. У шу нарсани билардики, масалани билим ва ақл эмас, балки бунга сира алоқаси бўлмаган бошқа бир нарса ҳал қиласди. Князь Андрей бошқўмондоннинг юзидағи ифодага дикқат билан разм солиб, унинг бу сўзлардан зерикканини, эшик орқасида шивирлаётган хотин нима демоқчи эканлигини билишга қизиқаётганини ва шу билан бирга одоб

сақлашга уринаётганини англали. Кутузов, афтидан, ақл, билим ва ҳатто Денисов кўрсатган ватанпарварлик түйғусини эътироф қилмас, лекин ақл, туйғу, билим билан эмас (чунки ўзидағи бундай хислатларни кўрсатишга сира уринмас эди), балки бошқа бир нарса туфайли эътироф қилмас эди. У қарилиги, ҳәётий тажрибаси бор бўлгани учун бу нарсаларни писанд қилмасди. Бу докладга у фақат битта қўшимча киритди, бу ҳам бўлса рус қўшиларининг талончилигига доир қўшимча эди. Навбатчи генерал доклад қилиб бўлгандан сўнг имзо чеккани аъло ҳазратга бир қоғоз узатди: бир помешчикнинг шикоятига кўра, унинг сулисини ҳом ўриб олингани учун армия бошлиқларидан ҳақ ундириб олиш талаб қилинарди.

Кутузов навбатчи генералнинг сўзини эшишиб бўлгач, лабларини чапиллатиб, бош чайқаб қўйди.

— Печкага... ўтга ташла! Шуни билиб қўйки, бўтам,— деди у,— бундай қоғозларни ўтга ташла, майли, галлаларни ўришсин, ўтин бўлса ёқишин, ош бўлсин. Мен шундай қилинглар деб амр ҳам бермайман, бундай қилишга рухсат ҳам этмайман, лекин бундан кўрилган зарарни ундириб олгани йўл ҳам қўймайман. Бошқа илож йўқ. Ўт тутунсиз бўлмайди.— У яна қоғозга қарди.— Ўхў, немиснинг синчковлигини қаранг-а! — деди у бош чайқаб.

XVI

Кутузов сўнгги қоғозга имзо чекиб бўлгач:

— Бўлди энди! — деб зўрга ўрнидан турди, семиз, опоқ бўйинининг қатлари ёзилди, у хушҳол кайфиятда эшик томон йўналди.

Бутун юзига қон юргурган поп хотини шошиб-пишиб лаганини олди, узоқ тайёрлик кўрган бўлса ҳам, барибир, ион-тузини ўз вақтида беролмади. Хотин таъзим билан лаганини Кутузовга тутди.

Кутузов кўзларини хиёл қисиб, жилмайди-да, аёлнинг иягидан ушлаб:

— Жуда жонон экансан-ку! Раҳмат, опроғим! — деди.

У чалворининг чўнтағидан пул чиқариб, лаганга ташлади.

— Қани, гапир, аҳволинг қалай? — деб сўради Кутузов маҳсус тайёрланган уйга томон бораркан. Қипқизил юзида куллиргич пайдо бўлган попнинг хотини

жилмайди-да, унинг кетидан уйга кирди. Адъютант айвончада — князь Андрейнинг олдига чиқиб, уни нончунг тага таклиф қилди; ярим соатдан сўнг князъ Андрейнинг яна Кутузов ҳузурита чакирилтар. Кутузов эгнида ўша тугмалари солинмаган сюртук, креслода ётган ёли. Князъ Андрей кирганда у қатига пичоқни қўйиб, қўлидаги французча китобни ёпди. Князъ Андрей китобнинг муқовасига қаради, бу madame de Génevieve¹нинг асари «Les chevaux Heros de Cygne —»² ёди.

— Қани, ўтири, ўтири, озроқ сұхбатлаштайлик,— деди Кутузов.— Сенинг бөшингтга туштган бу мусибат, албатта, жуда сғир. Лекин шуни билгитки, дўстим, мен сенга иккинчи ота бўламан... — князъ Андрей отасининг вафоти ҳақида эшигтган барча сўзларни, Лисие Горидан ўтганида у ерда кўрган нарсаларини гапириб берди.

Кутузов Rossenning не аҳволга тушиб қолганинг князъ Андрейнинг сўзларидан очик-ойдин тасаввур қилди шекилини, тўсатдан.

— Ишни расво қилдигар... расво қилдилар! — деди ҳаяжотланган товути билан.— Менга муҳлат бер, муҳлат,— деб ғазабнок бўлиб қўшиб қўйди, кейин ўзини ҳаяжонта солган бу мавзу устида гапиришни истамади шекиллиг.— Сени олиб қолиш мақсадида чакиригани ёдим,— деди.

— Ташаккур, аъло ҳазрат,— деб жавоб берди князъ Андрей,— лекин штаб ишларига энди ярамасман деб қўрқаман,— деди табассум билан. Кутузов бу табассумни пайқади-да, савол назари-ла князъ Андреяга бўқди.— Ҳамма гап шундаки,— деди князъ Андрей,— мен ўз полкимга ўрганиб қолдим, офицерларни яхши кўраман, улар ҳам мени ёмон кўрмаса керак. Уларни ташлаб кетишта сира кўнглим йўқ. Агар сизнинг ҳузуринингизда бўлиш шарафидан кечётган бўлсан, шунга инонингки...

Кутузовнинг лўппи юзида оқилона, мулойитм ва шу билан бирга нозик истехзоли бир ифода пайдо бўлди. **У Болконскийнинг сўзини бўлди.**

— Аттанг, сен менга жуда керак ёдинг; лекин сен ҳақ гапни ганирдинг. Бу ерда бизга одам керак эмас. Маслаҳатчилар ҳамиша топилади, аммо бевосита иш кўрсатадиган одамлар кам. Ҳамма маслаҳатчилар сенга

¹ Мадам де Жанлис

² «Оқ күш тамғали рицарлари».

жамгчидан — сабр ва вақтдан ўткири йўқ, масалани мана шулар ҳал қиласи, лекин маслаҳатчилар n'entendent pas cette oreille, vala le mal¹. Бири ундаи деса, бири бундай дейди. Нима қилиш керак? — деб сўради, афтидан, князь Андрейдан жавоб кутиб.— Хўп, сен нима қилиш керак дейсан? — деб сўради яна Кутузов ва унинг кўзлари маъноли бир ифодадан порлаб кетди.— Нима қилиш кераклигини мен сенга айтиб бераман,— деди у князь Андрей жавоб бермагандан сўнг.— Нима қилиш кераклигини ва ўзим нима қилаётганимни сенга айтиб бераман. Dans le boute,— у жим бўлди,— abstiens toi²,— деди у чўзиб.

— Хайр дўстим, эсон-омон бор; шуни эсдан чиқармаки, бутун борлиғим билан сенинг бошингга тушган мусибатга шерикман; мен сенга аъло ҳазрат ҳам, князь ҳам, бошқўмондон ҳам эмасман, отангман. Агар бирон нарса керак бўлиб қолса, тўғри олдимга келавер. Хайр, бўтам,— у яна князь Андрейни бағрига босди, ўпди. Аммо князь Андрей уйдан чиқиб кетишга улгурмасдан Кутузов енгил тортган бўлиб хўрсинди-да, яна мадам Жанлиснинг чала қолган «Les chevaliers du Cugpe» романини қўлига олди.

Кутузов билан учрашганидан кейин Болконский ишнинг умумий кетишидан ҳам, бу иш кимнинг қўлига толширганлигидан ҳам кўнгли тўқ бўлиб, ўз полкига қайтиб келди. Князь Андрей нега ва нима учун шундай бўлганини сира тушунтириб беролмас эди. Гўё эҳтирослари бир қолипга тушган, ҳодисаларни гуруҳларга бўлиб, ундан хулоса чиқарадиган ақл ўрнига воқеаларнинг умумий йўналишини бардош билан мушоҳада этиш лаёқатигина қолган бу чолда князь Андрей шахсий ташабbus қанчалик камлигини кўрса, барча ишлар қандай бўлиши керак бўлса, шундай бўлишига шунча кўп кўнгли тўқ бўлди. «Унинг ўзидан ҳеч қандай ташабbus чиқмайди. У бирон нарсани ўйлаб чиқармайди, бирон ишни бошлаб юбормайди,— деди ўзича князь Андрей,— лекин нима десаиг ҳаммасига қулоқ солади, ҳаммасини эсида сақлайди, ҳаммасини ўз ўрнига қўяди, бирон хайрли ишга монелик қилмайди, бирон заарли ишга йўл қўймайди. У ўз иродасидан кўра кучлироқ ва муҳимроқ бир нарса борлигини

¹ Буни эшитишни истамайдилар, шуниси ёмон-да.

² Шубҳага йўл қўйма, азизим.

билади, воқеаларниңг муқаррар шундай бўлишини билади, Кутузов мана шу нарсани билишга қодирдир, у шу нарсанинг аҳамиятини билади, шу туфайли бу воқеага аралашишдан, бошқа томонга қаратилган ўз ихтиёридан воз кеча олади, энг муҳими шуки,— деди князь Андрей,— шунинг учун унга ишонасан. Жанлис романини ўқиса ҳам, француз мақолларини ишлатса ҳам у русдир; «Не аҳволга солдилар!» деганда товуши қалтирагани учун ҳам унга ишонасан. «Уларни от гўшти ейишга мажбур қиласман» деганда кўзига ёш келгани учун ҳам ишонасан». Кутузовнинг бошқўмандон қилиб тайинланиши ҳақида сарой аҳлиниңг мулоҳазаларига қарши ҳамманиңг бир фикрда бўлиши ва маъқуллаши ҳам унчалик равshan бўлмаса-да, маълум даржада мана шу туйгуларга асосланган эди.

XVII

Подшо Москвадан жўнаб кетганидан сўнг Москва ҳәти яна аввалги изига тушди — ватанпарварлик шавқ ва туйғуси билан суюрилган кечаги кунларни эслаш ҳатто қийин бўлиб қолди, Россиянинг хавф остида қолганилигига, инглиз клубининг аъзолари ватан ўғлонлари эканлигига, уларнинг ватан йўлида ҳар қандай фидокорликка тайёр турганларига ишониш қийин бўлиб қолди. Подшо Москвада бўлган кунларда юз берган умумий кўтаринки ватанпарварлик кайфиятини эслатадиган бирдан-бир нарса армиямизга одам бериш ва пул иона қилиш масаласи эди, бу нарсалар ҳам бажо келтирилиб, қонуний ва расмий шакл касб этиб, муқаррардек бўлиб қолди.

Душман Москвага яқинлашган сайнин москваликлар ўз аҳволларига жиддийроқ қарашиб у ёқда турсин, балки, аксинча, жуда енгилтаклик билан қарашадиган бўлишили, одатда катта хавф яқинлашиб келаётганини кўриб турган кишилар ҳамиша шу аҳволга тушади. Хавф-ҳатар таҳлика солаётган чоғда ҳамиша инсон қалбида бир хил кучга эга бўлган икки овоз баравар садо беради: бири жуда ўринли равишда, одам бошига тушаётган хавф шининг моҳиятини англасин, ундан қутулиш тадбирларини топсии деса, иккинчиси яна ҳам ўринлироқ тарзда, хавф-ҳатарни ўйлаб ўтиришдан оғирроқ ва машақкатлироқ нарса йўқ, тақдирга тадбир кўриш инсоннинг қўлидан келмайди, яхвиси фалокат юз бергунча, унинг ҳақида ўйламасдан, кўнгилни ҳуш қилиш керак дер эди. Ёл-

Ризлиқда одам ҳамма вақт биринчи садога қулоқ солади, аммо күпчилик бўлганда, билъакс, иккинчисига қулоқ солади. Москваликлар ҳозир мана шу жўйга тушган эди. Москва кўпдан бери шундай хурсандчиликни кўрмаган эди.

Растопчин томонидан чиқарилган ва тепасида майхона билан Москва мешчани, майфуруш Карпуша Чигирин сурати солинган кичкина афиша Василий Львович Пушкиннинг сўнгги мадҳияси сингари қўлма-қўл юарар эди. Чигирин майхонада, солдатлар билан кўпроқ ишиб қўйган чоғида Бонапарт Москвага бостириб келаётган эмиш, деган сўзни эшишиб, ғазабга минибди-да, энг қабиҳ сўзлар билан французларни сўқиб майхонадан чиқиб кетибди ва бургут¹ остида туриб, ҳалойиққа вазз айтибди.

Одамлар клубнинг бурчагидаги хонада йигилишиб, шу афишани ўқишиди ва баъзи кишиларга Карпушка французларни масхара қилиб, улар кавамдан шишиади, шавладан ёрилади, карам шўрва тиқилиб ўлади, улар шу даража паканаки, битта рус аёли учтасини баҳузур панишахага илиб олиб отиб юборади, дегани баъзи одамларга ёқди. Баъзи бир одамларга бу сўзлар маъқул бўлмади, улар буни бемаънгарчилик, дидсизлик дейишди. Растопчин французларни, ҳатто барча ажнабийларни Москвадан чиқариб юборибди, уларнинг орасида Наполеоннинг жосус ва агентлари ҳам бор экан, дейишарди; бироқ бу сўзларни кўпинча ажнабийлар жўнатилаётган чоғда Растопчин айтган ўткир гапларни қайтариш учун айтишарди. Ажнабийларни баржага солиб, Нижний шаҳрига юборилаётган чоғда Растопчин уларга шундай деган экан; «Rentrez en vous même, entrés dans la barque et n'en faites pas une barque de Charon»². Москвадаги барча маҳкамалар аллақачон кўчирилибди деган сўзларни тарқатишар, бунга дарҳол Шиншиннинг, фақат шунинг ўзи учун Москва Наполеонга қуллук қилиши керак, деган ҳазилни қўшиб қўйишарди. Мамоновнинг полки гўё саккиз юз мингга тушармиш, Безухов ўз аскарларига бундан ҳам ортироқ пул сарф қилибди, лекин Безуховнинг қилишидаги олижаноблик шундан иборатки, унинг ўзи

¹ Иккى бошли бургутнинг сурати — давлат герби.

² Қандай аҳволдалигингиизни тушуниб олиб, мана шу қайиққа тушинг, мабодо бу қайиқ сизга нисбатан Ҳарон қайиги вазифасини ўтамасин.

мундирийниң кийиб, от миниб полкнинг биринчи сафида борар эмиши, уни томоша қилган одамлардан ҳақ олмас эмиш.

— Сиз ҳеч кимга илтифот қилмайсиз,— деди Жюли Друбецкая титиб ўтирган ипини қўша-қўша узук таққан нозик бармоқлари билан фижимлаб.

Жюли эртаси куни Москвадан кетмоқчи бўлиб, хайрлашув зиёфати бераётган эди.

— Безухов *est ridicule*¹ — одам бўлса ҳам, лекин хушфөъл ва яхши одам. Бунчалик *caustique*² бўлишдан киши нима баҳра олади? — деди Жюли Друбецкая.

— Жарима тўланг! — деди Жюли билан бирга Нижнийга бораётган ва Жюли уни *ton chevalier*³, — деб атайдиган (халқ лашкари мундири кийган) йигит.

Жюлининг улфатлари ҳам кўп москваликлар сингари рус тилида гапиришга аҳд қилган эдилар, французча сўзларни ишлатган кишилар иона комитети фойдасига жарима тўларди.

— Галлицизм, яъни французча ўйлаб, русча гапирингиз учун яна бир мартаба жарима тўлаймиз,— деди меҳмондорчиликда ўтирган бир рус ёзувчиси.

Жюли ёзувчининг гапига эътибор қилмасдан яна йигитга юзланди.

— Сиз ҳеч кимга илтифот қилмайсиз,— деди Жюли,— *caustique* сўзини ишлатганим учун гуноҳкорман, лекин ҳақиқатни гапириб ҳузур қилганим учун яна бир мартаба жарима тўлашга тайёрман, галлицизм учун жавобгар эмасман,— деди Друбецкая ёзувчига қараб.— Князь Голицин сингари рус муаллим олиб, русча ўқишга менинг пулим ҳам, вақтим ҳам йўқ. Ана ўзлари ҳам келдилар,— деди Жюли,— *Quand op...*⁴, йўқ, йўқ.— У халқ лашкари кийимидағи йигитга юзланди,— йўқ, йўқ, мени қўлга туширолмайсиз. Киши қуёш ҳақида гапирса, унинг нурини кўради,— деди Жюли Пьерга жилмайиб.— Ҳозир сизнинг ҳақингизда гапириб ўтирган эдик,— деди Жюли кибор хотинларга хос устомонлик билан ёлғонни қотириб.— Сизнинг полкингиз Мамонов полкидан яхши бўлади, деб гапириб ўтирган эдик.

¹ Қулгили.

² Заҳар.

³ Менинг рицарим.

⁴ Қачон...

— Оҳ, қўйинг, полкимдан гапирманг,— деди Пьер Жюлининг қўлини ўпиб, унинг ёнига ўтиаркан.— Тоза жонимга тегди!

Жюли йигитга кўз қисиб, истеҳзо билан жилмайиб:

— Полкка ўzlари командирлик қилар эмишлар, деб ўшидим, ростми? — деди Пьерга.

Халқ лашкари кийимидағи йигит Пьер олдида Caus-tique¹ қилолмай қолди, у, Жюлининг истеҳзоли жилмайишига тушунмасдан, ҳайрон бўлди. Пьер, гарчи паришон хотир ва оққўнгил киши бўлса ҳам, унинг олдида ҳеч ким ҳазил-мазах қилишга журъат этолмас эди.

Пьер, жилмайиб йўғон гавдасига кўз ташлаб:

— Йўқ, менинг французлар ўқига нишон бўлишим жуда осон, ундан ташқари, от ҳам минолмасам керак деб қўрқаман,— деди.

Жюлининг сұхбатида тилга олинадиган кишилар қаторида Ростовлар гап-сўз бўлди.

— Уларнинг иши ҳеч ўнгидан келмаяпти, дейишади,— деди Жюли,— графнинг ўзи ниҳоят даражада нўноқ. Рузумовскийлар унинг ҳовлиси ва Москва ташқарисидаги борини сотиб олмоқчи бўлишган эди, бу масала ҳеч ҳал бўлмаяпти. У нархини пасайтирумаяпти.

— Йўқ, бугун-эрта савдо бўлади,— деди кимдир.— Шу вақтда Москвада бирон нарса сотиб олиш ҳам бўлмаган гапку-я.

— Нега? — деди Жюли.— Москвага ҳам хавф таҳдид қилади деб ўйлайсизми?

— Нега бўлмаса ўzlари кўчиб кетяптилар?

— Менми? Ажаб савол бердингиз-да! Мен шунинг учун кетяпманки... Ҳамма кетаётгани учун мен ҳам кетяпман, ундан кейин мен Иоанна д'Арк ёки Амазонка эмасман.

— Ҳа, балли, балли. Қани, ўша латтани узатинг.

Халқ лашкари кийими кийган ёш йигит яна Ростовдан гап очди.

— Уддабуронроқ бўлганида ҳамма қарэздан қутулиши мумкин эди,— деди.

— Ўзи-ку яхши чол-а, лекин жуда раувре sîre². Мунча туриб қолишмаса! Аллақачонлар қишлоққа кўчиб

¹ Ҳазилкашлик.

² Мазаси кетган.

кетмоқчи эдилар. Натали ҳам тузалиб қолибди шекилли? — Жюли муғомбира на жилмайиб, Пьерга, қаради.

— Кенжә ўғилларига кўз тикиб ўтиришибди, — деди Пьер, — у Оболенскийнинг казак полкига кириб, Белая Церковга жетган эди. Ўша ерда полк тузиляпти. У ердан уни менинг полкимга жўнатишади. Булар ана келади, мана келади, деб кутиб ўтиришибди. Графга қолса-ку аллақачонлар кўчиб кетар эди-я, аммо графиня, ўғлим келмагунча Москвадан кетмайман, деб сира кўнмаяпти.

— Уч кун бурун мен уларни Архаровларникида кўрудим, Натали яна илгаригидай чиройли ва хушчақчақ бўлиб қолибди. Бир романс айтиб берди. Баъзилар қандай қилиб ҳамма нарсани осонликча унутиб юбораркан-а!

Пьер норози бўлиб:

— Қанақа нарсани? — деб сўради. Жюли кулимсираб қўйди.

— Граф, биласизми, сизга ўхшаган рицарларни фаткат madame Suza¹нинг романларида учратиш мумкин. Пьер қизарип кетиб:

— Қанақа рицарлар? Нима гап ёзи? — деб сўради.

— Бўлди, аччиғингиз келмасин, азиз граф, c'est la fable de tout Moscou. Ja vous admire, ma parole d'honneur².

— Жарима! Жарима! — деди йигит.

— Ҳа, ҳўп, тўлайман! Ахир бу йўсинда гапирсак киши зерикиб ўлади-ку!

— Qui'est ce qui est la fable de tout Moscou?³ — деди Пьер аччиғланиб ўрнидан туаркан.

— Қўйсангиз-чи, граф, ўзингиз биласиз.

— Мен ҳеч нарсани билмайман, — деди Пьер.

— Сиз Натали билан жуда яқин эдингиз, шунинг учун ҳам... Йўқ, мен Вера билан яқинроқман. Cette chere Vera⁴.

— Non, madame⁵ — деди Пьер норози тарзда. — Мен Ростовга рицарь бўлиш вазифасини ўз бўйнимга олганим ҳам йўқ, бир ойдан бери уларни кўрганим ҳам йўқ. Аммо, бу шафқатсизликнинг тагига тушунолмайман...

¹ Мадам Сюза.

² Бу гапни бутун Москва билади-ку, сизнинг эшитмаганингизга ҳифроиман.

³ Бутун Москва нимани биларкан?

⁴ Вера, ёқимтой қиз!

⁵ Бу гапни қўйининг, хоним!

Жюли лабида табассум, титилган латтани силкитиб:
— Qui s'excuse—s'accuse¹—деди ва худди шу гап менинг сўзим билан хотима топсии дегандай, дарров бошқа мавзуга ўтди.— Бугун ажойиб бир хабарни эшилдим: бечора Марья Болконская кеча Москвага кўчиб келиди. Эшилтиңгизми? Отаси вафот этибди.

— Наҳотки! Қаерда экан княжна? Мен уни кўрмоқчи эдим,— деди Пьер.

— Кеча кечқурун бирга эдик, Марья Болконская бугун-эрта жияни билан бирга Москва ташқарисидаги мулкларига кўчиб бормоқчи.

— Қалай, ахволи дурустми? — сўради Пьер.

— Нима бўларди, жуда ғамгин. Биласизми, ким уни қутқарибди? Бу бутун бир роман. Nicolas Ростов. Марьянни қуршаб олишибди, ўлдирмоқчи бўлишибди, одамларини ярадор қилишибди. Ростов ёрдамга келиб, қутқариб қолиди.

— Яна роман,— деди ҳалқ лашкари либосидаги йигит.— Бу қоч-қочлар худди ҳамма қари қизларнинг эрга тегиши учун ўйлаб чиқарилганга ўхшайди. Catiche шундай бўлган эди, княжна Марья ҳам шундай бўлиди.

— Биласизми, менимча ҳақиқатан ҳам княжна Марья un petit peu amoureuse du jeune homme².

— Жарима! Жарима! Жарима!

— Ахир бу сўзни русча айтиб бўладими?..

XVIII

Пьер уйга қайтганда Ростопчиннинг бугун келтирилган иккита афишасини бериши.

Биринчи афишада шундай дейилган эди: граф Ростопчия Москвадан чиқиб кетишни ман қилган деган хабар ногуёри, аксинча, помешчик ва савдоғарларнинг хотинлари Москвадан кўчиб кетаётганига граф Ростопчин хурсанд. «Ваҳимга тушилмасин, ҳар хил хабарлар тарқатилмасин,— дейилган эди афишада.— Бошим билан жавоб бераман — бадкирдорлар Москвага киролмайди». Бу сўзлардан француздарнинг Москвага бостириб кириши муҳақ-

¹ Узр сўраган киши ўз гуноҳига иқрор бўлади.

² Эш йигитга сал-пал ошиқ бўлганга ўхшайди.

қақлиги Пъерга биринчи мартаба аён бўлди. Иккита афишада бундай дейилган эди: «Бизнинг бош штабимиз Вязьмададир. Граф Витгенштейн французларни мағлуб қилди, бироқ аҳолининг кўпчилиги қуролланишини истагани сабабли яроқ-аслаҳа арсеналида улар учун қилич, тўппонча, милтиқ тайёрлаб қўйилган; аҳоли арzon нарх билан сотиб олиши мумкин». Бу афишаларда Чигириннинг олдинги ваъзларидагидек ҳазил-мутойиба йўқ эди. Бу афишани ўқиб Пъер ўйга ботди. Пъер, бутун вужуди билан орзу қилган, шу билан бирга, беихтиёр уни ваҳимага солган даҳшатли қора булутлар, афтидан, яқинлашмоқда эди.

Пъер юз марта ўзига «Ҳарбий хизматга кириб, армияга бораверайми, ё сабр қилиб турайми?» — деган саволни берди. У столда турган бир даста картани олди-да, фол очмоқчи бўлиб тера бошлади.

— Агар ўша карта чиқса,— деди ўзича Пъер қўлидаги картани аралаштириб, шифтга қараб тураркан,— борди-ю, чиқса, унда... нима бўлади?.. Ўз саволига жавоб бергани улгурмасдан эшик орқасидан катта княжнанинг товуши эшитилди. Княжна киргани рухсат сўраётган эди.

— Унда армияга кетишм керак бўлади,— деди ўзича Пъер.— Қиринг, қиринг,— деди катта княжнага.

(Фақат бели узун, истараси совуқ катта княжна ҳамон Пъернинг ҳовлисида яшарди; иккита кичкинаси эрга тегиб кетган эди.)

Катта княжна таънаомуз ҳаяжонли товуш билан:

— Сизни безовта қилганим учун авф сўрайман, *ma cousin*, — деди. — Ахир бир қарорга келиш керакдир! Мунақа ўтираверсак нима бўлади? Ҳамма Москвадан чиқиб кетяпти, ҳалойик қўзғолон кўтаряпти. Биз эсак баҳазур ўтирибмиз!

— Аксинча, хатар йўқ шекилли, *ma cousine* — деди Пъер одатдагича ҳазиломуз. У княжна қаршисида валинеъмат ролини ҳамина хижолат билан ўтар, у билан доим ҳазиломуз муюмала қиласа эди.

— Хатар йўқлиги шуми... муича яхши! Қўшинлари мизининг жасоратини бугун Варвара Ивановна гапириб берди. Уларни шон-шараф билан қутлаш мумкин. Ҳалқ ҳам бутунлай тўполон кўтаряпти-ку, бунақада ҳеч ким гапингизга қулөқ солмайди; менинг чўри қизим нима деган гап, ўшанинг ҳам тили чиқиб қолди. Аҳвол шунаقا

бўлса, улар яқинда бизга мушт кўтаришади. Кўчага чиқиб бўлмайди. Булар ҳам бир гап эди, энг ёмони шуки, бугун-эрта французлар бостириб киришади, биз эсак, бепарво ўтирибмиз! Сиздан бир илтимос,— деди княжна,— буюринг, мени Петербургга олиб бориб қўйишсин, қандай одамлигимдан қатъи назар, Бонапартнинг ҳукмронлигига яшашни истайман.

— Шунақа гапларни қўйсангиз-чи, тау cousinе, бу гапларни қаёқдан эшитасиз? Аксинча...

— Мен сизнинг Наполеонингизга бош эгмоқчи эмасман. Бошқаларнинг ихтиёри ўзида... Агар сиз мени жўнатмасангиз...

— Жўнатаман, ҳозирнинг ўзида буюраман.

Княжна, афтидан заҳарини тўккани одам топилмаганидан хуноб бўлди ва алланималар деб пичирлаб, стулга ўтирди.

— Лекин сизга нотўғри маълумот беришибди,— деди Пьер.— Шаҳарда тинчлик, ҳеч қандай хавф-хатар йўқ. Мана, мен ҳозир ўқидим...— Пьер княжнага афишани кўрсатди.— Москвага душман киролмайди, бунга мен бошим билан жавоб бераман,— деб ёзибди граф.

— Э, қўйинг графингизни,— деди қаҳр билан княжна.— У муноғиқ ва бадкирдор бир шахс. Халқи қутқувга солган ўшанинг ўзи. Ўзининг аҳмоқона афишасида «Ким бўлса бўлсин, тепа сочидан ушлаб авахтага судраш керак» (аҳмоқлигини кўринг-а!), деб ёзган шунинг ўзи эмасми! Ким шу ишни қилса шон-шуҳрат ўшаники! деб жар солган ҳам ўшанинг ўзи. Мана назокат ва марҳаматнинг оқибати. Варвара Ивановна гапириб берди: француз тилида сўзлагани учун халойиқ уни ўлдира-ёзибди.

Пьер катта княжнага жавобан:

— Ҳа, шунақа бўляпти... Сиз ҳар қанақа нарсага куйиб-пишиб ўтирманг,— деди ва яна картани суза бошлиди.

Фоли тўғри чиққан бўлса ҳам Пьер армияга кетмади. У аввалгида ҳаяжон, шубҳа ва даҳшат ичида, шу билан бирга, қўрқинчли бир нарсанинг яқинлашаётганидан суюниб, ҳувиллаб қолган Москвадан чиқмади.

Эртаси куни кечқурун княжна жўнаб кетди ва Пьернинг ҳузурига бошқарувчиси келди ва мулклардан биронтаси сотилмаса, полкни кийинтириш учун бошқа пул йўқлигидан хабардор қилди. Умуман, бош бошқарувчи-

ниинг айтишига қараганда, бу полкнинг харажати Пьерни хонавайрон қилиши керак эди. Пьер унинг сўзига қулоқ соларкан, зўрга кулгидан ўзини тийди.

— Ҳа, майли, сотинг,— деди Пьер.— Бошқа чора йўқ, мен энди ўз раъйимдан қайтолмайман.

Вазият нақадар ёмон бўлса, айниқса унинг ишлари нақадар мужмал бўлса, албагта бўлади деб кутган фалокати қанча яқинлашса, Пьер шунча суюнарди. Пьернинг таниш-билишларидан деярли ҳеч ким шаҳарда қолмади. Жюли кетган, княжна Марья кетган. Пьернинг энг яқин кишиларидан фақат Ростовлар Москвада қолган; бироқ Пьер уларнинг уйига бормас эди.

Шу куни Пьер ўзини овутмоқчи бўлиб, Воронцово қишлоғига катта ҳаво шарини кўргани кетди; душманни ҳалокатга учратиш мақсадида Леппих томонидан ясалган бу шар эртага синаш учун ҳавога учирилиши керак эди. Шар ҳали тайёр бўлганий ўқ; Пьернинг билишича бу шар шаҳаншоҳнинг хоҳишига биноан ясалмоқда эди. Бу шар ҳақида шаҳаншоҳ граф Ростопчинга қўйидагиларни ёзган эди:

«Aussitôt que Leppich sera prêt, composez ui un équipage pour sa nacelle d'hommes sûrs et intelligents et dépêchez un courrier au général Koutousoff pour l'en prévenir. Je l'ai instruit de la chose.

Recommandez, je vous prie, à Leppich d'être bien attentif sur l'endroit où il descendra la première fois, pour ne pas se tromper et ne pas tomber dans les mains de l'ennemi. Il est indispensable qu'il combine ses mouvements avec le général-enchef»¹.

Пьер Воронцово қишлоғидан қайтишда Болотная майлонидан ўтаётуб Лобное место деган жойда бир тўда одамлар йиғилиб турганини кўрди. У отини тўхтатиб, аравалан тушди. Бу ерда жосусликда айблангандан француз ошипазга жазо беришаётган эди. Жаллод жазолаб бўлгандан сўнг ҳаво ранг камзул, кўк пайпоқ кийган, бакен-

¹ «Леппих ҳозир бўлиши биланоқ унинг қайиги учун садоқатли ва эхли кишилардан экипаж тузинг ва генерал Кутузовни огоҳлантириш учун чопар юборинг. Бу ҳақда мен унга хабар берганиман. Леппихга шуни уқтирингки, жато қимласлик ва душманнинг қўлига тумаслик учун биринчи дафъа тушадиган жойига жуда эътибор қилисин. У ўз ҳаракатини бошқўмандоннинг ҳаракатига мувофиқлаштириши зарур».

барди сариқ, инқиллаётган йўғон бир кишини устундан еди. Ориқ, ранги оппоқ оқарған бошқа бир жинояткор тикка турган эди. Афт-башарасига қараганда иккаласи ҳам французга ўхшар эди. Ориқ француздай ранги ўчиб кетган Пьер одамлар орасидан йўл очиб бораркан:

— Ўзи нима гап? Қим экан? Нега жазо бериши? — деб сўради. Бироқ бу ерга йиғилган одамлар — мансабдорлар, мешчанлар, савдогарлар, дехқонлар, кенг пальто ва пўстин кийган хотинлар Лобное местаода бўлаётган ҳодисани шу қадар берилиб томоша қилаётган эдиларки, Пъернинг саволи жавобсиз қолди. Йўғон киши ўрнидан турди, қош-қовоғини солиб, елкасини қисди ва ўзининг қатъийлигини кўрсатмоқчи бўлгандай, ҳеч қаёққа қарамасдан камзулинин кия бошлиди: бироқ тўсатдан унинг лаблари титради ва ўзидан ўзи хафа бўлиб, таъсирчан кишилардек йиғлаб юборди. Оломон, Пъернинг назарида, худди ўз қалбида уйғонган тараҳҳум ҳиссини босишига тиришгандай, баланд товуш билан гапира кетди.

— Қайси бир князнинг ошпази...

Француз йиғлаб юборгандা Пъернинг ёнида турган ва юзи буришган бир мирза:

— Ҳа, мусье, руснинг ширин қайласи французга кисель бўлиб татиганга ўхшайди. Тишинг қамашди...— деди ва қойил қилдимми дегандай атрофга қаради. Баъзилар кулишди, баъзилар иккинчи гуноҳкорни ечинтираётган жаллодга қўрқа-писа қаараркан, бу гапга эътибор қилмади.

Пъер пишиллаб афтини буриштириди ва дарров орқасига бурилиб, алланималар деб пичирлаб, ўз аравасига бориб ўтириди. Йўлда у бир неча мартаба сесканиб кетди ва шу қадар баланд товуш билан қичқирдики, ҳатто кучер:

— Лаббай? — деб сўради.

Лубянкага етганда Пьер:

— Қаёққа боряпсан? — деб кучерга ўшқирди.

— Бошқўмондон олдига олиб бор деб буюрган эдингиз-ку, деди кучер.

Жуда камдан-кам тажанг бўладиган Пъер:

— Аҳмоқ! Ҳайвон! — деб кучерни уришиб берди.— Уйга олиб бор демаганимидим; ҳайда тезроқ, лапашанг. Бугун йўлга чиқиш керак,— деди ўзича Пъер.

Пъер, жазоланаётган француз ва Лобное местаога тўцланган оломонни кўриб, Москвада турмасдан, шу бугун-

нинг ўзида армияга жўнаб кетишга бел боғлаган эди, назарида бу гапни кучерга айтгандай ва ё кучернинг ўзи буни билиши керакдай туюлди.

Уйга келиши биланоқ, Пьер овозаси бутун Москвага тарқалган, уддабурон ва билагон кучер Евстафьевични қақирди ва бугун кечаси Можайскка — армия қошига кетишини айтиб, отларини ўша ерга юборишини буюрди. Евстафьевичнинг гапига қараганда, бу ишларни бир кунда қилиб бўлмас эди. Кўмакчи отларни жўнатиш учун вақт керак, шунинг учун Пьер ўз сафарини бир кун кечиктириши зарур эди.

Ойниг йигирма тўртида ҳаво сал очилди, шу куни Пьер овқатдан сўнг Москвадан жўнади. Пьер кечаси Перхушковода отларни алмаштириб, шу бугун кечқурун катта жанг бўлганини эшилди. Огишмадан Перхушково ларзага келганини гапириб беришди. Пьерниг ким фолиб чиқди, деган саволига ҳеч ким жавоб беролмади (бу ойниг 24 ида Шевардино яқинидаги бўлган катта жанг эди). Тонготарда Пьер Можайскка етиб келди.

Можайскдаги барча уйларга солдатлар ўриашган Карvon саройда Пьерни берейтори (отни минишга ўргатувчи одами) билан кучери қарши олди, аммо карvon саройдан жой топилмади, ҳамма уйлар офицерларга лиқ тўла эди.

Можайский ҳам, Можайск атрофини ҳам аскар босган. Ҳамма ёқни казаклар, пиёда отлиқ аскарлар, аравакашлар, яшиклар, тўплар босиб кетга... Пьер тезроқ олдинга ўтиб олишга шошилар, Москвадан узоқлашган сайин, қўшинилар сламига чуқурроқ шўнғиган сайин уни ташвиш-таҳлика ва тамоман янги бўлган қувончли бир туйғу чулғаб оларди. Бу туйғу подшо Слободскийдаги қасрига келган чоғда Пьерни чулғаб олган ўша туйғуга ўҳшарди: Пьер қандайдир бир тадбир кўриш ва ниманидир қурбон қилиш заруратини сезганди, ҳозир уни ўшандай бир ёқимили туйғу чулғаб олган эди: гўё инсониятнинг баҳт-сиодатини ташкил этган роҳат-фароғат ва мол-мулк ҳатто ҳаёт ҳам унинг олдида арзимас бир нарса, ўшанинг олдида булағтанинг баҳридан ўтиш ҳеч гап эмасдек эди... Лекин ўша нарса нима эканлигини ўзи билмас эди. Нима ва ким учун бор-йўғини қурбон қилишга бунчалик орзуманд бўлаётганини дурустроқ ўйлашта қунт ҳам қилмас эди. Қурбон қилишининг ўзи унинг учун хурсандлик бағишловчи янти бир туйғу эди холос.

Ойнинг 24 ида Шевардино истеҳқоми ёнида жанг бўлди, 25 ида иккала томон ҳам биронта ўқ узмади. 26 сида эса Бородино жанги юз берди.

Нима учун ва қандай қилиб Шевардино ва Бородино жанги бўлди? Бородино жангидан мақсад нима? Бу жангдан на француздар, на руслар ҳеч нарса ютмади. Бунинг руслар учун оқибати шу бўлдики (шундай бўлиши ҳам керак эди), биз Москва ҳалокатини яқинлаштиридик (дунёда энг қўрқадиган нарсамиз шу эди), француздар эса бутун армиясининг ҳалокатини яқинлаштириди (уларнинг ҳам энг қўрқадиган нарсаси шу эди). Бу нарса олдиндан очиқ-ойдин маълум бўлса ҳам Наполеон шу жангни бошлиди. Кутузов ҳам бунга жанг билан жавоб берди.

Саркардалар ақл-идроқка асосланниб иш кўрганларида Наполеон икки минг чақирим ичкарига кириб уруш бошлиб юборса, армиясининг тўртдан бирини йўқотиб ҳалокатга учраши муқаррарлигини билган бўлар эди; Кутузов ҳам шу жангга жанг билан жавоб берса, армиясининг тўртдан бирини йўқотиб, Москвадан айрилиб қолиш эҳтимоли борлигини англаган бўлар эди. Кутузовга шу нарса икки карпа икки — тўртдай аниқ бўлиши керак эди. Дамка ўйинида менинг шашкам рақибимнидан битта кам бўлса-ю, мен шашка олиб, шашка бераверсам пировардида ютқазаман, шунинг учун бундай қилмайман.

Агар рақибимнинг шашкаси ўн олтига-ю, менини ўн тўртта бўлса, у вақтда, мен ундан фақат саккиздан бир ҳисса кучсизроқ бўламан, аммо мен ўн учта шашка бериб, шунча шашка олсам, у вақтда рақибим мендан икки ҳисса кучли бўлиб қолади.

Бородино жангигача бизнинг кучимиз билан француздар кучи ўртасидаги нисбат тахминан беш рақами билан олти ўртасидаги нисбатга ўхшаса, жангдан кейин француздар кучининг ярмини ташкил қилди, яъни, жангигача юз йигирма мингга юз минг тўғри келган бўлса, жангдан кейин юз мингга эллик минг тўғри келди. Лекин шундай бўлса ҳам омилкор ва тажрибали Кутузов жангга жанг билан жавоб берди. Буюк саркарда деб ном чиқарган Наполеон жангни бошлиб юбориб, армиясининг тўртдан бирини нобуд қилди ва ўз линиясини яна ҳам чўзиб юборди. Агар Наполеон Венани ишғол қилиб, уруши тамом қилгани сингари Москвани забт этиб, уруш кампания-

еини тўхтатмоқчи эди дейишса, бу фикрни рад этадиган далил-исботлар жуда кўп. Наполеон тарихчиларнинг ёзишига қараганда Смоленскнинг ўзидан қайтмоқчи эди. У ўз линияси чўзилиб кетгани хавфли эканлигини, Москвани забт этиш билан уруш тугамаслигини билар, чунки рус шаҳарларини халқ қай аҳволда ташлаб кетаётганини Смоленскда кўрган ва музокара олиб боришга тайёр эканлигини қайта-қайта билдирган бўлса ҳам руслар томонидан ҳеч қандай жавоб олмаган эди.

Наполеон Бородино жангини бошлаб, Кутузов бу жангга жанг билан жавоб бериб, ўз ихтиёrlаридан ташқари ва беҳуда иш қилишди. Аммо тарихчilar бу ҳодиса содир бўлгандан сўнг, найранг ишлатиб, бу саркардаларнинг каромати ва даҳоси деб далиллар келтиришди, вадоланки булар ғайри ихтиёрий юз берган барча оламшумул воқеалар қуроли бўлган шахсларга қараганда кўр-кўrona ва ғайри ихтиёрий хизмат қилиб келган арбоблардан эли.

Қадимгилар бизга шундай қаҳрамонлик достонларининг намунасини қолдиришганки, буларда тарихнинг бутун ўзагини қаҳрамонлар ташкил этади, биз эсак ҳанузгача, ҳозирги давр учун бу қабилдаги тарих маъносиз, беҳуда эканлигини англай олмаймиз.

Бородино ва ундан олдин бўлган Шевардино жангги қандай бошлангани ҳақида ҳам худди шунга ўхшаш муайян ва ҳаммага маълум бўлган тамомила янгилиш бир тасаввур бор. Тарихчиларнинг ҳаммаси бу масалани шундай тасвири этишади:

Рус армияси гўё катта жанг учун қулайроқ позиция қидириб Смоленскдан чекинган ва гўё Бородино ёнида жуда қулай бўлган шундай позицияни топган эмиш.

Руслар гўё Москва — Смоленск йўлининг чап томонида, Бородинобан Утицага борадиган йўлнинг қоқ рўпарасида жойлашган ва жанг май донига айланган бу позицияни олдиндан мустаҳкамлашган эмиш.

Бу позициянинг олдида душманни назорат қилиш учун гўё Шевардино тепалигида мустаҳкамланган илгор пост қўйилган эмиш. Ойнинг 24 ида гўё Наполеон шу олдинги постга ҳужум қилиб, уни олган; 26 ида эса русларнинг бутун армиясига, Бородино май донида жойлашган позициясига ҳужум этган.

Тарихда шундай дейилади, аммо бу гапларнинг ҳаммаси тамоман нотўри, масаланинг моҳиятини билмоқчи

бўлган киши бунинг асоссиз эканлигини дарров тушунади.

Руслар қулайроқ мавқени излаган эмас, билъакс, чекиниш чоғида Бородино позициясидан кўра дурустроқ бўлган жуда кўп позициялардан ўтиб кетишган эди. Кутузов бошқа киши танлаган мавқени ишғол қилгиси келмагани учун, халқ урушига бўлган эҳтиёж ҳали дурустроқ талаб қилинмаганилиги учун, Милорадович ўз халқ лашкари билан етиб келмагани ва яна шунга ўхшаш сонсаноқсиз сабабларга кўра улар бу позицияларнинг бирор тасида ҳам тўхташмади. Ваҳоланки аввалги позициялар яхшироқ эди. Жанг майдонига айланган Бородино позицияси кучсиз бўлиш билан бирга, Россия империясидаги сонсаноқсиз бошқа мавқелардан сира фарқ қилмас эди.

Йўлнинг қоқ чап томонида жойлашган ва жанг майдонига айланган Бородино позициясини мустаҳкамлаш у ёқда турсин, 1812 йилнинг 25 августигача жанг шу ерда бўлиши русларнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Бунинг исботи учун қуйидаги далилларни келтириш кифоя: биринчидан, 25 августигача бу ерда ҳеч қандай истеҳком бўлмаган, 25 да қурила бошлаган истеҳком эса 26 да тайёр бўлмаган эди, иккинчидан, Шевардино истеҳкомининг қай аҳволда эканлиги бунга далил бўла олади, жанг майдонига айланган позициянинг олд томонидаги Шевардино истеҳкоми икки пулга арзимас эди. Нима учун бошқа пунктларга қараганда бу истеҳком пункти мўстаҳкамланган эди? Нима учун 24 август куни ярим кечагача бу истеҳком мудофаа қилиниб, барча куч ишдан чиқарилди ва олти минг киши қурбон қилинди? Душманни назорат қилиш учун бир даста отлиқ казак аскари кифоя эди-ку. Учинчидан, жанг бўлган позиция олдиндан кўзда тутилган позиция бўлмаганилиги, Шевардино истеҳкоми бу позициянинг олдинги пункти эмаслигининг далили шуки, Барклай де Толли ва Багратион 25 августигача Шевардино истеҳкоми позициянинг чап фланги деган қаноатда эди, Кутузовнинг ўзи ҳам жангдан сўнг шошиб пишиб ёзилган маълумотида, Шевардино истеҳкомини позициянинг чаг фланги деб атаган эди. Анча вақтдан кейин, Бородино жангига ҳақида батафсил маълумот ёзганда (бехато бўлиши керак бўлган бошқумондоннинг хатоларини оқлаш мақсадида бўлса керак), Шевардино истеҳкоми олдинги пост хизматини адо қилди (ваҳоланки бу фақат чап флангнинг истеҳком пункти эди), Бородино

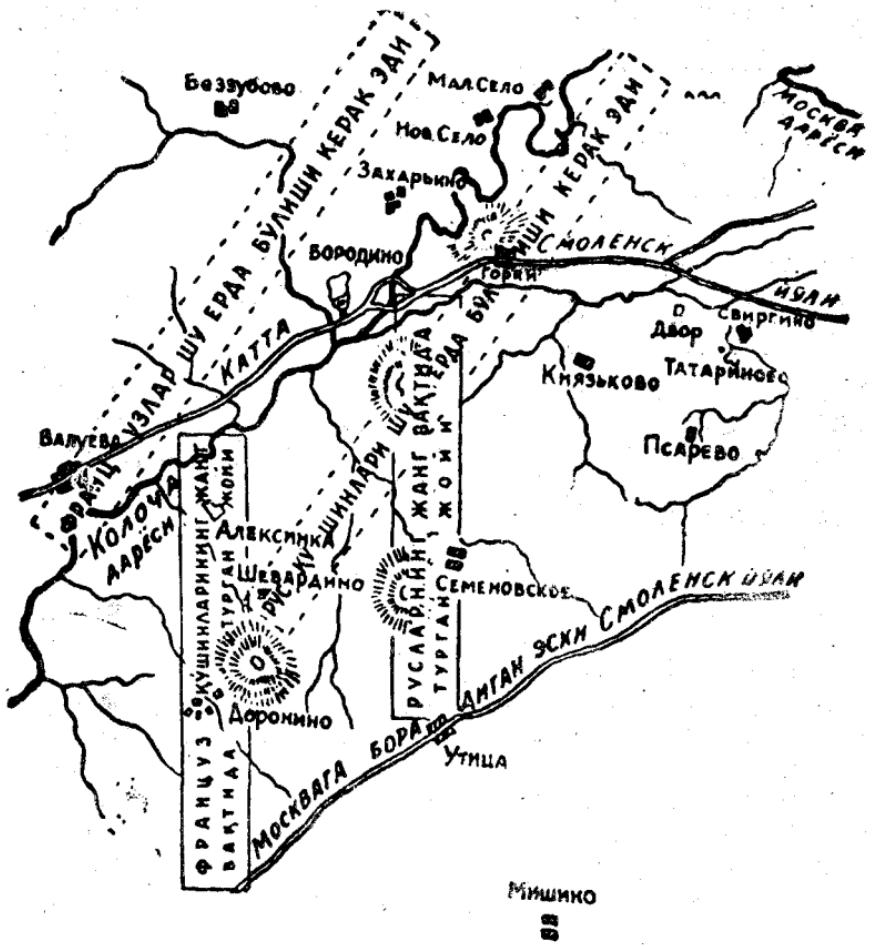
жанг олдин мўлжаллаб қўйилган позицияда бўлди, деб хотуғри ва ноҳақ гапларни ўйлаб топишиди, ваҳоланки жанг ҳеч ким ўйламаган ва деярли мустаҳкамланмаган ерда бўлди.

Вазият бундоқ бўлган: позиция катта йўлни тиккасига эмас, кия кесиб ўтган Колоча дарёси бўйидан ишғол қилинган бўлиб, натижада чап фланги Шевардино, ўнг фланги Новий қишлоғи ёнида, маркази эса Колоча ва Война дарёлари туташадиган Бородинода бўлган. Смоленск йўлидан Москвага қараб ҳаракат қилаётган душманни тўхтатмоқчи бўлган армия учун Колоча дарёси тўсиб турган бу позициянинг яроқли-яроқсизлиги (жанг қандай юз бергани унутилса) Бородино майдонига қараган ҳар бир киши учун ойнадай равшандир.

Наполеон 24 августда Валуев йўлига чиқиб, русларнинг Утицадан Бородинога қараб кетган позициясини (тарихларда айтилишича) кўрмади (кўриши ҳам мумкин эмас эди, чунки позициянинг ўзи йўқ эди), шунингдек, рус армиясининг олдинги постини ҳам кўрмади ва рус ариергардини таъқиб этиб, руслар позициясининг сўл фланги бўлмиш Шевардино истеҳкомига дуч келиб қолди, руслар учун ҳеч кутилмаган жойда, қўшинларини Колоча дарёсининг нарёғига ўтказди. Руслар катта жанг бошлашга улгурмасдан, ишғол қилмоқчи бўлган позициядан сўл флангдаги аскарларини чекинтириб, ишғол қилишни кўзда тутмаган ва мустаҳкамланмаган мавқени ишғол қилдилар. Наполеон йўлдан сўлроққа, Колоча дарёсининг чап томонига ўтиб олиб, бўлажак жанг линиясини ўнг томондан (руслар томонидан) чап томонга сурди ва жанг майдонини Утица, Семеновск ва Бородино орасидаги майдонга кўчирди (Россиянинг бошқа жойларидан сира фарқи бўлмаган бу жойнинг мавқе бўладиган ҳеч бир фазилати йўқ эди) ва 26 августдаги жанг шу майдонда ўтди.

Тахмин этилган жанг билан содир бўлган жантининг тахминий плани шундан иборат:

Агар Наполеон ойнинг 24 ида кечқурун Колоча дарёси бўйига келмаса ва дарёд истеҳкомга ҳамла қилишни буюрмасдан, эртасига эрталаб ҳужум қиласа эди, Шевардино истеҳкоми позициямизнинг чап фланги бўлишига ҳеч ким шубҳа қилмас эди ва жанг ҳам бизнинг мўлжалимиздагидай ўтар эди. Бундай бўлган тақдирда биз балки Шевардино истеҳкомини, чап флангимизни яна ҳам қаттиқроқ мудофаа қилиб, Наполеонга ё марказдан ва ё ўнг

томондан ҳужум қиласынан, 24 августдаги катта жанг ўша олдин белгиланған ва мустаҳкамланған позицияда бұларди. Бирок ариергард қисмларимиз орқага чекингандан сүнг, яъни Гриднева атрофида бўлган жангдан сүнг бизнинг сўл флангимизга кечқурун ҳужум қилингани ва рус саркардалари 24 августда кечқурун асосий жангни бошлаб юбормаганлиги ва ё ултурмаганлиги натижасида Бородино жангининг асосий ва биринчи даври 24-даёқ ютқазилди ва бу ҳол, афтидан, 26-да бўлган жангнинг ҳам ютқазилишига сабаб бўлди.

Шевардино истеҳкоми қўлдан кетгандан сүнг 25 да, ёрталаб, сўл флангимиз позициясиз қолди ва биз сўл

қанотимизни қайириб, янги мавқе ишғол этиш, наридан бери уни мустаҳкамлашга мајбур бўлдик.

26 августда рус қўшинлари кучсиз, қурилиб битмаган истеҳкомлар ҳимоясида қолди, бунинг устига бу вазият шунинг учун ҳам ноқулай бўлдики, рус саркардалари юз берган фактни (сўл флангимиз позициясиз қолганини ва бўлажак жанг майдони ўнгдан сўлга сурилганини) ёътироф қилмасдан Новий қишлоғидан Утицагача чўзилиб кетган позицияларида қолавердилар ва натижада жанг маҳалида ўз қўшинларини ўнгдан сўлга ўтказишга мажбур бўлдилар. Шундай қилиб, бутун жанг давомида сўл флангимизга ҳужум қилган француzlарга қарши руслар икки баравар заиф бўлган куч билан урушдилар (Понятовский-нинг Утицага, Уваровнинг француzlарнинг ўнг флангига қарши жангни умумий жанг ҳаракати хорижидаги воқеа эди).

Шундай қилиб, Бородино жангни тарихчилар тасвир қилганидан бошқача бўлган (саркардаларимизнинг ҳатоларини хаспўшлашга уриниб, тарихчилар рус қўшинлари ва рус ҳалқининг шон-шуҳратини камситдилар). Бородино жангни францууз қўшинлари билан уларга нисбатан сал заиф бўлган рус қўшинлари ўртасида, олдиндан мўлжалланган ва мустаҳкамланган позицияда ўтгани йўқ, аксинча, Шевардино истеҳкомининг қўлдан кетиши натижасида руслар деярли мустаҳкамланмаган, очиқ жойда, француzlарга нисбатан икки баравар заиф бўлган куч билан жанг қилдилар, бу шароитда ўн соат жанг қилиш у ёқда турсин, ҳатто уч соат давомида армияни бутунлай тормор бўлиш ва қочишдан сақлаб қолиш амри маҳол эди.

XX

Пьер 25.августда, эрталаб Можайскдан чиқди. Шашар йўлидаги каттакон, қинғир тепа ён бағрида, ўнг томондаги черков олдида Пьер экипаждан тушиб пиёда кетди, черковда жом чалаётган, ибодат қилаётган эдилар. Пьернинг орқасидан бир полк отлиқ аскар қўшиқчиларини олдига солиб, баландликдан тушмоқда эди. Қаршиисидан эса кечаги жангда ярадор бўлган солдатларни ортган қатор-қатор аравалар чиқиб келмоқда эди. Аравакаш дехқонлар бақириб, отларни қамчиларкан, араванинг дам у ёғига, дам бу ёғига ўтиб югуришар эди. Ҳар бирида учтадан-тўрттадан ярадор солдатлар ётган ва ё ўтирган, аравалар тош тўшалган йўлдан юқорига чиқаркан, силкинарди. Арава силкитганда латта-путталар билан

бояланган, ранглары оқарған, қовоқлари солиқ ярадорлар тишини тишига күйінб, араваниң четини чамгаллар, бір-бірларига урилиб жетар әділар. Үлар Пьерниң оқшылапасы да яшил фрагига болаларға хос бір марқ билан қарашарды.

Пьерниң жүчери ярадорларны олиб бөраётган аравакашларға, бір чеккадан юрсаларынг бўлмайдими, деб ўшқирди. Қўшиқ айтиб тепаликдан тушиб келаётган отлиқ аскарлар полки Пьерниң араванини қисонб кўйди.

Пьер тепаликни ўйиб қилинган айулиниң бир чеккасига қисилганина тўхтаб қолди. Тепалик тўсиб тургани учун бу ерга қўёш тушишас, шунинг учун бу ер союқ, зах эди; Пьерниң боси узра август тоғининиг осмони чараклаб турар, чerkовдан жом садоллари эшиштигарди. Ярадорларни ташиётган бір арава йўлниң челигига, Пьерниң ёнгинасига келиб тўхгади. Чилик кавуш кийган аравакаш ҳаноираб араванинг ғодига желди, жемир чамбарасиз орқа юлдиракларниң остига тош кўйинб, оғ абзалини туваата бошлади.

Арава жетидан келаётган қўли боғлоелиқ бір қаря ярадор солдат соғ қўли билан аравани ушилаб Пьерга мурожаат қилди:

— Ҳой, ҳамшаҳар, биани шу ерга ёлқизишадими? Е Москвага олиб боришадими?

Пьер ўз фикру хаёли билан шу қадар банд әдик, солдатнинг сўзини эшийтмади. У тоҳ ярадорлар ўтирган қатор аравашарға яқинлашиб қолган олиқ аскарлар полкига, тоҳ ёнидаги аравага — иккى ярадор солдат ётган ва бири ўтирган аравага қарар эди. Аравада ўтирган солдатнинг бири юзидан яраланган бўлса керак, боши ламта билан ўраб ташланған, бір лунжи боланинг калласидай бўлиб шишиб кетган эди. Ози на бурни бир томонга қийшайтан әди. Бу солдаг чerkовга қараб чўқинди. Сони ноавот ранг, новик юни оппоз, ёшлина бир солдат мулоҳим табассум билан Пьерга қараб қолди. Учинчи солдат мукка тушиб ётгани учун юни кўринимасди. Оғлиқ аскарлар полкининг қўшиқчилари араванинг ёнгинасидан ўтиб келишди.

— Оҳ, унинг аазиз боси... бегона элларда маън ўлди....— деб улар солдатча ўйин куайидати ашутани айтмоқда әдилар. Чerkov жомлари, босиқа оҳанигда бўлса ҳам худди буларга жўр бўлгандай, баландликда жарапнглай бошлади. Жазира маън рўйнадали ғон банирнинг чўққисига чараклаб нур сониб турарди. Бирорқ тепалик ости — ярадор-

лар ортилган арава, пишқираётган от ва Пъер турган жой зах, қоронги ва кўнгилсиз эди.

Лунжи шишиб кетган солдат кўшиқ айтгаётган олиғ аскарларга хўмрайиб қараркан:

— Буларнинг олифтадитини қараю! — деди таъна қилиб.

Араванинг орқасида турган солдат маъюс кулимишираб Пъерга деди:

— Солдатлар у ёқда турсин, бугун дежқоншарни ҳам ҳайдаб келишганди. Бу дежқон, бу солдат деган гап қонмади... Бутун халқни жантта солишмоқчи: Москва — ҳазилтакам гапт эмас. Бирёзлик қиншишмоқчи.— Солдатнинг гаплари пойта-пой бўлса ҳаш Пъер унинг нима демоқчи бўлганини тушунди ва сўзини мавқуллаб, бош ираеб қўйди.

Нижоят йўл очилди. Пъер йўшга тушиб жўнади.

Пъер таниш-билишларинаг ахтариб йўлниаг икки томонига қараб бораркан, фикат жилма-жит ҳарбий қисмларга мансуб бўлган нотаниш одамларни кўрар, бу одамлар Пъернинг отқ шилгина ва яшил фракига ажабланиб қарарди.

Тўрг чакдиримча юргандан кейин Пъер бир таниш кишини учратди да, суюниб унга сўз қотди. Бу одам армиядати доиторларнинг бошлиқларидан бири эди. У ўшигина бир доитор билан бирталикда бричкада ўтириб келмоқуда эди, Пъерни кўриши биланоқ кучер ўрнида ўтирган казакни тўхтади.

— Граф! Зоти олийлари бу ерда нима қилиб юрибдилар? — деб сўради.

— Ҳа, бир кўрай деб келтгаф ҳазим..

— Дургуст-дуруст, кўришга арзайди...

Пъер экипаждан тушинб, доитор билан гапланиб қолди ва жангга иштирок этиш нияти берилгини айтди.

Доктор Безуховга аъло ҳаврат — боши ўмондонга учрашиши маслаҳат берди.

— Уруш вақтида бунақа юриб бўлмайди, қаериж боришингизни ўзингиз ҳам билимайсан, — деди доитор шерити билан кўз уриништириб олгач, — ҳарризай, аъло ҳазрат сизни танийдилар ва яхши қабул қишидилар. Шундай қилганингиз маъқул, зоти олий, — деди доктор.

Доктор чарчаган ва шонаётганла ўжшарди.

— Ҳали шундай дент... мен ҳали сиздан позицияни қаерда эканлигини сўраб олмоқчи эдим, — деди Пъер.

— Позициями? — деди доктор. — Лекин бу соҳага менинг алоқам йўқ. Татариноводан ўтганда кўрасиз: одамлар жуда кўп хандақ қазишяпти. Ўша ерда, тепаликка чиқсангиз кўринади,— деди доктор.

— Ўша ердан кўринади дейсизми?.. Агар сиз...

Бироқ доктор Пьернинг сўзини бўлиб, бричкага томон бурилди.

— Мен-ку сизни кузатиб қўярдим-а, лекин азбаройи худо, ишим бошимдан ошиб ётибди. Корпус командири ҳузурига кетяпман. Биласизми, аҳволимиз қандай? Эртага жанг бўлади, граф, юз минг аскардан кам деганда йигирма мингтаси ярадор бўлади; аммо биздаги замбил, каравот, фельдшер ва доктор олти минг кишига ҳам етмайди. Ўн мингта арава топдик, лекин фақат бу билан иш битмайди, нима қилишни билмай қолдим.

«Менинг шляпам ва фракимга кулиб, қизиқсиниб қараган ўша мингларча соғлом, ёш ва қари кишилардан наҳотки йигирма мингтаси ярадор бўлиш ва ўлишга маҳкум бўлса», деган ажиб бир фикр Пьерни ҳайратга солди.

«Улар балки эртага ҳалок бўлишади, нега ўлимни ўйламасдан, бошқа нарсаларни ўйлашади?» Фикрларнинг бир-бирига боғланиши туфайли тўсатдан Можайск тепалигининг ён бағрини, ярадор ортилган аравалар, черков жомининг садолари, қуёшнинг қия нури ва отлиқ аскарларнинг қўшиғи унинг тасаввурода жонланиб кетди.

«Отлик аскарлар жангга боришияти, ярадорларга дуч келганда, ҳолимиз нима бўларкин, деб бир дақиқа ҳам ўйлашмайди, аксинча, уларга кўз қисиб, бепарво ёнларидан ўтиб кетишиди. Ваҳоланки булардан йигирма минги ўлимга маҳкум. Тағин улар менинг шляпамга қараб таажжубланишади-я! Қизиқ!» — Пьер Татариновога қараб бораркан, шуларни хаёлидан кечирап эди.

Йўлнинг чап томонида, бир помешчикнинг ҳовлиси олдида экипажлар, фургонлар, бир гала деншчик ва қоровуллар турар эди. Аъло ҳазрат шу ерда тўхтаган экан. Лекин Пьер келган вақтда аъло ҳазрат ҳам, штаб ходимиридан ҳам деярли ҳеч ким йўқ эди. Ҳамма черковда муножот қилмоқда эди. Пьер тўхтамасдан олға қараб кетди.

Тепаликка чиқиб, қишлоқнинг кичкина бир кўчасига киргандан сўнг биринчи мартаба дәҳқонлардан тузилган халқ лашкарларини кўрди; улар телпакларига крест

таққан, эгниларида оқ кўйлак, ғовур кўтариб, хохолашиб йўлнинг сўл томонида, ўт босиб кетган каттакон тепаликда терга пишиб ишлаётган эдилар.

Бири белкурак билан тепаликни қазир, иккинчиси замбилғалтакни тахта устидан юргизиб тупроқ ташир, учинчиси бекор турар эди.

Икки офицер тепаликда уларга амр-фармон бериб турар эди, Ўзларининг янги ҳарбий вазиятларидан хурсанд бўлаётгандай кўринган бу деҳқонларни кўргач, Пьер яна Можайск йўлида учратган ярадор солдатларни ёслади ва солдатнинг бутун ҳалқни жсанегга солицимоқчи деган сўзининг маъносини англади. Фалати қўпол этик кийган, бўйинлари терлаган, баъзи бирларининг очиқ ёқасидан офтобда қорайган ўмров суюклари кўриниб турган бу серсоқол деҳқонларнинг жанг майдонида ишлаётгани Пьерга ҳозирги дақиқанинг улуғворлиги, муazzамлиги ҳақида шу маҳалгача эшигтан ва кўрганларидан кўра кўпроқ таъсир қилди.

XXI

Пьер экипаждан тушди-да, ишлаётган ҳалқ лашкарарининг ёнидан ўтиб тепаликка чиқди, докторнинг айтишига кўра жанг майдони шу ердан кўринар эди.

Эрта билан соат ўн бир. Офтоб сўлроқда, Пьернинг орқарогида бўлиб, унинг нурлари соф ва беғубор ҳавода буюк амфитеатр шаклида юксала бораётган ердаги манзарани ёритиб турарди.

Шу амфитеатрнинг юқорироғи, сўл томонини кесиб ўтган катта Смоленск йўли тепаликдан беш юз қадам нарироқда, пастда ётган оқ черковли қишлоқдан (бу Бородино эди) иланг-биланг бўлиб ўтиб кетарди. Бу йўл қишлоқ яқинидаги кўприкдан ўтар, паст-баландликлардан илон изи шаклида юқорига кўтарилиб, олти чақирим масофадан кўриниб турган Валуев қишлоғига кириб кетарди (Наполеон шу ерда турган эди). Йўл Валуев қишлоғидан чиққач, уфқда сарғайиб кўринган ўрмонзорга кириб, кўздан юйиб бўларди. Қайн ва арча ўсган бу ўрмонзорда, йўлнинг ўнг томонида, Колоцкий монастырининг крест ва жомхонаси узоқдан қуёш нурида ярқираб турарди. Мана шу уфқ билан туташган кўм-кўк майдонда, ўрмон ва йўлнинг ўнг-сўлида, ҳар ер-ҳар ерда

тутаб турган гулханлар, бизгами, душмангами тааллуқли эканини билиб бўлмайдиган гуруҳ-гуруҳ қўшинилар кўриниб тураг эди. Колоча ва Москва дарёларининг ўнг томони дара ва тепаликдан иборат эди. Даралар орасидан узоқдан Беззубово, Захаръино қишлоқлари кўзга чалиниб тураг эди. Чап томон бир қадар текислик бўлиб, буғдойзорлар, ўт қўйилган ва ҳанузгача тутаётган битта қишлоқ — Семёновская қишлоғи кўриниб тураг эди.

Ўнг ва сўл томонда кўзга ташланиб турган майдон Пьерга шу қадар ноаниқ кўринардики, на ўнг томон, на сўл томон унинг тасаввурига тўғри келмас эди. Жанг майдонини кўрмоқчи бўлиб келган Пьер ҳамма ерда дала-лар, ўтлоқлар, қўшинилар, ўрмонлар, гулханларнинг тутуни, қишлоқлар, тепаликлар, сойларни кўрди, Пьер нақадар дикқат билан қарамасин, кўз олдидаги майдонда у ҳеч қандай позициядан асар тополмади, ҳатто қўшинларимизни душман қўшинидан ажратолмади.

Пьер: «Биладиган одамлардан сўраш керак» деб ўйлади ва ўзининг йўғон, ҳарбийларнинг қоматига ўхшамаган сумбатига қизиқсиниб қараётган офицерга юзланди:

— Мумкинми,— деди Пьер офицерга қараб.— Ҳу анави қайси қишлоқ?

— Бурдиноми, нима эди? — деди офицер ҳамроҳига қараб.

Ҳамроҳи унинг хатосини тузатиб:

— Бородино,— деди.

Офицер гаплашгани одам топилиб қолганидан суюниб кетди шекилли, Пьерга яқинроқ келди.

— Ҳу анавилар бизникларми? — деб сўради Пьер.

— Ҳа, нарироқда турганлар эса француzlар,— деди офицер,— ҳу, ана, кўриниб турибди.

— Қани, қани? — деб сўради Пьер.

— Дурбинсиз баҳузур кўриш мумкин. Ҳу, ана! — офицер дарёнинг сўл томонидан чиқаётган тутунга ишора қилди ва унинг юзи шу он жиддий қаҳрли тусга кирди. Пьер учратган одамларнинг авзойи шунақа эди.

— Ие, француzlар шуларми? Ана улар-чи? — Пьер сўл томондаги тепаликни кўрсатди: у ерда қўшинлар турган эди.

— Булар бизниклар.

— Э, бизникларми! Ана улар-чи? — Пьер азим туп дарахт ўсган бошқа бир узоқ тепаликни кўрсатди, дарадан кўриниб турган қишлоқнинг ёнидаги бу тепалик-

дан ҳам тутун чиқиб турар ва алланималар қорайиб кўринар эди.

— Булар ҳам ўшалар,— деди офицер (бу Шевардино истеҳкоми эди).— Кеча бизники эди, бугун уларга ўтди.

— Ахир бизнинг позициямиз қаёқда қолди?

— Бизнинг позициямизми? — деди офицер мамнуният билан жилмайиб.— Мен буни сизга батафсил гапириб беришим мумкин, чунки истеҳкомларимизнинг деярли ҳаммасини ўзим қурганман. Мана, кўряпсизми, марказимиз бу ерда — Бородинода,— у оқ черкови кўринаётган рўпарадаги қишлоққа ишора қилди.— Колоча дарёсининг кечуви ана шу ерда. Мана бу ерда, кўряпсизми, личан таҳлаб қўйилган пластикда кўпrik бор. Шу ер бизнинг марказимиз бўлади. Ўнг флангимиз эса ана у ерда (у ўнг томонга, узоқдан кўринаётган дарага ишора қилди). Москва дарёси ўша ердан ўтади ва биз у ерда учта кучли истеҳком қурганмиз. Сўл қанотимиз...— офицер қандай қилиб тушунтиришни билмай тўхтаб қолди.— Биласизми, буни сизга тушунтириш қийин.. Бизнинг сўл қанотимиз кеча Шевардинода эди, ҳу ана, дуб дарахтини кўряпсизми, ўша ерда — Шевардинода эди; ҳозир чап қанотимизни орқароққа қайирдик, сўл флангимиз ана у ерда, тутун чиқаётган қишлоқни кўряпсизми? Бу Семёновская қишлоғи (у Раевский тепалигини кўрсатди), чап флангимиз ҳозир шу ерда. Лекин жанг шу ерда бўлишига ақлим бовар қилмайди. Наполеон қўшинини шу ерга олиб келди дейишларига ишонмайман; бу бир алдов; у Москва дарёсининг ўнг томонидан айланиб ўтса керак. Гапнинг қисқаси шуки, уруш қаерда бўлмасин эртага жуда кўп кишининг ёстиғи қурийди...— деди офицер.

Суҳбат вақтида офицер олдига келган кекса унтер-офицер, бошлиғининг гапи тамом бўлишини кутиб индамай турган эди, бироқ суҳбат шу ерга етганда, офицернинг сўзи унга маъқул бўлмади шекилли, гапини бўлди.

— Тупроқ тўлдирган саватлар тамом бўлди, бориб олиб келиш керак,— деди жиддий тарзда.

Офицер эртага неча кишининг ёстиғи қуришини ўйлаш мумкин бўлса ҳам бу ҳақда гапириш ошиқча эканлигини шинглаб хижолат чеккандай бўлди.

— Ҳа, майли, тағин учинчи ротани юбора қол,— деди офицер шошиб.

— Сиз ким бўласиз, докторми?

— Йўқ, мен шундай, ўзим,— деди Пьер.— У ишләётган халқ лашкарлари ёнидан ўтиб пастликка тушиб кетди.

Пьернинг кетидан келаётган офицер ишләётган дечонларнинг олдидан бурнини беркитиб, югуриб ўтаркан:

— Ҳе, лаънатилар! — деди.

— Ана улар!.. Олиб келишяпти... Ана... Ҳозир чиқишиади...— деган товушлар эшитилди-ю, офицерлар, солдатлар ва халқ лашкарлари олдинга югуришди.

Бородинодан бошланган диний юриш маросими тепалик этагидан чиқиб келмоқда эди. Ҳаммадан олдин, чанг йўлдан пиёда аскарлар саф тортиб келмоқда, улар шапкаларини бошларидан олган, милтиқларининг оғзини ерга қаратган эди. Пиёда аскарларнинг орқасидан черков ҳофизларининг товуши эшитилиб турарди.

Шапкаларини бошларидан олган халқ лашкарлари билан солдатлар Пьердан ўзиб, намойишчиларга қараб югуришди.

— Биби Марям онамизни олиб келяптилар! Пушту паноҳимизни олиб келяптилар!.. Иверскаядаги иконани олиб келяптилар!

— Смоленскдаги Биби Марямни! — деб бири унинг хатосини тузатди.

Қишлоқда ва тўп олдида ишләётган халқ лашкарлари, белкуракларини отиб юбориб, диний маросим истиқболига югуришди. Чанг йўлдан келаётган батальоннинг кетидан заррин ридо кийган поплар, кулоҳ кийган бир чол, бир неча руҳоний ва ҳофизлар эргашган. Вуларнинг кетидан солдат ва офицерлар юзи қоп-қора қилиб чизилган Биби Марямнинг каттакон суратини кўтариб келмоқда. Бу икона Смоленскдан олиб чиқилган бўлиб, ўшандан бери уни армиянинг кетидан кўтариб юришарди. Суратнинг кетида, олдида, атрофида югуриб келаётган бош яланг ҳарбий кишилар икки букилиб таъзим қилмоқда эди.

Тепаликка чиққандан сўнг икона кўтарганлар тўхтади. Уни сочиқ билан ушлаб келаётган кишилар алмашинди; дъячоклар яна исриқдон ёқишиди; ибодат бошланди. Қуёшнинг иссиқ шуъласи тик тушиб турар, майин шабада бош яланг кишиларнинг сочини, иконани безаган ленталарни ҳилпиратар, ибодатхона ҳофизларининг хониши очиқ ҳавода сал-пал эшитиларди. Офицер, солдат ва халқ лашкаридан иборат катта оломон иконани қуршаб олганди. Поп ва дъячокнинг орқасида мансабдорлар турарди. Попнинг орқасида, бўйнига геор-

гий нишони таққан бир тепакал генерал чўқинмасдан (немис бўлса керак) еабр қилиб ибодат тамом бўлишини кутарди, афтидан, у рус халқининг ватанпарварлик ҳиссими уйғотмоқ учун ибодатга қулоқ солишни зарур деб биларди. Бошқа бир генерал гоз туриб, қўлини кўкси устида силкитар ва атрофга қараб қўярди. Деҳқонлар орасида турган Пьер бу мансабдорлар ичидаги танишларини кўриб қолди, лекин уларга эътибор қилмади; унинг бутун диққат-эътибори Биби Марямнинг суратига ихлос билан қараётган солдат ва халқ лашкарларининг жиддий юзларида эди. Мажоллари қолмаган дъячоклар (улар йигирманчи муножотни ўқиётган эди) эриниб ва одатдагича ҳафсаласизлик билан: «Бандаларингга нажот бер, Биби Марям» деб бошлаши биланоқ поп ва дъякон: «Биз фақат сенга сигинамиз, ўз паноҳингда сақла» деб жўр бўлишарди, яна ҳамма юзларда бу ҳодисанинг муаззамлигига тан берагетган ифода пайдо бўлди (шу ифодани Пьер Можайск тепалигига чиқаётганда, шу бугун эрталаб учратган кўп кишиларнинг юзида кўрган эди); борган сайин бошлар қуий эгилди, соchlар ҳурпайди, оҳу воҳ ва кўкракка урилаётган крестларнинг садоси эшитила бошлади.

Иконани қуршаб олган халойиқ тўсатдан икки томонга чекиниб, Пьерни қисиб қўйди. Одамларнинг шошиб-пишиб йўл бўшатганига қараганда жуда мўътабар бўлган бир киши икона олдига келаётган эди.

Бу одам Кутузов эди, у позицияни айланиб юрган эди. Татарино қишлоғига қайтаётиб Кутузов ибодат қилаётганларнинг олдига келди. Пьер дарҳол Кутузовни таниди, чунки унинг гавдаси бошқа кишиларнинг гавдасидан бошқача эди. Кагта ва йўғон гавдасига узун сюртуқ кийган, хиёл букчайган, оппоқ боши очиқ, юзи шишинқираган, оқиб тушган кўзи оқариб кўринган Кутузов, одатдагича лапанглаб, энгашиброқ қадам ташлаб, давра ичига кирди-да, попнинг орқасига бориб турди. У одат бўлиб қолган бир ҳаракат билан чўқиниб, қўлларини ерга тегизди ва оғир хўрсиниб, соchlари оппоқ бошини эгди. Кутузовнинг кетида Бенигсен ва мулоғимлар турар эди. Бутун олий рутба эгаси бўлган кишиларнинг диққатини жалб қилган бошқўмондон шу ерда турган бўлса ҳам халқ лашкарлари билан солдатлар унга қарамасдан ибодат қиласар эдилар.

Ибодат тамом бўлгандан сўнг Кутузов икона олдига келди, гурс этиб тиз чўкиб ерга бош эгди ва гавдасининг

оғирлиги ҳамда дармони йўқлигидан, ҳарчанд уринса ҳам ўрнидан туролмади. Кучанишдан унинг оппоқ боши қалтирас эди. Ниҳоят ўрнидан турди-да, маъсум гўдакдай лабини чўзисб, иконани ўпди ва яна қўллари ерга теккунча энгашди. Ундан кейин генераллар икона ўпиши; улардан кейин офицерлар, булардан сўнг халқ лашкарлари билан солдатлар, бир-бирларини босиб, итариб, ҳансираб, ҳаяжонланиб икона томон интилишди.

XXII

Пъер тиқилинчда ўзини ҳар ёққа ташлаб атрофга қаради.

-- Граф, Петр Кирилич! Бу ерда нима қилиб юрибсиз? — деган бир овоз эшитилди. Пъер қайрилиб қаради.

Борис Друбецкой, тиззасини қўли билан арта-арта табассум билан (иконани ўпаман деб тиз чўкиб, ифлос қилган бўлса керак) Пъернинг олдига келди. Борис башибанг кийинган, у походдаги ботирлар қиёфасида эди. У Кутузовга ўхшаб узун сюртук кийган, қамчининг тасмасини елкасига ташлаб олган эди.

Бу орада Кутузов қишлоққа етди ва кираверишдаги бир ўйнинг олдида, сояда тўхтади. Бир казак югуриб скамейка олиб келди, бошқа бири шошиб-пишиб скамейка устига гилам ташлади. Кутузов ўтирди. Бир тўда ҳашаматли мулозимлар бошқўмондонни қуршаб олишди.

Оломон икона кўтариб, олға қараб юрди. Пъер Кутузовдан ўттиз қадамча берида Борис билан гаплашиб қолди.

Пъер жангга қатнашиш ва позицияни бориб кўриши ниятида эканлигини Борисга айтди.

— Жуда яхши,— деди Борис,— Te vous ferai les honneurs du camp¹. Сиз граф Бенигсен турган жойга борсангиз ҳамма ёқни баҳузур кўрасиз. Мен унинг ҳузурида хизмат қиласман. Сизнинг тилагингизни унга айтаман. Агар позицияни кўрмоқчи бўлсангиз, биз билан юринг: биз ҳозир сўл флангга боряпмиз. Қайтиб келгандан сўнг меникига ташриф буюринг, тунаб қоласиз, бирга қарта ўйнаймиз. Сиз Дмитрий Сергеевич билан танишсиз-а? У киши мана шу ерда.— Борис тепаликдаги учинчи ҳовлига ишора қилди.

— Аммо мен ўнг флангни кўрмоқчи эдим, жуда мус-

¹ Мен лагерни томоша қилдирман.

таҳкам фланг дейишади,— деди Пьер.— Мен Москва дарё-
сидан бошлаб бутун позицияни айланиб чиқмоқчи
эдим.

— Буни кейин кўрсангиз ҳам бўлади, муҳими сўл
фланг...

— Маъқул, маъқул. Князь Болконскийнинг полки қа-
ердайкин, билмайсизми? — деб сўради Пьер.

— Андрей Николаевичми? Биз унинг ёнидан ўтиб
кетамиз, мен сизни олдига олиб кираман.

— Сўл фланг қай аҳволдайкин? — деб сўради Пьер.

— Гапни ростини айтсам , entre nous¹ сўл фланг қай
аҳволда эканлигини худонинг ўзи билади,— деди сеқин
Борис сирини айтаётгандай.— Граф Бенигсеннинг мўл-
жали тамоман бошқача эди. У ҳу анови кўриниб турган
тепаликни мустаҳкамлаш ниятида эди... бироқ,— Борис
елкасини қисди,— аъло ҳазрат кўнмадилар, ё у кишига
бўлмаган гапларни бориб айтишгандир. Ахир...— Борис
сўзини тамомламади, чунки шу пайт Кутузовнинг адъю-
тантини Кайсаров Пьернинг олдига келди.— А! Паисий
Сергеич,— деди Борис бетакаллуф табассум-ла Қайса-
ровга юзланиб.— Мен позицияни графга тушунтиряпман.
Қандай қилиб аъло ҳазрат французларнинг ниятидан во-
қиф бўлганларига ажабланасан киши!

— Сўл флангни айтяпсизми? — деди Кайсаров.

— Балли, балли. Сўл флангимиз ҳозир жуда-жуда
мустаҳкам.

Ҳамма ортиқча кишиларни Кутузов штабдан ҳай-
даган бўлса ҳам Борис йўлини топиб, Кутузов амалга
оширган ўзгаришлардан сўнг ҳам штабда қолди. У граф
Бенигсеннинг қўл остида хизмат қиласди. Граф Бенигсен
ёш князь Друбецкойни баҳоси йўқ одам деб биларди (Борис
кимнинг қўл остида ишламасин ҳамма уни бебаҳо одам
деб биларди).

Армияга раҳбарлик қиласиган кишилар орасида бир-
биридан ажralиб турадиган икки муайян гурӯҳ бор эди,
бири Кутузов гурӯҳи, иккинчиси штаб бошлини Бенигсен
гурӯҳи эди. Борис мана шу сўнгги гурӯҳга мансуб эди.
Борис лаганбардорлик қилиб, Кутузовни кўкларга кўта-
ришга ҳам уста, хонаси келганда, чол ҳеч балони билмайди,
ҳамма ишни Бенигсен қилиб юрибди, деб уни камситишга
ҳам моҳир эди. Ҳозир жангнинг ҳал қилувчи пайти келган.

¹ Орамизда қолсин-ку.

Бу жанг ё Кутузовни ер билан яксон қилиб, ҳокимиятни Бенигсен қўлига топшириши керак, ёки Кутузов ютиб чиқсан тақдирда, ҳамма ишни Бенигсен бажарган қилиб кўрсатиш керак эди. Ҳар ҳолда, эртаги кун учун катта мукофотлар берилиши ва кўп янги кишилар юзага чиқши аниқ эди. Шунинг учун ҳам Борис куни бўйи ўзини қаерга қўйишини билмай жонсарак бўлиб юрди.

Пьернинг олдига Кайсаровдан кейин бир неча таниш кишилари келди ва Москва ҳақида саволлар ёғдира бошлиди. Пьер улар берган сон-саноқсиз саволларга жавоб қайтаришга ҳам, айтаётган гапларига қулоқ солишга ҳам улгурмай қолди. Ҳамманинг юзида ташвиш ва ҳаяжон ифодаси бор эди. Бироқ Пьернинг назарида баъзи бир кишиларнинг юзидаги ҳаяжон шахсий обрў қозонишга интилишнинг ифодасидай кўринди, бошқа одамларнинг юзида кўрган ҳаяжони ифодаси Пьернинг кўз ўнгидан сира кетмасди, у шахсий ҳаётлари эмас, балки умумий ҳаёт-мамот масаласидан ташвишланадайтганларидан дарак берар эди. Кутузов Пьерни, унинг олдидаги тўплланган одамларни кўриб қолди.

— Чақиринг уни бу ёққа,— деди Кутузов. Адъютант аъло ҳазрат уни кўришни истаётганини айтди. Пьер Кутузов ўтирган скамейка томон йўл олди. Бироқ Пьердан олдин Кутузов ҳузурига халқ лашкарларидан бири етиб келди, бу одам Долохов эди.

— Бу қаердан пайдо бўлди? — сўради Пьер.

— Бу шундай учарки, юлдузни бенарвон уради! — дейишиди унга.— Офицерлик унвонидан уни маҳрум қилишган эди, энди йўлини топиб мансабга минмоқчи. Аллақандай лойиқалар тавсия қилиб юрибди, кечаси душман ўрнашган жойни билиб қайтиб келди. Лекин довюрак йигит!..

Пьер ишляпасини бошидан олиб Кутузовга эҳтиром билан бош эгди.

— Мен шу қарорга келдимки, агар сиз, аъло ҳазратга маълум қилсан, мени ҳайдаб юборишингиз, ёки нима демоқчи эканлигингни биламан дейишингиз мумкин, унда мен...— деди Долохов.

— Ҳм... ҳм...

— Агар сўзим рост бўлса, ватанга хизмат қилган бўламан, мен ватан йўлида ўз жонимни қурбон қилишга тайёрман.

— Ҳм... ҳм...

— Агар сиз аъло ҳазратга жонини аямайдиган киши керак бўлиб қолса, илтифот қилиб, мени эсланг... Балки сиз аъло ҳазратнинг хизматларига яраб қоларман.

— Ҳм... ҳм — деди Кутузов кулгидан қисилиб кетган кўзлари билан Пьерга қараб.

Шу он Борис сарой аҳлларига хос бир чақонлик билан катталарга яқинроқ ерга — Пьернинг ёнига бориб турди-да, бошлаган гапини давом эттираётгандай табиий бир оҳанг-ла Пьерга секин деди:

— Халқ лашкарлари ўлимга тайёр бўлиш учун тозава оқ кўйлак кийиб олишибди. Қаҳрамонликни кўринг-а, граф!

Борис, афтидан, бу сўзни аъло ҳазрат эшигсин деб айтган эди, Кутузов бу сўзга эътибор беришини Борис биларди: дарҳақиқат, аъло ҳазрат унга юзланди.

— Халқ лашкари ҳақида бир нима дедингми?

— Улар эртаниги кунга, ўлимга ҳозирлик кўриб оқ кўйлак кийишибди, аъло ҳазрат.

— Ҳа!.. Ажойиб, мисли йўқ халқ! — деди Кутузов ва кўзларини юмиб, бош чайқади.— Мисли йўқ халқ! — деди у яна хўрсиниб.

— Порох ҳидини ҳидламоқчимисиз? — деди Пьерга.— Ҳм, хушбўй ҳид. Рафиқангизга муҳлис бўлиш шарафига нойил бўлганман. Эсон-омонмилар? Менинг манзилгоҳимга ташриф буюрсинглар.— Кутузов худди қиласиган иши ва гапирадиган гапини унугиб қўйгандай, кексаларга хос паришонхотирлик билан атрофга жаланглади.

Сўнгра қидираётган нарсаси эсига тушди шекилли, ўз адъютантининг акаси — Андрей Сергеевич Кайсаровни имлаб чақирди.

— Ҳа, айтгандай, Мариннинг шеъри қанақа эди? Гераковга: «Корпусга муаллим бўласан» деб ёзган эди-ку. Ўқи, ўқиб бер,— деди Кутузов афтидан қулмоқчи бўлиб. Кайсаров ўқиб берди... Кутузов жилмайиб, шеър мақомига бошини қимирилатиб турди.

Пьер Кутузовнинг олдидан нарироқ кетганда Долохов унинг ёнига келиб, қўлидан ушлади. У бегона кишилар қараб турган бўлса ҳам, сира тортинмасдан, қатъият билан дабдабали қилиб:

— Сизни бу ерда учратганимдан беҳад хурсандман, граф,— деди баланд овоз билан.— Шундай бир куннинг арафасида учрашяпмизки, қайси биримизга тирик қолиши насиб бўлганини худонинг ўзи билади, шу нарсани

сизга айтгани фурсат топилганидан мен хурсандман, орамизда юз берган ўша англашилмөвчилкларга афсусланаман ва менга нисбатан кўнглингизда кек сақламаслигинизни истайман. Илтимос қиласман, мени кечиринг.

Пьер нима дейишини билмасдан Долоховга жилмайиб қараб туар эди. Кўзларига ёш олган Долохов Пьерни қучоқлаб ўпди.

Шу он Борис ўз генералига бир нима деб пицирлади, граф Бенигсен Пъерга юзланиб, фронг линиясини бирга айланиб келишни таклиф қилди.

— Бир кўриб қўйинг,— деди у.

— Ҳа, албатта,— деди Пъер.

Яrim соатдан сўнг Кутузов Татаринов қишлоғига жўнаб кетди, Бенигсен эса ўз мулоҳимлари билан бирга Пъерни ҳам олиб фронт линиясига жўнади.

XXIII

Бенигсен Горкадан катта йўл билан кўприкка тушди, бу кўприк офицер Пъерга тепаликдан туриб позициянинг маркази шу деб кўрсатган кўприк эди. Қирғоқда ўриб қатор қилиб ётқизилиб қўйилган пичан ҳиди анқиб турган ўт ётарди. Кўприкдан ўтгач, улар Бородино қишлоғига қараб йўл олиши, у ердан сўлга бурилиб, сон-саноқсиз қўшин ва тўпларнинг ёнидан ўтиб, тепаликка чиқишиди, бу ерда ҳалқ лашкари солдатлари хандақ қазимоқда эди. Бу жойга ҳали ном қўйилмаган, кейинчалик Раевский истеҳкоми ё тепалик батареяси деб ном олган истеҳком шу эди.

Пъер бу истеҳкомга унчалик эътибор қиласми. Бу жой Бородино жанг майдонидаги бошқа жойлардан кўра кўпроқ хотирида қолишини ҳали билмас эди. Кейин жарликдан ўтиб, Семёновский қишлоғига кетишиди, бу ерда солдатлар уй ва омборларнинг сўнгги ё очларини олиб кетишимоқда эди. Улар қиямаликдан тушиб, тепаликка чиқишиди, худди дўл ургандай ер билан битта бўлиб ётган қора буғдой ичидан юриб, батарея очган йўл орқали флешга¹ чиқишиди, бу ҳам нариги истеҳком каби ҳали тайёр эмасди.

Бенигсен флешлар устида тўхтаб, олдинга — кеча бизники бўлган Шевардино истеҳкомига қаради. Истеҳ-

¹ Флеш — истеҳкомнинг бир тури.

ком устида бир неча отлиқ юрган эди. Офицерларнинг гапига қараганда Наполеон ё Мюрат ўша ерда эди. Ҳамма диққат билан шу суворийларга қаради. Пьер ҳам қораси кўриниб турган бу кишиларнинг қайси бири Наполеон бўлса экан, деб синчилаб қаради. Ниҳоят, суворийлар тепаликдан тушиб, кўздан юйиб бўлишиди.

Бенигсен олдига келган бир генералга ਯозланиб, барча қўшинларимизнинг вазиятини тушунтира кетди. Пьер бўлажак жангнинг моҳиятини тушунмоқчи бўлиб Бенигсенning сўзларига бутун диққати билан қулоқ солди, бироқ зеҳний қобилияти бу масалага ожизлик қилишини сезиб, афсусланди. У ҳеч нарса англолмади. Бенигсен гапдан тўхтади, Пьернинг қулоқ солаётганини пайқаб, бирдан унга юзланди:

— Бу масаланинг сизга қизиғи бўлмаса керак,— деди.

— Бильъакс, мен жуда қизиқаман,— деди Пьер гапи унчалик рост бўлмаса ҳам.

Флешдан улар қалин, лекин унчалик баланд бўлмаган қайинзорни кесиб ўтган иланг-биланг йўл билан юриб, яна сўлроққа бурилишиди. Ўрмонзорнинг ўртасида қўнғир, оёқлари оппоқ бир қуён буларнинг оллидан чиқиб қолди-ю, сон-саноқсиз отларнинг дупуридан ҳуркиб, шу қадар гангид қолдики, ҳамманинг диққатини жалб этиб ва кулгисини қистатиб, узоқ вақт йўл бўйлаб ирғишлаб кетди ва ниҳоят бир неча киши қийқиргандан сўнг ўрмонга уриб, кўздан юйиб бўлди. Ўрмон оралаб икки чақиримча юргандан сўнг улар бир ялангликка чиқишиди, бу ялангликда Тучков корпусининг қўшинлари турган бўлиб, сўл флангни шулар ҳимоя қилиши керак эди.

Бенигсен бу ерда, сўл флангнинг четида тўхтаб, қизишиб узоқ гапирди. Пьернинг назарида, ҳарбий жиҳатдан муҳим бўлган амру фармонлар берадигандек эди. Тучков ўз қўшинлари ишғол қилган ернинг рўпарасида бир тепалик бўлиб, бу тепаликни қўшин ишғол қилмаган эди. Бенигсен ҳамма ёқ кафтдай кўринадиган шундай тепаликни ишғол қилмай, қўшинни унинг этагига жойлаштириш ақлга тўғри келмаган иш деб Тучковнинг хатосини баланд своз билан танқид қилди. Баъзи бир генераллар Бенигсенning бу фикрини қувватладилар. Генераллардан бири ҳарбийларга хос қизғинлик билан бизни нақ ўлимга рўпара қилиб қўйишиди, деди. Бенигсен ўз номидан қўшинларни тепаликка жойлаштиришни буюрди.

Пьер сўл франгда берилган бу фармонларни эшитиб

ҳарбий ишни англатга сира лаёқати йўқ эканлигига яна ҳам кўпроқ ишонч ҳосил қилди. У қўшинларнинг вазиятини танқид қилаётган Бенигсен билан генералларнинг сўзини эшишиб, уларнинг мақсадини англади ва фикрларига қўшилди; бироқ айни замонда қўшинларнинг тепалик этағига жойлаштирган кишининг бу тариқа шубҳасиз ва дағал хатога йўл қўйганини сира англай олмас эди.

Бироқ бу қўшинлар Бенигсен ўйлагандай позицияни мудофаа қилиш мақсадида эмас, балки ҳаракат қилаётган душманга қўққисдан ҳамла қилиш учун пистирма қилиб қўйилганини Пьер билмас эди. Бенигсен буни билмас эди, у бошқўмондонга маълум қилмасдан, бошқа бир мулоҳаза билан қўшинларни олға силжитди.

XXIV

25 августнинг бу мусаффо оқшомида князь Андрей ўз полки ишғол қилган мавқенинг флангида бўлган Князьково қишлоғида, бузилган бир омборхонада ёнбошлаб ётган эди. У омборнинг тирқишидан, девор бўйлаб қатор экилган ва пастки шохлари буталанган ўттиз яшар қайнин дарахтларига, сули ғарамлари қаторлашиб турган дала-ларга, солдат ошхонасининг тутуни кўринаётган бутазорга қараб ётарди...

Шу топда князь Андрейнинг назарига ҳаёти нақадар ошиқча, оғир ва ҳеч кимга кераксиз кўринса-да, бундан етти йил муқаддам Аустерлиц жангига арафасидаги сингари ҳаяжонли ва асабий ҳолатда эди.

Эртага бўладиган жанг ҳақида буйруқ берилган ва князь Андрей бу буйруқни олган. Унинг қиладиган бошқа иши йўқ. Бироқ энг оддий ва равишан бўлгани учун ҳам мудҳиш бўлган фикрлар унга тинчлик бермас эди. Эртага бўладиган жанг иштирок қилиб келган барча жангларидан мудҳишроқ бўлишини князь Андрей биларди. Умрида биринчи мартаба ҳалок бўлиш эҳтимоли, оддий тириклика ҳеч бир алоқаси бўлмаган, бошқаларга қандай таъсир қилиши ҳақида ўйлаб ўтиришнинг кераги бўлмаган, фақат ўзига, ўз қалбига оид бир масаладай унинг тасаввуррида оддий ва мудҳиш тарзда гавдаланди. Шу дамгача уни қийнаган ва хаёлинин банд қилган ҳамма нарса мана шу тасаввур чўққисидан оқ совуқ нур билан дафъатан ёришиб кетгандай, кўланкасиз, манзарасиз, белгисиз бир нарсага айланди қолди. Унинг бутун ҳаёти сеҳрли

фонусдай туюлди: шу дамгача у ҳаётини шу фонус ёруғида кўриб келган экан. Энди кўз ўнгидан мана шу фонус тўсатдан йўқолди-ю, кун ёруғида беўхшов ҳаёт манзарасини бутун борлигича кўрди. Ҳм, ҳм, мени ҳаяжонлантирган, мафтун этган, изтироб чектирган ўша соҳта образлар мана шулар, дер эди князь Андрей сеҳрли фонус ёруғида кўрган асосий ҳаёт манзараларини ўз тасаввурнига гавдалантиаркан, уларга ўлим ҳақидаги равшан фикр билан қараб.— Мана, гўзал ва сирли бўлиб кўришган ўша беўхшов кимсалар! Шуҳрат, жамиятдаги мавқе, хотин кишига бўлган муҳаббат, ватанинг ўзи — буларнинг ҳаммаси ўз вақтида нақадар буюқ кўринган, нақадар чуқур маънога эгадай туюлган эди! Буларнинг ҳаммаси мен учун бошлинаётгандай кўринган бу тонгнинг оппоқ совуқ нурида нақадар оддий, рангсиз ва дағал бўлиб қолди! Князь Андрей ўз ҳаётида бошига тушган учта катта күдфат ҳақида ўйлаб кетди. Хотин кишига бўлган муҳаббати, отасининг вафоти, французларнинг бостириб кириши, Россиянинг ярмини забт этиши. «Муҳаббат!.. Менга сирли кучларни ўзида мужассамлаштиргандай кўринди бу қизча! Нима бўлиб унга шайдо бўлиб қолдим. Муҳаббатим, у билан баҳтли ҳаёт қуришим ҳақида Ѣзиона планлар тузган эдим-а! Оҳ, болагина! — деди ўзича князь Андрей ғазаб билан.— Наҳот шундай бўлса! Мен идеал бир севгининг борлигига ва бир йил кўрмай юрганимда ҳам унинг менга бўлган садоқатини шу севги муҳофаза қилишига ишонибман-а! Менинг фироқимда бу қиз масалдаги кабутардай болу паридан айрилиб қолади деб ўйлабман-а! Афсуски буларнинг ҳаммаси ҳаётда жўнгина бўлар экан... Нихоят даража жўн ва қабиҳ экан!

Отам ҳам Лисие Горида иморатлар қурди, бу ер менинг ерим, бу тупроқ менинг тупроғим, бу ҳаво менинг ҳавом, бу мужиклар менинг мужигим деб ўйлаган эди, бироқ Наполеон келди-ю, шундай бир одам бормиди, йўқми деб суриштирасдан йўлдаги чўп сингари уни олиб улоқтириди — унинг Лисие Горисидан ҳам, ўзидан ҳам номнишон қолмади. Княжна Марья эса' бу худо томонидан юборилган имтиҳон дейди. Отамнинг ўзи бўлмагандан кейин бу имтиҳоннинг нима ҳожати бор? Қайтиб тирилмайдику! Тамом! Шундай бўлгандан кейин бу имтиҳоннинг кимга кераги бор? Ватан, Москва ҳалок бўлади! Эртага эса мени ўлдиришади, яна француз аскари эмас, кечак қулоғим остида милтиқ отган солдатга ўхшаган бир солдатимиз

ўлдиради; французлар келишади-ю, мени оёғим ва боштимдан олиб, сасиб кетмасин деб чуқурга улоқтиришади; сўнгра янги ҳаёт барпо бўлади, бошқалар ҳозиргидек буҳаётга ўрганиб қолишади, лекин мен буни билмайман, чунки менинг ўзим бўлмайман».

Князь Андрей узунасига қатор бўлиб кетган қайнин дарахтларига, қимирламай турган сарғимтир-кўк япроқларига, қўёшда кумушдай ярқираётган оқ пўстлоғига қаради. «Мен ўлсам, эртага мени ўлдиришса, дунёдан кетсан... буларнинг ҳаммаси бўлса-ю, лекин мен бўлмасам...» Князь Андрей шу ҳаётдан кўз юмушини очиқоидин тасаввур қилди. Қайнин шохлари ҳам, уларнинг кўланкаси ва қўёшда ярқираши ҳам, кўқда сузиб юрган паға-паға булатлар ҳам, гулханлардан чиқаётган тутунлар ҳам, хуллас, атрофдаги ҳамма нарса бирдан назарида ўзгариб, қўрқинчли ва ваҳимали тусга кирди. Князь Андрейнинг эти жунжикиб кетди. У ирғиб ўрнидан туриб, омбордан чиқди-да, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Омборнинг орқасидан товушлар эшитилди.

— Ким у? — деб сўради князь Андрей.

Долоховнинг собиқ рота командири, ҳозир эса командирлар етишмаганидан батальонга командир бўлган бурни қизил капитан Тимохин тортиниб-қимтиниб омборга кирди. Унинг кетидан адъютант билан полк ҳазиначиси кирди.

Князь Андрей дарров ўрнидан турди, офицерларнинг хизматга доир маълумотларини тинглади, уларга яна баъзи бир фармонлар бериб, энди жавоб бермоқчи бўлаётган чоғда, омборхона орқасида вишиллаб гапираётган таниш овозни эшитиб қолди.

— Que diable¹! — деди бир нимага оёғи тегиб қоқиниб кетган киши.

Князь Андрей омборхонадан қараб, шу томонга келаётган Пьерни кўрди. Пьер йўлда ётган ходага қоқилиб, ийқила ёзган эди. Князь Андрей умуман ўз доирасидаги кишилар билан, айниқса Пьер билан учрашишни истамас эди; Пьер унга сўнгги дафъа Москвага борганида бошдан кечирган оғир дакиқаларни эслатар эди.

— Келсинлар, келсинлар! — деди у.— Қандай шамол учирди? Шу ерда кўришармиз деб ҳеч ўйламаган эдим.

Шу гапларни айтар экан, князь Андрейнинг кўзлари

¹ Оҳ, савил қолгур!

ва юзида ноху́млик эмас, балки душманлик ифодаси пайдо бўлди, Пьер ҳам дарҳол буни пайқади. Омбор хонага яқинлашганда Пьернинг кайфи жуда яхши эди, аммо князь Андрейнинг авзойини кўриб, шашти қайтди ва иоқулай аҳволга тушиб қолди.

— Келганимнинг... биласизми... нима учун... келдим... Мен қизиқяпман,— деди Пьер шу бугуннинг ўзида бир неча мартаба ўринисиз такрорлаган сўзни, «қизиқяпман» деган сўзни такрорлаб.— Мен жангни кўрмоқ орзусидаман.

— Дуруст, дуруст, масон биродарлар уруш ҳақида нима дейишади? Қандай қилиб унинг олдини олиш керак экан? — деди князь Андрей истеҳзоли кулиб.— Хўш, Москвада нима гаплар бор? Бизникилар қалай? Москваға кўчиб келишдими ахир? — деб сўради у жиддий тарзда.

— Кўчиб келишибди. Жюли Друбецкаядан эшитдим. Мен боргандим, учратолмадим. Москва ташқарисидаги мулкларига кетишган экан.

XXV

Офицерлар хайрлашиб кетмоқчи бўлишган эди, бироқ князь Андрей худди ўз дўсти билан холи қолишини истамагандай, уларни чойга таклиф қилди. Скамейка келтириб қўйиши, чой олиб келиши. Офицерлар Пьернинг йўғон, барваста қоматига таажжуб билан қараб, унинг Москва тўғрисида, қўшинларимизнинг ишғол қилган мавқеи ҳақида айтаётган гапларига қулоқ солишарди. (бу мавқени Пьер отлиқ айланиб чиққан эди). Князь Андрей индамай ўтирап эди. Унинг юзида шундай бир ёқимсиз ифода бор эдики, Пьер Балконскийдан кўра кўпроқ хушфөйл батальон командири Тимохинга қараб гапирав эди.

Князь Андрей унинг сўзини бўлиб:

— Сен қўшинлар ишғол этгани мавқеини шундай тушундингми? — деди.

— Ҳа, бўлмаса қандай тушуниш керак? — деди Пьер.— Ҳарбий киши бўлмаганим учун ҳаммасига тушундим деб айттолмайман, лекин ҳарқалай, қўшинларнинг умумий мавқеини англадим.

— Eh bien, vous êtes plus avancé que qui cela soit¹, — деди князь Андрей.

¹ Демак, сен бошқалардан кўпроқ билар экансан.

— Эй — деди Пьер ҳайрон бўлиб, кўзойнак орқали князь Андрейга қааркан.— Хўш, Кутузовни бошқўмондан қилиб тайинлашларига нима дейсиз?

— Мен у кишининг бошқўмондон бўлишидан кўп хурсандман, бошқа ҳеч нарса деёлмайман,— деди князь Андрей.

— Ха, хўп, Барклай де Толли ҳақида қандай фикрдасиз? Москвада унинг ҳақида ҳар хил гаплар юрибди. Сиз унга қандай баҳо берасиз?

Князь Андрей офицерларга ишора қилиб:

— Бу савонни мана буларга бер! — деди.

Пьер илтифотли табассум ва савол назари-ла Тимохинга қаради, ҳамма беихтиёр унга шу хилда қарап эди.

— Аъло ҳазрат ишни қабул қилдилару, бизнинг орқамизга офтоб тегди, тўрам,— деб Тимохин ўз полқ командиринга тортиночоқлик билан қараб-қараб қўйди.

— Нега бундай бўлди? — деди Пьер.

— Лоақал ўтин ва ем-хашак масаласини олайлик. Биз Свенцияндан бошлаб орқага чекинамиз, бирон ерда чўпга, ем-хашакка ва ё бошқа нарсага текканимиз йўқ. Ахир биз кетгандан кейин буларнинг ҳаммаси унга қолмайдими, тўрам? — деб Тимохин ўз князига мурожаат этди.— Аммо бизга рухсат этмадилар. Полкимизда икки офицерни шу масала юзасидан судга бердилар. Бироқ аъло ҳазрат қўмондонликни қабул қилишлари билан бу масала ҳал бўлди-қолди. Орқамизга офтоб тегди...

— Нега энди Барклай буни ман қилган эди?

Тимохин бу саволга нима деб жавоб қайтариши билмасдан, изза тортгандай бўлиб, атрофга қаради. Пьер шу савонни князь Андрейга берди.

— Биз душманга ташлаб чиқсан жойлар хароб бўлмасин, деб шунаقا қилишди,— деди князь Андрей заҳарханда билан.— Бунинг боиси бор: талон-торож этмоққа рухсат бермоқ, қўшинларни талончиликка ўргатмоқ ярамайди. Смоленск масаласига келгаида ҳам тўғри иш қилди, француздар бизга чап бериб ўтади, чунки уларнинг кучи катта, деб ўйлаган эди. Аммо биз рус тупроғи учун биринчи мартаба жанг қилаётганимизни, қўшинларнинг руҳи мен кўрмаган даражада баланд эканлигини, биз икки кун муттасил француздарнинг ҳужумини қайтарганимизни, бу муваффақият бизнинг кучимизга ўн карра куч қўшганини у билолмас эди,— деб тўсатдан князь Андрей чинқириб юборди.— У орқага чекинишга амр берди-ю, бизнинг

кўрсатган жонбозлигимиз ва берган талафотимиз бекорга кетди. У хиёнат қилишни ўйламаган эди, иложи борича ҳамма ишни яхшироқ қилишга ҳаракат этди, чунки ҳаммасини ўйлаб чиққан эди; лекин шунинг учун ҳам у қўмон-донликка ярамайди. У немисларга хос асосли равишда пухта ўйлаб иш қилгани учун ҳам ярамайди. Буни қандай қилиб сенга тушунтиурсам экан... Фараз қилдикки, отангнинг бир немис лакейи бор, у жуда яхши лакей ва отангнинг барча эҳтиёжини сендан кўра минг мартаба яхшироқ бажаради, шундай бўлгандан кейин, майли, хизмат қилиб юраверсин, лекин отанг ўлим тўшагида ётган чоғда сен бу лакейни ҳайдаб, нўноқ қўлларинг билан ўзинг отанг хизматини бажо келтирсанг, эпчил бўлса ҳам бегона бўлган кишидан кўра унга кўпроқ тасалли берасан. Барклайни ҳам мана шундай қилишди. Россия соғ бўлган маҳалда бегона киши унинг хизматини қилиши мумкин эди ва ўшанда Барклай тенги йўқ министр эди; аммо Россия хавф-хатар остида қолган маҳалда унга ўз кишиси, ўз қадрдени керак бўлиб қолди! Сизларнинг клубларингда эса унинг ҳақида бўлмағур гапларни тарқатишибди, уни хиёнаткорга чиқаришибди! Хиёнаткор деб унга бўхтон қилган кишилар сўнгра ўз бўхтонларидан мулзам бўлиб, уни хоин демай, бирдан қаҳрамон деб эълон қиласи ё доҳий қилиб кўтаради, бу яна ҳам адолатсизроқ бўлади. У ҳалол ва пухта немис...

— У жуда моҳир саркарда ҳам дейишади,— деди Пьер.

— Моҳир саркарда деганинг нима, мен бунга тушунмайман,— деди князь Андрей истеҳзоли кулиб.

— Моҳир саркарда дегани шуки,— деди Пьер,— ҳалиги, ҳамма тасодифларни олдин кўра биладиган, душманнинг ниятини англайдиган киши.

— Бу мумкин бўлмаган иш-ку,— деди князь Андрей худди аллақачонлар ҳал бўлган масала устида гап кетаётгандай.

Пьер таажжуб билан унга қаради.

— Ахир уруш шахмат ўйнига ўхшайди деб айтишади-ку,— деди Пьер.

— Тўғри, ўхшайди, лекин шахмат ўйинидан бунинг жиндай фарқи бор: шахмат ўйинида сен ҳар гал юришдан олдин истаганингча ўйлашинг мумкин, вақт-фурсат деган гап билан ишинг йўқ, тағин шуниси ҳам борки, шахмат ўйинида от пиёдан кучлироқ, икки пиёда ҳамиша бир

тиёдадан кучлироқ бўлади, урушда эса баъзан бир батальон дивизиядан кўра кучлироқ, баъзан бир ротадан кучсизроқ бўлиши мумкин. Қўшинларнинг нисбий кучини ҳеч ким билолмайди. Дўстим,— деди князь Андрей,— иш штабларнинг амру фармонига боғлиқ бўлганда, мен штабда ўтириб фармон ёзар эдим, мана кўриб турибсан, бунинг ўрнига бу ерда мана бу жаноблар билан бирга хизмат қилиб юрибман, мен сенга айтсам, эртага бўладиган жангнинг оқибати уларга эмас, бизга боғлиқ. Муваффақият ҳеч қачон позицияга, яроғ-аслаҳага, ҳатто қўшинларнинг миқдорига боғлиқ бўлган эмас, шундай бўлгандан кейин позициянинг аҳамияти ўз-ўзидан маълум.

— Бўлмаса нимага боғлиқ?

— Менинг, унинг,— у Тимохинга ишора қилди,— ва ҳар бир солдатнинг сезгисига боғлиқ.

Князь Андрей Тимохинга назар ташлади, Тимохин ҳам қўрқа-писа, таажжуб билан ўз командирига қараб турган эди, Князь Андрей аввалги вазминлиги, камсұханлигига хилофанд ҳозир ҳаяжонлангандай кўринарди. Афтидан, тўсатдан ақлига келган фикрларни айтишдан ўзини тиёлмас эди.

— Голиб чиқаман деб қатъий аҳд қилган кишиларгина жангда ютади. Нима учун биз Аустерлиц яқинидаги жангда ютқиздик? Биз қанча талафот кўрсак, француздар ҳам тахминан шунча талафот кўрди, аммо биз элдан бурун ютқиздик деган сўзни оғизга олдик. Бу сўзни шунинг учун ҳам айтган эдикки, у ерда урушишнинг ҳожати йўқ эди, биз жанг майдонидан тезроқ чиқиб кетишни истар эдик. «Ютқизишга ютқиздикми, энди тезроқ қочиш керак!» — дедик ва қочдик. Кечгача шу гапни **тилимизга олмаганимизда**, худо билади, нима бўлар эди. Лекин эртага бундай демаймиз. Сен позициямиз ундай-бундай, чап флангимиз кучсиз, ўнг флангимиз чўзилиб кетган дейсан,— деди князь Андрей,— буларнинг ҳаммаси бекорчи гап, бундай эмас. Эртага бизни нима кутиб турибди? Ё улар, ё бизни киларнинг қочиши билан, унинг ёки бунинг ўлдирилиши билан ҳал бўладиган миллионларча муҳталиф тасодифлар кутиб турибди; ҳозир бўлаётган ишларнинг ҳаммаси бир овунчоқ. Гап шундаки, позицияни сен билан бирга айланиб чиқсан кишиларнинг ишнинг умумий боришига нафи тегмайди, аксинча, халал беришади. Улар ўзларининг арзимас манфаатлари билан банд холос.

— Шундай бир вақтда-я? — деди Пьер энсаси қотиб.

— Шундай бир вақтда,— деди Князь Андрей тақро-ран.— Улар бу фурсатдан фойдаланиб, кўпроқ нишон ва лентага эга бўлиш мақсадида душманга қарши урушган бўлишади. Мен эртаги кунни шундай тасаввур ётаман: юз минг рус қўшини билан юз минг француз қўшини урушишга шайлантган ва шу икки юз минг аскар бир-бири билан жанг қиласди; кимики жон-жаҳди билан урушса ва ўзини аямаса ўша енгади. Мен сенга шуни айтиб қўяйки, нима бўлса-бўлсин, юқоридагилар ишни қанчалик чалкаштирмасин, эртаги жангда биз ютиб чиқамиз. Нима бўлса ҳам эртаги жангда биз ғалаба қозонамиз!

— Ҳақиқат — рост, тўрам,— деб қўйди Тимохин.— Энди жонимизни аяб нима қиласми! Ишонасизми, менинг батальонимдаги солдатлар ароқ ичмай қўйишди, ҳозир томоқдан ароқ ўтадими, дейишади.— Ҳамма жим бўлиб қолди.

Офицерлар ўрнидан туришди. Князь Андрей адъютантига сўнгги амр-фармонларни бериб, улар билан бирга ташқарига чиқиб, омборхонанинг орқасига ўтди. Офицерлар кетгандан кейин Пьер князь Андрейнинг олдига келиб, энди гап бошламоқчи бўлганида, омборхонадан сал нарироқдаги йўлдан уч отнинг туёқ товуши эшитилди, князь Андрей товуш келган томонга қараб, бир казак кузатиб келаётган Клаузевиц билан Вольцогенни кўрди. Улар ўзаро гаплашиб, буларнинг ёнгинасидан ўтиб кетишиди ва Пьер билан князь Андрей шу сўзларни эшитиб қолди:

— Der Krieg muss im Raum verlegt werden. Der Ansicht kann ich nicht genug Preis geben¹, — деди бири!

Бунга жавобан иккинчиси бундай деди:

— O ja,— der Zweck ist nur den Feind zu schwächen, so kann man gewiss nicht den Verlust der Privat-Personen in Achtung nehmen.²

— O ja³, — деб тасдиқлади биринчи товуши.

Улар ўтиб кетгандан кейин князь Андрей ғазаб билан бурнини жийириб:

¹ Уруш кенг майдонга кўчирилиши керак эмиш. Мен бу нуқтаи назарни унчалик маъқул топмайман.

² Балли, модомики мақсад душманни мажолсизлантириш экан, ахолининг курбон бўлишига эътибор қиласмаслик керак.

³ Тўғри.

— Ха, im Raum verlegen¹, — деб такрорлади. Im Raum² Лисие Горида менинг отам, ўнлим ва синглим қолган. Уйга барибир. Мана, ҳали сенга айтмабмидим, бу немис жаноблар эртамги жангда ютиб чиқмайди, аксинча, қўлларидан келганича ишни расво қилишади, чунки бу немисларнинг калласида палағда тухумга арзимайдиган фалсафадан бўлак гап йўқ, қалбида эса эртага керак бўладиган нарсадан, Тимохиннинг қалбида бўлган џарсадан асар ҳам топилмайди. Улар бутун Европани унга бериб қўйиб, энди бизга дарс бергани келишди — яхши муаллимлар! — деб чийиллаб гапирди у.

— Эртанги жангда биз ютиб чиқамиз деб ўйлайсизми? — деб сўради Пьер.

— Албатта, албатта, — леди князъ Андрей паришонлик билан. — Агар ҳокимият менинг қўлимда бўлса эди, мен асир олмас эдим, — деб давом этди князъ Андрей. — Асир олиш нима деган гап? Бу олижаноблик. Француздар мени хонавайрон қилишди, энди Москвани талон-торож этгани келишяпти, улар мени таҳқир этди ва ҳар бир дақиқа таҳқир этишади. Улар менинг ашаддий душманим, менимча, ҳаммаси жинояткор. Тимохин ҳам, бутун армия ҳам шу фикрда. Уларни қатл этиш керак. Модомики улар менинг душманим экан, Тильзитда қандай гаплашган бўлишмасин, барибир дўст бўлолмайди.

Пьер парпираган қўзлари-ла князъ Андреяга қараб:

— Валли, балли, мен сизнинг фикрингизга қўшиламан! — леди.

Можайок тепалигидан бошлаб куни бўйи Пьерни безовта қилган масала энди унга очиқ-оидин ва узил-кесил ҳал бўлгандаи кўринди. Энди у бу уруш ва бўлажак жангнинг маъно ва аҳамиятини тўлиқ англади. Шу бугун кўрган ҳамма парсалар ҳам, кўзига чалинган одамларнинг жиддий ва маъноли юз ифодаси ҳам янги бир зиё билан ёритилди. Пьер бугун учратган кишиларда ботиний (физикада (*latente*) дейиладиган) ватанпарварлик ҳарорати борлигини англали ва бу ҳарорат бу одамлар нима учун ўлимга бунчалик хотиржам ва гўё енгилтаклик билан ҳозирлик кўраётгандарини тушунтириди.

¹ Кенг майдонга кўчириш керак эмиш.

² Кенг майдонда эса.

Князь Андрей сўзида давом этди:

— Асир олмаслик керак. Шу нарсанинг ўзи бутун урушни ўзгартириб юборарди, камроқ қон тўкилишига сабаб бўларди. Энг ёмони шуки, биз «уруш-уруш» уйини ўйнаб келдик ва олижаноблик кўрсатяпмиз ва ҳоказо. Бу олижаноблик ва ҳассослик бузоқ сўйилаётганини кўриб ҳушдан кетган бойвучча хотиннинг олижаноблиги ва ҳассослигига ўхшайди Бойвуччанинг кўнгли шу қадар бўшки, қонга қаролмайди, лекин бу бузоқнинг гўштини қайла билан пишириб берсанг иштаҳа билан ейди. Бизга урушнинг қонун-қоидалари, олижаноблик, элчибозлик, баҳтсизларга раҳм-шафқат ҳақида сафсата сотишади. Ҳаммаси бўлмаган гап. Мен олижаноблик ва элчибозликни 1805 йилда кўрганман: улар бизни алдашибди, биз эсак уларни. Улар одамларни хонавайрон қилишади, қалбаки пуллар чиқаришади... энг ёмони шуки, менинг болаларимни, отамни ўлдиришади-ю, тағин урушнинг қонун-қоидалари ҳақида, душманга нисбатан олижаноб бўлиш ҳақида гап сотишади. Асир олмасдан ўлдирмоқ ва ўлимга бормоқ керак! Қимки мен каби изтироб чеккан бўлса, шу хуло-сага келади...

Смоленскни олгани каби Москвани ҳам оладими, йўқми, менинг учун барибир, деб ўйлаган князь Андрей тўсатдан томоғига бир нарса тиқилгандай товуши қалтираб, бирдан гапдан тўхтади. Индамай бир неча дақиқа у ёқдан-бу ёқقا юрди, аммо яна сўз бошлаганида унинг кўзлари ҳаяжондан парпирап, лаблари титрарди.

— Урушда ўринсиз олижаноблик бўлмаганда эди, биз ҳозиргидай ўлимга рўпара бўлишга арзигандагина урушга кирадик. Унда Павел Иванович Михаил Ивановични ранжитгани туфайли уруш бўлмас эди. Аммо уруш ҳозиргидай бўлганда ҳақиқий уруш бўлар эди. Унда қўшинларнинг ижтиҳоди ҳам ҳозиргидай бўлмас эди. Унда Наполеон бошлаб келаётган барча бу вестфалликлар ва гессенликлар унинг кетидан Россияга эргашиб келмас эди ва биз ҳам сабабини ўзимиз билмаган ҳолда, Австрия ва Пруссияга урушгани бормас эдик. Уруш назокатли эканингни кўрсатиш деган гап эмас, балки ҳаётда энг қабиҳ нарсадир, шуни билмоқ керакки, уруш ўйинчоқ эмас! Бу мудҳиш заруратга қатъийлик билан жиддий ёндошмоқ лозимдир. Ҳамма гап шундан иборатки, риёни улоқтириб ташлаб, урушга ўйинчоқ деб эмас, уруш деб қарамоқ лозим. Уруш калтабин ва такасалтанг кишилар-

нинг қўлида эрмак-ўйинчоқ бўлиб қолди... Ҳарбий хизматчилар табақаси энг муҳтарам табақа ҳисобланади. Уруш нима, ҳарбий ишда муваффақият қозонмоқ учун нималар қилиш керак, ҳарбий хизматчиларнинг хулқу автори қанақа? Урушдан мақсад одам ўлдиришдир, урушнинг қуроли — жосуслик, хиёнат, хоинларни тақдирлаш, аҳолини юрат қилиш, уларни талаш, ёки армияни озиқ-овқат билан таъминлаш мақсадида уларнинг борйўқларини ўнирлаш, ҳарбий макр деб аталган ёлнончилик; ҳарбийлар табақасининг хулқу аҳлоқи эрксизлик, яъни ҳарбий интизом, бекорчилик, жаҳолат, бағритошлик, фосиқлик ва ароқхўрликдан иборат. Лекин шундай бўлса ҳам бу юқори табақа, ҳамма уни иззат-эҳтиром қиласди. Хитой подшосидан бўлак ҳамма подшолар ҳарбий мундир кийишади, кимки ҳалқни кўпроқ ўлдириса, унга кўпроқ мукофот берилади... Бир-бирларини ўлдиримоқ учун ёртага бўладиган уруш сингари, бир жойга тўпланишади, бир-бирларини ўлдиришади, ўнг мингларча одамни майиб қилишади-ю кейин эса шунча одамни ўлдиришган учун (буни яна ҳам ортиқроқ қилиб кўрсатиб) шукронасига тоат-ибодат қилишади, қанча кўп одам ўлдиришган бўлса, хизматларини шунча катта қилиб кўрсатиб, ўзларини ғолиб деб эълон қилишади. Худо буларга қандай қараб ва бу гапларга қандай қулоқ солиб тураркин! — деб князь Андрей ингичка товуш билан чинқирди — Оҳ, дўстгинам. Сўнгги вақтларда яшамоқ менинг учун оғир юқ бўлиб қолди. Керагидан ортиқроқ нарсани биладиган бўлиб қолдим. Маърифат дараҳтидан эзгулик ва ёвузлик мевасини одам боласи татимаслиги керак... Ҳа, уйқинг келиб қолдими, менинг ҳам ётишим керак. Сен Горкига бора қол,— деди тўсатдан князь Андрей.

— Йўт-э! — деди Пьер князь Андрейнинг дардига ўртоқлашишини истагандек унга қўрқи-писа боқаркан.

— Бор, бор, жангдан олдин уйқуга тўйиш керак,— деди яна князь Андрей. У тез-тез юриб Пьернинг олдига келди, уни қучоқлаб ўпди.— Хайр, бор энди! — деб қичқирди.— Яна кўришамизми, кўришолмаймизми... — у шошиб-пишиб бурилди-ю, омборхонага кириб кетди.

Қоронни тушиб қолган эди, шунинг учун ҳам Пьер князь Андрейнинг юзидағи ифодани ажратолмади; бу ғазабми, ё меҳр ифодаси эканлигини пайқолмади.

Пъер унинг орқасидан кирайми ё қайтиб кетаверайми, деб бир оз ўйланиб қолди. «Йўқ, киришим керакмас,— деди Пъер ўзича,— бу сўнгги учрашишимиз эканлигини ўзим билиб турибман». Пъер хўрсинди-да, қайтиб Горкига кетди.

Князь Андрей омборхонага қайтиб киргач, гиламга чўзилди-ю, бироқ ухломади.

У кўзини юмди. Хотиралар бирин-кетин хаёлидан кечаверди. Бу хотиралардан бири уни қувонтириб узоқ вақт кўз олдидан кетмади. Петербургда ўтказган бир кеча унинг ёдига келди. Гул-гул очилган ва ҳаяжонланган Наташа ўтган йили қўзиқорин тергани каттакон ўрмонга борганини ва адашиб қолганини унга ҳикоя қилиб берди. У ўрмондаги хилват жойларни ўз туйғуларини, ўрмонда учраб қолган бир асаларичи билан гаплашганини пала-партиш айтиб бераркан, сўз орасида тез-тез: «Йўқ; мен келиштириб гапиролмаяпман, эплолмаяпман, сиз тушунмаяпсиз» деб қўяр; князь Андрей гарчи ҳаммасига тушуняпман, деб уни юпатаетган ва тушунаётган бўлса ҳам, Наташанинг кўнгли жойига тушмас эди. Наташа ўз сўзидан ўзи норози эди, у шу бугун қалбida пайдо бўлган ва изҳор этишни истаган эҳтиросли, шоирона туйғуларни ифода этишга ожизлик қилаётганини сезарди. «Жудаям аломат чол эди, ўрмон ҳам шу қадар қоронғи... чол шунақаям... йўқ, мен келиштириб айтольмаяпман», дерди Наташа қизариб ва ҳаяжонланиб. Князь Андрей ўшанда қувнаб Наташанинг кўзларига боқиб қандай жилмайган бўлса, ҳозир ҳам шундай жилмайиб қўйди. «Мен унинг сўзларига тушунардим,— деди ичиди князь Андрей.— Тушуниш билан бирга мен унинг қалбидаги кучни, унинг самимилигини, унинг очиқлигини, унинг жисмига сиёмай турган руҳини, қалбини севардим.. жону таним билан севардим, баҳтиёр эдим...» Бирдан севгиси нима билан тугагани эсига тушиб қолди. «Унга бу нарсалар керак эмас эди. У одам бу нарсаларни кўрмас ва англамас эди-ку. Наташанинг сиймосида у гўзал ва сўлим қизчани кўрди холос, тақдирини у билан боňлашни эса ўзига муносиб кўрмади. Мен-чи?.. У ҳали ҳам тирик, ҳали ҳам кайфсафо қилиб юрибди».

Князь Андрей худди бирор устига ўт ташлагандек сапчиб ўрнидан турди-да, яна омборхона олдида нарибери юда бошлади.

25 август Бородино жанги арафасида французлар императори саройининг префекти m-r de Beausset¹ Париждан, полковник Fabvier² Мадриддин император Наполеоннинг Валуев қишлоғидаги қароргоҳига келишди.

Сарой мундири кийиб олган m-r de Beausset императорга атаб олиб келган совғасини олдинроқ юбориб, Наполеон чодирининг биринчи бўлмасига кирди-да, император адъютантлари билан гурунглашиб қутини оча бошлади.

Fabvier ичкарига кирмасдан таниш генераллар билан чодир олдида гаплашиб қолди.

Император Наполеон ҳануз ётоқхонасидан чиққани йўқ; ўз туалетини тамомлаш олдида. Камердинер унинг аъзойи баданини счётка билан ишқамоқда, у пишқириб, ху-хувлаб гоҳ сергўшт орқасини, гоҳ жир босган қорнини ўгиради. Яна бир камердинер бармоғи билан шишани ушлаб туриб, императорнинг ялтираб турган баданига атири сепади. Унинг афти, қаерига, қанча атири сепишни мендан бўлак одам билмайди, деб туради. Императорнинг калта ҳўл соchlари пешонасига ёпишган. Унинг кўпчиган ва заҳил юзидан жисму жони роҳат қилаётани билиниб турибди. У елкаларини қисиб, томоғини қириб, счётка билан баданини ишқаётган камердинерга деди: «Allez fergme, allez toujours³. Кечаги урушда қанча асир олингандири ҳақида императорга маълумот бергани Наполеон ҳузурига кирган адъютант сўзини тугатиб, кетишга рухсат кутиб, эшик олдида турарди. Наполеон афтини буриштириб, ер остидан адъютантга қаради.

— Point de prisonniers — деди адъютантнинг сўзини такрорлаб.— Il se font démolir. Tant pis pour l'armée russe,— Allez toujours, allez erme⁴,— деди бўйинни қисиб, сергўшт елкасини камердинерга тутаркан.

— C'est bien! Faites entrer m-r de Beausset, ainsi que Fabvier⁵,— деди у адъютантга бош ирҳаб.

— Oui, Sire⁶,— деб адъютант чодирдан чиқиб кетди.

¹ Жаноб Боссе.

² Фабвье.

³ Яна қаттиқроқ...

⁴ Асир ололмаяпмиз. Улар ўзларини қириб ташлашга мажбур қилишли. Рус армиясининг ўзига қийин. Қани, қаттиқроқ, қаттиқроқ...

⁵ Яхши. Айтинг, Боссе билан Фабвье иккаласи кирсин.

⁶ Бош устига, шаҳаншоқ.

Икки камердинер зоти олийни дарров кийинтирді. Наполеон күк гвардиячи мундирда, тез-тез, шахдам қадам ташлаб қабулхонага чиқди.

Шу пайт Боссе малика бериб юборган совғани императорнинг эшиги олдиғаги икки стулға шошиб-пишиб кўймоқда эди. Аммо император шу қадар тезлик билан кийиниб чиқди, Боссе совғани яхшилаб тахлаб қўйишга улгуромади.

Наполеон буларнинг нима билан шуғулланаётганини дарҳол пайқади ва уларнинг ҳали тайёр эмаслиги ни билди. Наполеон уларни совғани тақдим этмоқ завқидан маҳрум этишни истамади. У жаноб Боссени қўрмаганга солиб, Фабвъени олдига чақирди. Наполеон қошларини чимириб, индамасдан Фабвъенинг сўзлари га қулоқ солди. Фабвье Европанинг нариги томонида Саламанкада урушаётган қўшинларнинг қаҳрамонлиги хақида гапириб, уларнинг бирдан-бир орзуси ўз императорига муносиб аскар бўлиш, бирдан-бир қўрқуви императорига маъқул бўлмайдиган иш қилиб қўйишлик эканини айтди. Жангнинг натижаси кўнгилсиз эди. Наполеон Фабвье гапираётган чоғда бир неча марта ба кесатиб, ўзим йўқлигимда ишинг оқибати бошқача бўлишига кўзим етмаган эди, деб қўйди.

— Энди бу хатони Москвада тузатишм керак,— деди Наполеон.— А tantôt¹,— деб илова қилди-да, де Боссени чақирди. Де Боссе шу чоқ совғаларни тайёрлаб қўйган эди: совғани стулларга қўйиб, устини каттақон рўмол билан беркитганди.

Де Боссе Бурбонларнинг кекса хизматкорларига хос бир тарзда — француз сарой таомилинга мувофиқ икки букилиб таъзим қилди-да, Наполеоннинг қаршисида тўхтаб қўлидаги конвертни унга узатди.

Наполеон унга жилмайиб боқди ва қулонидан тортиб қўйди. Унинг жиддий тусдаги чехраси бирдан ўзгариб, юзида меҳрибонлик аломати пайдо бўлди.

— Тез етиб келдингиз, мен кўп хурсандман. Қани, гапиринг, Парижда нима гап?

Де Боссе қай йўсинда жавоб қилиш лозим бўлса, шундай жавоб берди:

— Sire, tout Paris regrette vorre absence².

¹ Кўришгуңча, хайр.

² Шаҳаншоҳим, сизнинг йўқлигингиздан бутун Париж таассуфланмоқда.

Наполеон Боссе шу жавобни ва ё шунга ўшаган бошика бир жавобни беришни ҳам биларди, эс-ҳуши жойида бўлган дақиқаларида бу гаплар ҳақиқатдан йироқлигини ҳам биларди, лекин шундай бўлса ҳам, де Боссенинг оғизидан чиққан гап унга хуш ёқиб кетди. У янада илтифот қилиб, де Боссенинг қулоғидан чўзди.

— Je suis faché de vous avoir fait aire tant de chemin¹, — деди Наполеон.

Унга жавобан де Боссе шундай деди:

— Sire! Je ne m'attendais pas à moins qu'à vous trouver aux portes de Moscou².

Наполеон жилмайиб қўйди-да, паришон ҳолда бошини кўтариб, ўнг томонга қайрилиб қаради. Адъютант енгил қадам ташлаб, олтин тамакидонни тутди. Наполеон уни қўлига олди.

— Яхши соатда келдингиз,— деди Наполеон очиқ тамакидонни бурнига тутиб.— Сиз саёҳатга ўчсиз, уч кундан кейин Москвани кўрасиз. Осиё пойтахтини кўриш хаёлингизга ҳам келмаган бўлса керак. Бу саёҳатдан жуда кўп баҳра оласиз.

Боссе саёҳатга бўлган (шу вақтгача ўзи ҳам билмаган) майлига бунчалик эътибор қилгани учун Наполеонга ташаккур билдиргандай таъзим қилди.

Бутун сарой аҳли усти рўмол билан ёпиб қўйилган бир нимага қараётганини кўриб Наполеон:

— Бу нима? — деб сўради.

Боссе сарой аҳлига хос бир чаққонлик билан орқасини ўгирмасдан, ёнбоши билан юриб, икки қадам орқага чекинди ва рўмолини тортиб тушираётib:

— Маликадан зоти олийларига совға,— деди.

Бу рассом Жерар томонидан очиқ ранглар билан чишилган сурат — Наполеон билан Австрия императори қизидан бўлган ўғил боланинг сурати эди, негадир уни ҳамма Рим қироли деб атарди.

Сочлари жингалак, ўзи жуда дилбар, нигоҳи Сикстин Мадоннасидаги Исонинг нигоҳига ўшаган бу бола бильбок³ ўйнаётган вазиятда тасвир этилганди. Бола ўйнаёт-

¹ Сизни шунчалик йўл босишга мажбур қилганимдан жуда афсусланаман.

² Ўзим ҳам сизни Москванинг дарвозасида кўрарман, деб умид қилган эдим, шаҳаншоҳим!

³ Бильбок — уни наизали таёққа узун ип билан боғланган шар (ред.)

ган шар ер күрраси бўлиб, ўнинг иккинчи қўлидаги қалтак гўё салтанат асоси эди.

Рим қироли деб аталган бу болани ҳасса билан ер куррасини саншиб олганини тасвир қилиш бидағӣ рассом нима демоқчи эканлигига тушуниш унчалик осон бўлмаса ҳам, лекин бу мажозий сурат Париждагиларга ёққани ва равshan бўлиб кўрингани сингари Наполеонга ҳам маъқул бўлди ва равшанга ўхшаб кўринди.

Наполеон чиройли қўл ҳаракати-ла суратга ишора қилиб:

— Roi de Rome¹ — деди.— Admirable².

У юзига истаганича ифода бера оладиган итальянлар сингари суратнинг қаршисига келиб тўхтади-да, юзида ўйчан зариф ифода пайдо бўлди. У ҳозир нима демасин ва нима қилмасин, тарихга ёзилажагини биларди. Унга шундай туюлдики, ҳозир қўлидан келадиган энг яхши нарса — ўз буюклиги ила (ўғли у туфайли ер курраси билан бильбок ўйнаётган эди) бу буюкликка тамоман қарама-қарши бўлган энг оддий оталик меҳрини кўрсатиш эди. Унинг кўзлари тинди. У хиёл олдинроққа бориб, ёнидаги стулга қаради. Дарҳол унга томон суреб қўйилган стулга, суратнинг қаршисига ўтириди, унинг бир қўл ҳаракати-ла ҳамма оёқ учida юриб, уйдан чиқиб кетди ва бу улуғ киши ўз туйғулари-ла ёлниз қолди.

Бир оз ўтиргандан сўнг Наполеон суратнинг ғадир будур бетига беихтиёр қўл тегизиб кўриб, ўрнидан турди-да, яна Боссе билан навбатчини чақирди. У суратни ташқарига, чодир олдига қўйишни буорди, ўз чодири олдидаги турган эски гвардияни валинеъмат шаҳаншоҳларининг валиаҳди — Рим қиролининг дийдорини кўрмоқ саодатидан маҳрум қилишни истамади.

Бирга таом емоқ шарафига нойил бўлган Боссе билан нонушта қилаётган вақтда суратни кўриш учун чодир олдига югуриб келган эски гвардиячи солдат ва офицерларнинг табрик садолари янгради.

— Vive l'Empereur! Vive le de Rome! Vive l'Empereur!³

Наполеон нонуштадан кейин Боссенинг олдидаги, армияга берадиган буйруғини айтиб туриб ёздириди.

¹ Рим қироли.

² Ажойиб.

³ Яшасин император! Яшасин Рим қироли! Яшасин император!

Наполеон ёэдирган хитобномасини олиб, ҳеч тузатиш киргизмасдан ўқиб чиққа:

— Courte et energidue!¹— деди. Хитобномада шундай дейилган эди:

«Жангчилар! Шунча вақтдан бери кутган жангларинг мана энди бошланди. Ғалаба ўзларингга боғлиқ. Бу ғалаба бизга жуда зарур, ғалабани қўлга киритсан, мурод-мақсадимизга етамиз, қулай манзилгоҳга ҳам эга бўламиз, ўз юртимизга ҳам тезроқ қайтамиз. Аустерлиц, Фридланд, Витебск ва Смоленск останасида қандай иш кўрсатган бўлсанглар, шундай иш кўрсатинглар. Келажак авлод сизнинг бугунги қаҳрамонлигингизни ифтихор билан тилга олишсин. Ҳар бирингиз тўғрингизда, бу одам Москва останасида бўлган улуғ урушда иштирок қилган эди, деб айтишсин!»

Наполеон:

— De la Moscou!²— деган сўзни такрорлади ва саёҳатни севадиган Боссені сайрга таклиф этиб, чодирдан чиқди ва эгарлаб қўйилган отларга томон юрди.

Боссе Наполеоннинг таклифига:

— Votre Majeste a trop de bonte³,— деб жавоб қайтарди; шу топда Боссенинг уйқуси келарди, бундан ташқари, у от минишни билмас ва от минишдан қўрқар эди.

Бироқ Наполеон сайёҳга бош ирғатди, Боссе бирга ейррга чиқишига мажбур бўлди. Наполеон чодирдан чиқканда ўғлининг сурати қаршисида турган гвардиячилар яна қаттиқроқ қичқиришди. Наполеон қошлирини чимирди.

У зариф ва айни замонда улуғвор бир ҳаракат-ла суратга ишора қилиб деди:

— Уни олиб қўйинглар. Жанг майдонини кўришига ҳали ёшлик қиласди.

Боссе кўзларини юмиб, бошини қуийи соганича чуқур хўрсинди, шу ҳаракат билан у императорнинг сўзини қанчалик қацrlагани ва тушунганини кўрсатди.

XXVII

Наполеон тарихчиларининг сўзига қараганда, 25 августда, куни бўйи отда юриб, жанг майдонини кўздан

¹ Кисқа ва шиддатли.

² Москва останасида.

³ Сиз ниҳоят лутфкорсиз, шаҳрмёrim.

кечирди, маршаллари тақдим этган планларни мухокама қилди, ўз генералларига шахсан бўйруқлар берди.

Рус қўшинларининг Колоча дарёси бўйидаги биринчи мудофаа линиялари француз қўшинлари томонидан ёриб ўтилди ва шу линиянинг бир қисми, яъни русларнинг сўл фланги — 24 августда Шевардино истеҳкоми қўлдан кетиши оқибатида орқага сурилди. Линиянинг шу қисми мустаҳкамланган эди, чунки уни тўсиб турадиган дарё йўқ, олди очиқ ва яланглик эди. Француздар линиянинг мана шу қисмiga ҳужум қилиши ҳарбий бўлган ва ҳарбий бўлмаган ҳар бир кишига равшан эди. Бунинг учун узоқ ўйлаб ўтириш, император ва унинг маршалларининг бу қадар типирчилаб ташвиш тортиши, хусусан заковат эгаси — генераллик деган юксак қобилият соҳиби бўлиш ҳам сира керак эмасдай кўринарди (Наполеонни тарихчилари шундай заковат эгаси қилиб кўрсатишни яхши кўришади); аммо бу воқеани кейинчалик ёзган тарихчилар ҳам, ўшанда Наполеон теварагидаги шахслар ҳам, унинг ўзи ҳам бошқача ўйлаган эди.

Наполеон отланиб, жанг майдонини айланаркан, атрофга чуқур маъноли назар ташлар, ўзича маъқулланган ё маъқулламагандек бош қимирлатар, чуқур маъноли фикрлари ҳақида атрофидаги генералларга оғиз очмасдан, фақат сўнгги хуносаларнигина бўйруқ шаклида баён этар эди. Экмюль герцоги деб аталган генерал Даву, русларнинг сўл флангини айланиб ўтиш керак, деб таклиф қилганда Наполеон сабабини айтмасдан, бу таклифни рад этди. Аммо флешга ҳужум қилиши керак бўлган генерал Компанга ўз дивизиясини ўрмондан олиб ўтгани ижозат берди, ваҳоланки Эльхинген герцоги деб аталган маршал Ней ўрмондан ўтиш хавфли эканлигини, бу ҳаракат дивизияни хароб қилиши мумкинлигини айтган эди.

Наполеон Шевардино истеҳкоми қаршисидаги майдонни кўздан кечираркан, бир неча дақиқа ўйланиб қолди. Кейин эртага русларнинг истеҳкомини тўпга тутадиган икки батарея ўрнаштириладиган ва дала артиллерияси қатор қилиб жойлаштириладиган ерни кўрсатди.

Наполеон шу ва шу каби бўйруқларни бериб бўлгач, ўз қароргоҳига қайтиб келди ва уруш диспозициясини айтиб түриб ёздирди.

Француз тарихчилари зўр ифтихор билан, бошқа тарихчилар катта эҳтиром билан тилга олган ўша диспозиция қуйидагича эди:

«Кечаси ялангликка ўрнатилган ва шаҳзода Экмюль қўйл остидаги ҳар иккала янги батарея эрта саҳардан бошлиб душманнинг рўпарада турган икки батареясига қарши ўт очади.

Айни замонда 1-корпус артиллериясининг бошлиғи генерал Пернетти, Компан дивизиясининг 30-замбараги, Дессе ва Фриан дивизиясининг барча гаубицалари билан олға силжиг ўт очади ва душман замбаракларини тўпга тутади, душман батареяларига қарши қўйидагилар ҳужум қиласди:

Гвардия артиллериясининг 24 тўпи.

Компан дивизиясининг 30 тўпи.

Фриан ва Дессе дивизиясининг 8 тўпи.

Жами бўлиб... 62 тўп.

3-корпус артиллериясининг бошлиғи генерал Фуше 3- ва 8-корпуснинг барча, яъни 16 гаубицасини душманнинг чап истеҳкомини тўпга тутиши керак бўлган батареянинг икки томонига ўрнатади, шундай қилиб сўл истеҳкомга қарши 40 тўп ишга солинади.

Генерал Сорбье буйруқ берилиши биланоқ ўз гвардия артиллериясининг барча гаубицалари билан у ёки бу истеҳкомга қарши ташланишга шайланиб турмоғи даркор.

Тўпбозлиқ вақтида князь Понятовский қишлоқقا, ўрмонга қараб ҳаракат қиласди ва душман позициясини айланиб ўтади.

Генерал Компан биринчи истеҳкомни қўлга киритмоқ мақсадида ўрмон орқали ҳаракат қиласди.

Шу йўсинда уруш бошлангандан сўнг душманнинг ҳаракатига қараб амру фармонлар берилажак.

Ўнг қанотдаги тўпларнинг садоси эшитилиши биланоқ сўл қанот ҳам ўт очади. Моран ва вице-қирол дивизияларининг мерганлари ўнг қанот ҳужумга ўтиши биланоқ шиддатли ўт очишади.

Вице-қирол қишлоқни¹ ишғол қилиб, ўзи қурган уч кўприкдан ўтади, Моран ва Жерар дивизиялари билан баравар ҳаракат қиласди, бу иккала дивизия ҳам вице-қиролнинг раҳбарлиги остида тўғри истеҳкомга қараб йўл олади ва армиянинг бошқа қўшинлари билан бир линияга киради.

¹ Бородинони.

Буларнинг ҳаммаси имкон борича қўшилларни резервда сақлаб, тартиб ва қоидага мувофиқ бажарилиши керак (*Le toutsefera avec ordre et méthode*¹).

Можайск яқинидаги император қароргоҳи, 6 сентябрь, 1812 йил».

Наполеоннинг даҳоси қарисида хурофий даҳшатта тушмасдан, унинг фармойишига диққат билан разм солсақ, чалкаш ва ноаниқ ёзилган бу диспозиция тўрт моддани — тўрт фармонни ўз ичига олади. Бу фармонлардан биронтаси бажарилмади, бажарилиши ҳам мумкин эмасди.

Биринчидан, диспозицияда шундай дейилган: *Пернетти ва Фушонинг батареялари Наполеон томонидан маъқул топилган ерга ўрнатилган батареялар билан бирга, яъни бир юз иккита тўп ўт очиб, русларнинг флеши ва истеҳкомларига снаряд ёғдирилиши керак.* Аммо бу фармонни бажариш мумкин эмас эди, чунки Наполеон томонидан маъқулланган ердан отилган ўқлар русларнинг истеҳкомига етиб боролмас эди, бевосита раҳбарлик қилаётган бошлиқлардан бири, Наполеоннинг амрига хилоф равишда уларни олдинроққа силжитмаса бу бир юз икки тўп бекорга ўқ узиб ўтирас эди.

Иккинчи фармонига мувофиқ *Понятовский ўрмон орқали қишлоқ томон ҳаракат қилиб, русларнинг сўл қанотини айланаб ўтиши керак эди.* Бу фармонни ҳам бажариб бўлмас эди ва бажарилмади, чунки Понятовский ўрмон орқали қишлоққа томон ҳаракат қилаётган чоңида йўлини тўсиб турган Тучковга дуч келиб қолди, натижада русларнинг позициясини айланаб ўтиш имкониятидан маҳрум бўлди.

Учинчи фармонга мувофиқ генерал *Компан биринчи истеҳкомни қўлга киритиш учун ўрмонга томон ҳаракат қилиши керак эди.* Компаннинг дивизияси биринчи истеҳкомни эгалламади, балки унинг ҳужуми даф этилди, чунки ўрмондан чиқиши биланоқ русларнинг сочма ўқи остида саф тортиши керак эди, буни ҳам Наполеон назарда тутмаган эди.

Тўртинчидан, *вице-қирол қишлоқни (Бородинони) ишгол қилиши ва учала кўприкдан ўтиб Моран ва Фриан дивизиялари билан бир юксакликда ҳаракат қилиши* (бу-

¹ Ҳар бир нарса тартиб-қоидага мувофиқ бажарилажак.

ларнинг қачон ва қайси томонга қараб ҳаракат қилиши ҳақида ҳеч нарса дейилмаган эди), бу дивизия унинг бошчилигида истеҳкомга томон йўл олиши ва боинқи қўшинлар билан бир линияга бостириб кишиши лозим эди.

Бу бемаъин иборадан эмас, вице-қиролнинг фармонини бажариш учун қилган уринишларидан шуни англаш мумкинки, у истеҳкомга Бородино орқали сўл томондан ҳаракат қилиши, айни замонда Моран ва Фрианнинг дивизиялари эса рўпарадан ҳужум қилиши керак эди.

Буларнинг ҳаммаси диспозициянинг бошқа моддалари сингари бажарилмади, бажариб ҳам бўлмас эди. Вице-қирол Бородинодан ўтгандан сўнг Колоча бўйида варбага учради ва олна юролмай қолди; Моран ва Фрианнинг дивизиялари эса истеҳкомни ололмади, чунки руслар уларни улоқтириб ташлади, истеҳком жанг охирида суворийлар томонидан олинди (Наполеон буни кутмаган ва қаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак). Шундай қилиб, диспозициянинг бирон фармони бажарилмади ва бажариб ҳам бўлмас эди. Аммо диспозицияда, жанг шу тариқа бошлангандан кейин душманнинг ҳаракатига қараб фармонлар берилади, деб қайд қилинган эди, бундан гёй Наполеон жанг давомида керакли фармонларни бериб туради, деб ўйлаш мумкин эди, бироқ бундай фармонлар берилмади, берилиши ҳам мумкин эмасди, чунки бутун жанг давомида Наполеон уруш майдонидан шу қадар узоқда эдикни (бу кейинчалик маълум бўлди), жангниң боришидан хабардор бўлиб туриши ҳам, жанг давомида унинг фармонини бажариш ҳам мумкин эмасди.

XXVIII

Кўп тарихчиларнинг сўзига қараганда французларнинг Бородино жангига ғалаба қилолмаганига Наполеоннинг тумов бўлиб қолгани сабаб бўлган эмиш, тумов бўлмаганда, жанггacha ҳам, жанг вақтида ҳам берган фармонлари яна ҳам доҳиёна бўлиб, Россия ҳалок бўлар экан, et la fave du monde eut ete changee¹. Россия бир кишининг, яъни Буюк Пётрнинг иродаси билан бунёдга келди, Франция бир кишининг, яъни Наполеоннинг иродаси билан республикадан империяга айланди, француз

¹ Ва оламнинг сиймоси ўзгарар эмиш.

қўшинлари бир кишининг — Бонапартнинг иродаси билан Россияга бостириб кирди, деб даъво қиласидан тарихчилар фикрича, Россия шунинг учун ҳам қудратли бўлиб қолдки, Наполеон 26-да тумов эди, деб ҳукм чиқариш табиий ва мантиқийdir.

Бородино жангини бошлаш ва бошламаслик, у ёки бу буйруқни бериш Наполеоннинг иродасига боғлиқ бўлгандада эди, унинг иродасига таъсир этган тумов Россиянинг омон қолишига сабаб бўларди, 24-да Наполеонга сув ўтказмайдиган этикни беришни эсидан чиқарган камердинер эса Россиянинг ҳалоскори бўлиб чиқарди. Шу нуқтаи назардан қараганда Вольтернинг ҳам ҳазил тариқасида (кимдан кулаётганини ўзи ҳам билмасдан), Варфоломей кечаси Карл IX нинг меъдаси бузилганилиги туфайли юз берди деб хулоса чиқариши шубҳасиз, дуруст эди. Бироқ Россия давлатининг бунёдга келиши билан шахснинг — Пётр I хоҳиши билан бўлганини, Франция империясининг пайдо бўлиши ва Россияга қарши уруш бошлаши билан шахснинг — Наполеоннинг хоҳиши билан бўлганини таъсаввур этолмайдиган кишилар учун бу фикр ёлғиз нотўғри ва номаъқул эмас, балки бутун инсоннинг табиатига хилоф нарсага ўхшаб кўринади. Бу тарихий ҳодисаларнинг юз беришига нима сабаб бўлди деган саволга шундай деб жавоб қайтарса бўлади: оламдаги ҳодисалар тақдири азалда белгиланган, воқеаларнинг содир бўлиши шу воқеаларда иштирок этаётган кишилар иродасининг бир-бирига мос келишига боғлиқ, бу воқеаларнинг содир бўлишига Наполеоннинг таъсири фақат зоҳирий ва сохта таъсирдир холос.

Карл IX нинг буйрунига биноан юз берган Варфоломей кечаси Карлнинг ихтиёри билан юз бермади, фақат бу воқеа унинг амри билан бўлгандай кўринган, дейиш биринчи қараашда нақадар ажаб туюлмасин, саксон минг кишининг ёстиғини қурилган Бородино жангига ҳам, гарчич Наполеон жанг бошлаш ҳақида ва жанг давомида буйруқлар бериб турган бўлса ҳам унинг хоҳиши билан бўлганий йўқ, фақат унинг назарида ўз амри билан бўлгандай кўринган, дейиш ҳам шундай ғалати туюлади, лекин бизнинг ҳар биримиз буюк Наполеондан ортиқ бўлсак бормизки, кам эмасмиз, дейдиган инсоний иззатнафс масалани шу тарзда ҳал этишни менга амр этади, бу мулоҳазани тарихий тадқиқотлар ҳам жуда кўп далилларни тасдиқлайди.

Бородино жангидаги Наполеон ҳеч кимга ўқ отгани ва ҳеч кимни ўлдиргани йўқ. Ҳамма ишни солдатлар қилганлар. Демак, Наполеон одам ўлдиргани йўқ.

Бородино жангидаги француз армиясининг солдатлари Наполеоннинг буйруғи билан эмас, балки ўз хоҳишлари билан рус солдатларини ўлдиргани келишиди. Бутун армия: француздар, итальянлар, немислар, поляклар очяланюч қолиб, узоқ юришдан тинкалари қуриган эди, Москвага борадиган йўлни эса бошқа бир армия тўсиб турарди, улар шуни билишардики *le vin est tiré et qu'il faut le boire*¹, Наполеон ҳозир уларга руслар билан урушни ман қилганда ҳам улар Наполеонни ўлдириб, руслар билан олишарди, чунки уларнинг аҳволи шуни тақозо қиласа эди.

Улар бильбок таёқчаси билан ер куррасини санчиб олган боланинг суратини кўрганда: «*Vive l'Empereur!*»,² деб қичқиришгани сингари, майиб ва ҳалок бўлганлари эвазига Наполеоннинг тасаллий тариқасида «Келажак авлод сизларнинг Москва яқинидаги урушга иштирок қилганларингни ифтихор билан тилга олади», деб берган буйруғини эшитганда ҳам «*Vive l'Empereur!*» деб қичқиришган эди; улар Наполеонга таалкуқли ҳар қанақа бемаъни сўзни эшитганда ҳам «*Vive l'Empereur!*» деб қичқиришлари муқаррар эди. Уларнинг «*Vive l'Empereur!*» деб қичқиришдан, ғолиб келиб овқат топиш ва дам олиш учун урушиб Москвага бостириб киришдан бўлак чоралари йўқ эди. Демак улар ўзларига ўхшаган кишиларни, Наполеоннинг буйруғига кўра ўлдиришгани йўқ.

Бородино жангини Наполеон идора қилгани йўқ, чунки унинг диспозициясидан биронтаси ҳам амалга ошмади, жанг давомида олдинда нималар бўлаётганидан у хабардор ҳам эмасди. Демак, бу одамлар қай йўсинда бир-бирини ўлдиргани Наполеоннинг ихтиёри билан эмас, балки бу жангда иштирок этган юз мингларча кишининг ихтиёри билан бўлган. Фақат Наполеонга ҳамма иш унинг иродаси билан бўлгандай *туюлган* эди холос. Шунинг учун ҳам Наполеоннинг тумов бўлгани ва бўлмагани тарих учун сўнгги фурштат солдатнинг тумов бўлгани-бўлмагани сингари аҳамиятсиз бир нарсадир.

¹ Вино шишасининг тиқини очилган, уни ичиш керак.

² Яшасин император!

Наполеоннинг 26 августда тумов бўлганлиги аҳамиятсиз ишарадир, баъзи ёзувчилар эса Наполеон тумов бўлгани туфайли илгаригидай яхши диспозиция тузолмади ва жанг давомида илгаригидай буйруқлар беролмади деб даъво қилишади, лекин бу мутлақо ютгўри гап.

Юқорида зикр этилган диспозиция илгари ғалабани таъмин этган диспозициялардан яхши бўлса яхши эдикӣ, ёмон эмасди. Жанг вақтида тусмол билан берилиган буйруқлар ҳам аввалги буйруқлардан кам эмас, айнан ўшалардай эди. Лекин Бородино жангни Наполеоннинг ғалаба қозонмаган биринчи жангни бўлгани учун ҳам бу диспозиция ва буйруқлар илгариги диспозиция ва буйруқлардан ёмонроққа ўхшаб кўринади. Жанг ютқазилгандан сўнг энг ажойиб, пухта ўйлаб тузилган диспозиция ва буйруқлар ҳам жуда нобопдай кўринади, ҳар бир ҳар бий олим ўзини доно кўрсатиб, бу диспозиция ва буйруқларни танқид қиласди, лекин жангда ғалаба қозонйлса, ҳар қандай ёмон диспозиция ва фармон ҳам яхшидай кўринади ва туппа-тузук одамлар том-том китоблар ёзил, бу ёмон диспозициянинг афзаллигини исботлайди.

Аустерлиц жангига Вейротер тузган диспозиция бу қабил диспозицияларнинг энг мукаммали эди. Лекин барibir уни қоралашади, мукаммаллиги ва батафсил ёзилганлиги учун қоралашади.

Наполеон Бородино жангига ҳокимият вакили сифатида ўз бурчини илгариги жангларга нисбатан яхши ва ҳатто яхшироқ бажарди. Жангнинг боришига зиён етказадиган бирон хатти-ҳаракат ундан содир бўлгани йўқ; ақлга мувофиқ фикрларни маъқуллади; ишни чалкаштирмади, бир-бирига зид ҳаракатлар қилмади, ваҳимага тушмади, жанг майдонидан қочмади, балки ўз ролини — ўз назарида саркардалик ролини ҳарбий тажрибага суюниб тартиб билан муносиб равишда бажарди.

XXIX

Наполеон ташвиш тортиб, фронт линиясини иккинчи мартаба айланиб келгач:

— Шахмат доналари териб қўйилди, ўйин эртага бошлилади,— деди.

У пунш келтиришни буюриб, Боссени ўз ҳузурига чақирди ва у билан Париж ҳақида *maison de l'impérat-*

глес¹ киргизмоқчи бўлган баъзи бир ўзгаришлар ҳақида гапириб ўз саройидаги муносабатларнинг ипидан иғна-сигача билганлиги билан префектни ҳайратга солди.

Наполеон бўлар-бўлмас нарсаларга қизиқар, Боссенинг саёҳатга ишқибозлигини гапириб ҳазил қилар ва оғизига келганини гапирарди; унинг валақлаши, бемор қаравотга боғлананаётган чоғда ейғини шимариб, пешгир тутиб гап сотаётган, ўз ишига моҳир, ўз маҳоратига амии бўлган машҳур хирургнинг валақлашига ўхшарди: «Ҳаммаси менинг қўлимда ва миямда, бу ишни мен беш бармоғимдай биламан. Иш бошлаш керак бўлган чоғда ўзим шундай боплаб ташлайманки, ҳеч ким менинг олдимга тушолмайди, аммо ҳозирча ҳазил-мутойиба қилишим мумкин, мен қанча кўп ҳазил-мутойиба қилсан ва хотиржам бўлсан, сизлар менинг заковатимга шу қадар ишонасизлар, хотиржам бўласизлар ва ҳайратда қоласизлар.

Наполеон икки стакан пуншни ичиб бўлгандан сўнг, гўё эртага жиддий иш қиласидиган одамдек дам олмоқчи бўлиб, ичкарига кирди.

Эртага бўладиган жангга у шу қадар қизиқардики, ҳатто ухломади ва оқшом салқиндан кучайган тумовига қарамасдан, кечаси соат учда бурнини қаттиқ-қаттиқ қоқиб, чодирнинг катта бўлмасига чиқди. Руслар кетгани йўқми, деб сўради. Унга душман томонида кўринган ўтлар ҳамон ўша жойда, деб жавоб беришди. Наполеон маъқуллаб бош иргатди.

Навбатчи адъютант чодирга кирди. Наполеон ундан:

— Eh bien, Rapp, croyez-vous, que nous ferons de bonnes affaires aujourd’hui?² — деб сўради.

— Sans aucun doute, Sire³, — деди Рапп.

Наполеон унга қаради:

— Vous rappelez-vous, Sire, ce que vous m’avez fait l’honneur de dire à Smolensk, le vin est tiré, il faut le boire⁴, — деди Рапп.

Наполеон қошларини чимирди ва пешонасини ушлаб, бошини қуи солганича, узоқ ўтириди.

Сўнгра, бирдан бошини кўтариб деди:

¹ Маликанинг саройи ҳайъатига.

² Хўш, Рапп, айтинг-чи, бугун омадимиз қелармикин?

³ Бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ, шаҳаншоҳим.

⁴ Шаҳаншоҳим, Смоленскда менга айтган сўзларингиз ёдингида-ми? Вино шишиасининг оғзи очиқ, уни ичмоқ керак; деган эдиниз;

— Cette pauvre armée,— деди у бирдан,— elle a bien diminué depuis Smolensk. La fortune est une franche courtisane, Rapp; je le disais toujours, et je commence à l'éprouver. Mais la garde, Rapp, la garde est intacte?¹

— Oui, Sire², — деди Рапп.

Наполеон пастиладан олиб оғзига солди ва соатга қаради. Унинг уйқуси қочган, тонггача ҳали анча бор эди; вақтни ўтказиш учун бирон амру фармон ҳам бериб бўлмас эди, чунки ҳамма буйруқлар берилган, энди фақат уларни бажариш қолган эди, холос.

Наполеон жиддий тарзда:

— A-t-on distribué les biscuits et le riz aux régiments de la garde³, — деб сўради.

— Oui Sire⁴.

— Mais le riz⁵.

Рапп шаҳанишоҳнинг гуруч ҳақида берган буйруғи етказилганлигини айтди, бироқ Наполеон худди буйруғнинг бажарилганлигига ишонмагандай, норози тарзда бош чайқади. Хизматкор пуниш олиб кирди. Наполеон Раппга ҳам бир стакан пунш беришни буюрди ва ўзи индамасдан қўлидаги стакандан ҳўплай бошлади.

— На таъмини биламан, на ҳидини, — деди стаканини ҳидлаб.— Бу тумов жонимга тегди. Тағин медицинани мақташади. Битта тумовни тузата билмагандан кейин, медицинаси нима? Бу пастилкани Корвизор берган эди, аммо бир чақалик фойдаси тегмади. Улар нимани муолижа қила олишаркин? Муолижа қилиб бўлмайди. Notre corps est une machine à vivre. Il est organisé pour cela, c'est de nature; laissez-y la vie à son aise, qu'elle s'y défende elle-même: elle fera plus que si vous la paralysiez en l'encombrant de remèdes. Notre corps est comme une montre parfaite qui doit alle un certain temps; 'horloger na pas la faculté de l'ouvrir, il ne peut la manier qu'à tâtons et les yeux bandés. Notre corps est une machine à vivre, voilà

¹ Шўрлик армия, Смоленскдан кейин жуда камайиб қолди. Толе ёр бўлмаса лаш пачава, Рапп. Мен ҳамиша шу ақидада эдим ва ҳозир шундай бошдан кечираяпман. Лекин гвардия омонми, Рапп?

² Омои, шаҳанишоҳ!

³ Гвардиячиларга сухари билан гуруч берилдими?

⁴ Ҳа берилди, шаҳанишоҳим.

⁵ Гуручини-я?

*tout*¹. — Тариф-тавсифни, définitions-ни яхши кўрадиган Наполеон худди янги бир таъриф топгандай деди: — Ҳарбий санъат нима эканлигини биласизми, Рапп? Ҳарбий санъат маълум пайтда душмандан кучли бўла билиш демакдир. Voila tout².

Рапп ҳеч нима демади.

— Demain nous allons avoir astaire a Koutouzoff³, — деди Наполеон. — Кўрамиз! Эсингиздами, Браунауда армияга қўмондонлик қилганда, у уч ҳафтагача бир марта ҳам от миниб истеҳкомни бориб кўргани йўқ. Кўрамиз!

У соатга қаради. Соат энди тўрт бўлган эди. Ухлай деса, уйқуси келмас, луншни ичиб бўлган, қиласидиган бирон иш ҳам қолмаган. У ўриндан туриб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, кейин иссиқ сюртук билан шляпасини кийиб, чодирдан чиқди. Тун қоронни ва рутубатли, шудринг тушаётгани хиёл билиниб турарди. Француз гвардиясининг яқин орадаги гулханлари ғира-шира кўзга чалинар, рус аскарларининг ловиллаб ёнаётган гулханлари эса узоқдан, тутун орасидан кўриниб турар эди, ҳамма ёқ жимжит, позиция ишоъл қилишга киришган француз қўшинларининг ғовур-ғувури ва тапир-тупури барада эшитиларди.

Наполеон чодир олдида бир оз юриб, гулханларга назар ташлади, қўшинларнинг тапир-тупурига қулоқ солди, чодирининг олдида пошибонлик қилаётган ва императорни кўриш биланоқ қора сим ёточ каби юз туриб, честь берайдан узун бўйли, пахмоқ шапкали гвардиячининг олдидан ўта туриб, унинг рўпарасида тўхтади ва ўзига одат бўлиб қолган сохта жиддият ва сохта меҳрибонлик билан:

— Нечанчи йилдан бери хизмат қиласиз? — деб сўради. Солдат унга жавоб берди.

— Ah! un des vieux⁴. Полкда гуруч беришдими?

¹ Бизнинг танамиз ҳаёт машинасидир. У шунинг учун ҳам яратилган. Танадаги жонни безовта қилманг, тинч қўйинг, ўзи ўзини мудофаа қилсин, сиз дори-дармон билан унга халал бермасангиз, у ўз-ўзига кўпроқ кўмак беради. Бизнинг аъзойи баданимиз муайян вақтгача юрадиган соатга ўхшайди: соатсоз уни очолмайди, балки пайпаслаб ва кўзи боғлиқ ҳолда уни идора қиласди. Бизнинг жасадимиз ҳаёт машинасидир холос.

² Гап шу.

³ Эрта Кутузов билан ҳарбу зарб қиласиз!

⁴ Шундайми! Эскилардан экансиз-да!

— Олдик, аъло ҳазрат.
Наполеон бош иргаб, ўтиб кетди.

Соат беш яримда Наполеон от миниб, Шевардино қишлиғига йўл олди.

Кун ёриша бошлади, ҳаво очилди. Кун чиқиш томонда бир парчагина булут осилиб турарди. Ташлаб кетилган гулханлар тонгнинг ғира-шира ёрунида ёниб кул бўлмоқда эди.

Ўнг томондан гумбурлаб тўп овози эшитилди-ю, унинг садоси атрофга ёйилиб, сукунат ичига сингиб кетди. Бир неча дақиқа ўтди. Кейин яна икки мартаба тўп садоси янграб, еру кўкни ларзага келтирди; тўртинчи ва бешинчи тўп садоси эса яқинроқдан, чап томондан дабдаба билан гумбурлади.

Дастлабки отилган тўпнинг гумбурлаши босилмасдан бир-бирига қўшилиб, бир-бирининг садосини босиб яна бир неча мартаба тўп овози янгради.

Наполеон ўз мулоғимлари билан Шевардино истекомига келиб, отдан тушди. Жанг бошланиб кетди.

XXX

Пьер князь Андрей ҳузуридан Горкига қайтиб келди-ю, берейторига отни эгарлаб, тонг пайтида мени уйғот, деб тайинлади-да, ўзи парда орқасига — Борис бўшатиб берган тўшакка кирди-ю, ўша замон уйқуга кетди.

Эртасига эрталаб Пьер уйғонгандан уйчада ҳеч ким қолмаган эди. Уйчанинг кичкина деразалари дириллаб турар эди.

Пьерни уйғотишга, афтидан, кучи етмаган берейтор унга қарамай, ҳадеб елкасига туртар ва:

— Тўрам, тўрам, тўрам... — деб уйғотар эди.

— Нима? Бошландими? Турайми? — деди Пьер уйғониб.

— Отишмани эшитяпсизми, тўрам, — деди собиқ солдат-берейтор.— Ҳамма жаноблар чиқиб кетдилар, жаноби олийнинг ўтиб кетганларига ҳам анча бўлди.

Пьер наридан-бери кийиниб, эшикка чиқди. Ҳаво очик, салқин, ҳамма ёққа шабнам тушган, кишининг баҳри очилар эди. Эндингина қора булут қўйнидан қутулиб чиқсан қуёш нури рўпарадаги қўчанинг томлари оша шабнам тушган сертупроқ кўчага, уй ва қўчаларнинг де-

вөрига, Пъернинг эшикда турган отларига тушиб турарди. Ташқаридан тўпларнинг гумбурлаши барада эшитиларди. Адъютант ўз казаги билан кўчадан от қўйиб ўтиб кетаётган эди.

— Тез бўлинг, граф, тез бўлинг! — деб қичқирди адъютант.

Пъер отини орқасидан олиб боришни буюриб, ўзи пиёда тепаликка — кеча жанг майдонини кузатган тепаликка қараб кетди. Тепаликда ҳарбийлар йиғилган, штаб офицерларининг француз тилида сўзлашаётгани эшитилар, Кутузовнинг олпоқ калласи кўриниб турар эди. Кутузовнинг бошида қизил гардишли оқ фуражка, гарданидаги оппоқ соchlари кифтига тушиб турарди. Бошкўмандон дурбин билан рўпарадаги катта йўлни кўздан кечирар эди.

Пъер зинадан тепаликка чиқди-ю, қаршисидаги чиройли манзарага маҳлиё бўлиб қолди. У кеча шу тепаликка чиқиб бу ажойиб манзарани томоша қилган эди, аммо ҳозир бу ер қўшинлар билан, отилган ўқларнинг тутуни билан тўлиб кетган, орқадаи, Пъернинг чапронидан кўтарилаётган қўёш бу ерга, мусаффо тонг ҳавосига қийирхон, қизниш нур сочиб, узун-узун қора кўланкалар ташлаб турарди. Бу манзаранинг орқа томонидаги узоқдаги ўрмон худди аллақандай қимматбаҳо сарғимтиришил тошдан йўниб ишланганга ўхшар, унинг кунгирадор чўққиси уфқдан кўриниб турарди, ўрмонлар орасида, Валуевнинг у томонида мўрмалаҳдай қўшин босиб ётган катта Смоленск йўли узала тушиб ётарди. Берироқда, олтиндай далалар ва чакалакзорлар қўёш нурида товланиб турар эди. Ҳамма жойда — ўнгда, сўлда қўшинлар кўзга ташланарди. Буларнинг ҳаммаси завқ билан тўлган, салобатли ва ҳориқулодда эди; бироқ Пъерни кўпроқ ҳайратга солган нарса жанг майдони, Бородино ва Колоча дарёсининг иккала томонидаги пастқамлик бўлди.

Колоча дарёси, Бородино ва унинг икки томонини, айниқса чапрони, Войнанинг Колочага қуйиладиган ботқоқ соҳилини қўёш чиқиши билан эриб, ёйилиб кетадиган туман қоплаган эдик, бу туман пардаси остидаги нарсалар ажойиб бир рангда товланиб, равшан кўриниб турарди. Тўплардан чиққан тутун шу туманга қўшилиб кетган, унинг орасидан ҳар ер-ҳар ерда — гоҳ сувда, гоҳ шабнамда, гоҳ дарё соҳили ва Бородинода тўпланган қўшинларнинг наизаларида қуёш нури чақмоқ каби ялт-юлт этарди. Шу

туман пардаси орасидан оқ черков, Бородино қишлоғидаги баъзи уйларнинг томи, унда-бунда тўпланган солдаглар, кўк яшиклар ва тўплар кўзга чалинарди. Буларнинг ҳаммаси қимирилаб туради, ё шундай туюларди, чунки бутун фазони чулғаб олган туман билан тутун аста-секин сузиг юрмоқда эди. Бородино атрофидаги туман босган пастқамликлардан ҳам, унинг ташқарисидан ҳам, юқори-роқ ва айниқса фронт линиясининг сўл томонидан ҳам, дарахтзорлар, далалар, пастқамликлардан ҳам, тепаликларнинг чўққисидан ҳам ўз-ўзидан гоҳ яккам-дуккам, гоҳ устма-уст, гоҳ сийрак, гоҳ тез-тез отилган тўпларнинг тутуни ҳавога кўтарилар, чўзилиб, тобора кўпаяр, буралиб-буралиб, бир-бирига қоришиб, ҳамма ёққа ёйилиб кетар эди.

Қизиғи шуки, отилган ўқларнинг тутуни билан садоси бу манзаранинг чиройига чирой қўшар эди.

Бирдан «пуф» этиб юмaloқ, қуюқ, сур, бинафша тусга кириб товланадиган сутдай оппоқ тутун кўринади-ю, бир лаҳзадан сўнг бу тутуннинг садоси гумбурлаб эшитилади.

Гоҳ қўшалоқ тутун «пуф» этиб, бир-бирини сурисиб, бир-бирига қўшилиб, ҳавога кўтарилади ва «гум-гум» этган товуш бу манзарани кўзингиз кўриб турганини тасдиқлайди.

Пьер биринчи тутун пайдо бўлган ерга қараб қолди, бошда қуюқ, копток шаклида бўлган бу тутун энди бир нечта думалоқ шарға айланиб, бир томонга чўзилиб кетмоқда эди, унинг кетидан «пуф-пуф» этиб учинчи, тўртинчи тўпнинг тутуни ҳавога кўтарилди; ҳар гал «пуф-пуф» деган товуш эшитилганда ўша тартибда «гум-гум» этиб, чиройли, кучли садолар янграб кетарди. Гоҳ бу тутунлар чопиб кетаётгандай кўринар, гоҳ булар бир жойда тўхтаб турибди-ю, буларнинг ёнидан ўрмонлар, далалар ва ярқираб турган найзалар чопиб кетаётгандай туюларди. Чап томондан, дала ва чакалакзорлар орасидан кетма-кет тутун чиқиб, тантанали тарзда гумбурлаб кетар; яқинроқдан, пастқамлик ва ўрмонзордан эса милитиқларнинг тутунлари юмaloқ шаклга киришга улгур масдан ҳавога кўтарилар, улар ҳам ўзларига яраша паст акс садо берарди. Милитиқлар гарчи устма-уст қарсиллаётган бўлса ҳам, лекин тўпнинг садоси сингари мунтазам, кучли эмас эди.

Пьер тутун чиқаётган, найзалар ярқираётган, ҳаракат

бошланган, «гум-гум» садолар чиқаётган ерга боришини иетаб қолди. У ўз таассуротини бошқаларнинг таассуротига солиштироқчи бўлиб, Кутузов ва унинг мулоҳимларига қаради. Назарида уларнинг ҳаммаси ҳам айнан шу ҳолатни бошдан кечириб олна, жанг майдонига тикилаётганга ўхшарди. Ҳамманинг юзида Пьер кеча кўрган ва князь Андрей билан ҳамсухбат бўлгандан кейин маъносига мукаммал тушунган ўша ботиний илик ҳис (chaleur latente) барқ уриб турган эди.

Кутузов кўзларини жанг майдонидан олмай, ёнида тургағен генералга:

— Бор, азизим, бор, худо ёр бўлсин,— деди.

Генерал бошқўмандоннинг амрини тинглаб, Пьернинг ёнидан ўтди-да, тепаликдан тушиб кетди.

Штаб офицерларидан бири қаерга боряпсиз, деб сўраганда, генерал совуққина қилиб жиддий тарзда:

— Кечувга! — деб жавоб берди.

Пьер ўз-ўзига «мен ҳам, мен ҳам» деб генералга эргашди.

Генерал казак етаклаб келган отга минди. Пьер отларни ушлаб турган берейтори олдига келди. Қайси бири ювошлигини сўрагач, отга минди-да, ёлидан маҳкам ушлаб этигининг пошнаси билан отнинг қорнига ниқтади, кўзойнаги тушай-тушай деяётганини сезиб, қўллари билан отнинг ёли ва юганига маҳкам ёпишиб олганича, генерал кетидан от қўйиб кетди; тепаликда турган штаб офицерлари унинг важоҳатига жилмайиб қараб қолишиди.

XXXI

От чоптириб бораётган генерал тепаликдан тушгач, отини чапга қайирди, Пьер уни йўқотиб қўйиб, олдинда бораётган солдатларнинг орасига от қўйиб кирди. У отини гоҳ олдинга, гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга буриб, солдатлар орасидан чиқишига уринди, бироқ илож бўлмади: ҳамма ёқ бошига катта ташвиш тушгани афтидан билиниб турган солдатлар билан тўлган эди. Улар негадир оти билан солдатлар орасига босгириб кирган оқ шляпали бу семиз кишига савол назари-ла, норози тарзда қаарди.

— Батальон орасида нима қиласан? — деб бир солдат бақириб берди. Бошка бир солдат қўндоқ билан Пьернинг отини туртди. Пьер эгар қошига маҳкам ёпишга-

нича ҳуркиб кетган отининг бошини зўрға тортиб, солдатлар орасидан чиқди-да, олдинга ўтиб олди.

Олдинда кўпприк бор эди, кўпприк олдида бошқа солдатлар миљтиқ отмоқда эди. Пьер уларнинг олдига отқўйиб келди, ўзи ҳам билмаган ҳолда Горки билан Бородино орасидаги Колоча кўпригига яқин бориб қолған эди. Француздар жангнинг биринчи даврида, Бородинони ишғол қиласдан сўнг, шу кўпприкка ҳужум қилаётган эди. Пьер қаршисида кўпприк борлигини, кўпприкнинг иккала томонида, кеча кўзи тушган ўша пичан ғарамлари орасида, тутунда солдатлар алланима қилаётганини кўриб турган эди, лекин тинимсиз отишма бўлаётган бўлса ҳам жанг майдони шу эканлигини сира хаёлига келтирмаган эди. У атрофда визиллаётган ўқлар товушини ҳам эшитмас, боши оша отилаётган снарядларни ҳам пайқамас, кўпприкнинг нариги томонида турган душманни ҳам, ярадор ва ҳалок бўлган солдатларни, гарчи кўпи кўз ўнгидаги йиқилаётган бўлса ҳам узоқ вақт кўрмади. Пьер лабидан аримайдиган ўша табассум билан аланглаб атрофга қаради.

Кимdir яна унга:

— Фронт линияси олдида бало борми! — деб бақирди.

— Сўлга, ўнгга бур! — деб қичқиришди унга.

Пьер отини ўнгга буриб, қўққисдан бир танишига рўбарў бўлиб қолди. Бу одам генерал Раевскийнинг адъютанти эди. Адъютант ҳам жаҳл билан Пьерга қараб бақирмоқчи эди, бироқ уни таниб, бош ирҳади.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз? — деди-да, адъютант отини чоптириб олға қараб кетди.

Пьер бу ерда ортиқча эканини ва бекор юрганини сезиб, яна биронтасига халал беришдан қўрқиб адъютантнинг кетидан от чоптириб кетди.

— Бу ерда нима бўлялти? Сиз билан борсам майлими? — деб сўради Пьер.

— Ҳозир, ҳозир,— деди адъютант, сўнгра майсазорда турган семиз генералнинг ҳузурига от қўйиб бориб, бир нимани унга узатди ва шундан кейин Пьерга юзланди:

— Сиз бу ерга нечук келиб қолдингиз, граф? — деди жилмайиб.— Ҳеч қўймас экансиз-да!

— Ҳа,— деди Пьер. Бироқ адъютант, отининг бошини буриб, олға қараб кетди.

— Бу ер-ку, худога шукур, бир нав,— деди адъю-

тант,— лекин Багратион турган чап флангамиизда қиёмат қойим бўляпти.

— Ростданми? Чап флангимиз қаерда ўзи? — деб сўради Пьер.

— Истасангиз, юринг, тепаликка чиқайлик, ўша ердан кўринади. Аммо бизнинг батареямиз баҳарнов,— деди адъютант.— Нима қилдик, кетдикими?

Пьер ўз берейторини ахтариб атрофга жаланглаб қаркан: — Майли, бора қолай,— деди ва шунда биринчи мартаба эмаклаб бораётган ва замбилда олиб кетилаётган ярадорларни кўрди. Кеча ўтиб кетган жойида — қатор ўриб қўйилган хушбўй пичанлар орасида, боши бир томонга қийшайиб, шапкаси тушиб қетган бир солдат узала тушиб қимирламай ётарди. Пьер: — Буни нега олиб кетишмабди,— деб сўрамоқчи бўлди-ю, бироқ ўша томонга қараган адъютантнинг юзидаги жиддий ифодани кўриб, индамай қўя қолди.

Пьер ўз берейторини тополмади ва адъютант билан бирга, пастқамликдан Раевский турган тепалик томон кетди. Пьернинг оти адъютантнинг отидан орқада қолиб силкиниб борар эди.

— Граф, сиз минишини ўрганмаганга ўхшайсиз, а? — деб сўради адъютант.

— Аҳамияти йўқ, лекин бу қурғур силкиниб жуда безовта қиляпти,— деди Пьер таажжубланиб.

— Э-э.. Бечора ярадор бўлибди-ку,— деди адъютант,— олдинги ўнг оёни, тиззасидан юқориси. Ўқ теккан бўлса керак. Табриклайман, граф,— деди адъютант,— le baptême du feu¹.

Улар тутунда олға сурилган ва қулоқларни қоматга келтириб гумбурлаётган артиллериянинг орқасидан, олтинчи корпуснинг орасидан ўтиб, кичкина ўрмонзорга киришди. Ўрмон салқин ва сокит бўлиб, ҳамма ёқдан куз ҳиди келиб турар эди. Пьер билан адъютант отдан тушиб, тепаликка йўл олишди.

Адъютант тепаликка чиққач:

— Генерал шу ердами? — деб сўради.

— Ҳозир шу ерда эдилар, ана у ёқقا кетдилар,— дейишиди ўнг томонга ишора қилиб.

Адъютант худди бу одамни нима қилсанмикин деяётгандай Пьерга қаради.

1 Биринчи ўқ тегибди.

— Ташвиш тортманг,— деди Пьер.— Тепаликка чиқсам майлими?

— Ҳа, боринг, у ердан ҳаммаси кўринади, кейин унчалик хавфли ҳам эмас. Мен кейин орқангиздан бораман.

Пьер батарея томон кетди, адъютант йўлида давом этди. Улар иккинчи учрашмади, Пьер анчадан кейин, ўша куни бу адъютант бир қўлидан айрилибди, деб эшилди.

Пьер чиқсан бу тепалик (кейинчалик руслар орасида тепалик батареяси ё Раевский батареяси, француздарда эса *la grande redoute*, *la fatale redoute la redoute du centre*¹ деб ном чиқарган) ўша машҳур тепалик бўлиб, бу ерда ўн мингларча кишиларнинг жасади қолиб кетган ва француздар бу тепаликни позициянинг муҳим пункти деб ҳисоблаган эдилар.

Бу истеҳком уч томондан хандақ қазилган тепаликдан иборат эди. Хандақларга тинмай ўт очиб турган ўнта замбарак ўрнатилган бўлиб, уларнинг қувури хандақ тўсифининг тешигидан чиқиб турган эди.

Тепаликнинг икки томонида ҳам замбараклар ўрнатилган бўлиб, бу замбараклар муттасил ўқ узмоқда эди. Замбараклардан сал орқароқда пиёда аскарлар турган эди. Пьер бу тепаликка чиқсанда кичик-кичик хандақларга ўрнатилган бир нечта замбарак ўт очаётган бу ер жангла энг муҳим жой эканини сира тасаввур этмаган эди.

Пьерга, аксинча, бу жой (ўзи шу ёрда тургани учун ҳам) урушнинг энг аҳамиятсиз еридай кўринди.

Тепаликка чиқсандан кейин Пьер батареяни ихота қилган хандақнинг охирига бориб ўтириди ва беихтиёр кулимсираб, атрофида бўлаётган ишларни кузатди. Гоҳгоҳ, лабида ҳамон ўша табассум билан ўрнидан турар, тўпларга ўқ-дори жойлаётган ва ўрнидан силжиётган, сумка ва ўқ кўтариб тинимсиз ёнидан ўтаётган солдатларга халал бермасликка уриниб, тўплар орасида юрарди. Бу батареянинг замбараклари қулоқларни битириб, ҳамма ёқни порох тутунига тўлдириб, кетма-кет ўқ узмоқда эди.

Буларни ҳимоя қилиб турган пиёда аскарлар ваҳимага тушган бўлса, бу ерда, батареяда, аксинча, умумий бир жўшқинлик ҳукм сурарди, чунки ўз иши билан, банд

¹ Катта истеҳком, машъум истеҳком, марказий истеҳком

бўлган ва сон жиҳатдан оз бўлган бу одамлар хандақ билан бошқалардан ажралган бўлиб, ўзларини бир оила аъзоси каби ҳис қилишарди.

Граждан кийими, оқ шляпа кийган Пьернинг пайдо бўлиши бошда буларга ёқимсиз туюлди ва ажаблантириди. Солдатлар унинг ёнидан ўтаркан, ҳайрон бўлиб, ҳатто хавотир олиб хўмрайиб қарашарди. Юзи чўтири, бўйи баланд, оёқлари узун старший артиллерия офицери чеккадаги тўпнинг ўқ узишини кўрмоқчи бўлиб Пьернинг олдига келди ва қизиқсиниб уни кўздан кечира бошлади.

Ихтиёридаги икки замбаракка зўр ғайрат билан бошчилик қилаётган, ҳарбий мактабни афтидан эндиғина тамомлаб чиқсан, кулча юзли, жуда ёш, ҳатто бола деса ҳам бўладиган бир офицерча Пьерга жиддий равишда:

— Жаноб, мумкин бўлса йўлдан чиқиб турсалар,— деди,— бу ерда туриш ярамайди.

Солдатлар Пьерга қараб, бу ерда унга бало борми, дегандек бош чайқашарди. Бироқ оқ шляпали бу одам ҳеч қандай номаъқул иш қилмаётганини, хандақ бўйида жимгина ўтирганини, гоҳ ювошина жилмайиб, одоб билан солдатларга йўл берганини, ўт очаётган батареяning олдидан худди бульварда айланиб юргандай бемалол юрганини кўриб, уларнинг муносабати ўзгарди, улар кўз олайтириб эмас, балки ўз жониворлари: итлари, хўрозлари, эчкилари, умуман ҳарбий бўлинмалар қошидаги жониворларга қандай қарашса, Пьерга ҳам айнан ўша тарзда меҳрибонлик билан ҳазил аралаш қарай бошлишди. Солдатлар ўша он Пьерни хаёлан ўз оиласидаги қабул қилиб, унга лақаб беришди. Улар Пьерга «бизнинг хўжа» деб ном қўйишди, орқасидан уни суюб гапиришадиган бўлишди.

Пьердан икки қадам нарига бир снаряд тушиб, ерни ўйиб юборди. Пьер устига тушган тупроқни кийимидан қоқар экан, жилмайиб атрофига боқди.

Қип-қизил юзи баркашдай бир солдат оппоқ ва мустаҳкам тишиларини кўрсатиб илжаяркан, Пьерга қараб:

— Хўжам, нечук сиз ҳеч қўрқмайсиз-а! — деди.

— Нима, сен қўрқасанми? — деди Пьер.

— Бўлмасам-чи? — деди солдат. — Ўқ одамни аяб ўтирмайди. Ичак-чавоғингни ағдариб ташлайди. Қўрқмасдан бўлар эканми,— деди солдат кулиб.

Бир неча солдат очиқ чеҳра билан кулимсираб Пьернинг қаршисида тўхташди. Улар худди бу одам бошқа-

лар сингари гапиради деб ўйламагандай, бу кашфиётдан суюниб кетишидди.

— Биз-ку солдатмиз. Лекин бу тўрамнинг юрагига қойил бўлиш керак. Қойил!

Ёшгина офицер Пъернинг олдида тўпланган солдатларга қараб:

— Жой-жойларингга боринглар! — деб қичқирди.

Бу ёш офицер ўз вазифасини биринчи ё иккинчи марта баҳараётганга ўхшар эди, чунки солдат ва бошлиқларга айрим расмият билан, барча қонун-қоидаларга мувофиқ мурожаат этар эди.

Бутун жанг майдонида, айниқса Багратионнинг ис-теҳкоми жойлашган сўл томонда тўпларнинг гумбурлаши ва миљтиқларнинг қаср-қусури кучайиб кетди, лекин ҳамма ёқни тутун босгани учун ҳам Пъер турган ердан ҳеч нарсани кўриб бўлмас эди. Бундан ташқари, Пъернинг бутун диққати бошқалардан ажralиб турган бир оила каби аҳил бўлиб, батареяда хизмат қилаётган кишилар билан банд эди. Илк дафъя жанг майдонини кўрган ва тўп садоларини эшитган маҳалда қалбида уйғонган шуурсиз-қувноқ кайфият энди, айниқса ўтлоқда яккаёлғиз узала тушиб ётган солдатни кўргандан кейин бошқа туйғу билан алмашинди. У хандақдан чиқсан тупроқнинг ён бағрида ўтиаркан, атрофидаги кишиларга разм солди.

Соат ўнларда батареядаги кишилардан йигирматачасини олиб кетишиди, икки тўп ишдан чиқди ва батарея турган жойга устма-уст снарядлар келиб тушаверди, узоқдан отилган ўқлар визиллаб, чийиллаб, солдатларнинг боши оша ўтаверди. Бироқ батареяда хизмат қилаётган кишилар гўё буларни пайқамас, ҳар томондан уларнинг қувноқ товушлари ва ҳазил-мутойибалари эшитилиб турар эди.

Солдатлардан бири визиллаб келаётган тўп ўқига қараб:

— Акаси жонидан! Бу ерга эмас! — деб қичқирди. Тўп ўқи орқада турган пиёда аскарлар устига бориб тушганини кўриб бошқаси:

— Пиёда аскарлар устига! — деб хохолаб кулди.

Яна бири устидан ўтаётган ўқнинг визиллашини эшитиб энгашган қишлоқига:

— Ҳа, танишингми? — деб гап отди.

Бир нечта солдат пастда нима бўлаётганини томоша

қилмоқчи бўлиб, уйиб қўйилган тупроқ устига йигилди ва солдатлар цепига қараб:

— Кўряпсанми, орқага чекинишяпти,— дейишди.

Кекса унтер-офицер уларга:

— Ўз ишларингни қилсаларинг-чи! — деб ўшқирди.—

Керак бўлгандирки, орқага чекинишяпти! — Унтер-офицер шуни деб, бир солдатни елкасидан ушлаб, кетига тиззаси билан урди. Кулги кўтарилди.

Батареянинг нариги томонидан:

— Бешинчи тўпни суринглар! — деган ҳайқириқ эши-тилди...

Кейин замбаракни сураётган солдатларнинг:

— Қани, сур, бурлакчасига! — деган қувноқ ҳайқириқлари эшитилди.

Икки юзи қип-қизил ҳазилкаш солдат илжайиб Пъерга ишора қилди-да:

— Эй, хўжамизнинг шляпасини учирив кетишига оз қолди,— деди.— Эҳ, номард! — деди, ғилдирак орасига тушиб, бир солдатнинг оёғига теккан снарядга хўмрайиб, қараб.

Яна бир солдат ярадорларни олиб кетмоқчи бўлиб, батарея олдига энгашиб келган ҳалқ лашкарларини қалака қилиб:

— Ҳой тулкилар! — деб кулди.

Солдатлар оёғини снаряд олиб кетган солдатни нг олдида ивирсиб қолган ҳалқ лашкарларини қалака қилиб:

— Ҳа, бўтқа бемаза эканми? Нега анқайиб ўтириб-сизлар, ола қарғалар! — деб қичқиришди.

Кишлоқиларни масхара қилиб:

— Ҳой ўзовозлар, сабр қилсаларинг-чи! — деди.

Пъер ҳар бир тўп ўқи келиб тушган ва ҳар бир солдат сафдан чиққан сарни умумий жонланиш кучайганини пайқади.

Худди яқинлашиб келаётган қора булатлардан чақ-наётган чақмоқ каби бу одамларнинг юзида ҳам (худди рўй беряётган ҳодисани даф этаётгандай) ботиний бир ўт тез-тез ва тобора ёруроқ шуъла сочиб турар эди.

Пъер энди жанг майдонига қарамас ва у ерда нима бўлаётгани билан қизиқмас эди: унинг бутун диққати тобора ловиллаб ёнаётган ўтда бўлиб, назарида айнан шундай ўт унинг қалбida ҳам шу йўсинда ловиллаётгандай бўлар эди.

Соат ўнларда батареяниң олдида — буталар орасида ва Каменъка сойида турган пиёда аскарлар орқага чекиниши. Улар ярадорларни миљтиқ устига қўйиб, батарея ёнидан югуриб ўтгани тепаликдан кўриниб турар эди. Бир генерал ўз одамлари билан тепаликка чиқди ва полковник билан гаплашиб бўлгач, Пъерга хўмрайиб қарадида, батареяниң орқасида турган пиёда аскарга хавфсизроқ ерга ётишни буюриб, пастга тушиб кетди. Ўша оннинг ўзида, батареяниң чапронидан, пиёда аскарлар сафидан дўмбира ва команда товуши эшилди-ю, батарея олдидаги пиёда аскарлар сафининг олға юргани кўринди.

Пъер тупроқ уюми устига чиқиб қараб турган эди. Бир офицер уннинг диққатини жалб этди. Бу ёш офицер, ранг-қути ўчган ҳолда, қиличини осилтириб, қўрқа-писа, атрофга аланглаб қараб, солдатлар кетидан бормоқда эди.

Пиёда аскарлар сафи тутун ичиға кириб кўздан юйиб бўлди, энди уларнинг узлуксиз ҳайқириқлари ва миљтиқларининг устма-уст қарсиллаши эшиллади холос. Бир неча дақиқадан сўнг у ердан бир тўда ярадорни суюб ва замбилга солиб олиб ўтиши. Батарея устига борган сари кўпроқ тўп ўқи келиб туша бошлади. Бир нечта ярадор ерда ётарди. Замбараклар атрофидаги солдатлар аввалгидан кўра чаққонроқ ва серҳаракат бўлиб қолиши. Энди ҳеч ким Пъерга эътибор қилмай қўйди. Йўлда тургани учун бир-икки марта ба унга ўшқириб бериши. Старший офицер, қош-қовоғини солиб, ҳали у тўпнинг, ҳали бу тўпнинг олдига югуриб борар эди. Кичкина офицерча аввалгидан ҳам баттар қизариб, серҳафсалалик билан солдатларга команда бера бошлади. Солдатлар ўқ узатиб туришар, тўпларни ўқлашар ва ўз ишларини зўр қунт билан бажаришарди. Улар ирнишлаб чопишар эди. Қора булутлар яқинлашди ва Пъер ҳамма юзларда ёниб турган ўша ўтнинг ёлқинлаб кетганини кўрди. Пъер старший офицернинг ёнида турган эди. Ёшгина офицерча, қўлинин шапкасининг соябонига қўйиб, старший офицернинг олдига югуриб келди-да:

— Жаноб полковник, маълумингиз бўлсинки, сакизтагина ўқ қолди, ўт очишни давом эттираверайликми? — деб сўради.

Тупроқ уюми ўстидан жангни қазорат этаётга ғастарший офицер, кичкина офицернинг саволига жавоб бермасдан:

— Сочма ўқ! — деб қичқирди.

Тўсатдан бир ҳодиса юз берди, офицерча «оҳ» деди-ю, тўлғаниб худди учиб кетаётгандан ўқ еган қушдай ерга ўтириб қолди. Пъернинг назарида ҳамма нарса ўзгариб кетгандай, кўзлари хиралашиб қороннида қолгандай бўлди.

Тўп ўқлари бирин-кетин визиллаб, тупроқ уюми, тўп ва солдатлар устига келиб тушмоқда эди. Пъер бу садоларни олдин эшитмаган эди, энди эса булардан бошқа қулоғига ҳеч нарса кирмай қўйди. Солдатлар батареяниг ёнидан, ўнг томондан «ура!» деб югуриб ўтиши, аммо Пъернинг назарида улар олға эмас, орқага қараб югураётгандай эди.

Тўп ўқи Пъер турган жойга, тупроқ уюмининг бир четига келиб тушди-ю, ҳамма ёқни чангитиб юборди ва Пъернинг кўзига қора бир копток кўриниб, ўша оннинг ўзида бир нарса шалоплаб кетди. Батареяга томон келаётган халқ лашкарлари орқага қараб чопишди.

— Сочма ўқ билан! — деб қичқирди офицер.

Унтер-офицер югуриб старший офицер олдига борди-да (овқат маҳалида сўралаётган вино йўқлигини хўжасига маълум қилаётган мулизимдай), қўрқа-писа шивирлаб, ўқ-дори қолмаганини айтди.

— Қароқчилар! Нима қилишяпти? — деб офицер Пъерга томон қараб қичқирди. Старший офицерниг терга пишган юзи қизарган, хўмрайган кўзлари чақнар эди. У Пъерга ўшшайиб қараб қўйди-да, ўз солдатига буюрди:

— Югуриб бориб, эҳтиёт аскарлар олдидан бир яшик ўқ-дори олиб кел!

— Мен бораман,— деди Пъер.

Офицер унга жавоб бермасдан, катта-катта қадам ташлаб бошқа томонга кетди.

— Ўқ отилмасин... мўлжалга олиб турилсин! — деб қичқирди офицер.

Ўқ-дори олиб келгани бораётган солдат Пъерга тўқнашиб қолди:

— Э, тўрам, бу ер сизнинг жойингиз эмас,— деди-да, пастга қараб юурди.

Пъер ёшгина офицерча ўтирган ердан айланиб ўтиб солдатнинг кетидан юурди.

Бирин-кетин бир неча ўқ Пъернинг боши устидан ўтиб, олдига, орқа томонга, ёнига келиб тушди. Пъер пастга қараб чопди. У кўк яшиклар олдига борганида бирдан «Қаёққа кетяпман» деб ўйлаб, олға боришини ҳам, ор-

қага қайтишини ҳам билмай, туриб қолди. Нохосдан даҳшатли бир турткى уни орқага улоқтириб ташлади. Шу чоқ каттакон бир ўтнинг ёлқини ҳамма ёқни ёритди, шу лаҳзада еру кўкни ларзага солиб, қулоқни қоматга келтириб, бир нарса гумбурлаб кетди.

Пьер ўзига келиб, кўзини очиб қараса, қўлларини тираб, ерда ўтирибди; у ҳали кўрган кўк яшик энди йўқ; қовжираб қолган ўт устида куйган кўк тахталар ва латта-путталар ётибди, бир от шотини ерга судраб қочмоқда, бошқа бири, худди Пьер каби ерга ётиб олиб, чинкириб кишнамоқда эди.

XXXII

Пьер қўрққанидан эс-ҳушини йўқотиб, ирниб ўрнидан турди-ю, батарея гёё атрофидаги барча даҳшатлардан асровчи бирдан-бир бошпана бўлгандай, ўзини орқага, ўша ёққа урди.

У окопга тушаётган чоғда батареядан ўқ узилмаётганини пайқади, лекин кимлардир батарея атрофида бир нима қилаётган эди. Булар кимлар эканлигини англашга Пьер фурсат тополмади, старший полковник орқасини Пъерга ўгириб, худди окопнинг ичидаги бир нимага қараётгандай тупроқ юами устида узала тушиб ётганини, бир неча киши унинг эътиборини тортган бир солдатнинг қўлидан ушлаб турганини ва бу солдат қочиб қутулишга интилиб «Биродарлар!» деб бақираётганини ва яна алланечук ғалати нарсаларни кўрди.

Бироқ узала тушиб ётган полковник ўлик эканини, «Биродарлар!» деб қичқирган солдат асир эканини, қўз олдида бошқа бир солдат орқасидан наиза еб ўлганини фаҳмлаб олишга Пьер ҳали улгуrolганича йўқ эди. У окопга югуриб кириши биланоқ, эгнида кўк шинель, ўзи озғин, рангти заҳил, афт-башараси терга пишган бир одам қўлида қилич билан алланималар деб қичқириб унга ташланди. Пьер беихтиёр ўзини зарбадан сақлаб (чунки улар бир-бирини кўрмасдан тўқнаш келиб қолган эди), қўлларини олға чўздӣ-да, бир қўли билан бу одамнинг (француз офицерининг) елкасидан ушлаб, иккинчи қўли билан томоғидан бўғиб олди. Офицер қиличини қўйиб юбориб, Пъернинг гирибонига ёпишди.

Иккаласи ҳам ваҳимага тўлган кўзлари билан бир неча дақиқа бир-бирининг башарасига қараб қолди, чунки

иккаласи ҳам нима қилаётганини ва нима қилиш керак-лигинй билмай, ҳангу манг бўлиб қолган эди. Иккови ҳам ўзича: «мен асир тушдимми, ё бу мени асир олдими?» деб ўйлар эди, лекин француз офицери асир тушганига кўпроқ ишонгандга ўхшарди, чунки Пъернинг жон ҳалпида қучга кирган қўллари унинг бўғизини борган сари маҳкамроқ бўғмоқда эди. Француз бир нима демокчи бўлган эди, бироқ шу чоқ буларнинг боши оша тўп ўқи чийиллаб ўтди ва француз офицери шу қадар тезлик билан бошини эгди, Пъернинг назарида унинг калласи танидан жудо бўлгандай туюлди.

Пъер ҳам офицерни қўйиб юбориб, бошини эгди. Француз ким кимга асир тушганлиги ҳақида бош қотириб ўтирасдан, орқага, батареяга қараб югурди, Пъер эса ўлган ва ярадор бўлганларга қоқиниб-суртиниб (назарида булар оғидан тортаётгандай эди), тепаликдан пастга қараб югурди. Бироқ у тепаликдан тушар-тушмас, қаршисидан аралаш-қуралаш, қоқиниб-суртиниб, қий-чув кўтариб батареяга томон чопқиллаб келаётган рус солдатларига рўбарў келиб қолди. (Ермолов бу ҳужумни мен бошладим, бу қаҳрамонлик фақат менинг жасоратим ва толеимнинг баландлиги соясида муяссар бўлди, деб лофт урган эди, шу ҳужумда Ермолов гўё чўнтағидаги георгий нишонларини олиб тепаликка сочган эмиш.)

Батареяни босиб олган французлар қочиб кетишиди. Бизнинг аскарларимиз «ура!» деб қичқириб французларни батареядан шу қадар узоққа улоқтириб ташлашди, уларни тўхтатиш амри маҳол эди.

Асиirlарни, шу жумладан, ярадор бўлган ва офицерлар қуршаб олган француз генералини батарея олдидан олиб кетишиди. Пъерга таниш ва нотаниш бўлган, жон азобида афти башаралари ўзгарган рус ҳамда француз солдатлари батарея олдидан ўтиб кетишиди, юришга мажоли етадиганлар ўзи судралиб борар, мажоли қолмаганларни замбилга солиб кўтариб олишган эди. Пъер бир соатдан кўпроқ вақтини ўтказган тепаликка чиқди, уни ўз оиласиари аъзосидек қабул қилган жангчилардан номнишон тополмади. Тепаликда Пъер танимайдиган ўликлар жуда кўп эди. Лекин Пъер буларнинг баъзисини таниди. Ёшгина офицерча ҳамон қўнишиб, тупроқ уюми устида, окоп четида қонга белориб ўтирган эди. Юзи қип-қизил солдат ҳамон жон бермоқда, лекин уни олиб кетишга ҳалӣ улгургандари йўқ.

Пъер пастга қараб югурди.

У жанг майдонидан олиб кетилётган қатор-қатор замбидлар орқасидан эргашиб бораркан, ўз-ўзига: «Йўқ, энди улар бас келишади, энди ўз қилмишларидан ўзлари даҳшатга тушади», — дер эди.

Бироқ юзини тутун қоплаб олган қуёш ҳали хийла баланд, олдинда, айниқса сўлда, Семеновское тепалигида тутун ичидаган дайдир бир нарса жўш уриб қайнамоқда, милтиқларнинг қасир-қусури, тўп-тўпхоналарнинг гумбурлаши босилиш у ёқда турсин, балки, худди сўнгги кучини йиғиб, жони борича қичқираётган киши сингари борган сари кучайиб, авжига чиқмоқда эди.

XXXIII

Бородинода бўлган энг зўр жанг Бородино қишлоғи билан Багратион истеҳкоми орасидаги минг саржинлик жойда воқе бўлди. (Қиём пайтида бошқа бир жойда руслар бир томондан Уваров кавалериясини ишга солиб намойиш ўтказиши, иккинчи томондан Утица дарёсининг нарёнида, Понятовский билан Тучков орасида тўқнашув юз берди; аммо уруш майдонининг қоқ ўртасида бўлаётган жангга нисбатан булар айрича кичик жанглар эди холос.) Энг муҳим жанг Бородино билан истеҳком орасидаги майдонда, ўрмоннинг четида, иккала томонлан кўриниб турган ялангликда юз берди ва бу ҳийла-найрангсиз, оддий жанг бўлди.

Жанг иккала томондан юзларча тўплардан ўт очилиши билан бошланган эди.

Жанг майдонини бошдан-оёқ тутун қоплаб олгандан сўнг тутун ичидаги ўнгдан (француздар томонидан) икки дивизия, Дессе дивизияси билан Компани дивизияси истеҳкомга қараб, сўлдан эса вице-қиролнинг полки Бородинога қараб ҳужум қилди.

Наполеон турган Шевардино истеҳкоми билан флешлар ораси бир чақирим келар, Шевардино билан Бородино ўртасидаги тўғри йўл эса икки чақиримдан ортиқроқ эди, шунинг учун у ерда нима бўлаётганини Наполеон кўролмас эди, бунинг устига, яна тўплардан чиқсан тутун туманга қўшилиб, ҳамма ерни беркитиб турар эди. Флешларга қараб ҳужум қилаётган Дессе дивизиясининг солдатлари пастқамликка тушмасдан бурун кўриниб турар эди, аммо пастқамликка тушгандан сўнг кўздан ғойиб

бўлишди. Улар пастқамликка тушишлари биланоқ, флешлардаги тўп ва милтиқлардан чиққан тутун шу қадар қуюқлашдик, пастқамликнинг нарёнидаги баландликни қоплаб олди. Тутун орасида қора бир нарса (одамлар бўлса керак) кўзга чалинар, баъзан найзалар йилтиллаб кетар эди. Бироқ Шевардино истеҳкомидан буларнинг юраётганини ҳам, бир жойда турганини ҳам, булар французларми ё русларми эканини ҳам билиб бўлмас эди.

Уфқдан қалқиб чиққан қуёшнинг қия нурлари қўлини соябон қилиб флешларга қараётган Наполеоннинг кўзига тушиб турар эди. Флешлар олдини тутун қоплаган, қараган кишига гоҳ тутун юраётгандай, гоҳ қўшинлар ҳаракат қилаётгандай бўлиб кўринарди. Тўп, милтиқ товушлари орасидан баъзан одамларнинг фарёди эшитилар, лекин улар нима қилаётганини билиб бўлмасди.

Наполеон тепаликда туриб дурбиндан қарап, дурбиннинг кичкина кўзидан тутун ва одамларни, баъзан ўз аскарлари, баъзан русларни кўрар эди; лекин дурбинсиз қараганида дурбинда кўрган нарсалар қаерда эканлигини ажратади бўлмасди.

У тепаликдан тушиб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

У ҳар замонда бир тўхтаб, отишмага қулоқ солар ва жанг майдонига назар ташлар эди.

Наполеон турган пастликдан эмас, энди унинг баъзи бир генераллари турган баландликдан ҳам, ҳатто дам руслар, дам французлар қўлига ўтаётган, ўлик-тириклар, ярадор бўлган, ўтакаси ёрилган ва эсини йўқотиб қўйган солдатлар турган флешлардан ҳам қараганда у ерда нима бўлаётганини билиб бўлмас эди. Бир неча соатдан бери тинмасдан гумбурлаётган ва қарсиллаётган тўпу милтиқ садолари орасида бу ерда дам руслар, дам французлар, дам пиёда ва дам суворий аскарлар пайдо бўлиб қолар, кўзга кўринишлари билан йиқилар, ўқ отар, тўқнашиб бир-бирларини нима қилишин билмай қолар, қичқиришар ва орқага қараб қочишарди.

Наполеон юборгац адъютантлар, маршалларининг ординарецлари от чоптириб келиб урушнинг бориши ҳақида жанг майдонидан маълумотлар келтиришар; бироқ бу маълумотларнинг ҳаммаси ҳақиқатдан йироқ эди, чунки қизғин жанг кетаётган маҳалда шу дақиқада нима бўлаётганини айтиш ҳам қийин, иккинчидан, адъютантларнинг кўпчилиги ўзи бевосита жанг майдонига бормасдан, бошқалардан ёшитган хабарларни келтиришарди.

бориб кўрган тақдирда ҳам икки-уч чақирим йўлни босиб Наполеон ҳузурига келгунча вазият ўзгарар ва у олиб келган маълумот эскириб қолар эди. Чунончи, вице-қиролнинг адъютанти от чоптириб, Бородино ишғол қилинди, Қолоча дарёсининг кўприги француздар қўлига ўтди, деб хабар келтирди. Адъютант Наполеондан аскарларнинг нариги томонга ўтишига ижозат берасизми? — деб сўради. Наполеон дарёнинг нариги томонига ўтиб саф тортиб, фармонимни кутинглар деб амр берди; бироқ Наполеон бу фармонни бераётган чоғда эмас, балки бундан бурун адъютант Бородинодан жўнаган вақтдаёқ руслар кўпrikни қайтариб олиб, ёндириб юборишган эди, бу воқеа жангнинг бошида, Пьер иштирок этган тўқнашувда юз берган эди.

Ранг-қути ўчган адъютант флеш томондан от қўйиб келиб Наполеонга, ҳужумимиз қайтарилди, Компан ярадор бўлди ва Даву ҳалок бўлди, деб хабар келтирган вақтда флешлар француздар томонидан яна қайтариб олинган, Даву ҳалок бўлмаган ва фақат енгилгина контузия бўлган эди. Наполеон шу тариқа нотўри маълумотлар асосида амру фармонлар берар, бу фармонлар вазиятнинг тез-тез ўзгариб туриши оқибатида ё олдиндан бажарилган бўларди ёки бажарилиши мумкин бўлмаганидан бажарилмай қоларди.

Жанг майдонига хийла яқин турган, лекин Наполеон сингари жангга бевосита иштирок этмасдан, онда-сонда ўт ичига кириб турган маршал ва генераллар, Наполеондан ижозатсиз фармонлар беришар, фалон ердагилар фалон ерни ўққа тутишсин, отлиқлар у томонга, пиёда аскарлар бу томонга қараб югурсин, деб буйруқ қилишарди. Лекин буларнинг буйруни ҳам Наполеоннинг буйруни сингари, жуда камдан-кам ва ярим-ёрти бажариларди. Кўп вақт улар берган буйруқнинг акси бўларди. Олға юриш амрини олган солдатлар сочма ўққа учраб, орқага қараб қочишар; турган жойларингдан жилманг деб буйруқ олган солдатлар, тўсатдан қаршиларида пайдо бўлиб қолган русларни кўриб, тоҳ қочар, тоҳ олдинга қараб югуришар, отлиқлар эса ҳеч қандай буйруқ бўлмаган ҳолда қочиб бораётган русларни таъқиб этарди. Шу тариқа, икки полк отлиқлар Семёнов пастқамлигига қараб от қўйишиди ва тепаликка чиққач, бирданига қайрилиб, орқаларига қарамай қочишиди. Пиёда аскарлар ҳам шу зайлда ҳаракат қиласарди: баъзан боринг деб айтил-

тан томонни қўйиб, ҳеч керак бўлмаган жойга қараб югуришарди. Тўпларни қачон ва қаёққа суриш, ўт очиш учун, пиёдаларни, рус пиёда аскарларини топташ учун суворийларни қачон юбориш ҳақидаги амру фармонларни уруш майдонига яқин турган қисмларнинг командирлари беришар, улар Наполеон тугул, ҳатто Ней, Даву ва Мюратдан ҳам рухсат сўрашмас эди. Улар беришган бўйруқларни бажармаслик, ё ўзбошимча, мустақил фармон беришдан қўрқмасдилар, чунки жангда кишининг кўзига жондан бўлак нарса кўринмайди, баъзан шу ширин жонни сақламоқ учун орқага қочмоқ керак бўлса, баъзан олдинга югурмоқ керакдай кўринади, шунинг учун ҳам жанг тўполони ичидаги кишилар ҳар бир дақиқанинг ўзига, вазиятга қараб иш кўришади. Ҳамма гап шундаки, бу олдинга ва орқага қараб ҳаракат қилишлар на қўшиннинг аҳволини енгиллаштирас ва на вазиятни ўзгартирас эди. Бу тарзда югуриб-елишдан, пешоналарини бир-бирларининг пешоналарига уриб олишдан солдатлар ҳеч қанча зарар кўрмас эди, зарар етказаётган, ўлдираётган ва майиб қилаётган нарса — одамлар югуриб юрган жойга ёнилаётган тўп ва милтиқ ўқлари эди. Бу одамлар тўп ва милтиқ ўқлари ёнилаётган ердан четга чиқишлиари биланоқ орқароқда турган командирлари дарров уларни тўплаб саф тортирас, тартиб-интизомга бўйсундирас ва шу тартиб-интизомнинг таъсири остида уларни яна ўтга ташлар, улар эса тартиб-интизомни бузиб, жон ҳалпида бошлари оқкан томонга қараб чолишарди.

XXXIV

Тўп ва милтиқ ўқлари ёнилаётган жанг майдонига яқин жойда турган ва ҳатто баъзан бу майдонга кирган Наполеоннинг генералларидан Даву, Ней ва Мюрат бир нечча мартаба талай мунтазам қўшинни жангга ташладилар. Бироқ, аввалги жангларда содир бўлган ҳодисаларнинг акси бўлди, душман тумтарақай бўлиб қочди, деган хабар ўрнига, урушга солган мунтазам қисмлар тўзиб, ваҳимага тушиб қайтар эди. Генераллар уларни яна тартибга солар, бироқ одамлар борган сайин камайиб борар эди. Мюрат қиёmdан сўнг кўмак сўраб, ўз адъютантини Наполеон ҳузурига юборди.

Адъютант от қўйиб келганда Наполеон тепалик эта-

агар аъло ҳазрат яна бир дивизия берсалар руслар мағлуб бўлади, деб айтиб юборган эди.

Наполеон узун, қора соchlари Мюратнинг соchlари сингари жингалақ, чиройли ўғлон — адъютантнинг юзига тикилиб туриб, худди унинг сўзига тушунмагандай, таажжуб-ла:

— Кўмак? — деб сўради. — «Кўмак эмиш!» — деди ўзича Наполеон.— «Русларнинг истеҳкомсиз, заиф бир қанотига қарши қўйилган армиянинг ярми уларнинг қўлида бўлган ҳолда яна қанақа ёрдам керак экан!»

— Dites au roi de Naples qu'il n'est pas midi et que je ne vois pas encore clair sur mon échiquier. Allez...¹— деди Наполеон жиддий тарзда.

Сочлари узун, чиройли ўғлон — адъютант қўлини шляпасидан олмай, чуқур хўрсинди ва хунрезлик бўлаётган томонга қараб от чоптириб кетди.

Наполеон ўрнидан туриб, Коленкур ва Бертьени ҳузурига чақирди ва улар билан жангга алоқаси бўлмаган ишлар ҳақида гаплаша кетди.

Наполеонни қизиқтира бошлаган суҳбатнинг ўртасида Бертьенинг кўзи навкарлар қуршовида, терга пишган от миниб тепаликка томон учиб келаётган генералга тушди. Бу Бельяр эди. У отдан тушиб, шитоб билан император олдига келди, баланд товуш билан кўмак заруратини дадил исбот эта бошлади. У ўз номусим билан онт ичаманки, император яна бир дивизия берсалар, русларнинг ҳалокати муқаррардир, деди.

Наполеон елкасини қисиб қўйди-да, жавоб қайтармасдан, у ёқдан-бу ёққа юраверди. Бельяр, атрофини қуршаган ўз генераллари билан шаниллаганича қизишиб гапира бошлади.

— Сиз жуда тезсиз, Бельяр,— деди Наполеон яна генералнинг олдига келиб.— Бундай вазиятда хато қилиш ҳеч гап эмас. Бориб ўз кўзингиз билан кўринг, ана ундан кейин менинг олдимга кединг.

Бельяр кўздан юйиб бўлар-бўлмас, жанг майдонидан юборилган яна бир чопар иккинчи томондан от қўйиб келди. Наполеон худди безовта қила берганларидан безор бўлган киши қаби:

¹ Неапол қиролига бориб айтингки, ҳали туш вақти бўлгани йўқ мен шахмат доналарининг вазиятини дурустроқ кўрдмаялмаи. Боринг...

— Eh bien, qu'est ce qu'il y a? — деди.
— Sire, le prince², — деб гап бошлади адъютант.
— Кўмак сўрайдими? — деди Наполеон жаҳл билан.
Адъютант тасдиқ маъносида бош иръаб вазият ҳақида
маълумот бера бошлади; бироқ император ундан юз ўгир-
ди-да, икки қадам юргач тўхтади, кейин орқасига қайтиб
Бертьени чақирди.— Ёрдам юбориш лозим бўлиб қолди,—
деди у қўлларини кериб қўйиб.— Кимни юборсак экан,
нима дейсиз? — деб Наполеон Бертьега мурожаат этди,
кейинчалик у тўғрисида гапириб, oison que j'ai fait aigle³
деган эди.

— Шаҳаншоҳим, Клапаред дивизиясини юборайлик-
ми? — деди Бертье. У барча дивизия, полк ва батальон-
ларни ёдан биларди.

Наполеон унинг гапини маъқуллаб бош ирғади.

Адъютант Клапаред дивизиясига томон от чоптириб
кетди. Бир неча минутдан сўнг тепалик орқасида турган
ёш гвардия ўз жойидан қўзиалди. Наполеон индамай,
ўша томонга қараб туради.

— Йўқ,— деди у тўсатдан Бертьега қараб. — Кла-
паредни юборолмайман, Фриан дивизиясини юбора қо-
линг,— деди у.

Клапаред дивизияси ўрнига Фриан дивизиясини юбо-
ришнинг ҳеч қандай афзалияти бўлмаса-да, жангга от-
ланган Клапаред аскарларини тўхтатиб, Фриан диви-
зиясини жўнатиш ишни бирмунча кечиктириса-да, На-
полеоннинг буйруни дарҳол айтганидан ортиқ бажарил-
ди. Наполеон ўз қўшинларига нисбатан дори-дармони
билан беморни безор қиладиган докторга ўҳшаганини
бilmасди, ваҳоланки, унинг ўзи бу нарсани яхши тушунар
ва қоралар эди.

Фриан дивизияси ҳам бошқа дивизиялар сингари жанг
майдонига кирди-ю, тутун ичида кўздан ғойиб бўлди.
Ҳар томондан ҳамон адъютантлар от чоптириб келишар,
худди тил бириттирғандай бир масала ҳақида гапиришар
эди. Ҳамма кўмак сўрас, руслар ўз мавқеида мустаҳкам
турганини, уларнинг иш feu d'en ferugan⁴ француз қўшин-
лари тутдай тўкилаётганини айтишар эди.

¹ Ҳа, тагин нима гап?

² Шаҳаншоҳ, герцог...

³ Буни ғозлиқ даражасидан шунқорлик даражасига кўтардим.

⁴ Дўлдай ёғдирган ўтларидан.

Наполеон буқлама стулда ўйга толиб ўтирап эди.

Саёҳатни севадиган ва эрталабдан бери туз татимаган m-r de Beausset император ҳузурига келди ва журъат этиб эҳтиром-ла аъло ҳазратни нонуштага таклиф қилди.

— Аъло ҳазратни энди зафар билан табрикласам бўлар,— деди у.

Наполеон индамай йўқ деган маънода бош чайқаб қўя қолди. M-r de Beausset Наполеоннинг йўқ дейиши нонуштага эмас, зафарга тааллуқли деб гумон қилди-ю, ҳазил аралаш ҳурмат билан овқатланиш имкон бўлган чоғда унга моне бўладиган ҳеч бир сабаб йўқдир, деди.

Наполеон бирдан қош-қовоғини солди-да:

— Allez vous,¹— деб юзини ўғирди.

Жаноб Боссенинг юзида таассуф, пушаймонлик ва мафтунликни ифода этадиган бир табассум пайдо бўлди, у лапанглаганича бошқа генераллар олдига кетди.

Наполеоннинг юрагига қил сифмас эди: унинг ҳолати ўртага катта-катта пул ташлаб, ҳамиша ютиб келган ва тўсатдан ўйиндаги барча тасодифларни назарда тутган ҳолда, ҳар бир юришни қанча пухта ўйласа ютқазишни шунчак кўпроқ сезаётган қиморбознинг ҳолатига ўхшарди.

Қўшинлар ҳам аввалги қўшинлар эди, генераллар ҳам аввалги генераллар эди, тайёргарлик ҳам аввалгидай эди, диспозиция ҳам аввалгидай эди, прокламация ҳам аввалгидай proclamation courte et énergique², унинг ўзи ҳам ўша илгариги Наполеон эди, буни ўзи биларди, ҳатто илгаригидан кўра ҳозир тажрибалироқ ва моҳирроқ эканини ҳам биларди, ҳатто душман ҳам ўша Аустерлиц ва Фридляндда рўпара бўлган ўша душман эди; бироқ даҳшатли зарба билан кўтарилган қўли сеҳрланган каби бўшашиб пастга тушмоқда эди.

Ҳамиша яхши натижга берадиган ўша аввалги усуллар қўлланмоқда: тўпу тўпхоналарни бир нуқтага тўплаш, фронт линиясини ёриш учун эҳтиёт қисмларни ҳужумга юбориш, des hommes de fer³ суворийларни жангга солиш каби усулларнинг ҳаммаси ишга солинган эди, бироқ, ғалабадан дарак йўқ, хушхабар ўрнига ҳар томондан генералларнинг ўлгани ва ярадор бўлгани ҳақида хабарлар келар, ёрдам зарурлиги, русларнинг ўз мав-

¹ Қўзимдан йўқолинг.

² Қисқа ва кескин ёзилган эди.

³ Темир кишилардан иборат.

қеиларидан нари суришнинг иложи йўқлиги, қўшиннинг бузғонликка учраётгани ҳақида хунук хабарлар келмоқда эди.

Илгариги жангларда икки-уч буйруқ, икки-уч оғиз сўздан сўнг маршал ва адъютантлар шоду ҳуррам от ўйнатиб келиб, муборакбол қилишар, қанча асир ва ғанимат олганини, des paisceaux de drapcaux et d'aigles еппенис¹ ва қанча тўпу тўпхона, юк араваси қўлга тушганини маълум қилишар, Мюрат эса фақат душманнинг юк араваларини қўлга киритиш учун отлиқларнинг юборилишинигина сўрар эди холос. Лоди, Маренго, Арколем, Иена, Аустерлиц, Ваграм ва яна кўп ерларда шундай бўлган эди. Энди эса унинг қўшинларидан омад кетганга ўхшар эди.

Флешлар олингандиги ҳақида маълумот келган бўлса ҳам Наполеон бу нусрат илгариги жангларда қўлга киргизган нусратга сира ўхшамаслигини биларди. Ўзи ҳис этиб турган бу туйғу атрофидаги кишилар — жангда зўр тажриба орттирган одамларнинг ҳам кўнглидан кечачётганини Наполеон кўриб турарди. Ҳамманинг чеҳраси маъюс, ҳамма бир-бирининг кўзига қаролмасди. Юз берган воқеанинг моҳиятига фақат Боссе тушунмаслиги мумкин эди холос. Урушда суюги қотган Наполеон саккиз соат мобайнида, шунча куч ва ғайрат сарф қилиб, неча дафъя ҳамла қилиб зафар топмасликнинг оқибати қандай бўлишини яхши биларди. Наполеон бунинг мағлубият эканлигини биларди. У билардик, жангнинг таноби таранг бўлиб, узилай-узилай деб турганда, кичкина бир тасодиф ҳам уни, ҳам қўшинларини маҳв этиши мумкин.

Француздар Россияга бостириб киргандан бери бирон жангда қўли баланд бўлмаган, икки ой давомида на бир байроқ, на бир тўл, на бир корпус аскар асир олинмаган эди, шу ғалати рус уруши хаёлидан бирма-бир ўтганда, атрофидаги кишиларнинг юзидағи яширин қайғу ифодасига назар солганда, руслар ҳали ҳам маҳкам туришибди, деган маълумотга қулоқ солганда, Наполеон ёмон туш кўраётган кишидек ваҳимага тушар, ўзини ҳалок қилиши мумкин бўлган барча фалокатлар хаёлига келарди. Руслар унинг чап қанотига ҳужум қилишлари ҳам мумкин, қўшиннинг ўртасини ёриб ўтишлари ҳам мумкин,

¹ Душманнинг қанча-қанча туғ ва байроғи.

биронта дайди ўқ унинг ўзига келиб тегиши ҳам мумкин. Бу фалокатларнинг барчаси эҳтимолдан йироқ эмас эди. Илгариги жангларда у фақат муваффақият қозонгандан юз берадиган тасодифларни ўйларди, энди эса сон-саноқсиз фалокатлар унинг хаёлидан нари кетмас ва фалокат бўлишини ҳар он кутар эди. Дарҳақиқат, бу бир босинқиришга ўхшарди: тушида бир ялмоғиз одамга ҳужум қилганда одам бор кучи билан қулочкашлаб унга қақшатгич зарба берсаю, ўзининг қўлйидан дармон кетиб, латтадек шалвираб қолса, ожиз кишидек ўлим ваҳимасига тушади.

Руслар француз армиясининг чап флангига ҳужум киляпти, деган хабар келганда Наполеонни шундай ваҳима босди. У қўрғон тагида тирсагини тиззасига қўйиб, бошини қўйи солганича, индамай буклама стулда ўтиради. Бертье унинг олдига келиб, иш қай вазиятда эканлигидан хабардор бўлиш учун жанггоҳни айланиб келишни таклиф этди.

— Нима? Нима дедингиз? — деб сўради Наполеон.— Майли, айтинг, от олиб келсинлар.

Наполеон отга миниб Семёновскка йўл олди.

Наполеон ўтиб бораётган ерларда, аста-секин тарқалётган порох тутуни ичида, от ва одамлар баъзан ғуж бўлиб, баъзан якка-якка ҳолда, қонга беланиб ётарди. Наполеоннинг ўзи ва унинг генераллари ҳалигача бундай даҳшатни, кичкинагина ерда бу қадар кўп одам нобуд бўлганини кўрмаган эди. Ўн соат муттасил гумбурлаб қулоқларни битирган тўлбозлик (музика жонли ҳаёт манзараларининг таъсирини орттиргани каби) бу манзарага ҳайбатли тус берар эди. Наполеон Семёновск тепалигига чиқди ва тутун ичидан кўзи ўрганмаган рангдаги мундир кийган кишилар сафини кўрди. Булар руслар эди.

Руслар зич саф тортиб Семёновск тепалиги ва қўрғоннинг орқасида туришар, уларнинг тўпу тўҳоналари эса тинимсиз равишда гумбурлар, тутуни бурқсир эди. Бу жанг эмас, балки русларга ҳам, французларга ҳам манфаати бўлмаган давомли хунрезлик эди. Наполеон отини тўхтатди ва боя Бертье келиб сўз қотганда қандай хаёл суриб ўтирган бўлса, яна ўша хаёл оламига ғарқ бўлди; Наполеон кўз олдида ва атрофида бўлаётган, гўёки унинг иродаси ва ихтиёри билан амалга ошаётган бу ишни тўхтатишга ожиз эди ва муваффақиятсизликка учрагани учун илк дафъа бу иш кўзига ортиқча ва мудҳишдек кўринди.

Наполеон қошига келган генераллардан бири журъят этиб эски гвардияни ишга солишни таклиф қилди. Наполеоннинг ёнида турган Ней билан Бертье бир-бирлаларига қараб, генералнинг бу бемаъни таклифига ҳақоратомуз тиржайиб қўйишиди.

Наполеон бошини қўйи солиб, анчагача жим ўтирди.

— A huit cent bieux de France ja ne ferai pas démolir ma garde¹, — деди-да, отининг бошини буриб, Шевардино томонга қараб кетди.

XXXV

Кутузов соchlари оқарган бошини қўйи солиб, эрта билан Пьер кўрган жойда, устига гиласам ташланган скамейкада зил чўкиб ўтирас эди. У ҳеч қандай фармон бермас, фақат тақдим этилган таклифларни ё қабул қиласар, ё рад этарди.

У турли-туман таклифларга: «Хўп, хўп, шундай қилинг», деб жавоб берар, мулоzимларидан дам униси, дам бунисига қараб: «Ҳа, ҳа, шундай қилгин, чироғим, кўриб келгин, ёки йўқ, керакмас, сабр қилганимиз маъқул», — дер эди. У келтирилган маълумотларни тинглар, ўзига тобе бўлган шахслар талаб қилганда амру фармонлар берар; бироқ берилаётган маълумотларга қулоқ солганда айтилаётган сўзларнинг мазмунига эмас, балки сўзлаётганиларнинг юзларидаги ифодага, уларнинг гапларидаги оҳангга кўпроқ диққат қилаётгандай кўринар эди. У кўп йиллик ҳарбий тажрибаси ва кекса ақли билан ўлим-ла олишаётган мингларча кишига бир киши раҳбарлик қилолмаслигини билар ва тушунар эди, урушнинг тақдирини на бошқўмондов берган фармон, на қўшинларнинг турган ери, на тўпу тўпхонанинг сони ва ўлганларнинг адади эмас, балки қўшинларнинг аҳволи руҳияси деб аталадиган кўзга кўринмас куч ҳал қиласади, у одамларнинг чеҳрасидан мана шу кучни излар, имкони борича унга раҳбарлик қиласар эди.

Кутузовнинг юзидағи ифода унинг ниманидир чуқур ўйлаётганини кўрсатар, унинг заиф ва кекса вужуди бу фикр-хаёллар оғирлигига зўрга бардош бериб турар эди.

Эрталаб соат ўн бирда французлар ишқоял қиласан

¹ Франциядан 3200 чақирим йироқда мен хос гвардиямни тор-мор қилдиргани йўл қўймайман.

флешлар қайтариб олинди, бироқ князь Багратион ярадор бўлди деган хабар келди. Кутузов уҳ тортиб бошини чайқади.

У адъютантлардан бирига қараб:

— Князь Пётр Ивановичнинг олдига бориб аниқ билб кел-чи, нима бўлибди,— деди, кейин орқасида турган шаҳзода Виртембергскийга юзланиб:

— Иккинчи армия қўмондоилигини зоти олийлари ўз зиммаларига олсалар қалай бўларкин,— деди.

Шаҳзода жўнаб кетиши биланоқ ҳали Семёновскоега етар-етмас адъютанти қайтиб келди ва аъло ҳазратга шаҳзода аскар сўраётганини арз этди.

Кутузов афтини буриштирди-да, иккинчи армия қўмондонлигини қабул қилиш тўғрисида Дохтуровга буйруқ юборди. Шаҳзодага эса, шу муҳим пайтларда сиз ёнимда бўлишингиз керак, деб қайтиб келишини сўради. Миратнинг асир олингандилиги ҳақида хабар олингандан қароргоҳдагилар Кутузовни қутлашди. Кутузов эса жилмайиб:

— Шошманлар, жаноблар, — деди у.— Жангда устун келганимиздан кейин Миратнинг асир тушиши хорикулодда иш эмас. Лекин ҳозирча хурсандлик қилишга ошиқмайлик.— Аммо шундай деган бўлса ҳам бу хабарни қўшинларга эълон қилиш учун адъютантини юборди.

Сўл флангдан Шчербин от қўйиб келиб, французлар флешни ва Семёновскоени забт этдилар деганда Кутузов жанг майдонидан келаётган садолардан ва Шчербиннинг авзойидан аҳвол ёмонлигини англади-да, сёнини ёзмоқчи бўлгандай ўрнидан турди ва Шчербинни тирсагидан ушлаб, четроққа олиб борди.

— Бўтам, бориб кўр-чи, аҳволни англаб бўлмасмикин,— деди Ермоловга қараб.

Кутузов Горкида, рус қўшинлари позициясининг марказида эди. Наполеоннинг сўл қанотимизга қилган ҳужуми бир неча марта даф этилди. Марказда французлар Бородинодан бир қадам нари силжий олмадилар. Уваровнинг суворийлари сўл қанотдан ҳужум қилиб, французларни қочишга мажбур этди.

Соат учларда французларнинг ҳужуми тўхтатилди. Кутузов жанг майдонидан келган кишиларнинг ҳам, атрофида юрган одамларнинг ҳам чеҳрасида зўр ғайрат аломатини кўрар ва бугунги кутилганидан ортиқ муваффакиятга беҳад қувонар эди. Бироқ мўйсафид чол куч-

қувватдан кетмоқда эди. Бир неча мартаба қалласи худди түшиб кетаётгандай осилиб, пинакка кетди. Унга овқат келтиришди.

Йўлда, князь Андрейнинг олдидан ўтиб кетаётгандан урушни *im Raum verlegen*¹ зарур деб айтган ва Багратионнинг ашаддий душмани бўлган флигель-адъютант Вольцоген овқат маҳалида Кутузов олдига келди. У сўл қанотимиздаги аҳвол тӯғрисида Барклай юборган маълумотни олиб келган эди. Эҳтиёткор Барклай де Толли қочиб бораётган тўп-тўп ярадорларни, қўшиннинг орқа сафидаги парокандаликни кўргач ҳамда вазиятни чамалаб чиққач, жангни ютқиздик, деган фикрга келди ва суйган мулозимини бошқўмондон ҳузурига юборди.

Кутузов қовурилган товуқ гўштини зўрига чайнаб ўтирган эди, Вольцогенни кўргач, кўзларини қисиб, жилмайганича унга тикиди.

Вольцоген лабида истеҳзоли табассум-ла, беистихо-ла оёқларининг чигилини ёзиб, қўлини шапкасининг соябонига сал-пал - тегизганича бошқўмондон олдига келди.

Вольцоген аъло ҳазрат билан бир қадар сохта этиносизлик билан муомала қилас, шу билан, мен юқори таҳсил кўрган ҳарбий кишиман, шарти кетиб, парти қолган бу чолни руслар кўкларга кўтарадиган бўлса кўтараверишсин, лекин бу одам қанақалигини мен ўзим биламан, демоқчи бўларди. Вольцоген: «Der alte Herr (немислар Кутузовни ўзаро шундай дейишарди) macht sich ganz beiquet², — деб ўйлади ва Кутузовнинг олдида турган товоқларга хўмрайиб қаради-да, кекса жанобга сўл қанотдаги аҳвол тӯғрисида Барклай қандай буюрган ва ўзи қандай кўрган ва тушунган бўлса, шу тарзда гапириб берди.

— Позициямизнинг барча нуқталари душман қўлида, қайтариб олиш имконисиз, чунки аскар йўқ; аскарларимиз пароканда бўлиб қочмоқда, уларни тўхтатиб бўлмаялти,— деди Вольцоген.

Кутузов оғиздаги овқатни чайнашдан тўхтади ва худди Вольцогеннинг гапига тушунмаётгандай, ҳайратланниб унга тикилиб қолди. Вольцоген кекса жанобнинг ҳаяжонланганини кўргач, жилмайиб деди:

¹ Кенг майдонга кўчирмок.

² Кекса жаноб энди ўз жойини топибди.

— Ўз кўзим билан кўрган нарсани, сиз, аъло ҳазратдан махфий тутишга ҳаддим сиғмади... Аскарларимиз парокандаликка учради.

Кутузов қовоғини солиб сапчиб ўрнидан турди-да, Вольцогеннинг олдига ўдағайлаб келиб:

— Ўз кўзингиз билан кўрдингизми? Ўзингиз кўрдингизми? — деб бақирди.— Бу гапни айтгани... қандай тилингиз борди!..— деб дўқ урди Кутузов қалтираётган қўлларини пахса қилиб.— Менга шу гапни айтишга қандай ҳаддингиз сиғди, тақсири олам. Ҳеч нарсадан сизнинг хабарингиз йўқ. Генерал Барклайга бориб айтинг, у кишининг юборган маълумоти нотўғри, жангнинг вазиятини ундан кўра мен — бошқўмондон яхшироқ биламан.

Вольцоген бир нима деб эътиroz билдиrmоқчи бўлиб эди, бироқ Кутузов унинг сўзини бўлди.

— Душманнинг сўл қанотимизга қилган ҳужуми қайтарилди, ўнг қанотимизда ҳам унга шикаст етказилди. Дуруст кўролмаган бўлсангиз, тақсири олам, билмаган нарсангизни сўзламанг. Марҳамат қилиб генерал Барклай ҳузурига боринг ва эртага душманга ҳужум қилмоқ ниятим борлигини етказинг,— деди Кутузов зарда билан. Ҳамма жим турар, фақат ғазабдан қони қайнаган кекса генералнинг оғир-оғир нафас олиши эшитиларди.— Душман ҳужуми ҳамма ерда даф этилди, бунинг учун мен аввало худога шукур қиласман, шижоатли қўшинларга таҳсин айтаман. Душманни енгдик, эртага уни муқадас рус тупроғидан ҳайдаймиз,— деди Кутузов чўқиниб; кейин, бирдан ўпкаси тўлиб, кўзига ёш келди. Вольцоген елкасини қисиб, лабларини буриб, des alten Heggp¹, ҳайрон бўлгандек, индамай бир чеккага чиқиб турди.

— Мана, менинг азаматим келди,— деди Кутузов шу он тепаликка чиқиб келаётган қора соч, семиз ва чиройли генералга қараб. Бу одам куни бўйи Бородино уруш майдонининг энг шидлатли жойида туриш берган Раевский эди.

Раевский аскарларимиз жойларида маҳкам туриблар, француздар энди ҳужум қилишга ботинолмайдилар, деб хабар қилди.

Кутузов унинг сўзини тинглаб бўлгач, француздалаб деди:

¹ Кекса жанобининг бу қилиғига.

— Vous ne pensez donc pas *comme les autres* que nous sommes obligés de nous retirer?¹.

Үнга жавобан Раевский шундай деди:

— Au contraire, votre altesse, dans les affaires indécises c'est toujours le plus opiniâtre qui reste victorieux,— et *mon opinion*...²

— Кайсаров! — деб қичқирди Кутузов ўз адъютантига.— Ўтири, эртаги қунга буйруқ ёз. Сен эса,— деди яна бир адъютантига, — фронт линияларини айланиб чиқиб, эртага ҳужум қилишимизни эълон қил.

Кутузов Раевский билан сұхбатлашиб, буйруқни ёздыриб бўлгунча Вольцоген Барклай олдига бориб келди ва генерал Барклай де Толли фельдмаршал оғзаки берган буйруқни ёзма тариқасида тасдиқлаб юборилишини сўрайди, деди.

Кутузов Вольцогенниң афтига қарамасдан, собиқ бошқўмондон масъулиятни ўз бўйнидан соқит қилмоқ учун қилган ўринли талабини қабул этиб, буйруқни ёзиб беришини амр этди.

Бутун армияни бир кайфиятда сақлаб турадиган ва армиянинг руҳи деб аталган ҳамда унинг жон томири бўлган номаълум сирли бир ип воситаси билан Кутузовнинг сўзи, унинг эртаги ҳужум ҳақида берган буйруни бирпасда бутун армия орасига ёйилди.

Кутузовнинг айтган сўzlари ва берган буйруни бу ипнинг охиригача айнан бориб етган эмасди. Армиянинг турли бўлакларида оғиздан оғизга ўтиб тарқалиб бораётган миш-миш гаплар Кутузов айтган сўzlарга сира ўхшамас эди, бироқ, у айтган сўzlарнинг мазмуни ҳаммага маълум бўлди, чунки Кутузов айтгац гаплар қувлик мулоҳазалари билан айтилган сўzlар бўлмай, ҳар бир руе кишисининг дилида жўш уриб турган ҳис-туйнубар натижаси эди.

Қийналган ва тараффудда қолган кишилар эртага душманга қарши ҳужум қилишимиз тўнрисидаги хабарни эшишиб ва бу хабар қўшиннинг юксак доирасидан тасдиқланганини билиб, кўнгиллари жойига тушди, руҳлари кўтарилди.

¹ Демак сиз бошқалар сингари, чекинишимиз керак деган фикрда эмассиз.

² Аксинча, аъло ҳазрат, аҳвол ўзгариб турганда ким кўпроқ сабот кўрсатса, зафар ўшангэ ёр бўлади ва менимча...

Князь Андрейнинг полки резервда бўлиб, соат бирдан ошганда ҳам Семёновскоенинг орқа томонида, душман артиллериясининг шиддатли ўти остида бекор ўтиради. Соат бирдан ўтгандан кейин икки юздан ортиқроқ солдатдан айрилган полк олға силжитилди ва Семёновское билан қўрғон батареясининг орасидаги пайҳон бўлган сулипояга келтирилди; бу ерда шу куни мингларча киши ҳалок бўлган эди, чунки душман соат бирдан ошгандан кейин бу ерга қараб юзларча тўпдан шиддатли ўт очмоқда эди.

Полк бир қадам олға силжимасдан, битта ҳам ўқ узмасдан яна солдатларнинг учдан бирини йўқотди. Рўпарадан, айниқса ўнг томондан, бурқсиб чиқаётган тутун орасидан тўплар гумбурламоқда, олдиндаги очиқ жойни чулғаб олган сеҳрли тутун орасидан тўп ўқлари билан гранаталар визиллаб, чийиллаб ёнилмоқда эди. Баъзан худди дам бераётгандай тўп ўқлари ва гранаталар чорак соатгача ҳеч кимга зиён етказмай, полк устидан ўтиб кетар, баъзан эса, ҳатто бир минут ичидан бир неча кишини сафдан чиқаарди, ўликларни тинмай тупроқ остидан тортиб олишар, ярадорларни кўтариб кетишарди.

Ҳар бир тўп ва граната гумбурлаганда ҳануз тирик бўлган кишиларнинг ҳаёти шунча кўп таҳлика остида қолар эди. Полк батальон-батальон бўлиб уч юз қадам масофани эгаллаб турган бўлса ҳам, унинг барча солдатлари бир кайфиятда эди. Полкдагиларнинг ҳаммаси хомуш ва тунд эди. Баъзи-баъзида сафлардан гурунг эшитилар, бироқ душман ўқи келиб тегиши ва «Замбили!» деган қичқириқ эшитилиши билан бу товуш кесилиб қоларди. Полк одамлари кўпинча бошлиқларнинг амрига мувофиқ ерда ўтиришарди. Бири бошидан киверини¹ олиб, ғижимини ёзар, яна бу клаб қўяр; бири кесакни ҳовучида майдалаб, найзасини тозалар, бири қайишини эзнилаб камарини тортиброқ боғлар; яна бири пойафзални ечиб, пайтавасини ҳафсала билан ўради. Баъзи бир хиллари экинзордаги ўт-ўландан уйча ясар ёки аннизда ётган буғдой поялардан саватча тўқир эди. Ҳамма гўё шу иш билан банд эди. Ўқ тегиб бирор ўлганда ҳам, ярадор бўлганларни замбилга солиб олиб кетганда ҳам, бизникилар орқага қайтганда ҳам, тутун орасидан сон-

¹ К и в е р—жиға тақилган бош кийими.

саноқсиз душман кўзга чалингандა ҳам ҳеч ким заррача эътибор бермас эди. Аммо тўплар ва суворийлар олдинга ўтиб кетганда ва пиёда аскарларимиз олға қараб ҳаракат қилганда ҳар тарафдан маъқуллаган товушлар эши билан. Бироқ уларнинг диққатини ҳаммадан кўп жалб этган нарса — жангга сира алоқаси бўлмаган воқеа бўлди. Маънавий жиҳатдан ээилган бу одамлар гўё шу оддий, кунда учрайдиган воқеани кўриб роҳатланарди. Артиллерия батареяси полкнинг олдидан ўтиб кетмоқда эди. Артиллерия яшикларидан биридаги шатакка қўшилган от постромкадан чиқиб кетди. Буни кўриб бутун полк қичқирди: «Ҳой, шатак қайшишини тўғрилаб қўй!.. От босиб йиқилади!.. Ҳай аттанг, кўрмаяпти!» Бир дафъа думини хода қилиб чопиб бораётган сарнқ кучукча ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди, қайси гўрдан пайдо бўлиб қолган бу кучукча сафлар олдидан жон-жаҳди билан югуриб бораётган эди, тўсатдан ёнгинасига келиб тушган тўп ўқидан қўрқиб, ванѓиллаб юборди ва думини қисиб, ўзини бошқа томонга урди. Бутун полк қийқириқ кўтарди. Бироқ бу тарздаги вақтичоғлик бир минутча давом этди, чунки ўлимнинг битмас-туганмас даҳшати остида саккиз соатдан бери туз тотмасдан, бекор ўтирган, рангида ранг қолмаган одамларнинг чеҳралари борган сари оқарар, қовоғи солинган чеҳраларнинг борган сари қовоғи солларди.

Князь Андрей ҳам бутун полк одамлари каби қошлини осилган ва ранги кетган ҳолда, бошини қуи солтакни, қўлинини орқасига қилиб, сулипоянинг у увотидан бу увотига бориб келарди. Унинг қиладиган иши ҳам, берадиган фармони ҳам йўқ. Ҳамма иш ўз йўли билан бормоқда. Ҳалок бўлганиларни фронт орқасига жўнатишар, ярадорларни олиб кетишар, сафлар жипслашарди. Мабодо солдатлар четга чиқиб кетишса ўша оннинг ўзида жойларига қайтиришарди. Князь Лидрей бошқа солдатларга қалбида мардлик туйғусини уйғотмоқ ва уларга намуна кўрсатмоқни ўз бурчи ҳисоблаб, сафлар орасида юрди; кейин бу нарсани уларга ўргатишнинг ҳожати йўқлигига ишонч ҳосил қилди. Ҳар бир солдат каби унинг бутун маънавий қуввати ғайри шуурий тарзда бир нарсага қаратилган, у ҳам бўлса ҳозирги аҳволнинг даҳшатини кузатишдан ўзини тийиб туриш эди. Князь Андрей ўтларни шитирлатиб, чанг қўнгган этигига қараб, оёнини судраб борар, гоҳ ўроқчилар қолдирган изга, оёқ,

қўймоқчи бўлиб, катта-катта одим отар, гоҳ қадамини санаб, бир чақирим юриш учун неча мағтаба бу увотдан у увотгача бориб келиш кераклигини ҳисоблаб чиқар, гоҳ увотда ўсиб ётган шувоқ ўтнинг гулини чимдиб олар ва уни кафтида эзаркан, ўткир хушбўй ҳидини ҳидлаб кўрар эди. Унинг кечаги фикрларидан ном-нишон ҳам қолмаган эди. У ҳеч нарсани ўйламас эди. У отишмадан қоматга келган қулоқлари билан ўша илгариги садоларга қулоқ соларкан, ўқ отилганда гумбурлаган овоздан ўқларнинг ғувиллаб ўтишини ажратар, кўравериб кўзи ўрганиб қолган биринчи батальон солдатларига қарап ва кутар эди. У тутун бурқаб турган ердан шувиллаб келаётган тўп ўқига қулоқ соларкан: «Ана... бизга томон келяпти. Бир! Икки! Яна! Тушди...» — деб ўйларди. У тўхтаб, солдатлар сафига қаради. «Йўқ, ўтиб кетди. Лекин буниси тушди». У ўн олти қадамда нариги увотга ётишини мўлжаллаб, катта-катта одим отиб, яна юра бошлиди.

Яна тўп ўқи ҳуштак чалиб келиб ерга тушди-ю, портлади. Князь Андрейдан беш қадам нарида тўп ўқи ерни ёриб, тупроққа кириб кетди. Унинг эти беихтиёр жимирлаб кетди. У яна сафларга қаради. Тўп ўқи кўп кишини олиб кетганга ўхшарди; 2-нчи батальоннинг олдига жуда кўп одам йиғилган эди.

— Жаноб адъютант! — деб қичқирди князь Андрей.— Айтинг, тўпланишмасин.— Адъютант буйруқни бажариб, князь Андрейнинг олдига келди. Нариги томондан батальон командири ҳам отлиқ келди.

Шу он бир солдат чўчиган товуш-ла:

— Қоч! — деб бақирди ва бир граната, худди тез суръат билан ҳушт-ҳуштлаб парвоз этиб, бирдан ерга қўнган қуш каби, князь Андрейдан икки қадам берида, батальон командирининг оти ёнига келиб тушди. Ҳаммадан илгари от, қўрққанини ошкор қилиш яхши-ёмонлигини бирордан сўрамасдан, пишқирганича, майорни йиқитаёзисб, олдинги икки оёғини осмонга кўтарди ва ўзини бир томонга отди. Отнинг қўрққанини пайқаб одамлар ҳам қўрқиб кетди.

Ерга қапишиб олган адъютант:

— Ётилсин! — деб қичқирди. Князь Андрей ётишини ҳам, ётмасликни ҳам билмасдан, тикка туриб қолди. Граната князь Андрей билан ерга қапишиб ётган адъютнинг орасида, экинзор билан ўтлоқнинг четида, шу-

воқ, ўт олдида пилдироқ каби тутаб ай ланаётган эди.

Князь Андрей қора коптоқдай гир айланаётган гранатадан бурқасаб чиқаётган тутунга, майсага, шувоқ ўтга тамоман янги кўз билан — ҳasad кўзи билан қараркан, «Наҳотки ажалим етган бўлса?» деб ўйлади. «Йўқ, мен ўлишни истамайман, мен ўлмоқчи эмасман. Мен ҳаётни, шу ўт-ўланни, шу тупроқни, шу ҳавони яхши кўраман...» Князь Андрей шу нарсаларни хаёлидан кечираркан, айни замонда ҳамма унга қараб турганини эсдан чиқармаган эди.

У адъютантга қараб:

— Жаноб офицер, уялмайсизми? Сиз шунаقا... — У гапини тамом қилолмади. Шу оннинг ўзида бир нарса портлади, худди дераза ойнаси қарсиллаб сингандай бўлди. Ҳамма ёқни нафасни қайтарадиган пороҳ ҳиди босиб кетди ва князь Андрей сапчиб ўрнидан қўзғалиб кетди ва қўлини кўтарганича, кўкраги билан ерга йиқилди.

Бир неча офицер югуриб унинг олдига келди. Қорнининг ўнг томонидан ўт устига қон кетаётган эди.

Чақирилган кўнгиллилар замбил кўтариб келиб, офицерларнинг орқасида тўхташди. Князь Андрей ўтга юзини қўйиб ётар, хириллаб оғир-оғир нафас оларди.

— Нега қараб турибсизлар, берироқ келсаларинг-чи!

Мужиклар князь Андрейнинг тепасига келишди, оёни ва елкасидан ушлаб кўтаришди, бироқ князь Андрей инграб юборгандан кейин мужиклар бир-бирига қараб олгач, яна ерга қўйишди.

Кимдир қичқириб:

— Кўтараверинглар, энди барибир! — деди. Яна елкасидан кўтариб замбилга солишиди.

— Ё раббим! Ё раббим! Буни қаранг-а! Қорнига тегибди! Энди умид йўқ! Ё тангрим,— дейишарди ўзаро офицерлар.— Қулоғимнинг тагидан фувиллаб ўтиб кетди-я! — деди адъютант. Мужиклар замбилни елкаларига қўйиб олгандан кейин, ўзлари келган йўлдан яра боғлайдиган пунктга қараб тез-тез юриб кетишиди.

Офицер баравар қадам ташламай, замбилни силкишиб бораётган кўнгиллиларнинг елкасидан ушлаб тўхтади-да:

— Ҳой мужиклар, баравар қадам ташласаларинг-чи! — деб ўшқириди.

— Хведор, ҳой Хведор,— деди олдиндаги кўнгилли,— оёғингни тўғрила.

— Ана энди дуруст бўлди,— деди орқада бораётган мужик баравар оёқ ташлаётганига суюниб.

Югуриб келган Тимохин замбилга қараб, қалтироқ товуш билан:

— Тўраммисиз? А? Князми? — деди.

Боши паст тушиб кетган князь Андрей кўзларини очиб, бу гапни айтган кишига замбил оша бир қаради-ю, яна кўзларини юмди.

Кўнгиллилар князь Андрейни от-аравалар турган ва яра боғлайдиган пункт жойлашган ўрмонга олиб келишди. Яра боғлайдиган пункт четлари қайтариб қўйилган уч чодирдан иборат бўлиб, қайнзорнинг бир четига жойлашган эди. Чакалакзорда от-аравалар турган эди. Отлар бошларига осиб қўйган тўрвадан ем ейишарди, чумчуклар учиб келиб, ерга сочилган донларни теришарди. Қон ҳидини сезиб қолган қарғалар, бетоқатлик билан қағиллаб, қайниндан қайнинга қўнишарди. Чодирлар атрофика, икки десятинадан ортиқроқ ерда, қонга беланганд турли-туман кийимдаги кишилар ётишар, ўтишар, баъзилари тикка туришарди. Замбилкаш солдатлар маъюс ҳолда пешоналарини тириштириб ярадорлар атрофиини ўраб олишган, буйруқ бериб юрган офицерлар, бу ердан кетинглар, деб уларни ҳайдашса ҳам кетишимасди. Солдатлар офицерларнинг гапига қулоқ солмасдан, замбилларга суюниб туришаркан, худди бу манзаранинг оғир моҳиятига тушунмоқчи бўлаётгандай кўз өлдиларида бўлаётган ишга диққат билан синчиклаб қарашар эди. Чодирлардан гоҳ оҳу воҳ, гоҳ инграган овозлар эшитилиб туарар эди. Ҳар замон-ҳар замонда фельдшерлар югуриб сувга чиқар ва фалон ярадорни чодирга олиб киринг деб ишора қилишарди. Чодир олдида навбат кутиб ўтирган ярадорларнинг баъзиси хириллар, баъзиси оҳу воҳ қилар, баъзиси йиғлар, баъзиси фарёд қилар, баъзиси сўқинар, баъзиси ароқ сўрарди. Бир хиллари алаҳлаб ётарди. Князь Андрейнинг эса, полк командири бўлганидан, яралари ҳали боғламаган ярадорларнинг орасидан олиб ўтиб, бир чодирнинг олдига қелтириб қўйинши ва буйруқ кутиб, тўхтаб туришди. Князь Андрей кўзини очиб, узоқ вақт нима бўлаётганини англолмади. Ўтлоқ, шувоқ ўт, экинзор, гир айланаетган қора копток, ўзининг ҳаётга бўлган эҳтиросли муҳаббати эсига тушди. Князь Андрейдан икки

қадам нарида, боши беланган, узун бўйли, қора соч ва келишган бир унтер-офицер дарахтнинг шохига суяниб турар ва қаттиқ-қаттиқ гапириб, ҳамманинг диққатини ўзига тортар эди. Унинг бошига ҳам, оёғига ҳам ўқ теккан эди. Ярадор ва замбилкашлар унинг атрофига йиғилишиб, сўзларини жон қулоғи билан тиғлашарди.

Унтер-офицер ҳаяжондан порлаган тимқора кўзларила атрофга аланглаб қараб, баланд товуш билан:

— Биз уни шундай бопладикки, тумтарақай бўлиб кетди, королини тутиб келдик! — дер эди.— Ўша пайтда резерв келиб қолса борми, ундан ном-нишон қолмасди.

Князь Андрей ҳам унтер-офицерни қуршаб олган кишилар сингари парпираган кўзлари билан унга қааркан, кўнгли хийла таскин топди. «Энди барибир эмасми,— деди ўзича.— У ерда нима бўларди-ю, бу ерда нима бўлган эди? Нима учун мен ҳаётдан кўз юмишни истамаган эдим? Бу ҳаётда мен англамаган ва англамаётган бирон нарса бўлса керак».

XXXVII

Фартуғи ва кичкина қўллари қонга беланган бир доктор қўлидаги сиғарага қон тегмаслиги учун уни чинчи-логи ва бошмалдоғи билан ушлаб чодирдан чиқди. У бошини кўтариб, ярадорлар оша атрофга кўз югуртириди. Афтидан, у озроқ дам олиш ниятида эди. Бир неча дақиқа бошини ўнг-сўлга бургандан сўнг у хўрсинди-да, ерга қаради. Князь Андрейни кўрсатиб, ишора қилган фельдшерга:

— Хўп, ҳозир,— деди-ю, ярадорни чодирга олиб қиришни буюрди.

Навбат кутиб ўтирган ярадорлар шовқин кўтаришди:

— У дунёда ҳам хўжайинилар кун кўради шекилли,— деди бири.

Князь Андрейни олиб келиб, фельдшер ҳозиргина ниманини сидириб ташлаган ва ювиб тозаланган столга ётқизишди. Князь Андрей чодирда нималар борлигини аниқ билмади. Ҳар томондан эшитилаётган оҳу воҳ, сони, қорни ва белининг дарди унинг хаёлини банд қилган эди. Атрофидаги ҳамма нарса унинг назарида қип-яланғоч, қонга беланган инсон вужуди шаклида гавдаланди. Бу қонга беланган вужуд бир неча ҳафта бурун август ойининг айни иссиқ кунида Смоленск йўлидаги ифлос ҳо-

вузни қандай тўлдирған бўлса, бу пастак чодирни ҳам гўё шундай тўлдириб турган эди. Балли, бу ўша бадан, ўша chair a canon¹ эди, князь Андрей ўшанда бу баданин кўриб ҳозир рўй берган воқеани олдидан сезгандай даҳшатга тушган эди.

Чодирда учта стол бор эди. Иккитаси банд эди, учинчисига князь Андрейни ётқизиши. Бир неча минут ҳеч ким князь Андрейнинг ёнига келмади, беихтиёр, ёнидаги столларда нима бўлаётганлигига кўзи тушди. Берироқдаги столда бир татар йигит ўтирас, ёнида ётган мундирiga қараганда казакка ўхшар эди. Тўрт солдат уни ушлаб турар, кўзойнакли доктор ўнинг сарниш, бақувват елкасини операция қилмоқда эди.

Татар йигит ҳирқираб:

— Уҳ, уҳ-уҳ,— деб инқилламоқда эди, тўсатдан қорамагиздан келган япалоқ ва бурни пучук юзини кўтарди ва оппоқ тишини тишига босиб, ўзини юлиб-юлқиб тўлғанди-да, қулоқни қоматга келтириб чинқира бошлиди. Бирмунча киши ўраб олган иккинчи столда барваста бир одам бошини орқага ташлаб, чалқанча ётар эди (жингалак сочи, унинг туси ва калласининг щакли князь Андрейга негадир танишдай кўринди). Бу одамни бир нечта фельдшер қўкрагини босиб, ушлаб турарди. Унинг каттакон сергўшт оппоқ оёғи безгаги тутаётгандай қалт-қалт қилиб турар эди. Бу одам титраб-қақшаб инграр ва ҳиқиллаб йиғларди. Икки доктор (бирининг ранги оқарган, ўзи титрар эди) индамасдан бу одамнинг қипқизил иккинчи оёғи устида бир нима қилаётган эди. Қўзойнакли доктор татар йигитни саришталаб бўлгач, (йигитнинг устига дарров шинел ташлашибди) қўлинин арта-арта князь Андрейнинг олдига келди.

У князь Андрейга бир қараб олгач дарров юзини бурди-да, фельдшерга қараб:

— Ечинтириш керак! Нега қараб ўтирибсизлар? — деб ўшқириди.

Фельдшер енгларини шимариб, шоша-лиша князь Андрейнинг тугмаларини бўшатиб, кийимларини ечаркан, князь Андрей аллақачонлар ўтиб кетган болалик даврини эслади. Доктор энгашиб ярага қаради, уни ушлаб кўрди-ю, оғир хўрсинди. Кейин кимгадир ишора қилди. Князь Андрей яраланган қорнининг оғриғига чидолмай

¹ Тўп еми.

Ҳушдан кетди. Ҳушига келгандан кейин қараса, сонидан синган сүякларини тортиб олиб, осилиб турган гўштини кесиб ташлабдилар ва ярасини боғлаб қўйибдилар. Унинг юзига сув сепишиди. Князь Андрей кўзини очган замон доктор энгашиб, индамасдан унинг лабларидан ўпид қўйди-да, шошиб-пишиб нари кетди.

Князь Андрей бошдан кечирган бу азоб-уқубатдан сўнг шундай роҳат қилдики, кўпдан бери бундай ҳузурхаловатни кўрмаган эди. Ҳаётида кўрган барча саодатли дақиқалар, айниқса гўдаклик даври, уни ечинтириб беланчакка солгандари, момоси ухлатмоқчи бўлиб аллагани, боши ёстиққа ботиб, дунёга келганидан ўзини баҳтиёр сезгани ўтмишдай эмас, балки шу чоқ бўлаётгандай тасаввурни жонланди.

Боши князь Андрейга танишдай кўринган ярадорнинг атрофида докторлар типирчилаб қолишиди, улар ярадорни кўтаришар, унга тасалли беришар эди.

Ярадорнинг қўрқа-писа оғриқ азобига чидаб, йиги аралаш:

— Қани, менга кўрсатинглар... Оҳҳ! оҳҳҳ! — деб инграётган товуши эшитилиб турар эди. Бу оҳ-нолани эшитиб князь Андрейнинг йиғлагиси келди. Шон-шуҳратсиз оламдан ўтиб кетаётгани учунми, ҳаётдан кўз юмгиси келмаётгани учунми, қайтиб келмайдиган гўдаклик хотироти учунми, ўзи ҳам, бошқалар ҳам изтироб чекаётгани учунми, қаршисида ётган бу одамнинг нолишидан юраги эзилаётгани учунми, ишқилиб, гўдакдай чин юракдан деярли маза қилиб йиғлагиси келди.

Ярадорга этикдаги кесилган, қони қотиб қолган оёқни кўрсатишди.

Ярадор:

— О! Ооо! — деб хотин кишидай ҳўнгради. Олдида турган доктор ярадорнинг юзини тўсиб, нари кетди.

— Ё таңгрим! Бу нимасикни! Бу ерда у нима қиласди? — деди ўзича князь Андрей ярадорни таниб.

Ҳозиргина оёғини кесиб ташлаган, дармони қуриган бу шўрлик Анатоль Курагин эканини князь Андрей таниди. Анатолни орқасидан ушлаб туришар ва стакандан унга сув беришар, у эса, шишинқираган ва титраётган лабини стаканга олиб боролмас эди. Анатоль ўксиб-ўксиб йиғлаётган эди. «Ҳа, бу ўша, ҳа, бу одам билан менинг орамда оғир бир яқинлик бор,— дер эди ўзича князь Андрей олдида нима турганини ҳали дуруст уқмасдан.—

Менинг гўдаклигим, менинг ҳаётимга бу одамнинг қандай алоқаси бор?» — деб ўз-ўзидан сўрар ва бунга жавоб топмас эди. Бирдан унинг тасаввурида гўдаклик ва соф севти оламининг хотиралари гавдаланди. У Наташани илк дафъя 1810 йилда, балда кўрганини эслади; ўшанда Наташа бўйни ингичка, қўллари нозик, ҳар нарсага мафтун, хушнуд бир қизча эди; шуларни эслаганда князь Андрейнинг қалбида Наташага нисбатан меҳру муҳаббат ва қайнот севги туйғулари илгаригидан кўра кучлироқ уйғонди. Шунда шишинқираган ва ёшга тўлган кўзлари билан қараб турган бу одам билан ўзининг орасида бўлган барча муносабатларни эслади. Эслади-ю, унинг саодатли қалби бу одамга нисбатан тараҳум ва муҳаббат туйғуси билан тўлди.

Князь Андрей энди ўзини тутолмай, ўзининг ва бошқаларнинг аҳволига, уларнинг ва ўзининг адашганига меҳр-муҳаббат тўла кўз ёшлигини тўкиб йиғлади.

«Марҳаматли бўлгин, одам боласини севгин, сени севганларни, сени кўргани кўзи бўлмаганларни, душманларингни севгин, ҳа, худонинг ўзи ер юзида шундай севгини тарниб қилган ва шундай севгин деб княжна Марья менга таълим берган эди: мен уқмаган муҳаббат мана шу муҳаббат эди: мана, нима учун ҳаётдан кўз юмишини истамаганим энди маълум бўлди, агар тириқ қолсам шу ҳис-туйғу билан яшар эдим: Аммо афсуски, энди фурсат ўтди. Мен буни билиб турибман!»

XXXVIII

Ярадор ва ўликларнинг жасади билан қопланган жанг майдонининг даҳшатли манзараси, калласининг оғирлашгани, таниш генераллардан йигирматаси ярадор ва ҳалок бўлганлиги ҳақида келган шум хабар, илгарилари кучли бўлган қўлидан дармон кетаётганини сезиш туйғуси билан қўшилиб, Наполеонга фавқулодда қаттиқ таъсир қилди. У ўзининг маънавий кучини синаш учун (ўзи шундай ўйлар эди) ярадор ва ҳалок бўлганларни томоша қилишни севарди. Жанг майдонининг бугунги мудҳиш манзараси унинг маънавий кучини маълуб этди. У хизматим ва буюклигим мана шу маънавий кучимда деб билар эди. Наполеон дарҳол жанг майдонидан жўнаб Шевардино қўрғонига келди. Ранги сарғайиб, юзи шишинқираган, боши оғирлашган, кўзларининг нури кетган,

бўрни қизарған ва товуши хириллаб қолган Наполеон бувлама стулда ўтиаркан, кўзларини ердан олмай, беихтиёр отишма садосига қулоқ берар эди. У ўзига дахлдор деб билган, лекин тўхтатишга ожиз бўлган бу ишнинг охирини сабрсизлик билан орзиқиб кутарди. Шахсий инсоний туйғу шунча йил сиғинган сунъий ҳаёт кўланкасидан бир лаҳзагина бўлса ҳам устунлик қилди. У ўзининг жанг майдонида азоб-уқубат чеккан ва ўлимга гирифтор бўлган кишилар ўрнига қўйиб кўрди. Бошидаги оғирлик ва кўкрагининг қисиб оғриши унинг ўзи ҳам азоб-уқубат ва ўлимга гирифтор бўлиши мумкинлигини эслатди. Шу топда Москвадан ҳам, ён-шуҳратдан ҳам (яна қанақа шон-шуҳрат керак эди унгага) унинг ҳафсаласи совиди. Ҳозир унинг бирдан-бир тилаги: истироҳат, осоишишталиқ ва эркинлик эди. Бироқ Наполеон Семёновск тепалигига борганида артиллерия бошлини Князьково қишлоғи орқасида тўплangan рус қўшинларига қарши ўтни кучайтириш учун шу тепаликка яна бир нечта батарея қўйилиши кераклигини айтди. Наполеон унга рухсат берди ва бу батареяларнинг қандай таъсир қилгани ҳақида хабар беришларини буюрди.

Адъютант келиб, императорнинг амрига мувофиқ русларга қарши икки юз замбаракдан ўт очилганлиги ва рус қўшинлари ҳамон илгаригидай ўз жойида турганлиги ҳақида хабар келтирди.

— Тўпларимизнинг ўтидан рус аскарлари тутдай тўкилаётган бўлса ҳам, лекин орқага чекинишмаяпти,— деди адъютант.

Наполеон хириллаган товуш билан:

— Ils en veulent encore!...¹ — деди.

Адъютант унинг гапини англолмай:

— Sire?² — деб яна Наполеонга мурожаат этди.

Наполеон қовоини солиб, яна хириллаган товуш билан деди:

— Ils en veulent encore!³

Бўйруқсиз ҳам унинг истаги бажо келтирилаётгани эди, у эса, менинг бўйруғимга қараб ўтиришибди, деб ўйлагани учунгина фармон берди. У яна илгариги буюклик хулёсининг сунъий оламига кўчди ва яна (юқоридан

¹ Уларга бу озлик қилаётгандир-да!

² Лаббай, шаҳаншоҳ.

³ Уларга бу камлик қилаётган бўлса, ўтни яна ҳам кучайтиринг.

ўзи филдираб тушаётган аравани мен тортияпман деб ўйлаган от каби) ўзининг қисмати бўлган шафқатсиз, кўнгилсиз, қайғули, ғайри инсоний ролни бажара бошлади.

Юз бераётган бу ҳодисанинг бутун оғирлигини шу ишга қатнашган бошқа кишилардан кўра кўпроқ ўз гарданига олган бу шахснинг ақли ва виждани фақат шу соат, шу кун хира бўлгани йўқ: бу одам умрининг охиригача эзгулик, гўзаллик, ҳақиқат нима эканини ҳам билиши мумкин эмас, эзгулик ва ҳақиқатга батамом қаррама-қарши бўлган ўз қилмишларининг моҳиятига ҳам тушуниши мумкин эмас эди, чунки унинг қилмишлари инсонга лойиқ ишлардан жуда йироқ эди. У дунёning ярми мақтаётган ишларидан воз кечолмас эди, шунинг учун ҳам ҳақиқат ва эзгуликдан, барча инсоний фазилатларидан юз ўгириши керак эди.

Наполеон ҳалок бўлган ва шикастланганлар билан (булар гўё унинг хоҳиши билан ўлган ва шикастланган эди) тўлиб кетган жанг майдонини айланиб, қонга беланган кишиларни фақат шу бугун томоша қилган эмас, бир французга нечта рус тўғри келишини санаркан, ўзини алдаб, бир французга бешта рус тўғри келар экан, деб фақат шу бугун суюнган эмас деди. Парижга юборган мактубида фақат шу бугунгина *le champ de bataille a été superb*¹, — деб ёзмаган эди (чунки жанг майдонида эллик минг кишининг жасади ётган эди): авлиё Елена оролида якка-ёлғиз умр кечириб юрган вақтларида ҳам мен бўш вақтларимни буюк-оламшумул ишларимни ёзиш ишига бағишламоқчиман, деган ва шундай ёзган эди.

«La guerre de Russie a dû être la plus populaire des temps modernes: c'était celle du bon sens et des vrais, intérêts, celle du repos et de la sécurité de tous; elle était purement pacifique et conservatrice.

C'était pour la grande cause, la fin des hasards et le commencement de la sécurité. Un nouvel horizon, de nouveaux travaux allaient se dérouler, tout plein du bien-être et de la prospérité de tous. Le système européen se trouvait fondé; il n'était plus question que de l'organiser.

Satisfait sur ces grands points et tranquille partout, j'aurais eu aussi mon congrès et ma sainte alliance. Ce sont des idées qu'on m'a volées. Dans cette réunion de grands

¹ Жанг майдони жуда ажойиб эди.

souverains, nous eussions traités de nos intérêts en famille et compté de clerc à maître avec les peuples.

L'Europe n'eût bientôt fait de la sorte véritablement qu'un même peuple, et chacun, en voyageant partout, se fût trouvé toujours dans la patrie commune. J'eus demandé toutes les rivières navigables pour tous, la communauté des mers, et que les grandes armées permanentes fussent réduites désormais à la seule garde des souverains.

De retour en France, au sein de la patrie, grande, forte, magnifique tranquille, glorieuse, j'eusse proclamé ses limites ininmuables; toute guerre future, purement *défensive*; tout agrandissement nouveau *antinational*. J'eusse associé mon fils à l'empire; ma *dictature* eût fini, et son règne constitutionnel eût commencé...

Paris eût été la capitale du monde, et les Français l'envie des nations!..

Mes loisirs ensuite et mes vieux jours eussent été consacrés, en compagnie de l'impératrice et durant l'apprentissage royal de mon fils, à visiter lentement et en vrai couple campagnard, avec nos propres chevaux, tous les recoins de l'Empire, recevant les plaintes, redressant les torts, se-mant de toutes parts et partout les monuments et les bienfaits»¹.

¹ «Рус уруши янги даврнинг энг машҳур уруши бўлиши керак эди, бу уруш соғлом ақл ва ҳақиқий манфаат, осудалик ва амният уруши эди; бу том маъноси билан айтганда, сулҳарварлик ва муҳофазакорлик уруши эди.

Бу уруш улур мақсадларга эришмоқ, тасодифларга хотима бермоқ учун, тинчлик ва амният учун олиб борилган уруш эди. Бу урушининг оқибатида ҳамманинг фаровон ва хушбахт ҳаёт кечириши учун янги имкониятлар, янги меҳнат соҳалари очиларди. Европа системасининг асоси бунёдга келган бўлар эди, фақат уни таъсис этиш масаласи қолганди.

Бу олий мақсадга эришган ва ҳар томондан тинчиганимдан сўнг мен ўз конгресс ва *муқаддас иттифоқимга* эга бўлар эдим. Менинг шу фикрларимни ўғирлаб ўзлариники қилиб олишди. Биз мана шу подшолар йигинида, бир оила каби баҳс—мунозара этган ва мирзо хўжаси билан қандай бамаслаҳат иш қиласа, биз ҳам халқ билан шундай бамаслаҳат иш тутган бўлар эдик.

Шу йўсинда Европа тез фурсат ичидаги ҳақиқатда бир халқдан иборат ўлка бўларди ва киши унинг қаерида саёҳат қилмасин, ўзини ўз алида юргандай сезарди.

Ўшанда мен дарёлар ҳамманинг кемаси учун очиқ бўлсин, денгизлар умумий бўлсин, катта-катта доимий армиялар шаҳаншоҳлар гвардияси миқдорига камайтирилсин, дер эдим.

Халқлар жаллоди каби кўнгилсиз ролни ўйнашга азалдан маҳкум этилган бу одам менинг қилмишларим халқ бахту саодати йўлига қаратилган эди, миллионларча кишининг тақдирни менинг қўлимга топширилган эди ва мен ҳокимият йўли билан эзгулик қилмоқчи эдим, деб ўзини ишонтиromoқчи бўларди.

Россия уруши ҳақида гапириб туриб у яна қўйидаги-ларни ёзган эди:

«Des 400 000 hommes qui passèrent la Vistule, la moitié était Autrichiens, Prussiens, Saxons, Polonais, Bavarois, Wurtembergeois, Mecklenbourgeois, Espagnols, Italiens, Napolitains. I, armée impériale, proprement dite, était pour un tiers composée de Hollandais, Belges, habitants des bords du Rhin, Piémontais, Suisses, Génevois, Toscans, Romains, habitants de la 32-e division militaire, Brême, Hambourg, etc.; elle comptait à peine 140 000 hommes parlant français. L'expédition de Russie coûta moins de 50 000 hommes à la France actuelle; l'armée russe dans la retraite de Wilna à Moscou, dans les différentes batailles, a perdu quatre fois plus que l'armée française; l'incendie de Moscou a coûté la vie à 100 000 Russes, morts de froid et de misère dans les bois; enfin dans sa marche de Moscou à l'Oder, l'armée russe fut aussi atteinte par l'intempérie de la saison; elle ne comptait à son arrivée à Wilna que 50 000 hommes, et à Kalisch moins de 18 000»¹.

Мен Франциямга, ўзимнинг буюк, қудратли, шонли, гўзал ва тинч әлимга қайтиб келгач, унинг чегараларини ўзгармас чегара, бўлажак ҳар қанақа урушни мудофаа уруши деб эълон қиласардим; ҳар қанақа янги тажовузни миллатга қарши иш ҳисоблардим; ўз ўғлимни империяни идора қилиш ишига жалб этардим; менинг диктаторлигим хотима тоциб, унинг конституцион идора-усули бошланарди...

Париж жаҳон пойтахти бўларди, барча миллатлар француздарга ҳасад қиласардил.

Мен бўш фурсатларим ва сўнгги кунларимни, маликанинг ёрдамила, ўғлимнинг шоҳона тарбиясига сарф қиласардим, ҳамда соф қишлоқи бир эр-хотин каби отларимизга миниб мамлакатнинг ҳамма бурчакларини кезардик, одамларинг арзини эшитардик, адолатсизликка барҳам берардик, ҳамма ёққа илму урфон ва эзгулик уруғини сепардик.

¹ «Вислани кечиб ўтган 400 000 кишидан ярми австрияликлар, пруссияликлар, саксонлар, поляклар, баварияликлар, виртембергликлар, мекленбургликлар, испанлар, итальянлар ва неаполитанлар эди. Императорнинг шахсий армиясини, ростини айтганда, учдан бирини голландияликлар, бельгияликлар, Рейн соҳилярининг аҳолиси, пъемонликлар, швейцарияликлар, женеваликлар, тосканликлар, римлянлар, 32- ҳарбий дивизиядаги Бремен, Гамбургнинг аҳолиси ва ҳоказолар

Наполеон Россияяга қарши бўлган уруш менинг иродам билан бошланди, деб хәёл қилас ва юз берган воқеанинг даҳшати унга руҳий азоб бермас эди. Бу воқеанинг барча масъулиятини у тап тортмай бўйнига олар ва хиралашган ақли юз минглаб қурбон бўлган қишилар орасида французлар гессенликлар ва баварияликларга қараганда озчиликни ташкил қиласди, деб уни оқлар эди.

XXXIX

Жаноб Давидовлар ва подшоликка қарашли деҳқонларнинг экинзор ва ўтлоқларида, Бородино, Горки, Шевардино ва Семёновское қишлоқларининг деҳқонлари юз йиллардан бери ҳосил йифиб, мол боқиб юрган ўша экинзор ва ўтлоқларда турли-туман мундир кийган ўн мингларча ўлик ҳар хил вазиятда ётган эди. Яра боилайдиган пунктда бир десятина ернинг ўт ва тупрони қонга ботган эди. Ҳар хил командаларга мансуб бўлган ярадор ва соғ солдатлар, ўтакалари ёрилиб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб, бир томондан орқага, Можайскка қараб ўрмалашса, иккинчи томондан, Валуевга қараб чекинишарди. Баъзи бир гуруҳлар, оч-яланҷоч ва тинкалари қуриган ҳолда, бошлиқларнинг етакчилигига олға қараб ҳаракат қилишарди. Яна бир хиллари турган жойидан қўзғалмай ўқузмоқда эди.

Қуёш нурида ялтираган найзалардан ва тўпу тўпхонанинг тутунидан эрталаб гўзал кўринган жанг майдонини ҳозир рутубат ва тутун босган, ҳар томондан селитра билан ачимсил қон ҳиди келиб туар эди. Қора булут йиғилиб, ўликлар, ярадорлар, ўтакаси ёрилган, ҳолсизланиб қолган ва иккиланиб турган одамлар устига ёмғир томчилай бошлади. Ёмғир гўё: «Хой одамлар, бас, бас энди. Бўлди... Кўзларингни очинглар. Нима қиляпсизлар?» дер эди.

ташкил қилас эди, буларнинг орасида француз тилида гапирадиганлари, кўп бўлса, 140 000 киши эди холос.

Россия экспедицияси Францияга 50 000 кишига тушди ҳолос; рус армияси Вильнодан Москвага чекинганида ва турли-туман жангларда французларга нисбатан тўрт ҳисса ортиқ талафот берди; Москва ёнинида ҳалок бўлганлар, ўмонларда оч-яланҷочликдан ўлганларнинг сони 100 000 кишига етади; рус армияси ҳам, ниҳоят, Москвадан Одерга қараб йўл олганда ва Одердан ўтганди, қаҳратон қишида, жуда кўп талафот берди; Вильнога етиб келган чорға рус армиясининг сони 50 000 киши бўлса, Калишага етиб келганда эса 18 000 кишидан ҳам оз эди».

Туз тотмай, дам олмай, азоб-уқубат чекаётган ҳар иккала томон одамлари бир-бири мизни ўлдираверишнинг ҳожати борми, деб шубҳалана бошладилар. Ҳамманинг юзида иккиланиш аломати пайдо бўлди, ҳамма қалбларда бир савол туғилди: «Нима учун, ким учун мен одамларни ўлдирияпман ва ўзимни қурбон қиляпман? Истаганингизни ўлдираверинг, хоҳлаганингизни қиласверинг, мен тўйдим, бас!» Шу фикр кечга томон ҳамманинг қалбидан пишиб етилди. Бу одамларнинг ҳаммаси қилаётган ишларидан ҳар лаҳзада даҳшатга келишлари, қўлларидаги яроғларини ташлаб, бошлари оқсан томонга қараб қочишлари мумкин эди.

Бироқ жангнинг охирида одамлар қилмишларининг барча даҳшатини сезсалар-да, бу ишнинг хотима топишини зориқиб кутаётган бўлсалар-да, англаб бўлмайдиган сирли бир куч ҳамон уларга йўлбошчилик қилар, терга пишган, порох ва қонга беланган, ҳар уч кишидан биттаси қолган тўлчилар, чарчаганликларидан қоқиниб ва ҳарсиллаб, яна ўқ-дори ташишар, тўпларни ўқлашар, нишонга тўғрилашар, пиликни ёқишаради; тўп ўқлари иккала томондан ҳамон илгаригидай тез ва шафқатсизлик билан ғизиллаб, яна одамларни тилка-пора қилар, инсон иродаси билан эмас, балки бутун бани-башар ва еру кўкни идора қиласиган кучнинг иродаси билан юз берган ўша мудҳиш иш давом этарди.

Рус армиясининг орқадаги пароканда бўлган сафларига қараган киши француزلар жиндаккина зўр берсалар рус армиясидан ном-нишон қолмайди деса, французвларнинг орқа сафларига қараган киши руслар озгиниа зўр берсалар, францууз армияси ҳалок бўлади, дер эди. Бироқ французвлар ҳам, руслар ҳам астойдил ҳаракат қилмади, жанг алангаси аста-секин ёниб сўна бошлади.

Русларнинг астойдил зўр бермаганларининг сабаби шу эдики, ҳужум қилган улар эмас, французвлар эди. Жанг бошланганда улар Москва йўлини тўсиб, унинг устида турган бўлса, жангнинг охирида ҳам улар ўша жойдан бир қарич жилишгани йўқ эди. Аммо русларнинг мақсади французвларни улоқтириб ташлаш бўлганда ҳам улар бу сўнгги марта зўр беришга ожизлик қилишарди, чунки бутун рус армияси шикастланган бўлиб, жангда зарар кўрмаган биронта қисм йўқ эди, руслар ўз жойларидан жилмасдан туриб, ўз қўшинларининг ярмини ўқотган эдилар.

Ўн беш йил муттасил ғалаба қозонган Наполеоннинг енгилмаслигига ишонган, жанг майдонининг бир қисмини қўлга киритган, қўшиннинг фақат тўртдан биринигина йўқотган ва яна жангга кирмаган йигирма минг кишилик гвардиялари борлигини биладиган француздарга яна бир зўр бериш ҳеч гап эмас эди. Рус армиясини мавқеидан суреб юбориш учун ҳужум қилган француздар шундай ҳаракат қилишлари керак эди, чунки руслар жанг бошланмасдан олдин Москва йўлини қандай тўсиб ётган бўлса, ҳали ҳам шундай тўсиб туар, француздар кўзлаган мақсадларига эришмаган эди, уларнинг барча саъий-ҳаракат ва талафоти бекор кетган эди. Лекин француздар бу сўнгги ҳужумга журъат этолмадилар. Баъзи бир тарихчилар Наполеон ўзининг жангга кирмаган эски гвардиясини берса, ютиб чиқарди, деб даъво қилишади. Наполеон ўз гвардиясини берганда андоғ бўларди дейиш ҳам куз баҳорга айланса бундоғ бўларди, дегандай бир гап. Наполеоннинг ўз шахсий гвардиясини бериш-бер-маслиги унинг хоҳишига боғлиқ эмасди, бундай қилиш мумкин эмасди. Француз армиясининг барча генерал, офицер ва солдатлари бундай қилиш имкониятдан йироқ-лигини билишарди, чунки қўшинларнинг руҳи тушганлиги бунга имкон бермас эди.

Даҳшатли зарба учун кўтарилиган қўл, ёмон тушдаги сингари дармондан кетиб, пастга тушаётганини фақат Наполеон эмас, балки барча генераллар, француз армиясининг жангда қатнашган ва қатнашмаган барча солдатлари ҳам сезарди, уларнинг ҳаммаси бурунги жангларда орттирган шунча тажрибадан кейин (у жангларда бундан ўн ҳисса кам куч сарф қилганда душман жанг майдонидан қочарди) қўшиннинг ярмини йўқотса ҳам аввалидай даҳшат солиб турган душман қаршисида бир хилда ваҳимага тушарди. Ҳужумкор француз армиясининг маънавий кучи тугаган эди. Русларнинг Бородино атрофида қўлга киритган ғалабаси ёғоч учига тикиб, байроқ деб аталадиган бир парча латтани ўлжа қилиб олиш, қўшинлар ишчол этган ва ҳамон ўша ерда турган майдонни олиш билан ўлчанадиган ғалаба эмас, балки маънавий ғалаба эди, бу ғалаба душманга ғаними маънавий жиҳатдан устун эканлигини, ўзи заифлашиб қолганлигини иқрор қилдидиган ғалаба эди. Француз истилоси, забти билан келәтиб ҳалокатли зарбага йўлиққан йиртқич ҳайвон сингари ўз ҳалокатини сезаётган эди; бироқ икки баравар

зайф бўлган рус қўшини бир четга силжимаслиги мумкин бўлмагани каби, француз армияси ҳам юришдан тўхтай олмас эди. Шундай зарбадан сўнг француз қўшини думалаб Москвагача бориши мумкин эди, аммо у ерда руслар энди ҳаракат қилмасалар ҳам Бородинода еган ҳалокатли зарбадан қонга беланиб ҳалок бўлиши мумкин эди. Бородино жангининг бевосита оқибати шу бўлдики, Наполеон ҳеч қандай сабабсиз Москвани ташлаб, эски Смоленск йўли билан қайтди, унинг беш юз минг кишидан иборат босқинчи армияси ҳалокатга учради, биринчи мартаба Бородинода маънавий жиҳатдан ниҳоят даража кучли бўлган душманнинг зарбасига учраган Наполеон Францияси хароб бўлди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

Ҳаракатнинг мутлақ узлуксиз бўлишини англашга инсон ақли ожизлик қиласади. У ва ё бу ҳаракат қонунини англамоқ учун инсон шу ҳаракатни истаганича айри-айри бўлакларга бўлиб, ҳар бир бўлакни алоҳида олиб кўргандагина тушунади. Лекин шу билан бирга одамлар томонидан йўл қўйилган хатоларнинг аксарияти мана шу узлуксиз ҳаракатни, истаганларича, алоҳида, узук-узук ҳаракатларга бўлиш оқибатида юз берган.

Қадимги замон одамларининг сафсатадан иборат қўйидаги даъвоси ҳаммага машҳурдир; Ахиллес гарчи олдинда бораётган тошбақадан ўн ҳисса тезроқ юрса ҳам ҳеч қачон унга етолмас экан; Ахиллес тошбақа билан ўзи орасидаги масофани босиб ўтиши биланоқ, тошбақа унинг олдидағи масофанинг ўндан бирини босиб ўтар экан; Ахиллес бу масофанинг ўндан бирини босиб ўтгунча тошбақа юздан бирини босиб қўяркан ва бу ҳаракат интиҳосиз давом этаркан. Бу масала қадимги замон одамларига ҳал қилиб бўлмаётган бир муаммо бўлиб кўринган. Ахиллес ҳеч қачон тошбақага етолмайди, деган бемаъни хулоса фақат узлуксиз ҳаракатни истаганларича узук-узук бўлакларга бўлиш оқибатидагина вужудга келган, ваҳоланки Ахиллеснинг ҳаракати ҳам, тошбақанинг ҳаракати ҳам узлуксиз давом этган.

Ҳаракатнинг тобора кичик бўлакларга бўлиш мумкинлигини қабул қилишимиз билан биз фақат масаланинг ҳаллига яқинлашамиз холос, аммо ҳеч қачон уни ҳал қилолмаймиз. Фақат бениҳоя кичик бўлган миқдорни ва ўша миқдордан бошлаб ўндан бирга қадар кўпа-

ядиган прогрессиянинг мавжудлигини фараз қилсақ ва шу геометрик прогрессиянинг йифиндисини олсак, масаланинг ҳаллига эришишимиз мумкин. Математиканинг янги соҳаси, ниҳоят даража кичик бўлган миқдорлар билан иш олиб бориш санъатини эгаллаб олгач, ҳаракатнинг бундан ҳам мураккаброқ бўлган ва ҳал қилиб бўлмайдиган, муаммодай кўринган бошқа масалаларига ҳам эндиликда жавоб бермоқда.

Математиканинг қадимги одамларга номаълум бўлган бу соҳаси, ҳаракат масаласини ўрганишда ниҳоят даража кичик бўлган миқдорлардан фойдаланишга имкон беради, чунки ҳаракатнинг асосий шарти бўлмиш мутлақ узлуксизлик шу бениҳоя кичик бўлаклардан вужудга келади, шу билан узлуксиз ҳаракат ўрнига ҳаракатнинг айrim бўлакларини ўрганаркан инсон ақли йўл қўймасликка ожизлик қиласидиган муқаррар хатони тузатади.

Тарихий ҳаракат қонунларини ўрганиш масаласи ҳамайнан шундай.

Инсоннинг сонсиз-саноқсиз истак-орзулати вужудга келтирган кишилилк жамиятининг ҳаракати ҳам узлуксиз тарзда юз беради.

Тарихнинг вазифаси шу ҳаракат қонунларини ўрганишдан иборатdir. Бироқ барча инсонларнинг истак-орзулати йифиндисидан вужудга келган узлуксиз ҳаракат қонунларини ўрганмоқ учун инсон ақли уни ўз истагича алоҳи-алоҳида бўлакларга бўлишга йўл қўяди. Тарих фанининг биринчи усули шундан иборатки, бир қанча узлуксиз ҳодисаларни олиб, уларни бошқа ҳодисалардан айрган ҳолда ўрганади, ваҳоланки ҳеч қандай ҳодисанинг ибтидоси бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас, бир воқеа узлуксиз равишда иккинчи воқеадан келиб чиқади. Тарихнинг иккинчи усули шундан иборатки, бир шахс, бир шоҳ, бир саркарданинг фаолиятини одамларнинг истак-орзулати йифиндиси деб билади, ваҳоланки одамлар истагининг йифиндиси ҳеч қачон бир тарихий шахснинг фаолиятида ифода топган эмас.

Тарих фани тобора кичик бир воқеани тадқиқот мавзуи сифатида қабул қиласиди ва шу йўл билан ҳақиқатга яқинлашгани инилади. Бироқ тарих қабул қиласидиган алоҳида воқеалар қанчалик кичик бўлмасин, биз шуни сезамизки, бир бўлакни бошқа бўлакдан ажратиб олиш у ва ё бу воқеанинг ибтидоси шу деб даъво этиш ва ҳамма одамларнинг истак-орзулати бир тарихий шахснинг

фаолійтида ифода топади, деб ўйлаш тамомила янглиш фикрдир.

Танқид текшириш учун жуда катта ва ё жуда кичик бўлган бир воқеани мавзу қилиб олганлиги туфайли тарихнинг ҳар қанақа холосасини осонгина чиппакка чиқарди, танқид шундай қилишга ҳамиша ҳақли, чунки олингандан айрим тарихий воқеа доимо асоссиздир.

Кузатиш учун чексиз кичик миқдорни — тарих дифференциалини, яъни одамларнинг бир хилдаги майларини олиб интеграллаштириш (шу чексиз кичик бўлган миқдорларнинг йиғиндисини олиш) ҳунарини ўзлаштиргандан сўнг биз тарих қонунларини уқиб олишга ишончимиз комил бўлиши мумкин.

XIX асрнинг биринчи ўн беши Европада миллионларча кишилар фавқулодда жунбишга келган палла эди. Бу вақтда одамлар кундалик қасбу корини тарк этиб, Европанинг у чеккасидан бу чеккасига қараб ҳаракат қиласди, бир-бiriни юрат қиласди, бир-бiriни ўлдиради, тантана қиласди, ноумид бўлади ва шу тариқа фалакнинг гардиши бир неча йилгача ўзгариб турди-да, бошда кучая бориб, зўр ҳаракатга айланади, пировардида сусайиб қолади. Йисон ақли бу фавқулодда ҳаракатнинг сабаби нима, ёки бу ҳаракат қанақа қонунга мувофиқ юз берди? — деб сўрайди.

Тарихчилар, бу саволга жавобан Париж шаҳрининг бир биносида ўнларча киши томонидан ирод этилган нутқлар ва қилинган ишларни баён қилишади, бу нутқлар ва ишларни инқилоб деб аташади; кейин Наполеоннинг, унга тарафдор ва душман бўлган шахсларнинг таржимаи ҳолини муфассал тарзда баён қилишади, шу шахсларнинг бир қисми бошқа бир қисмiga таъсир этганини гапириб, бу ҳаракат мана шу нарсанинг оқибатида келиб чиқди, унинг қонуни ҳам шу, дейишади.

Аммо йисоннинг ақли бу гапга ишониш у ёқда турсин, балки тарихни бу йўсинда изоҳлаш тамомила нотўғри қанлигини рўй-рост айтади, чунки бу тариқа изоҳлашда анчайин ҳодисалар зўр ҳодисаларнинг сабаби қилиб кўрсатилиди. Инқилобни вужудга келтирган ва Наполеонни Наполеон қилган нарса йисонларнинг орзу ва истаклари-нинг мажмуидир, фақат мана шу истакларнинг мажмуюи уларга чидаш берди ва уларни ер билан яксон қилди.

«Лекин фатҳ ҳеч қаҷон фотиҳсиз бўлгани йўқ; давлат

тўнтириши ҳеч қачон буюк кишисиз бўлган эмас»,— дейишади тарихчилар. Дарҳақиқат, дейди инсон ақли, ҳар гал фотиҳлар майдонга келгандан уруш бўлган, лекин бу нарса урушларнинг сабабчиси фотиҳлар эканлигини исботлаб беролмайди, уруш қонунларини айрим шахснинг фаолиятига боғлаш мумкин эмас. Мен ҳар гал соатимга қараб, унинг мили ўнга келиб етганини кўрганимда қўшни ибодатхонада жом чалинаётганини- эшитаман, лекин ҳар дафъа соат мили ўнга етганда жом чалиниши билан мен жомнинг ҳаракатга келишига соат милининг вазияти сабаб бўлди, деган холоса чиқаришга ҳақли эмасман.

Мен ҳар гал паровознинг ҳаракатга келганини кўрганимда ҳуштак товушини эшитаман, клапанларнинг очи-либ-ёпилишини, ғилдиракларнинг айланнаётганини кўраман; бироқ бу нарсадан мен паровознинг ҳаракатига сабаб бўлган нарса ҳуштак ва ғилдиракларнинг ҳаракатидир, деган холоса чиқаролмайман.

Деҳқонларнинг айтишига қараганда, кеч кўкламда совуқ шамол эсишининг сабаби шу эмишки, дуб дарахти куртак ёзармиш, ҳақиқатан ҳам ҳар кўклам дуб куртак ёзаётганда совуқ шамол эсади. Лекин дуб куртак ёзаётганда совуқ шамол эсишининг сабаби менга номаълум бўлса ҳам, мен деҳқонларнинг совуқ шамолга дубнинг куртак ёзиши сабаб деган фикрига қўшилолмайман, чунки шамолнинг кучи дубнинг куртагига боғлиқ эмас. Мен бу ерда фақат ҳар бир ҳаётий ҳодиса рўй берадиган шароитларнинг бир-бирига мос келганини кўраман холос, соат милини, паровознинг клапан ва ғилдирагини, дубнинг куртагини қанча ва нақадар муфассал кузатсан-да, барибир ибодатга чалинган жом, паровознинг ҳаракати ва кўклам шамолининг сабабини тополмайман. Бу нарсани билиш учун мен ўз кузатиш нуқтамни бутқул ўзгартиришим, буғ, жом ва шамолнинг ҳаракат қонунларини ўрганишим керак. Тарих ҳам айнан шундай қилиши даркор ва бу йўлда унча-мунча уринишлар ҳам бўлган.

Биз тарих қонунларини ўрганмоқ учун кузатиш объектимизни мутлақо ўзгартиришимиз керак, шоҳлар, вазирлар ва генералларни безовта қилиб ўтирасдан, оммани идора қиласиган ва ниҳоят даражада кичик бўлган бир хил унсурларни ўрганмоғимиз даркор. Шу йўл билан тарих қонунларини қай даражада англаш мумкинлиги ҳақида ҳеч ким бир нима деёлмайди; балки тарихий қонунларни

шу йўлдангина бориб топиш мумкин бўлса керак. Инсон ақли тарихчиларнинг турли-туман подшолар, саркарда ва вазирдарнинг қилган ишларини тасвирлашга ва бу ишлар ҳақида ўз мулоҳазаларини баён қилишга сарф этган ўша уринишларининг миллиондан бирини ҳам шу йўлга сарф қилмаганлиги аниқ.

II

Европанинг ўн икки тилда гапирадиган кучлари Россияга бостириб киради. Россия қўшинлари билан Россия аҳолиси, душманга рўпарў келишдан қочиб, Смоленскча, кейин Смоленскдан Бородиногача чекинади. Француз қўшинлари борган сари кучайиб бораётган суръат билан ўзининг туб мақсади бўлган Москвага қараб бормоқда. Юқоридан тушган жисмнинг шиддати ерга яқинлашган сари кучайгандек, душманинг олға интилиш суръати ҳам мақсадга яқинлашган сайин зўрайди. Оч ва душман мамлакатнинг мингларча чақирим тупроғи орқада қолиб кетган, олдинда — маррага етмоқ учун бир неча ўн чақирим масофа қолган. Буни Наполеон армиясининг ҳар бир солдати сезади ва ҳужум ўз-ўзидан, фақат ўз эпкини билан давом этади.

Чекинган сари рус қўшинларининг кўксида душманга қарши адоват ўти алангаланади, чекинган сари бу рух йинилиб кучая боради. Бородино атрофида душман билан тўқнашув юз беради. Бу тўқнашувда рус қўшини ҳам, француз қўшини ҳам тўзиб кетмайди, лекин бир соққа тез думалаб келаётган бошқа бир соққага урилиб орқага думалаб кетгандай, рус қўшинлари ҳам бу тўқнашувдан сўнг бевосита орқага тисарилди; француз армияси ҳам шиддат билан келаётган бояги соққадай (тўқнашувда бутун кучини йўқотган бўлса ҳам) эпкини билан яна бирмунча жойгача думалаб боради.

Руслар бир юз йигирма чақирим орқага, Москванинг нарёнига чекинади; француздар Москвага етиб келиб, шу ерда тўхташади. Шундан сўнг беш ҳафтагача бирон марта ҳам жанг бўлмайди. Француздар ўринларидан қимирлашмайди. Улар қаттиқ ярадор бўлиб, қонига беланган ва ярасини ялаётган йиртқич ҳайвон сингари, нима қилишларини билмай, беш ҳафта Москвада туриб қолишади, кейин бирдан, ҳеч сабабсиз орқага қараб қочишади, ўзларини Калуга йўлига уришади ва (ғалабадан сўнг, чунки

Малоярославец атрофида бўлган жангдан кейин яна жанг майдони уларнинг қўлида қолган эди) бирон марта бошмада ҳам дурустроқ жанг қилмасдан, жадал билан орқага — Смоленскда, Смоленскдан Вильнога, Вильнодан Березинага, Березинадан нарёқка қараб қочишади.

26 августда кечга бориб Кутузов ҳам, бутун рус армияси ҳам Бородино жангидаги ютиб чиқдик, деган қаноатга келди. Кутузов подшога шу мазмунда хат ёзди. Кутузов ҳолдан тойган душманни батамом мажақлаб ташлаш учун янги жангга ҳозирлик кўрилсин деб фармон берди, бирорвни алдаш учун эмас, балки жангнинг ҳар бир иштирокчиси сингари Кутузов ҳам душманнинг мағлубиятга учраганига ишонгани учун шу фармонни берди.

Бироқ ўша кечанинг ўзида ҳам, эртасига ҳам қўшиннинг мисли кўрилмаган талафоти, армиянинг ярми нобуд бўлгачлиги ҳақида маълумотлар кетидан маълумот кела бошлади ва янги жанг бошлашнинг ҳеч иложи қолмади.

Жанг бошлаш мумкин эмас эди, чунки ҳали ҳамма маълумотлар қўлга кирмаган, ярадорлар йиғиштириб олинмаган, тўп ўқлари келтирилмаган, ўликлар ҳисоблаб чиқилмаган, ҳалок бўлган бошлиқлар ўрнига янги бошлиқлар тайинланмаган, одамлар қорнини тўйнизиб, уйқусини олмаган эди. Аммо шу билан бирга, бевосита жангдан сўнг, эртасига эрталаб француз қўшинлари (масофа қисқарган сари ортган шиддат билан) рус қўшинларига қарши ҳамла қиласди. Кутузов эртасига французларга қарши атака қилмоқчи эди, бутун армия ҳам шуни хоҳларди. Бироқ ҳужум қилмоқ учун ёлғиз хоҳишнинг ўзи кифоя қилмайди: буни амалга ошириш учун имконият керак, имконият эса йўқ эди. Бир манзил, кейин и:ки, кейин яна *шу тарзда* уч манзил орқага чекинишга тўғри келди, ниҳоят, 1 сентябрда, армия Москвага яқинлашиб қолганда, армия сафларидаги рух баланд бўлишига қарамасдан вазият қўшинларнинг Москвадан нарига чекинишни талаб қиласди. Шундай қилиб қўшинлар яна сўнгги манзилга чекинишиди ва Москвани душманга беришди.

Саркардалар ҳам уруш ва жанглар планини ҳар биримиз каби ўз кабинетида ўтириб, харитага қараб тузади, деб ҳукм чиқаришга ўрганиб қолган кишилар, мен бўлсан фалон жангда ундай қиласдим, писмадон жангда бундай қиласдим, деб ўйлайдилар, нима учун Кутузов чекинаётган вақтда ундай қилмади, бундоқ қилмади, нима учун Филидан олдинги мавқени ишғол қилмади, нима

учун: Москвани қолдириб кетиш биланоқ тўри Калуга йўлига қараб чекинмади ва ҳоказо деган саволларни берадилар. Бу хилда муҳокама юргизишга ўрганиб қолган кишилар ҳар қанақа бошқўмондоннинг фаолияти ҳамиша қандай муқаррар шароитда ўтишини ё билишмайди ва ё унугиб қўйишади. Оддимиизда харита, кабинетимизда бамайлихотир ўтириб маълум бир кампанияни таҳлил қиласиз, ҳар иккала томондан иштирок этган қўшинларнинг сон-саноғи ҳам, жанг майдони ҳам бизга маълум, биз урушни маълум бир моментдан бошлаб таҳлил қиласиз, лекин бошқўмондон тамоман бошқа шароитда иш олиб боради, унинг фаолияти бизникига ўхшамайди. Бошқўмондон ҳеч қачон воқеанинг ибтидосида бўлмайди. Бошқўмондон ҳамиша юз бераётган воқеаларнинг марказида бўлади ва шунинг учун ҳам бу воқеаларнинг моҳиятини ўйлашга ҳеч қачон фурсат тополмайди. Воқеалар билинар-билинмас, дамба-дам ўз моҳиятини намоён этади ва мана шу тарзда воқеаларнинг моҳияти биринкетин, муттасил очилаётган бир вақтда бошқўмондон мураккаб фитна-фасодлар, тобелилик, ҳукмронлик, ташвиш-таҳликалар, лойиҳалар, маслаҳатлар, дўқ-пўлисалар, ёлғонларнинг марказида бўлади, аксари бир-бирига қарама-қарши бўлган сон-саноқсиз саволларга жавоб қайтариш зарурати билан банд бўлиб қолади.

Ҳарбий олимлар жиддий тарзда бизга, Кутузов ўз қўшинларини Филида мавқе ишғол қилишдан олдинроқ Калуга йўлига суриши керак эди ва ҳатто кимдир шундай бир лойиҳани таклиф ҳам қилган эди, деб айтадилар.

Бироқ бошқўмондон ихтиёрида, айниқса оғир дақиқаларда бир эмас, балки бирданига ўнлаб лойиҳалар бўлади. Стратегия ва тактикага асосланган бу лойиҳаларнинг бири иккинчисига зид бўлади. Бошқўмондоннинг вазифаси шу лойиҳалардан бирини танлаб олишдангина иборатга ўхшаб кўринади. Аммо бошқўмондон шуни ҳам қилмайди. Бунга воқеалар ҳам, вақт ҳам фурсат бермайди. Фараз қилдикки, ойнинг 28 ида бошқўмондонга Калуга йўлига чиқишин таклиф қилишади, бироқ шу он Милорадович олдидан адъютант от қўйиб келади-да, ҳозир французлар билан жанг қилайликми, ё чекинайликми, деб сўрайди. Бошқўмондон ҳозир шу дақиқанинг ўзида унга жавоб бериши керак. Чекинишга буйруқ берилса бу буйруқ бизни Калуга йўлига қараб ҳаракат қилишимиизга тўсиқ бўлади. Адъютантдан кейин озиқ-овқатни

қаерга олиб бориш керак, деб интендант сўрайди, ҳарбий касалхоналар бошлиғи эса ярадорларни қаёққа олиб бориши сўрайди; Петербургдан келган чопар эса Москвани душманга қолдириш мумкин эмаслиги ҳақида подшодан мактуб келтиради, бошқўмондоннинг тирноғи остидан кир қидириб юрган рақиби эса (бундайлар ҳамма вақт бўлади, тағин бир эмас, бир неча) Калўга йўлига чиқиши планига батамом қарама-қарши бўлган янги лойиҳани таклиф этади; бошқўмондон бўлса чарчаган, у ухлаб дам олиши ва ўзига келиши керак: мукофотдан қуруқ қолган муҳтарам генерал эса шикоят қилгани келади; аҳоли эса паноҳ сўраб ёлворади; мавқени кўриб келгани юборган офицер, қайтиб келиб, ундан олдин юборилган офицернинг сўзига тамомила зид бўлган гапларни айтади; айюқчи ҳам, асир ҳам, разведка қилган генерал ҳам душман армияси турган жойни ҳар хил тасвир қиласди. Ҳар қанақа бошқўмондоннинг фаолияти шундай шароитда ўтишини билмайдиган ва ё бу нарсани унутиб қўядиган кишилар эса, масалан, қўшиннинг Филида турган вазиятини бизга тасвирлаб, бошқўмондон 1 сентябрда Москвани ташлаб кетиш ё мудофаа қилиш масаласини баҳузур ҳал этиши мумкин эди, деган фикрни олға суришади, ваҳдоланки рус қўшинлари Москвадан беш чақирим нарида турган вақтда бундай масалани ҳал этиб бўлмас эди. Бўлмаса бу масала қачон ҳал қилинди? Бу масала Дриссада, Смоленск бўсағасида, айниқса 24 да Шевардино атрофида, 26 да Бородино атрофида, ҳар кун, ҳар соат, Бородинодан Филига қараб чекинган дақиқаларда ҳал бўлган эди.

III

Рус қўшинлари Бородинодан чекиниб, Филига келиб тўхташди. Қўшинларимиз ишғол қилган позицияни кўрган Ермолов фельдмаршал ҳузурига келди.

— Бу позицияда жанг қилишнинг иложи йўқ,— деди у.— Кутузов ҳайратланиб унга қаради ва айтган сўзини тақрорлашга мажбур этди. У гапини тугатгандан кейин Кутузов қўлинни чўзиб:

— Қўлингни бер-чи,— деди ва томирини ушлаб кўриш учун унинг кафтини ағдараркан.— Сен сиҳат эмассан, бўтам. Гапирган гапингни бир ўйлаб кўр-а,— деди.

Кутузов Дорогомилово дарвозасидан олти чақирим берида Поклонная тепалигида экипаждан тушди ва йўлнинг четидаги скамейкага ўтириди. Бир тўда генераллар уни қуршаб олишиди. Москвадан келган граф Растопчин ҳам шуларга қўшилди. Бир неча гуруҳга бўлинган бу олий рутба шахслар позициянинг қулай-ноқулайлиги, қўшинларнинг вазияти, қилинадиган ишларнинг режаси, Москванинг аҳволи, умуман урушга доир масалалар ҳақида ўзаро гапира кетишиди. Бу йиғилиш ҳарбий кенгаш деб атамаган, бу шахслар бу масала юзасидан чақирилмаган бўлса ҳам ҳамма бунинг ҳарбий кенгаш эканлигини сезар эди. Суҳбат умумий масала атрофида бормоқда эди. Агар бирон киши ўзинга тааллуқли янги бир хабарни айтса ё суриштирмоқчи бўлса, шивирлаб гаплашар ва ўша ондаёқ яна умумий масалага ўтар эди; ҳазил-мутойиба, табассум, кулги бу одамларнинг юрагига сифмас эди. Афтидан, ҳамма ўзини бу жиддий вазиятга мос қилиб кўрсатишга уринар эди. Тўда-тўда бўлиб турган бу одамлар ўзаро суҳбатлашиб, бошқўмондонга яқинроқ келишга уринар (Кутузовнинг скамейкаси гуруҳларнинг ўртасида туар эди) ва унга эшиттириб сўзлашар эди. Бошқўмондон буларнинг сўзига қулоқ солар, гоҳ-гоҳ атрофдагилар айтган баъзи бир сўзларни қайтадан сўрар, аммо ўзи на гапга аралашар ва на бирон фикр баён этарди. У бирон гуруҳнинг суҳбатига қулоқ соларкан, булар кўпинча эшитиши орзу қилган нарса ҳақида эмас, бошка нарса ҳақида гапираётганлари учун ҳафсаласи пир бўлгандай, юзини ўгирар эди. Бири танланган позиция ҳақида гапириб, позициянинг ўзидан кўра уни танлаган кишиларнинг ақлу фаросатини кўпроқ танқид қилас; иккинчиси хатога илгарироқ йўл қўйилганлигини, жанг уч кун бурун бўлиши кераклигини исботлар; учинчиси ҳозиргина келган испан мундиридаги Кросар исмли француз ҳикоя қилган Саламанка уруши ҳақида гапирап эди. (Бу француз рус армиясида хизмат қилиб юрган бир немис шаҳзодаси билан Сарагос муҳосирасини таҳлил этаркан, Москвани ҳам айнан шу тарзда мудофаа этишини маслаҳат берар эди.) Тўртинчи гуруҳда граф Растопчин мен Москва дружиналари билан пойтахтимнинг девори остида жон беришга тайёрман, аммо лекин бир нарсага, аҳволдан бутунлай бехабар қолганимга таассуф билдиримай иложим йўқ, бу ҳодисадан олдинроқ огоҳ бўлганимда иш бошқача бўлар эди, дер эди... Бешинчиси

ўзининг стратегик муроҳазаси нақадар чуқурлигини кўрсатиб, қўшинлар қайси томонга ҳаракат қилиши кераклиги тўғрисида баҳслашарди. Олтинчиси бутунлай беҳуда бир фикрни олна сурарди. Кутузовнинг борган сайин ташвиш ва қайғуга тушаётгани юзидан билиниб турар эди. Барча бу баҳс ва мунозаралардан Кутузов фақат бир нарсани англади: Москвани мудофаа этишга том маъноси билан ҳеч қандай имконият йўқ, яъни аҳвол шу даражага етганки, агар мабодо бирон телба бошқўмондон жанг қилиш ҳақида буйруқ берса борми, иш чалкаш бўлади, лекин жанг бўлмайди; шунинг учун ҳам бўлмайдики, барча олий рутба бошлиқлар бу позиция жангга ярамайди дейиш билан бирга бу позициядан шубҳасиз воз кечгандан сўнг рўй берадиган нарсалар ҳақидагина баҳслашар эдилар. Бошлиқлар яроқсиз деб ҳисоблаган жанг майдонига қандай қилиб ўз қўшинларини бошлаб боришилари мумкин? Унвони паст бўлган бошлиқлар, ҳатто солдатлар ҳам (уларнинг ҳам калласи бор) бу мавқени яроқсиз деб топишар, шунинг учун ҳам албатта душманга устун келамиз, деган ишонч билан жангга киромас эдилар. Агар Бенигсен шу мавқени мудофаа қилиш керак деб қаттиқ туриб олган бўлса ва бошқалар бу масалани музокарага қўяётган бўлса, бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, бундан мурод баҳс-мунозара ва фитна-фасодни давом эттиришdir холос. Кутузов бунга тушунар эди.

Шу мавқени танлаган Бенигсен, рус ватанпарварлигини кўз-кўз қилиб (Кутузов унинг ватанпарварона сўзларини ижирғанмасдан эшитолмас эди), Москва мудофаа этилишини талаб қиласарди. Кутузов Бенигсеннинг мақсадига жуда яхши тушунарди: Москва мудофааси муваффақиятсизликка учраган тақдирда ҳамма айни қўшинларни Воробьев тепалигигача жангсиз олиб борган Кутузовга тўнкаш, муваффақият қозонгандан эса, бу ишни ўз хизмати қилиб кўрсатиш, Кутузов рад этган тақдирда эса Москвани душманга қолдириш каби жиноий ишни бўйнидан соқит қилиш эди. Бироқ кекса бошқўмондон ҳозир бу тарика фитна-фасодлар ҳақида бош қотираётгани йўқ эди. Унинг бутун фикру зикри бир мудҳиш масала билан банд эди. Лекин бу мудҳиш масалага у ҳеч кимдан жавоб эшитолмади. Унинг олдида турган бирдан-бир савол шундан иборат эди: «Наҳотки Наполеонни Москвагача бостириб келишига йўл қўйган бўлсам? Қачон мен бу ишни қилиб қўйдим? Наҳотки кечакиши ҳақида Пла-

төвга буйруқ юборган чоғимда ёки уч кун олдин, кечқурун фармонбардорликни Бенигсенга топшириб, ўзим пинакка кетган вақтимда қилиб қўйган бўлсам? Ё ундан ҳам олдинроқмикин?.. Ахир қачон, қачон бу мудҳиш ҳол рўй берди? Москвани душманга ташлаб чиқиш керак. Қўшинлар чекиниши даркор, бу ҳақда буйруқ бериш керак». Мана шу мудҳиш буйруқни бериш, унинг назарида армия қўмондонлигидан воз кечиш демак эди. У ҳукмронликни севиши у ёқда турсин, бунга ўрганиб қолган (Туркияда князъ Прозоровскийнинг қўл остида хизмат қилиб юрган чоғларида унинг эъзоз-икром қилишларини кўриб ҳаваси келган эди), Кутузов Россияни қутқариш менинг пешонамга ёзилган деган қаноатда эди, фақат шунинг учун подшонинг хоҳишига қарши, халқ истаги билан бошқўмондон қилиб сайланган эди. Кутузов шундай оғир шароитда армияга фақат мен бош бўла олишим мумкин, оламда фақат мен қўрқмасдан енгилмас Наполеонни ўзғанимим деб билишга қодирман, деган қаноатда эди; шундай бўлса ҳам берадиган амрини ўйлаганда ўзи даҳшатга тушар эди. Аммо бирон қарорга келиш, атрофида бўлаётган ва ниҳоят даражада ҳаддан ошиб кетаётган майдачўйда гапларга хотима бериш керак эди.

Кутузов олий рутба генералларни ҳузурига чақирди.

— Ma tête, fut-elle bonne ou mauvaise, n'a qu'à s'aider d'elle-même¹, — деб скамейкадан турди ва Филига, экипажлари турган ерга қараб кетди.

IV

Деҳқон Андрей Савсстяновнинг кенг ва энг яхши хонасида соат иккита ҳарбий кенгаш йифилди. Каттакон деҳқон оиласининг аъзолари — эркаклар, хотинглар ва болалар даҳлизнинг нарёғидаги қоп-қоронғи учада тиқилишиб ўтиарди. Фақат Андрейнинг Малаша деган олти яшар невараси катта хонада, печка устида қолди. Чой ичаётганда аъло ҳазратнинг ўзи қизчани суюб, унга бир чақмоқ қанд берди. Малаша печка устида ўтиаркан, бирин-кетин уйга кириб, тўрда иконалар остидаги кенг скамейкага ўтираётган генералларнинг нишонлари ва

¹ Салоҳиятлимани, йўқми, барибир мендан бошқа ҳеч ким ғулламайди.

мундирларига қўрқа-писа суюниб қарар эди. Малаша ўзича бобо деб атаган Кутузов булардан четроқда, печ-канинг орқасида, қорони бурчакда ўтирас эди. У букла-ма креслога ботиб ўтиракан, ҳадеб томогини қирав ва тугмаси ечилган бўлса ҳам худди томогидан бўғаётган-дай сюргутининг ёқасини ечиб қўяр эди. Уйга кетма-кет кириб келаётган кишилар фельдмаршал олдига борар; уларнинг баъзиси билан у қўл бериб кўришар, баъзисига бош иргаб қўя қолар эди. Адъютант Кайсаров Кутузов-нинг рўпарасидаги деразанинг пардасини сурис қўймоқ-чи бўлган эди, лекин Кутузов жеркиб қўл силтади. Кайсаров бундан аъло ҳазрат юзини бошқаларга кўрсатишни истамаганини англади.

Арчадан ясалган ва устида харита, план, қалам-қо-фозлар ётган деҳқонча столнинг атрофида шу қадар кўп киши йигилган эдики, деншчиклар стол олдига яна бир скамейка келтириб қўйиши. Бу скамейкага ҳозиргина келган Ермолов, Кайсаров ва Толь ўтириши. Тўрда, са-намларнинг остгинасида бўйнига георгий нишони тақ-қан, ранг-рўйи заҳил, кенг пешонаси тепакал боши би-лан қўшилиб кетган Барклай де Толли ўтирас эди. У икки кундан бери иситма чиқарар, шу топда ҳам эти увушиб, аъзойи бадани зирқираб оғримоқда эди. Унинг ёнида ўтири-ган Уваров қўлини тез-тез қимирлатиб, бошқалардек паст товуш билан Барклайга алланималар дер эди. Кичкина ва дум-думалоқ Дохтуров қошларини кериб, қўлларини қорни узра қовуштирганича диққат билан тингшаб ўтирас эди. Столнинг нариги томонида кўзлари чақнаётган, юз ифодаси жасоратидан дарак берувчи граф Остерман Тол-стой тирсакланиб, каттакон калласини кафтига қўйиб ўтиракан, хаёл дарёсига ғарқ бўлгандаи кўринар эди. Қиёфасидан тоқати тоқ бўлгандаи кўринган Раевский одат бўлиб қолган бир ҳаракат билан чаккасидаги қора соchlарини бураб ўтиракан, гоҳ Кутузовга, гоҳ эшикка қарар эди. Коновнициннинг салобатли, чиройли ва пок юзида латиф ва муҳомбира бир табассум жилваланарди. У кўзи Малашанинг кўзига тушганда имо қилған эди, қизча жилмайиб қўйди.

Ҳамма Бенигсенни кутар, у эса янги позицияни кўриб келмоқ баҳонаси билан маза қилиб овқатланиб ўтирас эди. Соат тўртдан олтигача уни кутиши ва кенгашни бошламасдан, паст товуш билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириши.

Бенигсен уйга киргандан кейингина Кутузов ўтирган еридан қўзғалиб столга яқин қелиб ўтириди, лекин столга қелтириб қўйилган шам юзини ёритадиган даражада яқинлашмади.

Бенигсен кенгашни: «Россиянинг муқаддас ва қадими пойтахтини жангсиз ташлаб кетамизми, ё уни мудофаа қиласмизми» деган савол билан очди. Узоқ вақт ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳамманинг қош-қовоғи осилиб кетди, сукунат ичида фақат Кутузовнинг жаҳл билан томогини қиргани ва йўталгани эшитилар эди. Ҳамма қўзлар унга тикилди. Малаша ҳам бобога қарап эди. Қизча Кутузовга яқинроқ ўтирган эди, шунинг учун ҳам унинг юзи буришганини барада қўрди: Кутузов худди йиғламоқчи бўлганга ўхшарди. Бироқ бу ҳол узоққа чўзилмади.

— *Россиянинг қадими мұқаддас пойтахтини!* — деб Кутузов тўсатдан ғазабли товуш билан сўз бошлаб Бенигсеннинг гапини такрорлади ва шу билан бу сўзлар соҳта бир оҳанг-ла айтилганига ишора қилди.— Ижозат беринг, зоти олийлари, шуни сизга айтиб қўяйки, рус кишиси учун бу масаланинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ (у оғир гавдасини олдинга ташлади). Масалани бундай қўйиб бўлмайди, масалани бундай қўйиш беҳудадир. Мен бу жанобларни бу масала учун эмас, ҳарбий масала юзасидан чақирирган эдим. Масала бундай: «Россиянинг најоткори армиядир. Бас, шундай экан, таваккал қилиб жанг бошлаб, ҳам армия, ҳам Москвани йўқотиб қўйиш дурустми, ё Москвани жангсиз бериб, армияни сақлаб қолиш дурустми? Мен мана шу масалада сизларнинг фикрларингни билмоқчи эдим. (Кутузов ўзини креслонинг суюнчигига ташлади.)

Музокара бошланди. Бенигсен ҳали иш қўлдан кетмаган деб ҳисоблар эди. Барклай ва бошқаларнинг Фили ёнида мудофаа жангни бошлаш мумкин эмаслиги ҳақидаги фикрларига эътиroz билдирамасдан, у рус ватанпарварлиги ва Москвага бўлган муҳаббати жўш уриб, кечаси қўшинни ўнг қанотдан чап қанотга кўчириб, эртасига француздарнинг ўнг қанотига ҳамла қилишни таклиф қилди. Икки хил фикр туғилди. Баъзилар бу таклифга қўшилди, баъзилар қарши чиқди. Ермолов, Дохтуров ва Раевскийлар Банигсеннинг фикрини ёқлашди. Москвани ташлаб кетишдан олдин қурбон бериш керак, деган туйнуга берилибми, ё бошқа бирон шахсий мулоҳаза биланми, ишқилиб, ҳозирги кенгаш вазиятни ўзгартиришта

қодир эмаслигини, Москва аллақачон қўлдан кетиб бўлганини бу генераллар гўё англагилари келмас эди. Бошқалар буни англашар, Москва масаласини қўя туриб, чекиниш вақтида қўшинлар қайси йўл билан юриши кераклиги ҳақида гапиришарди. Малаша, қаршисида бўлаётган нарсалардан кўз узмай ўтираркан, бу кенгашини бошқача тушунар эди. Унинг назарида «бобо» билан «узун этакли» (Бенигсенга Малаша шундай лақаб қўйган эди) киши орасида шахсий зиддият бор эди холос. Булар бир-бири билан гаплашганда, ғазабга келганини Малаша кўриб турар ва ичидаги бобонинг томонини олар эди. Суҳбат вақтида Малаша бобонинг Бенигсенга ялт этиб қараганини, шундан сўнг бобо узун этаклига алланима деб унинг шаштини қайтариб қўйганини кўрди-ю, ич-ичидан суюнди. Бенигсен бирдан қизарип кетди ва ачинъланиб, уйда нарибери юра бошлади. Бенигсенning, у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетган нарса Кутузовнинг мулојим ва паст товуш билан баён қилган фикрлари эди: Кутузов унинг кечаси қўшинларни ўнг қанотдан чап қанотга кўчириб, француzlарнинг ўнг қанотига ҳамла қилиш ҳақидаги таклифининг фойда ва зарари тўғрисида гапираётган эди.

— Жанблар,— деди Кутузов,— мен графнинг планини маъқуллай олмайман. Душманинг кўз олдида қўшинларни қўзғатиш ҳар вақт хавфли бўлган ва жанг тарихи бу мулоҳазани тасдиқлайди... Ҳа, масалан... (Кутузов сoddадиллик билан Бенигсенning афтига қараб, худди мисол қидираётгандай ўйланиб қолди.) Ақалли Фридланд жангини олайлик, граф эсларидан чиқармаган бўлсалар керак... Бу жанг қўшинларимиз душманга яқин масофада янги мавқе ишғол қилгани учунгина муваффақият қозонмаган эди...— Бир дақиқа жимлик чўқди, лекин бу бир дақиқа ҳаммага жуда узоқдай туюлди.

Музокара яна давом этди, лекин суҳбат тез-тез узилар, айтиладиган гап қолмаганлиги сезилиб турар эди.

Яна бир гал шундай жимлик чўккаnda Кутузов худди гапирмоқчи бўлгандай оғир хўрсинди. Ҳамма унга қаради.

— Eh bien, messieurs! Je vois que c'est moi qui payerai les pots cassés¹,— деди у ва аста-секин ўрнидан туриб стол олдига келди.— Жанблар, мен сизларнинг фикр-

¹ Синдирилган хурмачанинг товонини мен тўлайдиганга ўхшайман, жанблар.

ларингни эшитдим. Баъзилар гапимни маъқуллашмас. Лекин мен (у бир лаҳза тўхтади) шаҳанишоҳим ва ватаним берган ҳуқуқдан фойдаланиб, чекинишини буораман.

Шундан сўнг генераллар худди дафн маросимидан сўнг тарқалиб кетаётгандай сукут сақлаб дабдабали юриш билан тарқалиб кетишиди.

Генераллардан баъзи бирлари кенгащдагидек баланд овоз билан эмас, балки бутунлай бошқа бир оҳангда, секин товуш билан бошқўмондонга бир нималар дейишиди.

Кечки овқатига кечиккан Малаша орқасини ўгириб, яланюоч оёқларини печканинг ғиштига қўйди-да, аста ерга тушди ва генералларнинг оёни орасидан ўтди-ю, лип этиб эшикдан чиқиб кетди.

Кутузов генералларга жавоб бериб юборганидан сўнг столга тирсакланиб узоқ ўтириди. Ҳамон ўша даҳшатли савол миясидан кетмас эди: «Москвани ташлаб кетиши масаласи қачон, қачон ҳал бўлди экан? Нима бўлиб бу шундай бўлди экан ва бунга ким айбдоркин?»

— Мен бундай бўлишини сира-сира кутмаган эдим,— деди Кутузов ярим кечада олдига кирган адъютант Шнейдерга.— Бундай бўлишини кутмаган эдим! Бундай бўлади деб ўйламаган эдим!

— Аъло ҳазрат, сиз дам олишингиз керак,— деди Шнейдер.

Кутузов адъютантнинг сўзига жавоб қайтармасдан, думалоқ мушти билан столга уриб қичқирди:

— Йўқ! Бундай бўлиши ҳеч мумкин эмас! Турклардек уларга ҳам от гўшти егизаман! Улар ҳам фақат...

V

Айни замонда армиянинг урушсиз чекинишидан кўра муҳимроқ бўлган бир воқеага — Москвани жангсиз ташлаб чиқиши ва унга ўт қўйиш воқеасига раҳбарлик қилаётгандай кўринган Растворчин Кутузов қилаётган ишларга тамоман тескари иши қилмоқда эди.

Москвани ташлаб чиқиши ва унга ўт қўйиш масаласи ҳам қўшиналарнинг Бородино жангидан сўнг урушмасдан Москванинг нарёғига чекиниши сингари зарурий бир ҳодиса эди.

Ҳар бир рус фикрий холосалар эмас, балки биз ва

бизнинг ота-боболаримиз қалбида ётган туйнуга асосланаб, бу воқеанинг содир бўлишини олдинроқдан сезиши мумкин эди.

Смоленскдан бошлаб рус элининг барча шаҳар ва қишлоқларида, граф Растворчининг иштирокисиз ва афишиасисиз Москвада содир бўлган ҳодисалар юз бермоқда эди. Халқ душманни бепарволик билан кутаркан, ғалаён қилмас, ҳовлиқмас, ҳеч кимни бурдалаб ташламас, балқи вазминлик билан қисматини кутар, энг оғир лаҳзада нима қилиш кераклигини билар ва бунинг учун ўзининг қодирлигини сезар эди. Душман яқинлашиши биланоқ аҳолининг бой табақаси молу мулкини ташлаб кетар, камбағаллар эса, шаҳарда қолиб, бойлар ташлаб кетган нарсаларга ўт қўйиб, йўқ қилиб юборишар эди.

Ҳар бир рус кишиси, шундай қилиши керак, ҳамиша шундай қилинган деган бир фикр билан яшар ва яшамоқда эди. Бу ҳам, Москва қўлдан кетади деган фикр ҳам 12 йилдаги Москва жамоатчилигининг кўнглида ётар эди. Июль ойи ва августнинг бошларидаёқ Москвадан кўча бошлаган кишилар шу воқеа содир бўлиши аниқлигини сезаётганликларини кўрсатиши. Ҳовли-жойларини ва мол-мулкларининг ярмини ташлаб, фақат кучлари етадиган нарсаларнинг олиб кетаётган кишилар бу ишни сўз билан эмас, ватанинг нажоти йўлида болаларини қурбон қилиш ва ҳоказо ғайри табиий ҳаракатлар билан эмас, балки билинтирасдан, соддагина, узвий равишда ифода этиладиган ва шунинг учун ҳам қаттиқ таъсир қиласидиган бир ботиний (*latent*) ватанпарварлик туйнуси билан қилмоқда эди.

«Ҳавф-хатардан қочиш шармандалик, фақат қўрқоқлар Москвадан қочади» дейишарди уларга. Растворчин ўзининг бетаъсир афишаларида Москвадан кетиш уят бўлишини уларга талқин этмоқда эди. Қўрқоқ деган номни олиш уят бўлса ҳам, кетиш айб бўлса ҳам, улар ҳарқалай, шундай қилиш кераклигини билиб туриб кетишмоқда эди. Нимага улар кетаётган эди? Растворчин уларни Наполеон забт этган ерларида қилаётган ваҳшатлар билан қўрқитиб қўйди деб ўйлаш мумкин эмас. Лекин ҳамма кетмоқда, биринчи навбатда бойлар, ўқимишли кишилар, Вена ва Берлин Наполеон забт қиласанда бу шаҳарлар омон қолганини, аҳолиси дилкаш французлар билан, ўша вақтларда рус эркаклари, айниқса рус хонимларини маҳлиё қиласанда дилкаш французлар билан вақтичоғлик қилиб

юрганини жуда яхши биладиган кишилар Москвадан кетишмоқда эди.

Улар шунинг учун жўнаб кетишмоқда эдик, рус кишиси учун Москвада, французларнинг ҳукмронлиги остида ҳаёт яхши бўладими, ёмон бўладими, деган саволнинг туғилиши мумкин эмасди. Французларнинг ҳукмронлиги остида қолиш мумкин эмас, рус кишиси учун бундан ёмони йўқ эди. Улар мудофаага ҳозирланинг, деб чиқарилган хитобномаларга ҳам эътибор қилмасдан, Москва бошқўмандони Иверск иконасини кўтариб чиқиб, душманга қарши ҳамла қилиш ниятида эканлигини билдирганига қулоқ солмасдан, французларни ҳалокатга дучор қиладиган ҳаво шарлари осмонга кўтарилади деган гапларга ҳам аҳамият бермасдан, Растопчин ўз афишаларида ёзаётган барча ўша бўлмагур гапларга ҳам қарамасдан, Бородино жангидан сўнг яна ҳам жадалроқ кета бошлишди. Улар қўшин дуциман билан олишиши кераклигини ҳам билар, агар олишишнинг уддасидан чиқмаса, ойимқизлар ва қарроллар билан Три Горага бориб Наполеон билан жанг қилишинг иложи йўқлигини ҳам билар, шунинг учун молу мулким деб ўтирасдан жўнаш кераклигини англашарди. Улар кетишаркан, аҳолиси тарқ этиб, ўтга қурбон қилинаётган (ё очдан бино бўлган ва аҳолиси ташлаб кетган бу азим шаҳар куйиб кул бўлиши керак эди) бу бой, азим пойтахтнинг улугвор аҳамиятини ўйлашмас; буларнинг ҳар қайсиси, ўзича кетар, бироқ шу билан бирга, фақат улар шаҳарни тарқ этишлари оқибатида шундай бир улуғ ҳодиса юз бердики, бу ҳодиса рус халқининг энг мумтоз шон-шуҳрати сифатида мангу қолажак. Июнь ойидаёқ мен Бонопартнинг малайи эмасман, деган мубҳам фикр билан ўз занжилари ва қизиқчиларини олиб, Растопчиннинг бўйругига мувофиқ йўлда тўхтатишлиридан қўрқиб, Саратов губерниясидаги қишлоғига қараб йўл олган ўша ойимбека Россияни халос этган буюк ишни жўнгина ва самимият билан амалга ошириб қўйган эди. Граф Растопчин эса гоҳ Москвадан чиқиб кетаётганларни уялтирап, гоҳ идораларни кўчиритирап, гоҳ ҳеч балога ярамайдиган яроғ-аслаҳани маст-аласт оломонга улашиб берар, гоҳ иконаларни кўчага кўтартириб чиқарар, гоҳ азизавлиёлар ва санамларни шаҳардан кўчиритиришни Августинга ман этар, гоҳ Москвадаги барча хусусий араваларни тортиб олар, гоҳ Леппих ясаётган ҳаво шарини бир юзу

ўттиз олти аравага орттириб жўната, ҳали Москвага ўт қўйиб юбориш нияти борлигига ишора қилар, ҳали ўзининг ҳовли-жойига ўт қўйиб, кейин бу ҳақда французларга хитобнома юбориб, болалигим ўтган уйимни горат қилдиларинг деб тайтанили тарзда уларга таъна этганини гапириб берар, ҳали Москвага ўзим ўт қўяман деб гердаяр, ҳали бундан тонар, ҳали ҳамма жосусларни ушлаб келинглар деб халойиққа буйруқ қилар, ҳали бундай қилганлари учун одамларни мазаммат этар, гоҳ барча французларни Москвадан бадарға қилар, гоҳ Москвада яшайдиган барча француз аҳолисининг марказини ташкил қилган Обер-Шальме хонимни қолдириб, ҳеч гуноҳи бўлмаган мухтарам ва мўйсафид почта мудири Ключаровни ушлаб бадарға этишни буюрар, гоҳ французлар билан жанг қиламиз деб халқни Три Горага йиғар, ҳали бу халқдан қутулиш учун ўлдиринглар, деб унинг қўлига биронни тутқизиб, ўзи орқа эшикдан чиқиб ғойиб бўлар; гоҳ Москванинг бошига қора кунлар келгани уни адойи-тамом қилишини гапирад, гоҳ бу ишга иштироки борлиги ҳақида альбомларга француз тилида шеърлар ёзарди,¹ лекин бу одам содир бўлаётган ҳодисанинг моҳиятига тушунмас эди, ўзи бирон нима қилишни, кимнидир ҳайратда қолдиришни, бирон ватанпарварона-қаҳрамонона иш қилишини истар, Москвани ташлаб кетиш ва унга ўт қўйиш каби улуғвор ва рўй бериши зарур бўлган воқеани ёш бола сингари эрмак ўрнида кўрап, ўзини ҳам бирга оқизиб бораётган буюқ халқ оқимини кичик қўллари билан гоҳ рағбатлантироқчи бўлар, гоҳ тўхтатм оқчи бўлар эди.

VI

Элен сарой аҳли билан Вильнодан Петербургга қайтиб келгач, жуда оғир бир аҳволга тушиб қолди.

Петербургда Элен олий давлат вазифасини ишғол қилиб келаётган бир тўранинг маҳсус ҳимояти остида эди. Вильнода эса у ажнабий ёш принц билан дўстлашиб қолди. Элен Петербургга қайтиб келганида принц ҳам, тўра ҳам Петербургда эди, иккаласи ҳам ошначиликни

¹ Je suis ne Tartare. Je voulus être Romain. Les Français m'arpelèrent barbare, les Russes—Georges Dandin. Яъни: ғмен онадан татар туилганман. Ўзим румолик бўлмоқчи эдим. Французлар мени варвар деб атадилар. Руслар—Жорж Данден деб.

давом эттироқчи бўлди. Элен ўз карьерасида ҳали янги бўлган масалани, унисини ҳам, бунисини ҳам ранжитмасдан иккаласи билан яқин муносабатда бўлиш масаласини ҳал қилиши керак эди.

Бошка хотин учун қийин, ҳатто имконсиз бўлиб кўринган бу иш графиня Безуховани бирон мартаба ҳам ўйлантириб қўймади, ростдан ҳам оқила хотин деб ном чиқаргани бежиз эмас эди. Агар Элен кирдикорини яшириб, бу қалтис аҳволдан айёрлик билан қутулса эди, шу иши билан ўз гуноҳига иқорор бўлиб, ўзини расвойи жаҳон қилиб қўяр эди: лекин Элен, билъакс, нимаики хоҳласа, амалга оширишга қодир бўлган буюк киши сингари иш тутиб, ўзини ҳаққа, қолганларнинг ҳаммасини ноҳаққа чиқарар ва бунга ўзи ҳам чин кўнгилдан ишонарди.

Ёш ажнабий принц илк дафъа журъат этиб, Элендан ўпкалаганда, Элен чиройли бошини виқор билан қўтарди-да, шаҳзодага қиё боқиб, кескин тарзда деди:

— Voilà l'égoïsme et la cruauté des hommes! Je ne m'attendais pas à autre chose. La femme se sacrifie pour vous, elle souffre, et voilà sa récompense. Quel droit avez vous, Monseigneur, de me demander compte de mes amitiés, de mes affections? C'est un homme qui a été plus qu'un père pour moi¹.

Ёш принц бир нима демоқчи бўлган эди, Элен унинг сўзини оғзидан олди.— Eh bien, oui,— деди Элен,— peut être qu'il a pour moi d'autres sentiments que ceux d'un père, mais ce n'est pas une raison pour que je lui ferme ma porte. Je ne suis pas un homme pour être ingrate. Sachez, Monseigneur, pour tout ce qui a rapport à mes sentiments intimes, je ne rends compte qu'à dieu et à ma conscience²,— Элен баланд кўкрагига қўлини қўйиб, осмонга қараркан, сўзини тугатди.

— Mais écoutez moi, au nom de Dieu.

¹ Эркаклар шунаقا худбин ва бағритош бўлэди-да! Ўзим ҳам шуни кутган эдим. Ўзини сизга бағишлаган, изтироб чеккан аёлнинг ажри шуми! Зоти олийлари, менинг бошқалар билан бўлган алоқам ва дўстлик муносабатим ҳақида ҳисоб сўрашга сизнинг нима ҳақингиз бор? У одам менга отамдан ҳам зиёдроқ.

² Эҳтимол, унинг менга бўлган меҳри оталик меҳри ҳам эмасdir, лекин бунинг учун мен уни ўз даргоҳимдан маҳрум қиломайман-ку. Мен әркак эмасманки, яхшиликка ёмонлик қиласам! Зоти олийлари шуни билиб қўйсинларки, мен қалбимдаги туйғуларим ҳақида фақат худо ва виждонимга ҳисоб бераман.

- Epousez moi, et je serai votre esclave.
- Mais c'est impossible.
- Vous ne doignez pas descendre jusqu'à moi, vous...¹ —
деди Элен йиғлаб.

Еш принц Эленга тасалли бера бошлади; Элен эса йиғлаб (худди ўзини унугандай), эрга тегишига ҳеч нарса халал бера олмаслигини, бунақа ишлар бўлганини (ўша вақтда бунақа воқеалар кам эди, Элен Наполеон ва бошқа олий рутба шахсларнинг номини тилга олди) ўз эрига ҳеч қачон хотин бўлмаганини, Пьерга қурбон этилганини гапириб берди.

- Ахир қонун, дин... — деди бўшашиб шаҳзода.
- Қонун, дин... Агар дин, қонун шу масалани ҳал қилолмаса, нимага керак экан! — деди Элен.

Шундай оддий фикр ўзининг хаёлига келмаганига ёш принц ҳайрон қолди ва маслаҳат сўрагани Исавийлар Иттиҳодиясининг пирларига (булар билан яқин алоқаси бор эди) мурожаат этди.

Шу воқеадан сўнг бир неча кун ўтгач, Эленнинг Каменний Островдаги боғида дилхушлик билан ўтадиган зиёфатларнинг бирида соchlари қордай оппоқ, чақнаб турган кўзлари қоп-қора, ўрта яшар, дилкаш т-г de Jobert, ин Jésuite à robe courte²-ни Эленга таништиришди: бу одам боғда, ранг-баранг чироқлар шуъласида, мусиқа садоси остида Элен билан худо, Исо, Биби Маряминг қалбига бўлган муҳаббати, бу дунёда ҳам, охиратда ҳам тасалли берадиган бирдан-бир дин — католик дини эканлиги ҳақида узоқ сұхбатлашди. Эленга бу сўзлар қаттиқ таъсир қилди. Бир неча бор ҳам унинг, ҳам т-г Jobertning кўзига ёш келди ва товуши титради. Эленни рақсга таклиф қилгани келган кавалери унинг келажакда directeur de conscience³ бўладиган кишиси билан бўлаётган сұхбатини бўлди; лекин эртасига т-г de Jobert ўзи ёлғиз Элен олдига ташриф буюрди ва шундан кейин тез-тез келадиган бўлиб қолди.

Шу одам бир куни графиняни католикларнинг ибодатхонасига бошлаб борди. Элен меҳроб қаршисида тиз

¹ — Худо ҳаққи, аввал гапимга қулоқ солинг.

— Аввал менга уйланинг, увдан кейин қулингиз бўлай.

— Ахир бу мумкин эмас-ку.

— Менга уйланишни сиз ўзингизга эп кўрмайсиз, сиз...

² Кисқа кийим кийган жаноб Жобер.

³ Пири муршиди.

чўкди. Ёши анчага бориб қолган жозибали француз қўлини Эленинг бошига қўйди, шунда Эленинг ўз ганига кўра унинг қалбига ёқимли бир шабада эсгандай бўлди. Бу нарса *la grace*¹ дейишди унга.

Кейин Эленинг олдига а го^e *longue*² аббатни бошлаб келишди, Элен гуноҳларини унга айтиб тавба қилди, аббат унинг гуноҳини худодан тилаб дуо ўқиди. Эртасига Эленинг уйига табаррук нарсалар солинган бир қутини олиб келишди ва шу табаррук нарсалардан еб юрасиз деб ташлаб кетишиди. Бир неча кундан сўнг Элен ҳақиқий католик динига кирганини, бугун-эрта папанинг ўзи бундан хабардор бўлишини ва Эленга атаб алланечук қофоз юборишини эшигиб суюниб кетди.

Бу муддат ичидаги атрофида юз бераётган ва ўзи бошдан кечираётган нарсалар, шунча ақлли кишиларнинг унга жуда ёқимли ва ҳаддан ташқари мулоимлик билан муомала қилиши, ҳамда ўзининг кабутардай бегуноҳ бўлиб юрганилиги (шу кунлари Элен оқ кўйлак кийиб, оқ лента тақиб юрган эди) унга завқ бағишламоқда эди; аммо завқ олиш билан у ўз ниятини бирон дақиқа ҳам кўздан қочирмас эди. Айёрликда аҳмоқ одам ҳамиша ўзидан ақдлироқ кишиларга панд бериб кетганидек, барча бу сўзлар ва ғамхўрликларнинг замирида уни католик динига киргизиб, иезуит муассасаларининг (бунга шама қилишган эди) фойдасига кўпроқ пул ундириш каби бир мақсад ётганига Элен тушунди ва пул беришдан олдин турли тадбир ва чораларни кўриб, эридан қутулишга фатво толиб беришларини талаб қилди. Унинг ақидасига кўра, ҳар бир диннинг туб мақсади инсоний талабларни қондиришда муайян одоб-муошаратга риоя қилишдан иборат эди. Шу мақсадни кўзда тутиб Элен пири муршиди билан қилган суҳбатларининг бирида, никоҳ қай даражада мени боғлаб қўяди, сиз шу саволга жавоб берасиз, деб қаттиқ туриб олди.

Улар меҳмонхонада, дераза олдида ўтиришарди. Қош қорайган, деразадан гулларнинг хушбўй ҳиди келиб турарди. Эленинг эгнида ҳарир кўйлак, кўйлак остидан кўкрак ва елкалари кўринарди. Сўқимдай боқилган, момиқдай соқоли яхшилаб қирилган, лаб-даҳани бежирим аббат Эленга яқин ўтиаркан, унинг ҳусн-жамолига маҳ-

¹ Немати илоҳий.

² Уэун либос кийган.

лиё бўлиб, оппоқ қўлларини тиззаларига қўйган ҳолда хиёл жилмайиб, иккаласининг фикрини банд қилган ма- сала устида ўз мулоҳазасини баён қиласади. Элен унинг жингалак соchlарий, соқоли яхшилаб қирилган ва ўрни қо- рапайиб кўринган лўппи юзига тоқати тоқ бўлиб жилмайиб қараб ўтиаркан, суҳбат мавзуунинг ҳар он ўзгариб қолишини кутмоқда эди. Бироқ аббат ҳамсуҳбатининг ҳусн- латофатидан завқланиб ўтирганга ўхшаса ҳам, лекин ўз ишини зўр маҳорат билан бажаришга тиришар эди.

Пири муршид шундай муҳокама юргизмоқда эди. Қи- лаётган ишингизниң маъносига тушунмасдан сиз биро- нинг аҳди-никоҳига кириш ва унга ҳалол жуфт бўлишга ваъда бергансиз, сизни ўз никоҳига олган киши бўлса никоҳнинг диний моҳиятига тушунмасдан шаккоклик қилган. Бу никоҳни тарафайн розилиги-ла бўлган никоҳ деб бўлмайди. Лекин бундан қатъи назар, берган ваъдан- гиз сизни боғлаб қўйган. Фараз қилдикки, сиз берган ваъдангиздан қайтдингиз. Шу қилмишингиз билан қандай гуноҳга қолдингиз? *Pêché veniel* ёки *peche mortel*? *Pêché veniél*,¹ чунки сиз бу ишини ёмон ниятда қилганингиз йўқ. Агар сиз ҳозир фарзанд учун бошқатдан биро- нинг никоҳига кирсангиз, гуноҳингиз афв этилиши мумкин. Лекин масаланинг икки томони бор: биринчидан...

Бу гаплардан зерикиб кетган Элен ўша фусункор та- бассум билан тўсатдан ҳамсуҳбатининг сўзини бўлди:

— Аммо менимча, ҳақиқий динни қабул қилганимдан кейин ботил дин бўйнимга қўйган бурч қўл-оёғимни боғлаб қўёлмаса керак.

*Directeur de conscience*² масаланинг бу тариқа, Колумб ва тухум ҳикоясидагидек оддий ҳал қилинишидан ҳайратда қолди. У шогирдининг бу қадар тез муваффақият қозонганидан суюниб кетди, лекин шундай бўлса ҳам ўз ақли меҳнати билан бунёдга келтирган далиллардан воз кеча олмас эди.

— *Entendens nous, comtesse*³, — деди кулимсираб, кейин ўз муридининг мулоҳазаларини чиппакка чиқара бошлади.

¹ Афв этиб бўладиган гуноҳ қилдингизми ёки афв этиб бўлмайдиганими?

² Пири муршиди.

³ Ўйлаб кўрамиз, графиня.

Диний нуқтаи назардан қараганда бу масала жуда жүн ва осон эканлиги ҳам, раҳнамолари бу ишни мансабдорлар қандай баҳо бераркин деб қўрққанларидан масалани чигаллаштираётганини ҳам Элен биларди.

Мана шунинг учун Элен киборлар оламини бу ишга тайёрламоқчи бўлди. У кекса тўранинг рашкини қўзғатиб, биринчи хушторига айтган гапларни, яъни сизгагина содиқ бўлишимни хоҳласангиз мени хотин қилиб оласиз, деган масалани қўйди. Кекса муҳтарам зот ёш шаҳзода сингари бу таклифни, яъни эри бўла туриб бошқа эрга тегиши тўғрисидаги гапни эшитиб, даставвал ҳанг манг бўлиб қолди; бироқ Эленинг, бу — қиз боланинг эрга тегишидай оддий ва табиий бир масала, деб ишонтириши унга ҳам таъсир қилмай қўймади. Агар Элен хиёл истиҳола қилса, озгина бўлса ҳам ҳижолат чекса ва тортиниб-қимтениб турса, бу ишни бой берган бўлар эди: истиҳола қилиш, ҳижолат чекиш у ёқда турсин, аксинча, Элен ўзининг яқин дўстларига (бутун Петербург унга яқин эди) оқ кўнгиллик ва соддалик билан шаҳзода ҳам, тўра ҳам менга тегинг деб таклиф қиласпти, иккаласи ҳам менга ёқади, шунинг учун икковидан бирини ранжитиб қўйишдан қўрқиб юрибман, деб гап тарқатиб юрди.

Бутун Петербургга Элен эридан ажралармиш деган овоза эмас (шундай овоза тарқалганда жуда кўп кишилар бу файри қонуний ишга эътиroz билдирган бўлар эди), бошқа бир хабар: бечора гўзал Элен икки жазмандан қайси бирига тегиши билмасдан, бош қотириб юрган эмиш деган овоза тарқалди. Энди гап бу масаланинг қай даражада мумкинлиги устида эмас, балки бу икки жазмандан қайси бирига тегиши маъқуллиги, сарой бунга қандай баҳо беришлиги устида кетар эди. Бироқ бу ишда никоҳ ақди таҳқиранади дейдиган, масаланинг мағзини чақишга ақли ожизлик қиласдиган, фикри қотиб қолган баъзи бир кимсалар ҳам топилар эди; лекин бу қабилдаги одамлар кўп эмас, булар ҳам лом-мим демас эди, кўпчиллик эса Эленинг бошига давлат қуши қўнганини ажабланар, иккала жазманинг қайси бирига тесса яхши бўларкин, деб бош қотирап эди. Аммо эри тирик бўла туриб бошқа эрга тегаётганининг яхши-ёмонлиги ҳақида ҳеч ким оғиз очмас эди, чунки бу мағалани биздан кўра ақллироқ кишилар аллақачон ҳал қилган бўлса керак

дэйишарди, бу масаланинг шундай ҳал бўлишига шубҳа кўзи билан қарааш ўз аҳмоқлигинг ва киборлар жамиятида яшай билмаслигингни кўрсатиб қўйиш демакдир, деб ўйлашарди.

Шу ёз ўғилларидан бири билан кўришмоқ учун Петербургга келган Марья Дмитриевна Ахросимовагина ўзининг кибор жамоатчилиги фикрига зид бўлган фикрини шартта айтишга журъат этди. Марья Дмитриевна Эленни балда кўриб қолиб, залнинг ўртасида тўхтатди, буни кўриб ҳамма жим бўлиб қолганда, ўзининг йўғон овози билан:

— Бу ерда одамлар эри тирик бўла туриб бошқа эрга тегаётган эмиш. Сен бу ишни мен ўйлаб топдим деб гумон қилиб юрма тагин? Йўқ, она қизим, сен кечикибсан. Бу аллақачонлардан бери бор. Ҳамма... шундай қилади,— деди. Шу сўзларни айтиб Марья Дмитриевна ўзига хос бир кескин ҳаракат-ла кенг енгларини шимариб, атрофга хўмрайиб қараганича залдан чиқиб кетди.

Петербургда гарчи Марья Дмитриевнадан ибо қилишса ҳам, лекин унга тасқара деб қарашарди, шунинг учун унинг сўзини бир сассиқ гап деб толишиди ва айтган гапларининг бутун маъноси шу сассиқ гапдан иборат бўлгандай, ўша сўзни бир-бирларига шивирлаб қайтарищи.

Князь Василий айниқса сўнгги вақтларда айтган гапларини тез-тез унутиб қўядиган, бир сўзни минг карга қайтарадиган бўлиб қолган эди. У ҳар гал қизини кўрганда уни бир чеккага чақирап ва енгидан тортиб дерди.

— Hélène, j'ai un mot à vous dire. J'ai eu vent de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma chère enfant, vous savez que mon coeur de père se réjouit de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma enfant... ne consultez que votre coeur. C'est tout ce que je vous dis¹.

Шуни деб, ҳамиша бирдек ҳовлиқиб юрадиган князь ўз ҳаяжонини яширади-ю, юзини қизининг юзига босиб, нари кетарди.

¹ Элен, сенга айтадиган гапим бор. Баъзи гаплар қулоғимга ча-линиб қолди... Ўзинг биласан... Қизгинам, ўзинг биласанки, отанг-нинг шодлиги сенинг... Шунча бардош қилдинг. Лекин қизгинам... Қўнглинг истаган ишни қиласавер, Менинг сенга берадиган маслаҳатим шу.

Энг ақлли киши деб ном чиқарган, шуҳратни ҳали қўлдан бермаган ва Эленинг бегараз дўсти бўлган Билибин (юксак мавқедаги аёлларнинг ҳамиша эркак зотидан шундай дўсти бўлади ва булар ҳеч қачон ошиқ ролини ўйнай олмайди) бир куни *petit comte*¹ ўтирганларида дўсти Эленга бу масала ҳақида ўз фикрини баён этди.

— Ecoutez, Bilibine (Элен Билибин қабилидаги кишиларни ҳамиша фамилиясини айтиб қақираради), — Элен узуклар тақилган оппоқ қўлини фрак кийган Билибиннинг енгига тегизди: — Dites moi comme vous diriez à une soeur, que dois — je faire? Lequel des deux?²

Билибин пешонасини тириштири ва жилмайганича ўйлаб қолди.

— Vous ne me prenez pas enрасплох, vous savez,— деди у.— Comme véritable ami j'ai pensé et repensé à votre affaire. Voyez vous. Si vous épousez le prince, — (бу ёш йигит эди) Билибин бармоғини букди,— vous perdez pour toujours la chance d'épouser l'autre, et puis vous mécontentez la Cour. (Comme vous savez, il y a une espèce de parenté.) Mais si vous épousez le vieux comte, vous faites le bonheur de ses derniers jours, et puis comme veuve du grand... le prince ne fait plus de mésaillance en vous épousant³— Билибиннинг пешонасидаги ажинлари ёзилиб кетди.

Хурсандликдан гул-гул очилиб кетган Элен яна Билибиннинг енгига қўл тегизиб деди:

— Voilà un véritable ami! — Mais c'est que j'aime l'un et l'autre, je ne voudrais pas leur faire de chagrin. Je donnerais ma vie pour leur bonheur à tous deux⁴.

¹ Кичкина уйда.

² Менга қаранг, Билибин, сиз ўз синглингизга қандай маслаҳат берардингиз, айтинг, икковидан қай бирини танлай?

³ Сиз мени ғафлатда қолдиролмайсиз, буни ўзингиз яхши биласиз. Ҳақиқий дўст сифатида сизнинг бу ишингизни кўпдан бери ўйлаб юрибман. Гап бундай: бордию принцга тегсангиз, бошқа эрга тегиш имкониятидан абадий маҳрум бўласиз, бунинг устига, яна сарой бу ишини номақбул топади (Ўзингиздан қолар гап йўқ, бу ерда қариндошлиқ масаласи бор). Агар кекса графга тегсангиз, умрининг охирида уни баҳтиёр қиласиз, ҳам кейин... принц тўранинг тул қолган хотигига ўйланишдан ор қиласаси керак.

⁴ Мана, ҳақиқий дўст бундай бўлади! Лекин мен ҳар иккаласини ҳам яхши кўраман ва унисини ҳам, бунисини ҳам ноумид қўлмоқчи ёмасман. Иккаласининг баҳтини деб ўз ҳаётимни қурбон қилишга тайёрман.

Билибин худди бундай қайғуга ҳатто мен ҳам ҳамдард бўлишга ожизлик қиласан, дегандай елкасини қисди.

«Une maîtresse-femme! Voilà ce qui s'appelle poser carrément la question. Elle voudrait épouser tous les trois à la fois¹, — деди ўзича Билибин.

— Лекин эрингиз бу масалага қандай қарапкин? — деб сўради Билибин, у ўз мавқеи мустаҳкамлигига амин бўлгани учун бундай беҳуда саволни беришдан қўрқмай.— У киши рози бўлармикин?

— Ah! Il m'aime tant,— деди Элен. Негадир назарида Пьер ҳам уни яхши кўрадиганга ўхшарди.— Il fera tout pour moi².

Билибин mot³ қидираётгандек, пешонасини тириштириди.

— Même le divorce⁴, — деди Билибин.

Элен кулиб юборди.

Бу иш қонуний бўлаётганига шубҳа қилаётган кишилар орасида Элленнинг онаси, княгина Курагина ҳам бор эди. У доим қизига ҳасад қилар эди. Энди қалбига энг яқин бўлган нарса ҳасадини келтирганда княгиня ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. Эри тирик бўлган ҳолда ундан ажралиш ва бошқа эрга тегиш қай дараҷада мумкинлиги ҳақида рус попи билан маслаҳатлашиб кўрди, поп бу нарса мумкин эмаслигини айтиб, княгиняни суюнтириди ва инжилдан бир оят келтирди, бу оят (попнинг назарида) тирик эрни қўйиб бошқа эрга тегишини сўзсиз рад этарди.

Княгина рад этиб бўлмайдигандай кўринган бу далил-исботлар билан қуролланиб, қизини холи топмоқ мақсади-ла эрталаб унинг уйига қараб жўнади.

Элен онасининг эътироzlарини эшишиб бўлгач, мулоjимгина қилиб истеҳзо аралаш жилмайиб қўйди.

— Ахир очиқ-оидин қилиб ёзиб қўйилган: кимки эридан ажралган хотинга йиланса...— деди кекса княгина.

¹ «Ана хотин деган мана шундай бўлади! Масалани узил-кесил қўйишини қаранг-а! Бирдан уч кишининг хотини бўлмоқчи-я».

² Вой! У мени шундай севадики, асти қўйинг! Оғиздан чиқсанни тилладан битади.

³ Утқир ибора.

⁴ Ҳатто қўйиб юборишга ҳам тайёр денг.

— Ah, maman, ne dites pas de bêtises. Vous ne comprenez rien. Dans ma position j'ai des devoirs¹, — деди Элен русчадаң французчага ўтиб. Назарида унинг масаласини рус тилида изоҳлаб бўлмас эди.

— Лекин, жон дўстим...

— Ah, maman, comment est-ce que vous ne comprenez pas que le Saint Père, qui a la droit de donner des dispenses...²

Шу чоқ Эленнинг уйида яшайдиган хоним — доимий улфати кириб қолди ва зоти олийлари залда ўтирибдилар, сиз билан кўришмоқчи, деди.

— Non, dites lui que je ne veux pas le voir, que je suis furieuse contre lui, parce qu'il m'a manqué perole.³

— Comtesse, a tout peche misericorde⁴, — деди юзи чувак, бурни узун, сочи малла ранг ёш йигит уйга киаркан.

Кекса княгина эҳтиром-ла ўрнидан туриб яна ўтириди. Ёш йигит унга қиё ҳам боқмади. Княгина қизига бош ирғали-ю, эшикка томон йўрғалади.

Зоти олийга кўзи тушиши биланоқ кекса княгинанинг барча ақидаси барбод бўлди. У каретага чиқиб ўгиаркан: «Йўқ, қизим ҳақли,— деб ўйлади.— Қизим ҳақли; аммо нега биз ўзимизнинг қайтиб келмайдиган ёшлиқ чоғимизда бунақа парсаларнинг фаҳмига бормабмиз! Бу нарса жуда жўн эди-ку», — деди ичида.

Августнинг бошларида Эленнинг масаласи батамом ҳал бўлди, у эрига хат ёзиб (назарида Пьер ҳам уни жуда яхши кўрар эди) NNга тегмоқчи бўлиб юрганини; ҳақиқий динни қабул қилганини айтиб, ундан ажralиш учун зарур бўлган барча расмиятларни шу хатни топширувчи киши айтганидай қилиб бажо қелтиришни илтимос қилди.

«Sur ce je prie dieu, mon ami, de vous avoir sous sa sainte et puissante garde. Votre amie Hélène»⁵.

Бу мактуб Пьернинг уйига келгана да у Бородино жанг майдонида юрган эди.

¹ Оҳ, ойижон, бекорчи гапларни қўйинг. Сиз ҳеч нарсага тушунмайсиз. Менинг ўрним бошқа, менинг бурчим бор.

² Оҳ, ойижон, наҳотки шуни билмаснгиз, бандаларини гуноҳдан пок этишга қодир бўлган пири муршид.

³ Йўқ, айтинг, мен у кишининг дийдорини қўришга тобим йўқ, ихлосим қайтиди, чунки у киши берган вაъдасига вафо қилмади.

⁴ Графиня, ҳар қанақа гуноҳ учун ҳам лутф- карам бор.

⁵ «Кейин, худога ёлвориб сўрайманки, дўстим, ҳамиша сизни у, ўз лутф- марҳамати соясида асрасин. Дўстингиз Елена».

Пьер Бородино жангининг охирида Раевский тўпхонаси турган ердан иккинчи марта бўчиб, солдатлар оломони билан бирга жарликдан Князьково қишлоғига қараб йўл олди, яра боғлайдиган пунктга етганда, қонни кўриб, оҳ-воҳларни эшишиб, дарҳол яна солдатлар оломонига қўшилди-ю, бу ердан нари кетди.

Ҳозир Пьер бутун вужуди билан бир нарсани орзу қиларди, у ҳам бўлса куни бўйи бошидан кечиргани шу мудҳиш таассуротлардан қутулиб, ўзининг кундалик ҳаётига қайтиш ва ўз уйида, ўз тўшагида тинчгина ухлаш эди. Назарида ўзини ҳам, кўрган ва кечирганларини ҳам фақат оддий ҳаёт шароитида тушуниб олишга қодир эканини сезар эди. Аммо ҳеч қаерда бундай оддий ҳаёт шароити йўқ эди.

Бу ерда, Пьер кетаётган йўлларда милтиқ ва тўп ўқлари гувуллаб ўтаётган бўлмаса ҳам, лекин теваракатроф айнан жанг майдонига ўхшар эди. Изтироб чекаётган, чарчаган ва баъзан ҳамма нарсага лоқайд, кишини ҳайратлантирувчи юзлар, ўша қон, ўша солдатча шинел, узоқдан бўлса ҳам ҳануз кишини ваҳимага соладиган ўша отишма садоси эшитилмоқда; бунинг устига ҳамма ёқ чанг-тўзон, ҳаво дим эди.

Катта Можайск йўлидан уч чақиримча юргандан кейин Пьер четга чиқиб ўтириди.

Қош қорая бошлади, тўп-милтиқларнинг садоси тинди. Пьер ерга тирсакланиб чўзилди ва қоронғида ёнидан кўланка каби ўтиб кетаётган кишиларга анчагача қараб ётди. Назарида тўп ўқлари ваҳимали тарзда гувиллаб, ҳадеб устига келиб тушаётгандай бўлар, у сесканиб кетар, ўрнидан қўзғалар эди. Шу вазиятда қанча ётганини билмади. Ярим кечада учта солдат шоҳ-шабба кўтариб келиб унинг ёнига ўтиришди ва гулхан қалашди.

Солдатлар Пьерга хўмрайиб қараб қўйиб ўт ёқишиди, устига солдатча қозонларини осиб, ичига қоқ нон тўғрашди ва чўчқа мойи солишиди. Мазали ва ёғли овқатнинг ҳиди тутун ҳидига қоришиб кетди. Пьер ўрнидан қўзғалиб, хўрсиниб қўйди. Солдатлар (улар уч киши эди) Пьерга эътибор бермасдан, ўзаро гаплашиб овқат ейишга киришиди.

Улардан бири тўсатдан Пьерга қараби:

— Хой, менга қара, сен қайси тоифадансан? — деб сўради. Шу саволи билан афтидан у Пьер ўйлаган нарсани, яъни оч бўлсанг қорнинг тўйғизамиз, фақат шуни айтгинки, сен тўғри одаммисан, демоқчи эди.

Пьер солдатларга яқин бўлиш, уларнинг ишончини қозониш учун иложи борича ўзининг ижтимоий мавқеини кичикроқ қилиб кўрсатиш зарурлигини пайқади.

— Менми? Менми?.. — деди Пьер. — Мен асли халқ лашкари офицери бўламан, фақат менинг дружинам бу ерда эмас; мен жангга келган эдим, ўз одамларимни йўқотиб қўйдим.

— Буни қара-я! — деди солдатлардан бири.

Бошқаси бош чайқаб қўя қолди.

Биринчи солдат ёюч қошиқни ялаб Пьерга узатаркан:

— Ма, егинг келса қовурдоқдан егин! — деди.

Пьер гулханга яқинроқ келиб ўтириди-да, котелокдаги қовурдоқдан ея бошлади. Назарида бундай мазали овқатни умрида емаган эди.

У котелок устига энгашиб, очкўзлик билан қошиқни тўлдириб устма-уст оғзига солар ва апил-тапил чайнаб ютаркан, гулханинг шуъласи унинг юзини ёритар, солдатлар эса, индамай уни томоша қилишар эди.

— Сен ўзинг қаёққа бормоқчи эдинг? Айта қол! — деб сўради яна бир солдат.

— Можайскка бормоқчи эдим.

— Демак сен хўжайнилардан экансан-да?

— Балли.

— Отинг нима?

— Пётр Крилович.

— Юр бўлмаса, Пётр Крилович, бизлар сени обориб қўямиз.

Зимзиё қоронги тунда солдатлар Пьер билан Можайскка қараб йўл олиши.

Хўроzlар бир қичқирганда улар Можайскка етиб келишибди ва шаҳар жойлашган тик тепаликка чиқа бошлиши.

Пьер ўз карvon саройи тепаликнинг этагида қолганини ҳам буткул унутиб, солдатлар билан кетаверди. Тепаликнинг ярмига чиққанда берейторини учратмаса, карvon сарой сира эсига тушмас эди (унинг хотири шу қадар паришон эди). Берейтор хўжасини қидириб шаҳарга чиққан ва энди карvon саройга қайтиб келаётгани

эди. У қоронғи тунда Пьерни оқариб күринган шляпасидан таниди.

— Зоти олийлари,— деди берейтор,— биз бутун умидимизни узган эдик. Нега пиёда кетяпсиз? Қаёққа?

— Э, ҳа, дарвоқе,— деди Пьер.

Солдатлар тўхташи.

— Ҳа, одамларингни топдингми? — деб сўради солдатлардан бири.

— Хайр, омон бўл! Пётр Криллович, шунақамиди отинг? Хайр, Пётр Криллович! — деди бошқа бир товуш.

— Саломат бўлинглар! — деди Пьер ва ўзи берейтор билан карвон саройга қараб кетди.

Пьер «Буларга бир нима бериш керак» деб қўлини чўнтағига солган эди, бир товуш: «қўй, керак эмас,» — деди.

Карвон саройнинг ҳужраларида жой йўқ, ҳаммаси одамга лиқ тўла эди. Пьер ҳовлига чиқди ва бошини буркаб экипажига чўзилди.

IX

Пьер бошини ёстиққа қўйиши биланоқ кўзи уйқуга кетаётганини сезди; бироқ тўсатдан, худди ҳақиқатда бўлаётгандай, тўп садолари гумбурлаб кетди, оҳу вое, ҳайқириқ садолари эшитилди, тўплардан отилган ўқлар ерга шалоплаб тушди, димоғига пороҳ ва қоннинг ҳиди урилди, уни қўрқув ва ўлим ваҳимаси босди. У ўти ёрилгудай бўлиб кўзларини очди ва шинель остидан бошини чиқарди. Ҳовли жимжит эди. Фақат бир денчшик дарво захонада фаррош билан гаплаша-гаплаша, шалоплаб лой кечиб келмоқда эди. Пьер ўрнидан қўзғалганда тепасида, тахта бостиurmанинг қоронғи бўғотида ётган капитарлар қанот қоқиб қўйди. Бутун ҳовлини шу чоқ Пьерга хуш ёқадиган ва осоишталикини эслаталиганд ҳид — хашак, гўнг, арава мойи ва карвон саройнинг ўткир ҳиди босиб кетган эди. Қорайиб турган икки бостиurmанинг орасидан мусаффо осмон, чақнаб турган юлдузлар кўриниб тураг эди.

«Худога шукур, тинчлик экан,— деди ўзича Пьер яна бошини буркаб.— О, қўрқув нақадар даҳшатли нарса, бунчалик қўрқиш шармандалик-ку! Улар-чи ... улар ҳамма вақт, жангнинг охиригача бардам, осуда эди...» деб ўйлади Пьер. Улар деганда Пьер солдатларни, батарея ёнида юрган, унинг қорнини тўйғизган, иконага

сажда қилған солдатларни кўзда тутаётган эди. Улар, яъни бу ғалати, шу маҳалгача у кўрмаган одамлар, унинг тасаввурида бошқа одамлардан тамоман ажралиб туарар эди.

Пьер кўзи уйқуга кетаркан, ўйларди: «Солдат бўлишинг, оддий солдат бўлишинг керак! Бутун вужудинг билан бу умумий ҳаётга ўнгриб киришинг, уларни шундай қилған нарсани тушуниб олишинг керак. Бироқ барча бу ортиқча шайтоний нарсалар, бу зоҳирий инсон қиёфасидан қандай қутулиш мумкин? Бир вақтлар мен шундай бўла олишим мумкин эди. Отамнинг қўлидан қочишим мумкин эди, шундай ниятим ҳам бор эди. Долохов билан бўлган дуэлдан кейин мени солдатликка юборишлари мумкин эди». Пьернинг тасаввурида клубда бўлган зиёфат шу зиёфатда Долоховни дуэлга чақиргани, Торжокда учратган пири муршиди бир лаҳзагина гавдаланди. Мана, Пьер масонларнинг тантанали йиғилишига киради. Бу йиғилиш инглиз клубида ўтмоқда, Столнинг нариги четида Пьерга яқин, меҳрибон ва азиз дўст бўлган бир киши ўтирибди. Ҳа, бу ўша киши! Менинг пиrim! «Ие, у киши вафот этган эдилар-ку? — деди ўзича Пьер.— Ҳа, у киши вафот қилувдилар, лекин мен у кишининг тирик эканлигини билмабман. У кишининг вафот этгандарига жудажуда афсусланган эдим, тирик эканликларини билиб қувониб кетдим!» Столнинг бир томонида Анатоль, Долохов, Несвицкий, Денисов ва шулар қабилидаги одамлар (Пьер уйқусида ҳам улар деб атаган кишилар тоифаси каби бу қабилдаги кишиларни ҳам очиқ-ойдин ажратадилар эди) ўтирас, булар: Анатоль билан Долохов бақириб гапиравар, ашула айтар эди; лекин бу қий-чувлар орасидан тинмасдан гапираётган пирининг овози барала эшитилиб туарар, унинг товуши жаиг майдонининг садоси сингари узлуксиз ва таъсирили, лекин шу билан бирга, ёқимли ва кишига тасалли берар эди. Пьер ўз пири нима деяётганини англай олмади, лекин яхши билардики, (тушида ҳам унинг фикрлари равшан эди) пири эзгулик ҳақида, улардай бўлиш мумкинлиги ҳақида гапирмоқда эди. Улар, яъни тўпори, меҳрибон ва матонатли кишилар пири муршидини ҳар томондан ўраб олишди. Лекин улар шафқатли бўлсалар-да, Пьерга қарамадилар, уни танимадилар. Пьер уларнинг дикқатини жалб этиш ниятида бир нима демоқчи бўлди. У ўрнидан қўзғалди, бироқ шу он оёкларининг усти очиқлиб, совқотиб қолди.

Пьер уялиб кетди ва қўллари билан оёқларини бер-китди, ростдан ҳам оёғи шинель остидан чиқиб қолган экан. Пьер оёқдарини беркитаркан, бир лаҳзагина кўзини очди-ю, яна ўша бостирма, устун, ҳовлини кўрди, лекин булар энди қўқимтири, оқишроқ бўлиб, устларига шабнамми, қировми тушган эди.

«Тонг ёришмоқда, — деди ўзича Пьер. — Лекин бу мен истаётган нарса эмас. Мен пири муршиднинг гапларини охиригача эшишишим ва ўқиб олийшим керак». У яна шинелни бошига тортди, лекин масонлар йиғилиши ҳам, пири муршид ҳам энди кўзига кўринмади. Энди фақат сўз билан очик-оайдин ифодалаб бўладиган фикрлар бор эдики, буларни ё бирор унга айтган, ё ўзи ўйлаб толган эди.

Пьер бу фикрларни кейинчалик эслаб (гарчи бу фикрлар ўша кундаги таассуротлар н атижасида вужудга келган бўлса ҳам), бу сўзларни кимдир менга айтган эди, деган қаноатга келди. Назарида ҳеч қачон ўнгида бундай ўйлашга ва ўз фикрини бу тарэда ифодалашга қодир эмасдай кўринар эди.

Фойидан келган бир товуш Пьерга: «Уруш инсон эркини худонинг қонунларига куч билан итоаг қилдидиган нарса. Соддалик худога бўйин эгиш демакдир; худодан қочиб қутулиш мумкин эмас. Улар содда кишилардир. Улар гиринг демай иш қилишади. Айтилган сўз кумуш, айтилмаган сўз олтин. Инсон ўлимдан қўрқар экан, ҳеч нарсага эришолмайди. Кимки ўлимдан қўрқмаса, ҳамма нарсага эришади. Изтироб деган нарса бўлмаганда инсон ўз ҳад-худудини билмас эди, ўзини танимас эди. Энг қийин иш (Пьер тушида ўйлар ва ё фойидан эшитар эди) жами нарсаларнинг моҳиятини ўз қалбинга бирлаштира билишдир. «Ҳаммасини бирлаштира билиш? — деди ўзича Пьер. — Йўқ, бирлаштириш эмас. Фикрни бирлаштириб бўлмайди, уларни бир-бирига қўшиш керак. Балли, шундай қилиш керак! Ҳа, қўшиш керак, қўшиш керак!» — деди Пьер ботиний бир севинч билан шу сўзларни такрорлар экан, назарида ифодаламоқчи бўлган фикрини шу сўзлар билан, фақат шу сўзлар билан ифодалалиши мумкин эди, шу билан уни қийнаётган масала ҳам ҳал бўлар эди.

— Балли, қўшиш керак, тезроқ қўшиш керак.

— Қўшиш керак, тезроқ қўшиш керак, тўрам! Тў-

рам! — деб тақрорлади бошқа бир товуш,— қўшиш керак, вақт бўлди...

Бу Пьерни уйғотаётган берейторининг товуши эди. Қўёш Пьернинг юзига тушиб турар эди. Пьер ифлос карвон саройга кўз ташлади: солдатлар ҳовлиниң ўртасидаги қудуқдан ориқ отларини сугоришмоқда, аравалар дарвозадан чиқиб кетмоқда эди. Пьер нафратланиб юзини ўғирди-да, кўзини юмиб, дарров ўзини экипажининг ўринидига ташлади. «Йўқ, мен бундан безорман, мен буни кўришдан, эшитишдан ҳам тўйдим, мен ўша тушимда аён бўлган нарсаларни уқиб олмоқчиман. Та, ин бир лаҳза уйғонмаганимда ҳаммасини ўқиб олар эдим. Энди нима қилсамикин? Қўшиш керак, лекин ҳаммасини қандай қўшиб бўлади? Пьер уйқусида кўрган ва ўйлаган нарсаларнинг бутун аҳамияти барбод бўлганини англаб даҳшатга тушди.

Берейтори билан аравакаши Пьерга бир офицер келиб, француздар Можайскка қараб ҳаракат қилмоқда, бизнинг қўшинларимиз чекинмоқда, деган хабар келтирганини айтиб беришди.

Пьер ўрнидан турди, экипажини қўшиб, орқасидан етиб олишларини буюриб, ўзи пиёда шаҳар орқали кетди.

Қўшинлар ўн мингча ярадорни ташлаб, шаҳардан чиқиб кетмоқда эди. Бу ярадорлар ҳовлилардан, уйларнинг деразаларидан кўриниб турар, кўчалар тиқилишиб кетган эди. Ярадорларни ортиб кетмоқчи бўлиб келган араваларнинг атрофидан бақирган, уришган, сўкишган кишиларнинг товушлари эшитилмоқда эди. Пьер орқасидан етиб келган экипажини бир таниш генералга берди-ю, ўзи Москвагача ўша генерал билан бирга борди. Йўлда Пьер қайниси ва князъ Андрейнинг ўлганини эшитди.

X

Пьер ойнинг 30 ида Москвага қайтиб келди. У шаҳар дарвозаси олдида граф Растопчиннинг адъютантини учратди.

— Сизни қидирмаган жойимиз қолмади,— деди адъютант.— Граф сизни йўқлаяптилар. Тезроқ етиб бормасангиз бўлмайди, бир муҳим иш юзасидан сиз билан гаплашмоқчилар.

Пьер уйига кирмасдан, бир извошга тушиб тўғри бошқўмондан ҳузурига жўнади.

Граф Растопчин Соколникидаги чорвоғидан шу бугун эрталаб Москвага келган экан. Графнинг даҳлизи ва қабулхонаси амалдорлар билан лиқ тўла эди: буларнинг ҳаммаси ё графнинг талабига мувофиқ, ё амру фармон-сўраб келган кишилар эди. Васильчиков ва Платов алла-қачон граф билан учрашиб, Москвани мудофаа этиш имко-ниятдан ташқари эканлигини ва Москва душман қўлига ўтиши аниқлигини унга гапириб беришганди. Бу хабар аҳолидан сир тутилаётган бўлса ҳам, лекин граф Растопчин сингари амалдорлар, турли-туман идора бошлиқлари Москва душман қўлига ўтишини билишарди; булар фақат масъулиятни ўз гарданларидан соқит қилиш учунгина, ихтиёrimиздаги қисмларни нима қилайлик, деган савол билан бошқўмондон ҳузурига келишган эди.

Пьер қабулхонага кираётган маҳалда армиядан келган чопар графнинг ҳузуридан чиқди.

Чопар қабулхонада ўтирган кишиларнинг берган са-волига қўл силтаб, залдан ўтиб кетди.

Пьер ўз навбатини кутиб қабулхонада ўтиаркан, ҳорғин кўзлари билан уйдаги ёш ва қари, ҳарбий ва ғайри ҳарбий, катта ва кичик амалдорларни кўздан ке-чирди. Буларнинг ҳаммаси норози ва нотинч кўринарди. Пьер бир гурӯҳ амалдорларнинг орасида танишини кўриб, унинг олдига борди. Амалдорлар Пьер билан салом-алик қилиб бўлгач яна суҳбатларини давом эттириши.

— Ҳозирча одамларни чиқариб юборсак, яна лозим бўлганда қайтарсак, ҳечқиси йўқ, аммо бу вазиятда ҳеч нарсага жавобгар бўлолмайсан киши.

— Мана, қаранг, нима деб ёзибди,— дерди бошқаси босмахонада босилган бир қофозга ишора қилиб.

— Бу бошқа гап. Бу нарса ҳалойиққа керак,— деди биринчиси.

— Нима экан? — деб сўради Пьер.

— Янги чиққан афиша.

Пьер афишани олиб ўқий бошлади.

«Аъло ҳазрат князь ёрдамга келаётган қўшинлар билан тезроқ қўшилиш учун Можайскдан ўтиб, душман қўққис-дан ҳамла қилолмайдиган жойга келиб маҳкам ўрнашиб олди. Аъло ҳазратга бу ердан қирқ саккизта тўп ва ўқ-дори жўнатилди, аъло ҳазрат бир томчи қоним қолгунча Москвани мудофаа этаман ва унинг кўчаларида ҳам душман билан олишишга тайёрман, деб айтибидилар. Биродарлар, сизлар идораларнинг ёпилганига эътибор қил-

манглар: ишларни тартибга солмоқ даркор, биз ўзимиз, бадкирдорнинг адабини берамиз! Мавруди келганда менга шаҳарлик ва қишлоқлик йигитлар керак бўлади. Ўшаида мен икки кун бурун жар солдирман, аммо ҳозирча керак эмас, шунинг учун жим ўтираман. Душманга қарши курашмоқ учун болта кўтариб чиқилса яхши бўлади, дастаси узун найза бўлса яна ҳам яхшироқ, лекин энг қулайи паншаха: француз бир боғ походдан оғир эмас. Эртага, тушлан сўнг мен Иверск санамини Екатерина ҳарбий касалхонасига, ярадорлар олдига кўтариб бораман. У ерда сувни табаррук қиласиз, токи ярадорлар тезроқ тузалсин; мен ҳозир сиҳат-саломатман: кўзим оғриган эди, ҳозир иккаласи ҳам яхши кўради».

— Лекин ҳарбий кишиларнинг гапига қараганда,— деди Пьер,— шаҳарда жанг қилишининг иложи йўқ экан, позиция...

— Ҳа, биз ҳам шуни айтяпмиз-да,— деди биринчи амалдор.

— Кўзим оғриган эди, ҳозир иккаласи ҳам яхши кўради, дегани нимаси? — деб сўради Пьер.

— Графнинг кўзига говмичча чиққан эди, — деди адъютант кулимишиб, — халойиқ келиб аҳволингизни сўради, деб айтганимда граф хйла ташвишланган эди.— Адъютант тўсатдан Пьерга қаради ва жилмайиб сўради:— Граф, тинчликми, бошларига оилавий мусибат тушибди деб эшиздим. Гўё графиня, сизнинг рафиқангиз...

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — деди Пьер лоқайдлик билан.— Ҳўш, сиз нима эшилтингиз?

— Кўйинг, одамлар кўпинча бўлмаган гапларни тўқиб юришади. Шунаقا бир гап қулоғимга чалинган эди.

— Нима чалинган эди?

— Миш-мишларга қараганда,— деди адъютант ҳамон ўша табассум билан,— графиня, сизнинг хотинингиз чет элга кетаётган эмиш. Балки бекорчи гапдир...

— Эҳтимол,— деди Пьер паришонлик билан атрофга назар солиб.— Бу киши ким? — деб сўради ва ўрта бўйли, озода, узун кўй чакмон кийган, каттакон соқоли билан қошлиари қордай оппоқ, бети қип-қизил бир кекса кишини кўрсатди.

— Бу кишими? Бир савдогар, яъни майхоначи Верещагин. Варақа ҳақидаги гапларни эшилган бўлсадар керак?

— Э, ҳали Верешчагин шу денг! —деди Пьер мўйсафид савдогарнинг бардам ва хотиржам юзига тикилиб ундан хиёнат ифодасини қидиаркан.

— Бу одам унинг ўзи эмас. Варақа чиқарган кишининг отаси бўлади,— деди адъютант.— Ёш Верешчагин зинданда ётиди, иши чатоқ бўлса керак.

Гаплашиб ўтирган кишиларнинг олдига юлдуз тақкан бир мўйсафид билан бўйнига крест осгац немис амалдор келди.

— Биласизми, бу жуда чалкаш воқеа. Бу варақа икки ой муқаддам пайдо бўлган эди. Графга хабар беришди. Граф текшириб чиқилсин деб буйруқ қилди. Гаврило Иванич бу иш билан шуғулланди, варақа роса олтмиш уч кишининг қўлидан ўтган экан. Бирининг олдига бориб: Сиз кимдан олдингиз? — деб сўраса, фалончидан дебди. Унинг олдига бориб: Сиз кимдан олдингиз? — деб сўраса, писмадончидан дебди, шундай қилиб Верешчагингача борибди... бу савдогарвачча ҳали тажрибасиз, ёўр эмасми,— деди адъютант кулимсираб.— Ундан сен буни кимдан олдинг? — деб сўрашади. Ҳамма гап шундаки, бу варақани у кимдан олганлиги бизга маълум. Почта мутиридан бошқа ҳеч ким бу варақани унга бериши мумкин эмас. Лекин булар тил бириклириб олган бўлса керак; Верешчагин ҳеч кимдан олганим йўқ, ўзим ёздим деб жавоб беради. Дўқпўписа ҳам қилиб кўришади, у бўлса йўқ, ўзим ёздим, деб туриб олади. Бу воқеани графга маълум қилишади. Граф ўша одамни олиб келинглар деб буюради. «Бу варақани сен кимдан олдинг?» — «Ўзим ёзлім». Ўзингиздан қолар гап йўқ, графни биласиз! — деди адъютант такаббурлик билан жилмайиб.— Фазаби қайнаб кетади; ўзингиз ўйлаб кўринг, наҳотки одам шунчалик безбет, ёлончи ва қайсар бўлса!..

— Э, энди тушундим! Граф Верешчагиндан, бу варақани Ключаровдан олдим деган гапни эшитишни истаган,— деди Пьер.

— Йўқ, бундай эмас,— деди адъютант чўчиб.— Бусиз ҳам Ключаровнинг гуноҳи кўп эди, шунинг учун у сургун қилинди. Гап шундаки, граф жуда ғазабланган эди. «Сен нечук ёздинг? — деб сўради граф ва стол устидаги турган Гамбург газетасини олди.— Мана, Сен бу варақани ёзганинг йўқ, балки таржима қилгансан, тағин расво қилиб таржима қилгансан, чунки сен, хомкалла, французчани ҳам билмайсан». Нима деб жавоб бериб-

ди денг? «Йўқ, мен ҳеч қанақа газетани ўқиганим йўқ, ўзим ёздим» дебди.— «Шундай бўлса, сен хиёнаткорсан, мен сени судга бераман, сени дорга осишади. Ростини айт, кимдан олдинг?» «Мен ҳеч қанақа газетани кўрганим йўқ, ўзим ёздим». Масала шундайлигича қолди. Граф унинг отасини чақирди; ўғли ўз сўзидан қайтмади. Кейин судга беришди, суд каторгага ҳукм қилди шекилли. Энди отаси афв сўраб келибди. Лекин у бўлмағур бола! Биласизми, бу олифта, бузуқи, ярамас савдогарвачча қаердадир лекция эшитибди-ю, энди менга тенг келадиган одам йўқ деб ҳовлиқиб қолибди. Муттаҳамлигини кўринг! Отасининг Каменний мост кўчасида майхонаси бор, шу майхонада халлоқи оламнинг бир қўлида салтанат ҳассаси, иккинчи қўлида олтин крестлик шар ушлаб турган каттакон сурати бор эди. Бу ярамас бола шу суратни бир неча кунга уйига олиб борибди. Нима қилибди денг? Битта аглаҳ рассомни толибди...

XI

Бу янги гап тамом бўлмасдан Пьерни бошқўмондон ҳузурига чақиришди.

Пьер граф Растворчиннинг кабинетига кирди. У киргандан Растворчин афтини буришириб, пешона ва кўзини қўли билан ишқаётган эди. Ўрта бўйли бир киши нима тўғриладир гапираётган эди. Пьер кириши биланоқ гапини чала қолдириб, уйдан чиқиб кетди.

— Келсинлар! Салом, буюк жангчи! — деди Растворчин ҳалиги киши чиқиб кетгандан кейин. — Сизнинг prouesses¹ эшиитдим, лекин гап бунда эмас. Mon cher, entre nous², сиз масонсиз, а? — деди граф Растворчин, худди масон бўлиш ёмон бир ишу, лекин у афв этишга тайёрдай жиддий оҳангда. Пьер индамади,— Moncher, je suis bien informé³, лекин масон билан масон ўртасида фарқ борлигини биламан ва умид қиламанки, сиз инсониятга нажот бермоқ баҳонаси билан Россияни ҳалокатга гирифтор қилмоқчи бўлган масонлар тоифасидан эмассиз.

— Балли, мен масонман,— деди Пьер.

¹ Таърифга лойик қаҳрамонлиги низни.

² Орамизда қолсин-ку, дўстим.

³ Мен ҳамма гапдан воқифман, суюкли дўстим.

— Гап бундай, азиз дўстим. Сиз жаноб Сперанский билан Магницкий тегишли жойга юборилганлигидан хабардор бўлсангиз керак деб ўйлайман; жаноб Ключарев ҳам шундай қилинди, Сулаймон маъбадини барпо қиласиз деган баҳона билан ўз ватанларининг маъбадини хароб қилмоқчи бўлган бошқа шахсларнинг ҳам қисмати шу бўлади. Сиз билиб қўйингки, бундай тадбир кўришимга важ бор, почта мудири заарали киши бўлмаса, мен уни сургун қилолмас эдим. Сиз унга шаҳардан чиқиб кетиши учун ўз экипажингизни берганингиздан ҳам, ҳатто эҳтиёт қилиб қўйинг деб баъзи бир қофозларини сизга топширганидан ҳам воқифман. Мен сизни яхши кўраман ва сизга ёмонликни раво кўрмайман. Фақат сиз мендан икки баробар ёш бўлганингиз учун мен ота сифатида, сизга бир тоифа шахслар билан ҳеч қанақа оғайнигарчилик қилмаслигининг маслаҳат бераман ва имкони борича бу ердан тезроқ жўнаб кетишингизни сўрайман.

— Ахир айтинг, граф, Ключаревнинг гуноҳи нимадан иборат экан? — деб сўради Пьер.

— Унинг гуноҳи нимадан иборатлигини билиш менинг ишим, буни сўрашга сизнинг ҳаққингиз йўқ! — деб ўшқирди Растопчин.

Наполеоннинг варакаларини тарқатган одам шу деб уни гуноҳкор қилган бўлсалар, буни исботлаш керак,— деди Пьер Растопчиннинг афтига қарамасдан,— Верешчагинни ҳам...

Растопчин тўсатдан қовоғини солиб, Пьернинг гапини бўлди-да, аввалгидан ҳам кўра қаттиқроқ товуш билан бақирди:

— Nous y voila¹, Верешчагин хоин ва сотқиндир. У ўз гуноҳига яраша жазо тортади,— деди газаб билан Растопчин худди ҳақоратланганини эслаб қони қайнаган кишидек,— шуни билиб қўйингки, мен ишларимни муҳокама қилиш учун сизни чақирганим йўқ, балки сизга маслаҳат бергани, борингки, буйруқ қилгани чақирганиман. Сўрайман, Ключарев қабилидаги шахслар билан муносабатингизни узинг ва бу ердан жўнаб кетинг. Мен мияси айниб қолган одамларни, ким бўлса бўлсин, эс-хушини жойига келтириб қўяман.— Афтидан бегуноҳ Безуховга бекордан-бекорга бақиргани эсига тушди шекилли, Пьернинг қўйини ушлаб, дўстона тарзда де-

1 Исбот қилинган.

ди: — Nous sommes à la veille d'un désastre public, et à n'ai pas le temps de dire des gentillesses à tous ceux qui ont affaire à moi.— Баъзан бошинг гаранг бўлиб қолади! — Eh bien, mon cher, qu'est ce que vous faites, vous personnellement?¹.

Юзида ҳамон ўша ўйчанлик ифодаси бўлган Пьер:

— Mais rien², — деди кўзини ердан олмай.

Граф қовоғини солди.

— Un conseil d'ami, mon cher. Décampez et au plutôt, c'est tout ce que je vous dis. A bon entendeur salut!³ Хайр, азиз дўстим. Э, айтгандай, менга қаранг! — деб қичқирди Пьерга эшик оғзида туриб,— графиня des saints pères de la Société de Jésus⁴ қўлига тушибди деб эшитдим, ростми?

Пьер индамади ва қош-қовоғини солиб, жаҳл билан Растопчин ҳузуридан чиқиб кетди; ҳеч ким шу вақтгача Пьерни шундай ёмон кайфиятда кўрмаган эди.

Қош қорайган пайтда у уйга етиб келди. Шу кеча унинг олдига саккизтacha ҳар хил одам келди. Булар комитетнинг миrzаси, ўз батальонининг полковники, ишбошқарувчиси, эшик оғаси ва арз билан келган ҳар хил одамлар эди. Ҳаммасининг Пьерга иши бор ва Пьер бу ишларни тўғрилаб бериши керак эди. Аммо Пьернинг қулоғига ҳеч нарса кирмас ва бу ишлар уни қизиқтирмас эди. У берилган саволларга фақат шу одамлардан тезроқ қутулиш учун жавоб қайтарар эди холос. Ниҳоят у ёлғиз қолганидан кейин, хотинидан келган хатни очиб ўқиди.

«Улар — батарея олдидаги солдатлар, князь Андрей ҳалок бўлди... чол... соддалик худога итоат демакдир. Жафо чекмоқ даркор... ҳамма нарсанинг маъноси... қўшиш даркор... Хотиним эрга чиқяпти... Унумоқ ва англамоқ керак...». У тўшаги олдига келди-ю ечинмасдан ўзини ташлади ва ўша он уйқуга кетди.

Эртасига эрталаб уйғонганида эшикогаси келиб, граф Растопчин атайлаб полиция маъмурини юборганини, полиция граф Безухов кетдиларми, ё кетяптиларми, деб сўраётганини айтди.

¹ Биз умумий фалокат арафасида турибмиз ва мен учрашадиган кишиларимнинг ҳаммаси билан ширин муомала қилишга вақт тополмайман. Хўш, азиз дўстим, сиз ўзингиз шахсан қандай тадбир кўрмоқчисиз?

² Ҳеч қандай.

³ Дўустона маслаҳатим шу. Айтганимни қилиб, тезроқ бу ердан жўнаб қолинг. Гапга кирадиган барака топади.

⁴ Исаивиллар тариқатининг пири муршиидлари.

Пъернинг олдига иш билан келган ўнтача ҳар хил одам меҳмонхонада кутиб ўтирас эди. Пъер шошиб-пишиб кийимини кийди-ю, кутиб ўтирган кишиларнинг олдига чиқиш ўрнига, орқа томондаги зинага қараб юрди ва ўшанақаси дарвозадан чиқиб кетди.

Ўшандан бери то Москва душман қўлидан қайтариб олингунча Пъернинг ҳовлисидағи кишилардан биронтаси Безуховни кўрмади ва шунча қидирса ҳам унинг дарагини тополмади.

XII

Ростовлар биринчи сентябргача, яъни душман Москвага бўстириб киришига қадар шаҳарда қолдилар.

Петя Оболенскийнинг казак полкига кириб, Белая Церковга (бу полк ўша ерда ташкил топаётган эди) жўнаб кетганидан кейин графинянинг юрагига ғулғула тушди. Иккала ўғлининг урушда эканлиги, иккаласи ҳам қаноти остидан чиқиб кетгани, улардан бири бугунми, эртами, ёки бир танишининг уч ўғли сингари иккови бир кунда ҳалок бўлиши мумкин, деган мудҳиш фикр шу ёз биринчи дафъа унинг хаёлига келди. У Николайни армиядан чақириб олмоқчи, ўзи Петя олдига бормоқчи, уни Петербургда бирон жойга ишга жойлаштириб қўймоқчи бўлди, аммо униси ҳам бўлмади, буниси ҳам бўлмади. Петя фақат ўз полки билан бирга қайтиб келиши, ё ҳаракатдаги бошқа полкка ўтиш йўли билан келиши мумкин эди. Николай қаердадир армияда эди, у княжна Марья билан учрашганини батафсил ёзган хатидан кейин хат ёзмай қўйган эди. Графиня кечалари ухламас, кўзи уйқуга кетганда ўғиллари ҳалок бўлганини кўрарди. Граф кўп одамлар билан гаплашиб, маслаҳатлашиб кўрганидан кейин, ниҳоят графиняни тинчтиш учун бир йўл топди. У Петяни Оболенскийнинг полкидан Безуховнинг Москва яқинида ташкил топаётган полкига ўтказди. Петя ҳарбий хизматда қолган бўлса ҳам, лекин бошқа полкка ўтганидан графинянинг кўнгли хийла таскин топди: чунки ҳеч бўлмаса битта ўғли қаноти остида эди, ундан кейин графиня Петяни ўзидан йироқлаштирасликка ва жангга қатнашмайдиган қисмларга хизматга қўйишга ишонар эди. Фақат Nicolas хавф-хатар остида юрган маҳалда графиня бошқа ҳамма болаларидан катта ўғлини яхши кўрадиганга ўхшарди ва буни ҳатто ношукурчилик ҳисобларди, бироқ

ўқишига ҳафсаласиз, уйда қўлига тушган нарсани синдириб юрадиган ва ҳамманинг жонига теккан кичик, шўх ўғли Петя — бу бурни пучуқ, қора кўзлари кулиб турадиган, икки ёноғи қип-қизил, мўйлови энди сабз ураётган Петя ерда *нимагадир* жанг қилаётган ва бу ишдан қандайдир завқ олаётган ваҳимали, бағритош катта одамлар орасига тушиб қолганидан кейин графиня уни ҳаммадан ҳам кўпроқ яхши кўраман деб ўйларди. Ҳаммани интизор қилган Петянинг Москвага қайтиб келиши қанчалик яқинлашса, графинянинг хавотири шунча ошар эди. Графиня ўғлимнинг дийдори ҳеч қачон менга насиб бўлмас деб ўйлар эди. Сонянигина эмас, балки севимли қизи Наташани, ҳатто эрини кўришига ҳам графинянинг тоқати йўқ эди. «Нима қиламан мен уларни, менга Петядан бошқа ҳеч ким керак эмас» дер эди графиня.

Августнинг охирларида Ростовлар Николайдан иккинчи мактуб олишди. Мактубни Николай Воронеж губернисидан ёзган, бу ерга у от олиб келиш учун юборилган эди. Бу мактуб графинянинг кўнглига таскин бермади. Бир ўғли хавф-хатардан йироқлигини билиб, Петядан яна ҳам кўпроқ хавотир торта бошлади.

Ростовларнинг ҳамма ёр-ошналари 20 августдан бери Москвадан кетаётган бўлса-да, иложи борича тезроқ кўчици керак деб ҳамма графиняни йўлга солаётган бўлсада, графиня нуридийдам, суюкли Петям қайтиб келмагунча ҳеч қаёққа кетмайман деб туриб олди. 28 августда Петя келди. Онасининг ҳаддан ташқари меҳрибонлик билан қарши олиши ўн олти яшар офицерга унча ёқмади. Графиня ўғлини энди ўз қаноти остидан чиқармасликка қасд қилганини яшираётган бўлса ҳам Петя онасининг мақсадини фаҳмлади, тантиқ ва хотинчалиш бўлиб қолишдан (ўзича у шундай ўйлар эди) қўрқиб, онаси билан соvuққина муомала қилди, ундан ўзини опқочиб юрди ва Москвада бўлган кунлари ўз вақтини кўпроқ Наташа билан суҳбатда ўтказди; Петя умуман ўз онасига жуда меҳрли эди.

Графнинг одатдаги бегамлиги орқасида 28 августда ҳам кўчишига ҳеч қандай ҳозирлик кўрилмаган эди, рўзгор буюмларини олиб кетиш учун Рязань ва Москва губерниясидаги қишлоқлардан келиши керак бўлган от-уловлар фақат ойнинг 30 ида келди.

28 дан 31 авгуастгача бутун Москва ташвиш-таҳлика ва ҳаракатга тушиб қолди. Ҳар куни Бородино жангига

ярадор бўлган мингларча кишиларни Дорогомилов дарвозасига олиб келишар, у ердан Москвага тарқатишарди, одам ва лаш-луш ортган мингларча арава шаҳарнинг бошқа дарвозаларидан чиқиб кетар эди. Растворин чиқарган афишалардан қатъи назар, ё шулар туфайли шаҳарда бир-бирига тамоман зид бўлган ҳар хил галати гаплар тарқалмоқда эди. Бири шаҳардан чиққани ҳеч кимга рухсат берилмайди деса, бошқаси, билъакс, черковлардан барча иконаларни кўтариб чиқиб, одамларни зўрлик билан Москвадан ҳайдашяпти, деган овозани тарқатар, бири Бородино жангидан сўнг яна жанг бўлиди, бу жангда французлар тор-мор келтирилиди дер; бошқа бири, аксинча, бутун рус қўшини емирилиди, деб гапирав; бири Москва ҳалқ лашкари, руҳонийларни олдига солиб, Три Горага борармиш, деган гапни айтар; бири шивирлаб Августинга шаҳардан чиққани ижозат берилмабди, хоинлар қўлга туширилиди, мужиклар исён кўтарибди ва шаҳардан чиқиб кетаётган кишиларни горат қилишяпти ва ҳоказо дер эди. Бироқ булар факат миш-меш эди, ҳакиқатда эса чиқиб кетаётганлар ҳам, Москвада қолаётганлар ҳам (ҳали Филида ҳарбий кенгаш бўлмаган ва Москвани ташлаб чиқиб кетиши ҳакида қарор қабул қилинмаган бўлса ҳам) ҳамма бировга оғзидан чиқармаса ҳам, Москва қўлдан кетиши аниқлигини, иложи борича тезроқ жўнаб қолиш ва мол-мулкни қутқариш кераклигини сезмоқда эди. Одамларнинг назарида бирданига зўр бир портлаш юз бериб, ҳамма нарса ўзгарадигандай эди, бироқ 1 сентябрь келса ҳамки, ҳеч нарса ўзгармади. Ўлимга олиб кетилаётган гуноҳкор бирпастдан кейин ҳалок бўлишини билса ҳам, лекин у ёқ-бу ёғига қараб, қийшайиб турган шапкасини тузатиб қўйганидек, Москва ҳам риоя қилингина одатланиб қолган расм-русларнинг бугун-эрта йўқ бўлиб кетишини билса ҳам, беихтиёр ўзининг кундалик ҳаётини давом эттироқда эди.

Москванинг асоратга тушишидан олдинги уч кун давомида Ростовлар хонадони ҳар хил ташвишлар билан банд эди. Оила бошлиғи, граф Илья Андреич экипаждан тушмай, турли-туман миш-мешларга қулоқ солиб шаҳар кезар, уйда кўчишга ҳозирлик кўриш ҳакида эса шошқалоқлик билан юзаки ва умумий амру фармонлар берар эди.

Графиня асбоб-анжомлар қандай йигиштирилаётганини кўзатар, ҳаммадан норози эди, ҳадеб онасидан қочиб юрган Петянинг кетидан юрар, уни Наташадан қизғанар

(чунки Петя бир дақиқа ҳам Наташадан ажралмас эди), кўчиш, нарсаларни туғиши-боғлаш ишига эса ёлғиз Соня бошчилик қилас эди. Бироқ Соня шу сўнгги кунларда ниҳоят даражада хафа ва хомуш эди. Nicolashning княжна Марья ҳақида ёзган мактуби келганда графиня Сонянинг олдида суюниб кетган ва княжна Марья билан ўғлиниг учраб қолиши тақдирни илоҳий деб айтган эди.

— Наташа Болконскийга унаштирилганда мен сира хурсанд бўлмаган эдим,— деди графиня,— Аммо Николинъка княжна Марьяга уйланиши менинг орзуйим эди ва кўнглим ҳам шунга гувоҳлик бериб юрар эди. Шундай бўлса жуда соз бўларди!

Соня бу гап ҳақ эканини, Николай бой қизга уйланса, Ростовларнинг иши албатта ўнгланиб кетишини, шу жиҳатдан қараганда княжна Марья энг муносаб қиз эканини билар эди. Лекин бу нарса Соня учун жуда оғир эди. Соня, бошига тушган мусибатдан қатъи назар, ё шу мусибат туфайлими, бутун оғир ишларни: анжом ускуналарни йиғиш, жойлаштириш каби ишларни ўз бўйнига олиб, куни бўйи ишдан қўли бўшамас эди. Граф билан графиня бирон иш буюрадиган бўлгандагина унга мурожаат қилишарди. Петя билан Наташа ота-оналарига ёрдам қилиш у ёқда турсин, кўпинча уйдагиларга халал беришар, ҳаммани безор қилишар эди. Куни бўйи улар шовқин-тўполон кўтариб, у уйдан бу уйга югуар, бекордан-бекорга хохолаб кулишарди. Улар бирон сабаб бўлгани учун эмас, кўнгиллари хуш, кайфлари чоғ бўлгани учун кулишарди; шунинг учун ҳамма нарса уларнинг шодлигига, қаҳқаҳа уриб кулишларига баҳона бўларди. Уйдан кетганда ёш бола бўлган Петя улғайиб (ҳамма шундай дер эди) қайтиб келганидан шод-хуррам эди: ўз уйида юрганидан шод эди, Белая Церковдан (у ерда ҳали-вери жангга қатнашиш умиди йўқ эди) Москвага келиб қолганидан хурсанд эди, чунки бу ерда бугун-эрта душманга қарши жанг бўлиши керак эди; энг муҳими Наташанинг хурсандлигидан хурсанд эди. Чунки у ҳамиша опасининг кўнглига қараб иш қилас эди. Наташа эса узоқ вақт ғамбода бўлиб, ҳозир ўша ғамгинлигини эслатадиган бирон нарса қолмаганидан, ўзининг соғайиб кетганидан хурсанд эди. У яна ҳали ҳам менга қойил бўладиган киши бор экан деб ҳам суюнار эди (бошқаларнинг унга мафтун бўлиши, машинанинг ғижирламаслиги учун керак бўлган ғилдирак мойи каби бир нарса эди) ва Петя унга қойил эдп.

Опа-ука хурсанд бўлиб юрганининг энг асосий сабаби уруш Москва атрофида бўлаётгани, шаҳар дарвозаси олдида жанг бўлиши, ҳаммага қурол берилиши, одамларнинг қочиб қаёққадир кетаётгани, кишига, айниқса ёш йигитга хурсандлик бағишлайдиган умумий фавқулодда бир ҳодисанинг юз бераётгани эди.

XIII

31 август, шанба куни Ростовларнинг ҳовлиси худди остин-устун бўлиб кетгандай эди. Ҳамма эшиклар очиқ, мебелларнинг ҳаммаси ё ташқарига чиқарилган, ё бошқа жойга қўйилган, тошойналар ва суратлар деворлардан олинган. Уйларда сандиқлар туар, каноп, нарса ўрай-диган қоғоз ва хашаклар сочилиб ётарди. Кўчларни кўтариб чиқаётган дэҳқон ва қароллар паркет полда гурсиллаб юрмоқда. Ташқаридаги мужик аравалар тиқилишиб ётарди, буларнинг баъзи бирйига юк ортиб, арқон билан боғлаб қўйилган, баъзиси ҳали бўш эди.

Бир тўда қароллар ва арава олиб келган дэҳқонларнинг ғала-ювур ва қадам товуши уйни ҳам, ҳовлини ҳам тўлдириб юборганди. Граф эрталаб қаёққадир жўнаган. Ғала-ювур ва одамларнинг югурга-югурдан боши оғриб қолган графиня бошига сирка билан намланган латтани қўйиб, янги истироҳаг бўлмасида ётарди. Петя уйда йўқ (бир ўртоининг олдига кетган, ўша ўртоғи билан халқ лашкаридан чиқиб, ҳаракатдаги армия сафига ўтмоқчи эди). Соня залда билур ва чинни асбобларни сандиққа жойлаётган кишиларнинг тепасида туарди. Наташа қўлида илк дафъя Петербург балига кийиб борган га энди модадан тушиб қолган ўша бал кўйлаги билан остин-устун бўлиб кетган уйда ҳар ёққа улоқтириб юборилган кўйлак, лента, шарфлар орасида, полда, иккала кўзини ердан узмасдан ўтиради. Наташа бошқалар иш билан банд бўлган вақтда ўзи бекор ўтирганидан хижолат бўлар ва эрталабдан бошлаб бирон иш қилишга уринар эди: лекин бу ишлар кўнглига ёқмас, агар у бирон ишга қўл урса жону дили билан қилас, қўл учида қилишни ёмон кўрар эди. Наташа ёрдам қилсанмикин, деб чинни асбобларни сандиққа жойлаётган Сонянинг тепасида бир оз турди, лекин дарров бу ишни қўйди-ю, ўз бўлмасига кириб, нарсаларини йиғиштиromoқчи бўлди. Бошда у кўйлак ва ленталарини оқсоқ қизларга улашиб ўзини овутди, лекин

қолганларини йиғиштириш керак бўлганда ишга ҳафсаласи қолмади.

— Дуняша, ўзинг йиғиштириб қўя қолсанг-а, жонгинам? Нима дединг? Хўпми?

Дуняшиа ҳаммасини жон деб йиғиштиришга вайда бергандан кейин Наташа полга ўтири, модадан чиқиб кетган бал кўйлагини қўлига олди-да, ҳозир ҳаёлини банд қилиши керак бўлган нарса ҳақида эмас, балки буткул бошқа нарса ҳақида ўйлаб кетди. Қизларнинг оқсоchlар хонасидан эшитилаётган гала-ювури ва уларнинг уйдан чиқиб, орқа томондаги эшикка қараб илдам қадам қўяётган оёқ товушлари Наташани бу ўй-хаёллар гирдобидан халос этди. Наташа ўрнидан туриб деразага қаради. Кўчада ярадорлар ортилган аравалар қатор бўлиб турар эди.

Хизматкор қизлар, малайлар, тавонхоначи, момо, ошпазлар, аравакашлар, чавандозлар, ошпаз шогирдлари ярадорларга қараб дарвозаҳонада турар эдилар.

Наташа бошинга рўмолчасини ташлади-да, учини иккала қўли билан ушлаганича кўчага чиқди.

Собиқ тавонхоначи кампир Мавра Кузьминишина дарвозаҳонада турган одамларнинг орасидан чиқди-ю, чилта соябонли араванинг олдига борди ва аравада узаниб ётган рангги опиоқ бир ёш офицер билан гаплашди. Наташа бир неча қадам ташлаб, сал олдинроққа борди-да, қўли билан дастрўмолчасини ушлаганича, тортиниб-қимтиниб тўхтади ва тавонхоначининг гапига қулоқ сола бошлади.

— Шунақа қилиб, Москвада ҳеч кимингиз йўқми? — деди Мавра Кузьминишина.— Бирон уйга кирсангиз яхши бўлар эди-да. Мана, бизнигiga тушсангиз ҳам бўлади. Ҳўжайнинлар кетишяпти.

— Билмадим, ижозат беришармикин,— деди офицер мажколсиз.— Мана бошлиғимиз... сўраб кўринг-чи,— офицер қатор турган араваларнинг ёнидан қайтиб келаётган семиз майорга ишора қилди.

Наташа така-пука бўлган кўzlари билан ярадор офицернинг юзига қаради-да, дарҳол майорнинг олдига борди.

— Ярадорлар бизнинг ҳовлига тушса майлим? — деб майордан сўради.

Майор жилмайиб, қўлини шапкасининг соябонига тегизди ва табассум-ла кўzlарини қисиб сўради:

— Кимни олиб қолмоқчи эдингиз, мамзель?

Наташа вазминлик билан ўз саволини яна бир карга тақорлади, унинг юзи, бутун важоҳати, дастрўмлчанинг учини қўли билан ушлаб турганига қарамасдан шу қадар жиддий эдики, майор лаб-даҳанини йиғиштириди, шундай қылса бўлармикин, деб ўзидан сўраётгандай бир оз ўйланиб қолди-да, кейин тасдиқ мақомида бош ирғади.

— Ҳа, майли, туша қолсин,— деди.

Наташа майорга хиёл бош ғигиб қўйди-ю, югуриб Мавра Кузьминишининг олдига борди, кампир ҳамон офицернинг тепасида туриб, юрак-бағри эзилиб, у билан гаплашмоқда эди.

— Майли деди! — деб шивирлади Наташа.

Офицер ётган соябонлик арава Ростовларнинг ҳовлисига қайрилди, унинг кетидан ўнларча арава, шаҳар аҳолисининг таклифига кўра Поварская кўчасидаги уйларнинг эшик ва дарвозахонасига қараб қайрила бошлиди. Бу ғайри оддий шароитда янги одамлар билан бундай муомала қилиш Наташага ёқди шекилли, у Мавра Кузьминишинага қўшилиб, иложи борича ўз ҳовлиларига кўпроқ ярадорларни олиб киришга ҳаракат қилди.

— Ҳар ҳолда дадангизнинг олдиларидан ўтиш керак,— деди Мавра Кузьминишина.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, барибир эмасми! Бир кунга биз меҳмонхонага ўтиб турсак ҳам бўлади. Биз ўтирадиган бўлмаларнинг ҳаммасини буларга берсак ҳам бўлади.

— Қўйсангиз-чи, ойим қиз, бунчалик ҳам эмас-да! Ҳатто флигелга, бўш ётган хоналарга, момолар уйига жойлаштириш учун ҳам ижозат сўраш керак.

— Хўп, сўрайман.

Наташа ҳовлига қараб югорди ва оёқ учида юриб, сирка билан гофман томчисининг ҳиди келиб турган истироҳат бўлмасининг қия турган эшигидан ичкари кирди.

— Ухляяпсизми, ойи?

— Оҳ, уйқу қаёқда дейсан! — деди энди кўзи уйқуга борган графиня уйғониб кетиб.

— Ойижон, жонгинам,— деди Наташа онасининг олдига тиз чўкиб ва юзини унинг юзига тутиб.— Кечиринг, иккйинчи бундай қилмайман. Мен сизни уйғотиб юбордим. Мени Мавра Кузьминишина юборди, ярадорларни, офицерларни олиб келишди, рухсат берасизми? Уларнинг борадиган жойи йўқ, мен биламан, сиз йўқ демайсиз...— деди бидирлаб Наташа.

— Қанақа офицерлар? Кимни олиб келишибди? Галингга тушунмаяпман,— деди графиня.

Наташа кулиб юборди, графиня ҳам хиёл жилмайиб қўйди.

— Йўқ демаслигингизни ўзим ҳам билар эдим... бориб шундай дейман,— Наташа онасини ўпиб, ўрнидан турди-да, эшикка томон юрди.

Залда у хунук бир хабар эшитиб келган отаси билан дуч келиб қолди.

Граф беихтиёр афсусланиб деди:

— Эрта кетамиз, индин кетамиз, деб кечикиб қолибми! Клуб ҳам ёпилибди, полиция ҳам шаҳардан кетяпти.

— Дада, майлимни, мен ярадорларни ҳовлига олиб кирдим? — деди Наташа графга.

— Ҳа, яхши қилибсан,— деди граф паришонлик билан.— Гап бунда эмас, лекин сўрайман, майдачу́йда нарсалар билан шуғулланиб ўтирасдан кўчни йиғишириш, тезроқ кўчишга, эртагаёқ жўнаб кетишга ёрдам қил...— граф эшик оғаси ва бошқаларга ҳам шу мазмунда буйруқ берди. Тушки овқат вақтида қайтиб келган Петя эшитган янги хабарларини гапириб берди.

Петянинг гапига кўра одамлар бугун Кремлдаги яроғ аслаҳаларни улашиб олибди, Растопчин ўз афишаларида жангдан олдин уч кун бурун жар соламан деган бўлса ҳам бутун халойик яроқланиб, эртага Три Горага борсин, у ерда катта жанг бўлади, деб буйруқ берган эмиш.

Петя бу сўзларни гапираётганда графиня дами ичига тушиб, ўғлининг хурсанд ва ҳаяжонли юзига боқди. Графиня билар эдики, агар шу топда Петяга сен бу жангга бормайсан деган гапни оғзидан чиқарса (ўғли бу жангнинг дарагини эшитиб, суюнаётганини графиня биларди), Петя эркакларга хос қайсарлик билан ор-номус, ватан, мардлик ҳақида бир дунё бемаъни гапларни гапиради, кейин буларга қарши эътиroz билдириб бўлмайди ва шу билан иш хароб бўлади, шунинг учун ҳам графиня жанг бошланмасдан олдин Петяни ўз мудофаачиси ва ҳимоячиси сифатида бирга олиб кетишга умид боғлаб, ўғлига индамай қўя қолди, аммо овқатдан сўнг графни чақириб, йигълаб-сиқтаб, мени тезроқ олиб кет, иложи бўлса, шу кечасиёқ олиб кет, деб ёлворди. Шу вақтгача ўзини мутлақо довюрак қилиб кўрсатиб келган графиня эндиликда хотинларга хос меҳри муҳаббат туғдирган беихтиёр муғомъ

бирлик билан агар шу кеча кетмасам, ваҳимадан ўламан деб туриб олди. У энди чиндан ҳам ҳамма нарсадан қўрқаётган эди.

XIV

Қизининг олдига бориб келган т-те Schoss Мясницкая кўчасида, майхона контораси олдида кўрган нарсаларини гапириб бериб, графиняни баттар ваҳимага солди. У уйга қайтиб келаётганида контора олдида йиғилган оломоннинг орасидан ўтолмабди. Извошга тушиб тор кўчалар билан айланниб, зўрға уйга келибди, извошлиниг гапига қараганда халойиқ майхона конторасидаги бочкаларни синдирибди, шундай қилинсин, деб буюрилган эмиш.

Тушки овқатдан сўнг Ростовларнинг бутун хонадон аҳли шошиб-пишиб нарсаларни йиғиштириб йўлга ҳозирлик кўра бошлади. Тўсатдан ишга киришиб кетган кекса граф тушликдан сўнг, қўли қўлига тегмай ишлайдиган кишиларга бекордан-бекорга бақирап ва уларни яна ҳам шоширап, ҳадеб ҳовлидан уйга, уйдан ҳовлига чиқарэди. Петя ҳовлида юкларни араваларга орттириш билан машғул эди. Соня графнинг бир-бирига зид бўлган бўйруқларидан боши қотиб, нима қилишини билолмай қолди. Одамлар бақириб, баҳслашиб, ғала-ғовур кўтариб у уйдан бу уйга чопар, ҳовлида югуради. Ҳар ишга жонжаҳди билан ёпишадиган Наташа ҳам тўсатдан ишга киришиб кетди. Бошда унинг ишга аралашганига ҳеч ким жиддий эътибор бермади. Ҳамма қизиқчилик қиласпти, деб ўйлаб, унинг гапларига қулоқ солмади, бироқ Наташа ўзига хос ўжарлик ва ғайрат билан ҳамманинг итоат қилишини талаб қилди. Одамлар сўзига қулоқ солмаганда Наташа аччиғланар, йиғлагудай бўларди; ниҳоят ҳаммани оғзиға қаратди. Унинг зўр ғайрат кўрсатиб сўзини ўtkазишга ёрдам берган биринчи иши гиламларни тахлаш бўлди. Графнинг уйида қимматбаҳо суратли гиламлар ва эрон гиламлари бор эди. Наташа иш бошлагандан қопқоғи очиқ иккита сандиқ залда турган эди: бирига чинни асбоблар тўлдирилган, иккинчисига гиламлар тахланган эди. Столларда тағин бир талай идиш-товоқлар уюлиб ётар ва омборхонадан яна ташиб келмоқда эдилар. Буларни бошқа, учинчи сандиққа жойлаштириш керак эди, дастёrlар шу сандиқни олиб келгани кетишиди.

- Соня, сабр қил, иккала сандиққа жойлаб қўя қоламиз,— деди Наташа.
- Уриниб кўрдик, бўлмади, ойим қиз,— деди буфетчи.
- Йўқ, шошмай тур, ҳозир кўрамиз,— деб Наташа қорозга ўраб, сандиққа жойланган идиш-товоқчаларни ола бошлади.
- Лаганларни мана бу ерга, гиламларнинг орасига жойлаймиз,— деди у.
- Ҳали бу гиламларнинг ўзи учта сандиққа сиғса ҳам жон дер эдик,— деди буфетчи.
- Шошма, барака топкур,— деб Наташа эпчиллик билан идиш-товоқчаларни ажратса бошлади. — Мана бу керак эмас,— деди Киев товоқчаларига ишора қилиб,— буниси керак, буни гиламлар орасига жойлаймиз,— деди саксон лаганин кўрсатиб.
- Қўй, Наташа, қўйсанг-чи, ўзимиз жойлаймиз,— деди Соня ўпкаланиб.
- Овора бўласиз, ойим қиз,— деди эшикоғаси. Лекин Наташа сўз бермади, у сандиқдаги нарсаларнинг ҳаммасини олиб ташлади ва тутилган гиламлар билан ошиқча идиш-товоқчаларни олиш керак эмас, деган қарорга келиб, бошқатдан жойлаштира бошлади. Ҳақиқатан ҳам кўтариб кетишга арзимайдиган арzon баҳо нарсалар олиб ташлангандан сўнг, ҳамма қимматбаҳо ашёлар икки сандиққа сиғди. Фақат гилам солинган сандиқнинг қопқоғи ёпилмай қолди. Яна баъзи бир нарсаларни олиб ташласа бўларди, бироқ Наташа унамади. У нарсаларни бошқатдан жойлаштириб кўрди, буфетчи билан Петяни қопқоқни қаттиқроқ босишга мажбур қилди, ўзи бор кучи билан босиб кўрди.
- Бўпти, Наташа,— деди унга Соня.— Кўриб турибманки, сен ҳақлисан, битта устидагини олиб ташлаб қўя қол.
- Наташа бир қўли билан терга пишган юзига тушиб турган сочини ушлаб, иккинчи қўли билан гиламни босиб тураркан:
- Йўқ дедимми, йўқ! — деб қичқириб юборди.— Петя, боссанг-чи, бос! Василич, бос! — деб қичқиради Наташа. Ниҳоят гиламлар босилиб, сандиқ қопқоғи ёпилди. Наташа чапак чалиб юборди, суюниб кетганидан қийқириқ кўтарди ва кўзларига ёш келди. Лекин бу бир лаҳзагина давом этди. У дарров бошқа ишга киришди.

Энди ҳамма унга ишонч кўзи билан қарайдиган бўлди, сиз берган буйруқни Наталья Ильинишина бекор қилди, деганда граф аччиғланмайдиган бўлди, қароллар Наташанинг олдига келиб, аравага ортган нарсалар кифоями, энди юкларни арқон билан боғлай берсак бўладими, деб сўрай бошлади. Наташа фармон бера бошлагандан кейин иш қизиб кетди: ҳеч нарсага ярамайдиган нарсалар қолдирилиб, энг қимматбаҳо нарсалар яхшилаб жойлаштирилди.

Бироқ одамлар нақадар жон куйдирмасин, яrim кечагача ҳамма нарсаларни йиғиштириб бўлолмадилар. Графиня ухлаб қолди, граф эрталаб жўнаймиз, деб ётгани кетди.

Соня билан Наташа ечинмасдан, истироҳат бўлмасида ётиб қолишиди.

Шу кеча Поварская кўчасидан яна бир ярадорни олиб ўтишиди, дарвозахонада турган Мавра Кузьминишина уни Ростовларнинг ҳовлисига киргизди. Мавра Кузьминишининг гапига қараганда, бу ярадор хийла эътиборли одам экан. Ярадорни коляскага солиб олиб келищаётган эди, колясканинг соябони кўтарилиганди, олди фартуғ билан ёпилганди. Аравакаш ўтирадиган жойда извошли билан бирга кекса бир камердинер ўтирганди. Унинг орқасидан келаётган аравада бир доктор билан икки солдат бор эди.

— Марҳамат, бизникига киринглар, хўжайинлар кўчиб кетяптилар, бутун ҳовли бўш,— деди кампир кекса хизматкорга қараб.

— Ҳа, майли,— деди камердинер хўрсиниб,— олиб боролмайдиганга ўхшаб қолдик! Ўзимизнинг ҳам Москвада ҳовлимиз борку-я, лекин сал узоқроқ, бўш ётиди, ҳеч ким турмайди.

— Марҳамат қилинглар бизларникига, марҳамат қилинглар, бизнинг хўжайин уйнда ҳамма нарса бор,— деди Мавра Кузьминишина.— Нима, жуда қаттиқ нотобмилар? — деди яна кампир.

Камердинер қўл силтади.

— Ўз ҳовлимизга олиб боролмасак керақ! Доктордан ижозат сўраб кўрай-чи,— деб камердинер коляскандан тушди ва аравада келаётган докторнинг олдига борди.

— Хўп, майли,— деди доктор.

Камердинер яна колясканинг олдига борди, унинг ичидаги касалга қараб бои чайқади, ҳовлига бур,

деб аравакашга буюрди-ю, ўзи Мавра Кузьминишнанинг олдида тұхтади.

— Худоё, ўз паноҳингда сақла! — деди кампир.

Мавра Кузьминиша ярадорни ҳовлиға олиб киринглар, деб таклиф қилди.

— Хұжайинлар индамайды... — деди кампир. Лекин ярадорни зинадан чиқарып бұлмағас эди. Шунинг учун уни флигелга олиб ўтиб, шең Schlossнинг собиқ хонасига еткізуімді. Бу ярадор князь Андрей Болконский эди.

XV

Москванинг сүнгги куни, ҳаво очиқ, кишининг қулғи дили очиладиган күз мавсуми. Якшанба куни. Одатдағидек черковларда ибодатта жом урилди. Ҳамма гүё Москванинг бошиға келаётгандын күлфатдан бехабардек.

Фақат жамиятнинг вазияттін күрсатувчи иккі белгі **Москва** қай ахволға түшганини күрсатып туради. Буларнинг бири қора халқ, яғни камбагаллар табақаси, иккінчиси нарх-наво. Шу бугун әрталаб фабрика ишчилари, қароллар ва деҳқонлар оломонига амалдорлар, диний мектаб талабалари, дворянларга құшилишиб, Три Горага кетищди. У ерда бир оз туриб, Растопчин келавермаганидан кейин, Москва душман құлиға ўтишига ишонч досыл қылғач, бу оломон Москва ошхона ва қовоқхоналарига тарқалиб кетди. Бугунғи нарх-наво ҳам вазият қандайлигини күрсатып турди. Яроқ-аслаға, олтын, от-уловларнинг нархи борган сайин күтарилса, қоғоз пуллар ва бошқа буюмларнинг нархи борган сайин түшмөқда эди, пешинга бориб ахвол шу даражага етдики, мовутта ұхшаган қимматбаҳо молларни извошлилар ярим баҳога олишар, деҳқон стига эса бенш юз сүм түлашар эди; мебель, юшойна, мис асбобларнини бұлса текінга беришарди.

Илгариги ҳаёт шароитларининг емирилиши Ростовларнинг ҳашаматли ва күхна ҳовлиларида жуда заиф бир шаклда ифода топмоқда эди. Одамлар масаласига келғанда шуни айтиш керакки, бу кечә бирталай қароллар орасыдан уттасы ғойиб бўлди, лекин ҳеч нарса ўғирлагани йўқ; нарх-наво масаласида шуни айтмоқ даркорхи, қишлоқлардан келган ўғизта арава ҳозир энг катта бойлик ҳисобланар ва бу нарса учун кўп кишиларнинг ҳасади келар ва унинг ғадалига Ростовларга жуда катта

пул таклиф қилишарді. Бу от-уловга катта пул таклиф қилишлари у ёқда турсин, кечқурундан ва биринчи сентябрь эрталабдан бошлаб ярадор офицерларнинг деншчик ва хизматкорлари бирин-кетин - келишар, Ростовларнинг ўйларида ва қўшни ҳовлиларда жойлашган ярадорларнинг ўзлари судралиб чиқишар, Москвадан чиқиб кетгани бизга от-улов беришсин, деб Ростовларга қарашли одамларга ялинишар эди. Эшик оғаси ярадорларга раҳми келаётган бўлса ҳам бу тўғрила графга оғиз очишига журъат этолмаслигини айтиб, уларнинг илтимосини қатъиин рад этарди. Москвада қолиб кетаётган ярадорларга қанчалик ачинмагин, биттасига улов бердингми — бўлди, бошқасига йўқ дейишнинг иложи йўқ, ҳатто ўз экипажларинги ҳам беришинг керак бўлади. Ўтизта арава ярадорларнинг ҳаммасининг жонига оро киролмайди, умумий фалокат келаётган бир вақтда эса ўзингни, болача қангнинг ғамини емасанг бўлмайди. Эшик оғаси ўз хўжасининг ёнини олиб шундай ўйлар эди.

Граф Илья Андреич биринчи числода эрталаб ўйғонди ва туни бўйи ухлолмай, энди қўзи уйқуга кетган графиняни ўйғотиб қўймайн деб, секин ётоқхонасидан чиқди ва зангори шойи халатини кийиб, эшикка чиқди. Юк ортиб, арқонлар билан танғиб қўйилган аравалар ҳовлида, экипажлар эса эшик олдида турарди. Эшик оғаси бир мўйсафид деншчик ва қўли ярадор, ранги оқарган ёш офицер билан эшик олдида гаплашиб турган эди. Эшик оғаси графга қўзи тушган замон офицер билан деншчикка, кета қолинглар, дегандай жиддий ишора қилди.

Граф тепакал бошини ишқалаб, офицер ва деншчикка очиқ чеҳра билан қараб (граф янги кўрган одамларга қизиқиб қарап эди), уларга бош ирғади-да:

— Қани, Васильич, ҳамма нарса тахтми? — деб сўради.

— Ҳозир қўш десангиз қўшамиз, зоти олийлари.

— Жуда соз, графиня туриши билан, худо хоҳласа, ўлга чиқамиз! Нима хизмат, жаноблар? — деди граф офицерга қараб.— Сизлар менинг ҳовлимга тушдиларингми? — Офицер графга яқинроқ келди. Унинг оппоқ юзи бирдан қизариб кетди.

— Граф, илтифотингизни дариф тутманг, рухсат этинг... худо ҳаққи... араваларингизнинг биронтасига чиқиб олай... ўзим билан олиб кетадиган буюмим йўқ... Юклар устида ҳам кетавераман...— Офицер гапини тутатмасдан денш-

чик ҳам ўз хўжаси номидан шу илтимос билан графга мурожаат этди.

— Ҳа, бўпти, бўпти,—деди граф шошиб-пошиб.—Жоним билан, Васильич, ўзинг қара — бир-йкита аравани бўшатишсин... ҳа... Қара... — граф мужмал қилиб буйруқ берди. Бироқ офицернинг юзида пайдо бўлган ташаккур ифодаси графнинг буйругини тасдиқлагандай бўлди. Граф атрофга кўз ташлади: ҳовли, дарвозахона, флигель олдида ярадор ва денщиклар турган эди. Уларнинг ҳаммаси графга қарап ва унга яқинлашиб келарди.

— Зоти олийлари, суратхонага бир марҳамат қилинг, у ердаги суратларни нима қиласли? — деди эшик оғаси. Граф эшик оғаси билан бирга уйга киаркан, кетмоқчи бўлган ярадорларнинг илтимосини қондириш ҳақида берган буйругини яна бир карра тақрорлади.

— Ҳечқиси йўқ, битта-яримта нарсани олиб қўйса ҳам бўлар!— деди граф паст овоз билан худди сўзини бирор эшишиб қолишидан чўчиётгандай.

Соат тўққизда графиня уйқудан турди, собиқ оқсочи, графиняга нисбатан жандарма боцлиги вазифасини ўтаб юрган Матрёна Тимофеевна унинг олдига кирди. Матрёна Тимофеевна ўзининг собиқ бекачи, графиняга Марья Карловна жуда-жуда хафа бўлиб ўтирганини, бекачларнинг ёзлик кўйлакларини бу ерда қолдириб бўлмаслигини айтди. Графиня нима учун ше Счoss хафа бўлибди, деб савол берганда маълум бўлди, унинг сандигини аравадан туширишибди, ҳозир ҳамма араваларнинг арқонини ечиб, нарсаларни туширишаётган экан, уларнинг ўрнига ярадорларни олиб кетишармиш, граф соддалик қилиб шундай буйруқ берибди. Графиня эрини чақиртирди.

— Ўзи нима гап, дўстим, кўчларни яна аравадан тушираётган эмиш?

— Биласанми, ма chére,¹ ўзим ҳам сенга айтмоқчи бўлиб ўтирувдим, ма chére жоним графиня... бир офицер келувди, ярадорлар учун бир неча арава сўрашялти. Бу нарсаларнинг ҳаммаси топилади ахир, аммо улар бу ерда қолишича нима бўлишини ўйлаб кўр!.. Тағин улар бизнинг ҳовлида, ўзимиз киргизганмиз, ичиди офицери ҳам бор... Биласанми, ма chére, қўй ма chére... ярадорларни ортиб кетаверишсин... биз шошиб нима қиласмиш?.. —

¹ Жонгинам.

Граф бу сўзларни тортиниб-қимтиниб айтди, пулдан гап очиладиган бўлса у ҳамиша шу оҳангда гапирар, графиня эса бунга ўрганиб қолган эди. Суратхона қуриш, гулхона солиш, хонаки театр ё оркестр ташкил этиш қабилидаги ишларидан, яъни болаларни горат қиладиган бирон ишдан гапирмоқчи бўлса, граф доим шу оҳангда сўзлар ва графиня бунга эътиroz билдиришни ўз бурчи деб билар эди.

Графиня йиғлагудай бўлиб бошини қуий солди ва эрига деди:

— Граф, менга қара, сен ишни шу даражага етказдингки, ҳозир ҳеч ким ҳовлини икки пулга олмайди, энди эса болаларнинг бутун бор-йўғини нест-нобуд қилмоқчисан. Уйда юз минг ёумлик буюм бор деб ўзинг айтсан-ку, ахир. Мен, дўстим, рози эмасман, рози эмасман! Ихтиёр ўзингда! Ярадорларнинг ғамини ейдиган ҳукумат бор. Нима қилишни билишади. Қара, ҳу ана, қаршимиздаги Лопухинлар уч кун бурун бор-йўқларини ташиб бўлишди. Мана одамлар қандай қилишяпти. Биз эсак, анграйиб ўтирибмиз. Менга ачинмасанг, ҳеч бўлмаса, болаларингга ачингинг.

Граф қўл силтади, лом-мим демай, уйдан чиқиб кетди.

— Дада! Нима ҳақда гаплашдинглар? — деб сўради отаси чиқиши биланоқ онасининг уйига кирган Наташа.

— Ҳеч нарса ҳақида гаплашганимиз йўқ! Сенинг нима ишинг бор! — деди жаҳл билан граф.

— Мен эшитдим-да ахир,— деди Наташа.— Нега ойим йўқ деяптилар.

— Нима ишинг бор сенинг?! — деб бақириб берди граф. Наташа даразанинг олдига бориб, ўйланиб қолди.

— Дадажон, Берг қелди,— деди Наташа деразадан қараб.

XVI

Ростовларнинг куёви Берг аллақачон Анна ва Владимир нишонини олган полковник бўлиб, ҳамон илгаридай тиңч ва қулай жойда ишлар, штаб бошлиғининг ёрдамчиси, иккинчи корпус қошидаги биринчи бўлим бошлиғининг ёрдамчиси вазифасини ўтаб келмоқда эди.

Берг 1 сентябрда армиядан Москвага келди.

Үнинг Москвада қиладиган ҳеч қандай иши йўқ эди, бироқ ҳамма рухсат сўраб, армиядан Москвага бораёт-

танини кўриб, бир гап бўлса керак, деган хаёл билан ижозат олди-да, уйи ва бола-чақасидан хабар олмоқчи бўлиб Москвага келди.

Берг бир князнинг отдари сингари йилтираб тургаң қўш саман от қўшилган енгил ва мўъжаз аравасига тушиб, қайнатасининг ҳовлисига келди. У ҳовлида турган араваларни диққат билан кўздан кечирди-ю, эшикдан қиаркан, тоза рўмолчасини чўнтағидан олиб, учини туғиб қўйди.

Берг даҳлиздан лапанглаб, сабрсизлик-ла меҳмонхонага кирди, графни қучоқлади, Наташа билан Соняниг қўлларини ўпди ва шошиб-пишиб қайнанасининг соглигини сўради.

— Э, соғлиқ нимаси? Қани, гапир-чи,— деди граф.— Қўшиннинг аҳволи қалай? Чекинициятими, ё тағин жанг бўлармики?

— Э, отажон,— деди Берг.— Ватанинг тақдири худойи таолонинг қўлида. Армиянинг қаҳрамонлиги жўш уриб туриди, бошлиқлар кенгашга йиғилишган. Нима бўлишини ҳеч ким билмайди. Лекин умуман сизга айтсан, отажон, умуман бундай қаҳрамонлик руҳи, рус қўшинлари ойнинг 26 сидаги жангда кўрсатган ва кўрсатаётган бу ҳақиқий, қадимий мардликни таърифлашга сўз топилмайди... Мен сизга айтсан, отажон (Берг кўкрагига урди, унинг олдида урушдан гапирган бир генерал айнан шундай кўкрагига урганини Берг кўрган эди, лекин Берг бир оз кечикди, «рус қўшинлари» деган сўзни айтганда кўкрагига уриши керак эди), агар сизга гапнинг пўскадласини айтсан биз, бошлиқлар солдатларни урушга ҳайдашимиз, ё шунга ўхшаш ишларни қилишимиз у ёқда турсин, балки биз зўрға бу, бу... қадимгича мардонавор қаҳрамонлиқдан уларни тийдик,— деди Берг бидирлаб.— Мен сизга айтсан, генерал Барклай де Толли ҳар қаерда қўшини олдига ўтиб, жонини қурбон қилди. Бизнинг корпусимиз тепаликнинг ён бағрига қўйилган эди. Тасаввур қилинг! — Берг эшитганларидан нимаики хотираада қолган бўлса, ҳаммасини гапириб берди. Наташа худди поччасининг юзидан бирон масаланинг ҳаллини қиди-раётгандай, унга тикилар, Берг эса бундан ноқулайлик сезарди.

— Россия қўшинлари кўрсатаётган қаҳрамонликни умуман тасвирлаб бўлмайди, бу таърифга лойиқ қаҳрамонлик!.. — деди Берг ва худди Наташани ўзига қойил

Қилишни истагандек унга қаради ва қайниси ғлисинг тикилиб туришига жавобан қулимсираб қўйди.— «Россия Москвада эмас, у ўқлондари нинг қалбида!» Шундай эмасми, отажон? — деди Берг.

Шу чоқ қиёфасидан роҳатсизланаётган ва норозилиги билиниб турган графиня истироҳат бўлмасидан чиқди. Берг сапчиб ўрнидан туриб, графинянинг қўлини ўпди, унинг соғлигини сўради ва ачинаётганини бош чайқаш билан ифодалаб, графинянинг ёнида туриб қолди.

— Ҳа, ойижон, мен гапнинг ростини айтсан, бу кунлар ҳар бир рус кишиси учун жуда оғир ва кўнгилсиз кунлардир. Лекин бунчалик ташвиш тортишнинг нима кераги бор? Кўчишга баҳузур улгурасизлар...

— Ҳайронман, бу одамлар нима иш билан шуғулланишялти! — деди графиня эрига қараб, — ҳали ҳеч нарса тайёр эмасмиш, шунаقا дейишялти. Ахир бирон киши бош бўлиши ҳам керак. Митинъаканинг қадри ўт ялти. Шу аҳволда қачонгacha ўтирамиз.

Граф бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, ўзини тайди. У стулдан турди-да, эшикка қараб йўл олди.

Шу чоқ Берг худди бурнини қоқмоқчи бўлгандай, рўмойласини чиқариб, тугунчага қаради-ю, ғамгин ва маъноли тарзда бош чайқаб, ўйлаб қолди.

— Отажон, сизга катта бир илтимосим бэр эди,— деди у қайнотасига.

— Ҳм?.. — деди граф тўхтаб.

— Ҳозир Юсуповларнинг ҳовлиси ёнидан ўтиб келдим,— деди Берг кулиб.— Уларни ишлар мутасаддиси менинг ошнам бўлади, шу одам югуриб олдимга келиб, биздан бирон нарса сотиб олмайсизми, деб сўради. Ҳайр, бир кўрай-чи, деб мен ҳам кирдим, қарасам, бир кийим жовони билан пардоз столчаси турибди. Биласизми, Вेरушка кўпдан бери шунаقا нарсани орзу қилиб юрувди ва биз бу хусусда ғижиллашиб қолувдик (Берг кийим жовони билан пардоз столчаси ҳақида гапирганда, беками-кўст турмушини эслаб, беихтиёр оғзи қулоғига етди). Жуда бежирим экан! Инглизча маҳфий қулф-калити ҳам бор-а, биласизми? Кўндан бери Верочкининг ҳаваси келиб юрган эди-да. Уни бир курсанд қилай деган эдим. Ҳали кўрдим, сизларнинг ҳовлиларингда бир талай мужиклар юрибди. Агар бемалол бўлса, биттасини берсаларинг, ўзим уни курсанд қилар эдим ва...

Граф афтини буриштирди-да, томоғини қириб қўйди.

— Графиняга мурожаат этинг, мен бунақа ишларга аралашмайман.

— Агар малол келадиган бўлса, майли, керак эмас,— деди Берг,— бир Верушкани хурсанд қилиб қўяй деган. эдим-да.

— Э, йўқол ҳамманг кўзимлан, йўқол дейман, йўқол!— деб ўшқирди граф.— Бошим гаранг бўлиб қопди.— Шу сўзлардан кейин граф уйдан чиқиб кетди.

Графиня йирглаб юборди.

— Ҳа, ойижон, замон жуда оғир! — деб қўйди Берг.

Наташа отаси билан бирга чиқди ва худди бир нарсани зўрға эслагандай, аввал отасининг кетидан юрди, кейин чопқиллаб пастга тушиб кетди.

Петя зинапояда туриб Москвадан жўнаб кетаётган хизматкорларни қуроллантириш билан машғул эди. Ҳовлида ҳамон юк ортилган аравалар турар эди. Булардан иккитасининг юки туширилган бўлиб, шу бўш аравага бир офицер ўз деншчигининг ёрдамида чиқмоқда эди.

— Сен сабабини биласанми? — деб сўради Петя Наташадан (Петя нимани кўзда тутаётганини Наташа фаҳмлади. Петя ойим билан дадам нимага урищдилар, деб сўрамоқчи эди), Наташа индамади.

— Сабаби шуки, дадам ҳамма аравани ярадорларга бермоқчи бўлибдилар,— деди Петя.— Менга Васильич айтди. Менимча...

— Менимча! — деб бақирди тўсатдан Наташа ғазабдан ўзгарган юзини Петяга томон буриб.— Менимча бу бир разиллик, бир пасткашлик... нима десам экан! Ахир биз немис эмас эдик-ку?..— Наташа ўпкаси тўлиб, бўғзи титраб кетди, у алами пасайиши ва ғазаби бекорга сарф бўлишидан қўрқиб, ўгрилди-да, юргурганича зинадэн чиқиб кетди. Берг графинянинг ёнида ўтириб, самимий равишда, эҳтиром-ла унга тасалли бермоқда эди. Наташа ғазабдан афти ангори ўзгарган ҳолда уйга қуюндай учуб кириб, жадал қадам билан онасининг олдига борганида, граф қўлида трубка билан уйда нари-бери юрмоқда эди.

— Бу разиллик! Бу пасткашлик! — деб қичқирди Наташа.— Сиз шундай буйруқ берганингизга мен ишонмайман.

Берг билан графиня қўрқа-писа, ҳанг-манг бўлиб Наташага қараб қолишиди. Граф тингшаниб, дераза олдиди тўхтаб қолди.

— Ойижон, шу ҳам ишми? Ҳовлига бир қаранг! — деб Наташа қичқириб юборди.— Улар қолиб кетаверадими?..

— Сенга нима бўлди? Уларинг ким? Нима керак сенга?

— Ярадорларни айтялман! Бундай қилиб бўлмайди, ойижон; бу нима деган гап ахир... Йўқ, ойижон, жонгинам, бундай бўлиши мумкин эмас, мени кечиринг, ойижон... Ойижон, шу нарсаларни олиб бордик нима бўлди-ю, олиб бормадик нима бўлди? Сиз ҳовлига бир қаранг... Ойижон!.. Наҳотки шундай қолдиришга кўнглингиз бўлса!..

Граф дераза олдида тураркан, ўгирилиб қарамасдан Наташанинг гапига қулоқ соларди. Бирдан у пишиллаб, юзини деразага яқинлаштирди.

Графиня Наташага қараб, онасининг қилмишидан номус қилаётган қизининг афтини, ҳаяжонини кўрди-ю, нима учун эри қарамаётганини англади ва эсанкираб атрофга аланглади.

— Ҳа, майли, билганларингни қилинглар! Мен бир нима деялманми! — деди графиня дарров таслим бўлмасдан.

— Ойижон, жонгинам, кечиринг!

Бироқ графиня қизини чегга суриб, эрининг олдига борди.

— Mon cher, ўзинг амру фармон бер... Бунақа ишлар менинг қўлидан келмайди,— деди графиня ерга қараб.

Граф хурсандлик билан кўзларига ёш олиб:

— Жўжа... жўжалар товуқقا таълим беряпти...— деб хотинини қучоқлади, хижолатдан бошини кўтармай қолган графиня суюниб, юзини унинг кўкрагига қўйди.

— Ойижон! Далажон! Чиқиб айтсам бўладими? Майлими? — деб сўради Наташа.— Ҳар ҳолда энг керакли нарсаларни оламиз...— деди Наташа.

Графиня маъқуллагандай унга бош ирради ва Наташа бекинмачоқ ўйинида қандай чопса, залдан даҳлизга, даҳлиздан зинага, зинадан ҳовлига шундай чопиб чиқди.

Хизматкорлар Наташани ўраб олишди, ҳеч ким унинг ақлга сифмайдиган буйруғига ишонмасди, ниҳоят граф келиб, ўз хотини номидан бу буйр уқни тасдиқлади: ҳамма аравани ярадорларга бериб, санлиқларни омборхонага киргизиш кераклигини айтди. Буйруқни фаҳмлагандай

кейин, хизматкорлар қўллари қўлларига тегмай, суюниб, бу янги буйруқни бажаришга киришди. Бу нарса энди хизматкорларга ғалати туюлмас эди, билъакс, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасдек туюлар эди. Ўн беш дақиқа бурун ярадорларни ташлаб уй анжомларини олиб кетиш ҳеч кимга ғалати кўринмагани сингари, бунинг ҳам бошқача бўлиши, мумкин эмасдай кўринар эди.

Уйдаги кишиларнинг ҳаммаси худди бу ишга илгарироқ киришмаганининг ҳиссасини чиқармоқчи бўлгандај ярадорларни жойлаштириш-ишига жон-жаҳдлари билан ёпишди. Ранглари оппоқ ярадорлар ўз уйларидан ўрмалаб чиқиши ва суюнишиб араваларни ўраб олишди. Арава топилиби деган овозалар қўшини ҳовлиларга тарқалди, бошқа уйлардаги ярадорлар ҳам Ростовларнинг ҳовлисига кела бошлади. Кўп ярадорлар, нарсаларни аравадан туширмай, юк устига ўтириғизиши илтимос қўлишарди. Бироқ бошланиб кетган ишни тўхтатиши амри маҳол эди: юкларнинг ҳаммасини тушириш керакми, ярмисиними, барибир эди. Ҳовлида ўтган куни кечаси зўр ҳафсала билан жойлаштирилган идиш-товоқ, бронза, суратлар, ойналар солинган сандиқлар ҳар томонда сочилиб ётарди, яна нималарни туширсак деб у ёқ-бу ёқларни ахтаришар ва олиб қўйини мумкин бўлган нарсаларни топиб, араваларни бирин-кетин бўшатиб беришар эди.

— Яна тўрт кишини олсак бўлади,— деди ишбошқарувчи.— Мен аравамни бераман, уларни ташлаб кетиб бўлармиди?

— Менинг гардероб ортадиган аравамни бера қўлинг,— деди графиня.— Дуняша мен билан каретага ўтиради.

Яна гардероб ортилган аравани бўшатиши ва уни ярадорларни ортиб келгаци икки ҳовли нарига юборишиди. Уй ичидагиларнинг ҳам, хизматкорларнинг ҳам кайфи чоғ эди. Наташа шавқ-завқга тўлган, кўпдан бери у бундай ҳолатга тушмаган эди.

— Буни қаерга қўяйлик ахир? — дейишарди одамлар сандиқни каретанинг кетига, хизматкорлар ўтирадиган энсиз ерига қўяркан.— Ҳеч бўлмаса битта аравани қолдириш керак.

— Ичиди нима бор экан? — деб сўради Наташа.

— Графнинг китоблари.

— Қўя қолинглар. Васильич бирон жойга олиб қўяди. Бу зарур эмас.

Арава одамга лиқ тұла, Пётр Ильич қаерга ўтиради деб ҳамма ҳайрон әди.

— У аравакашнинг олдига ўтиради, ўша ерга ўтира-верасан-а, Петя?! — деб қичқирди Наташа.

Соня ҳам тинмасдан югуради, бироқ унинг ташвиши билан Наташанинг ташвиши орасида осмон билан ердек фарқ бор әди. Соня қолдириб кетиши керак бўлган нарсаларни йиғиб олар, графинянинг ҳоҳишига кўра, буларнинг рўйхатини тузар, иложи борича кўпроқ нарсани бирга олиб кетишга ҳаракат қиласади.

XVII

Соат бирдан ошгандан Ростовларнинг кўч ортган тўрт экипажи эшик олдида турар, ярадорлар тушган аравалар бирин-кетин ҳовлидан чиқмоқда әди.

Князь Андрейни одиб бораётган коляска зинанинг олдидан ўтиб кетаётганда Сонянинг диққатини жалб этди; Соня хизматкор қизларнинг бири билан графинянинг баланд ва каттакон экипажида графиня учун жой тайёрламоқда әди.

— Бу кимнинг коляскаси экан? — деб сўради Соня бошини экипажнинг ойнагидан чиқариди.

— Хали эшитганингиз йўқми, ойим қиз? — деди оқсоч.— Князь ярадор бўлган: у киши бизникида тунаган әди, ҳозир бирга кетяпти.

— Қайси князь? Фамилияси нима?

— Ўзинмизнинг илгариги куёв йигитимиз, князь Болконский-да! — деди оқсоч қиз хўрсиниб.— Аҳволи жуда оғир дейишади.

Соня экипаждан ирғиб тушиб, графинянинг олдига югорди. Графиня сафар кийимида, елкасига шол рўмол ташлаб, шляпа кийиб, оёқларини зўрия судраб меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юрар, кетиш олдидан эшикларни ёпиб, ибодат қилиш учун хонадон аҳлини кутарди.

— Матан,— деди Соня,— князь Андрей шу ерда, у ярадор экан, ўлим ҳолатида ётибди. Биз билан бирга кетяпти.

Графиня қўрқиб кўзларини очди ва Сонянинг қўлидан ушлаб атрофга қаради.

— Наташа қани? — деди графиня.

Бу хабар биринчи дақиқада Соня учун ҳам, графиня учун ҳам фақат битта аҳамиятга эга әди. Биринчи дақи-

қада-уларнинг кўзига фақат ўз Наташалари кўринди, бу хабарни Наташа эшитса: унинг ҳоли нима бўларкин, деган фиқр келди-ю, князга ачиниш эсларига келмади, ваҳо-ланки, иккаласи ҳам князь Андрейни яхши кўтар эди.

— Наташа ҳали билмайди, лекин князь биз билан бирга кетяпти,— деди Соня.

— Ўлим ҳолатида дейсанми?

Соня «ҳа» дегандек бош ирғади.

Графиня Соняни қучоқлаб, йиглаб юборди.

«Хўдонинг хоҳишини билиб бўлмайди!» — деб ўйлади графиня ва назарида илгарилари одамларнинг кўзига кўринмаган қудратли бир қўл ҳозир бўлаётган барча ҳодисаларда ўзини кўрсата бошлаётгандай бўлди.

Гул-гул очилиб уйга югуриб кирган Наташа:

— Ойи, ҳамма нарса тахт-ку. Нима учун сиз?..—деб сўради.

— Шундай, ўзим,— деди графиня.— Ҳамма нарса тахт бўлса, жўнадик.— Графиня авзойи бузилганини беркитмоқчи бўлиб, бошини сумкаси устига эгди. Соня Наташани қучоқлаб ўпди.

Наташа савол назари-ла унга қаради.

— Нима бўлди? Ўзи нима гап?

— Хеч... гап бўлгани йўқ...

— Менинг учун нохуш бўлган бирон ёдиса юз бердими?.. Айтсанг-чи? — деб сўради зийрак Наташа.

Соня хўрсиниб қўйди-ю, индамади. Графиня, Петя, т-те Schoss, Мавра Кузьминишна, Васильич меҳмонхонага кириб, эшикни беркитишди ва бир-бирларига қарамасдан бир неча дақиқа лом-мим демай ўтиришди.

Граф биринчи бўлиб ўрнидан турди ва қаттиқ хўрсиниб, иконага қараб чўқина бошлади. Бошқалар ҳам шундай қилишди. Кейин граф Москвада қолаётган Мавра Кузьминишна ва Васильични қучоқлади, улар графни қўли ва елкасини ўпаётганда граф тасалли берадиган ширин сўзларни пичирлаб, секин-секин уларнинг кифтига қоқди. Графиня икона турадиган хонага кириб кетди. Соня унинг кетидан кирганда графиня онда-сонда деворларда осиғлиқ қолган иконалар қаршисида тиз чўкиб чўқинмоқда эди. (Ота-боболаридан қолган ва азиз ёдгорлик ҳисобланган иконаларни Ростовлар ўзлари билан бирга олиб кетмоқда эди).

Зинанинг олдида ва ҳовлида Петя берган ҳанжар ва қиличлар билан қуролланган, чалворларини этиклари-

нинг қўнжига тиқиб, камар ва қайишларни тортиб боғлаб олган хизматкорлар шаҳарда қоладиганлар билан хайр-мъезур қўлмоқда эди.

Ҳамиша йўлга чиққанда бўладиган ҳодиса юз берди: кўп нарса эсдан чиққан ва нотўғри жойланган эди. Хизматкор қизлар, қўлларида ёстиқ ва бўхча билан уйдан каретага, каретадан коляскага, коляскадан мужикаравага, ундан яна уйга қараб югурмоқда эди. Икки малай графиняни каретага ўтиргизмоқчи бўлиб, унинг иккала томонида очиқ турган дарча ва пиллапоясида узоқ туриб қолишиди.

— Ҳаммангинг ҳам эсларинг йўқ! — дерди графиня.— Бундай ўтиrolmasлигимни ўзинг биласан-ку ахир.— Дуняша тишини тишига қўйиб, лом-мим демасдан, ўпкалаган бўлиб, каретага кирди-да, графинянинг жойини тўғрилаб қўйди.

Граф бош чайқаб:

— Вой, бу одамлар-э! — деб қўйди.

Кекса кучер Ефим (графиня фақат Ефим билан йўлга чиққани журъат этарди) ўзининг баланд ўриндинида ўти-раркан, орқасида нималар бўлаётганига ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. У ўзининг ўттиз йиллик тажрибасидан билардик, ҳаливери «хайр, худо ёр бўлсин!» дейишмайди, дейишгандан кейин ҳам яна уни икки марта тўхтатиб, эсдан чиқиб қолган нарсаларга юборишади, ундан кейин ҳам яна уни тўхтатиб, графинянинг ўзи ойнакдан калласини чиқаради ва худо хайрингни берсин, пастликка тушиётгандан эҳтиёт бўлиб ҳайда, деб ундан илтимос қиласди. Ефим шуни билар, шунинг учун ҳам ўз отларидан (айниқса сўл томонга қўшилган ва ер тепиб, сувлиғини чайнаётган саман Лочиндан) кўра кўпроқ сабр қилиб, нима бўлишини кутиб турар эди. Ниҳоят ҳамма ўтири: пиллапоя йиғиширилиб, каретанинг ичига ташланди, эшик ёпилди, қутичани олиб келиш учун киши юборилди, графиня калласини ойнадан чиқариб, айтадиган гапини айтди. Шундан сўнг Ефим секин бошидан шляпасини олди-да, чўқина бошлади. Форейтор¹ ва бошқа хизматкорлар шундай қилишиди.

— Худо ёр бўлсин! — деди Ефим шляпасини кияр экан.— Қани ҳайда! — деди форейторга. Форейтор от-

¹ Форейтор — отга минадиган кучер. (Ред.)

ларни ҳайдади. Ўнг томонга қўшилган отнинг бўйинги бўйинча тиралди, баланд рессор ғижирлади ва карета тебранди. Малай сакраб ўриндиқга чиқиб олди. Ҳовлидан тош йўлга чиқаётганда карета силкиниб кетди, унинг кетидан қўзғалган бошқа экипажлар ҳам шундай силкиниб кўчага чиқди ва юқорига қараб йўл олди. Карета, коляска, мужикараваларда ўтирган кишиларнинг ҳаммаси рўпарадаги черковга қараб чўқиниши. Ростовларининг Москвада қоладиган кишилари уларни кузатиб, экипажнинг икки томонидан юриб бормоқда эди.

Наташа каретада, графинянинг ёнида ўтириб, одамлар тарк этаётган ва ташвиш-таҳлиқага тушгай Москванинг секин кўз ўнгидан ўғиб кетаётган деворларига қарапкан, шу қадар хурсанд эдики, бундай ҳолат унда камдан-кам бўлар эди. У аҳён-аҳёнда бошини каретанинг деразасидан чиқарар, орқа ва олдиндан қаторлашиб бораётган ярадорлар аравасига қараб қўяр эди. Ҳамма аравалардан олдинда князь Андрейнинг соябонли коляскаси бормоқда эди. Наташа бу коляскада ким бораётганини билмас ва ҳар дафъя ўз аравалари қаердан бошланиб, қаерда тамом бўлишини назардан кечирганида шу коляскани қўзи билан ахтарар эди. Шу коляска ҳаммадан олдин бораётганини Наташа билар эди.

Кудринага етганда Никитская, Пресня, Подновинская кўчаларидан Ростовларининг араваларига ўхшаган бир қатор арава чиқиб қолди ва Садовая кўчасидан экипаж ва аревалар икки қатор бўлиб кета бошлади.

Сухарев минорасини зайланиб ўтаётганда Наташа пиёда ва отлиқ бораётган ҳалойиқни мароқ билан шоша-пиша кўздан кечираётган эди, тўсатдан ҳайрат аралаш шодлик билан қичқириб юборди.

— Вой ановини! Ойи, Соня, қаранглар, ўшанинг ўзгинаси!

— Ким у? Ким экан?

Наташа карета деразасидан калласини чиқарди-да, извошли чакманини кийиб олган баланд бўйли йўғон бир кишини кўрсатиб:

— Қаранглар, азбаройи худо, Безухов! — деди.

Қадам қўйиши ва ҳаракатидан зодагонларга ўхшаб турган бу одам фриз шинель кийган, раңгги заҳил, ўзи кўса, бўйи паст чол билан Сухарев минораси остига келди.

— Азбаройи худо, Безуховнинг ўзи, чакмон кийиб

олибди, бир қари малайи билан боряпти! Азбаройи худо, ўшанинг ўзи, мана қаранглар, қаранглар! — деди Наташа.

— Кўйсанг-чи, бўлмаган гапларни. Наҳотки у шунаقا қилиб юрса.

— Ойи! — деб қичқирди Наташа.— Ўлай агар, ўшанинг ўзи! Ишонинг ахир. Тўхта, тўхта! — деб извошлига бақирди, бироқ извошли тўхтатолмади, чунки Мещанская кўчасидан бир талай экипаж ва аравалар чиқиб қолди ва йўлни тўсмасдан ҳайдасаларинг-чи, деб Ростовларга қичқиришиди.

Ҳақиқатан ҳам Ростовлар боягидан кўра узоқроқда извошли чакмонини кийиб олган Пьерни, ёхуд ўшанга ниҳоят даражада ўҳшаган бир кишини кўригиди. Бу одам афти бошидан лакейга ўҳшаган кичкина, кўса бир чол билан бирга бошини қуи солиб, жиддий қиёфада бормоқда әди. Чол карета деразасидан каллаларини чиқариб қараётган одамларни кўрди-ю, эҳтиром билан Пьернинг тирсагини ушлади ва қаретага ишора қилиб, унга бир нима деди. Пьер ўз ўй-хаёли билан банд бўлса керак, узоқ вақт чолнинг нима деяётганига тушунмади. Ниҳоят чолнинг гапини англади-ю, у ишора қилаётган томонга қараб Наташани таниди ва шу оннинг ўзида биринчи таассуротга берилиб, қаретага томон илдам қадам қўйиб кетди. Бироқ ўн қадамча юргандан сўнг эсига алланыма тушди шекилли, тўхтади.

Бошини каретанинг деразасидан чиқараётган Наташанинг чеҳраси истеҳзоли табассумдан гул-гул очилди.

— Пётр Кириллич, бу ёққа келинг! Биз танидик! Буни қаранг-а! — деб қичқирди. Наташа унга қўл узатаркан.— Сиз нима қилиб юрибсиз? Нега бунақа кийиниб олдингиз?

Пьер юриб кета туриб, Наташанинг қўлини олди, (чунки карёта тўхтамай кетаётган эди) ва ўнғайсизланиб ўпди.

Графиня ҳам таажжублангани ва ачинаётганини билдирувчи товуш билан:

— Ҳа, баҳайр, граф? — деб сўради.

— Нима бўлди? Нега бундай юрибсиз? — дея мендан сўраманглар, — деб Пьер Наташага юзланди. Наташанинг хурсандликдан порлаб кетган кўзлари унинг юзига ўз зиёсини сочар, Пьер Наташага қарамаса ҳам буни сезиб турар эди.

— Нима құлмоқчисиз, ё Москвада қоласизми? — деб сүради Наташа. Пьер жавоб бермади.

— Москвада дейсизми? — деди Пьер.— Ҳа, Москвада қоламан. Хайр.

— Ох, әркак бўлганимда, албатта сиз билан қолар эдим, оҳ нақадар яхши! — деди Наташа.— Ойи, рухсат беринг, мен қола қолай,— Пьер паришонлик билан Наташага қаради ва бир нима демоқчи бўлди, бироқ графиня унинг сўзини оғзидан олди.

— Жангга қатнашибиз деб эшитдик, ростми?

— Ҳа, рост — деди Пьер,— эртага яна жанг бўла-ди...— деб Пьер гағ бошлаган эди, бироқ Наташа унин сўзини бўлди.

— Граф, нима бўлди? Бутунлай ўзгариб қолибсиз?..

— Э, сўраманг, сўраманг, ўзим ҳам ҳеч нарса бил-майман. Эртага... Йўғ-э! Хайр бўлмаса! Хайр,— деди Пьер.— Замон жуда ёмон! — У каретадан кейин қолиб йўлкага чиқди.

Наташа ҳам истеҳзо аралаш хурсандлик билан ку-лимсиради, узоқ вақт ойнадан унга қараб турди.

XVIII

Пьер ўз ҳовлисидан ғойиб бўлганидан кейин икки кундан бўён марҳум Баздеевнинг ҳувиллаб қолган уйи-да яшамоқда эди. Бу воқеа шундай бўлди.

Пьер Москвага қайтиб келгани ва граф Растопчин билан учрашганининг иккинчи куни уйқудан уйғонди-ю, қаердалигини ҳам, ундан нима истаётганликларини ҳам анчагача англай олмади. Қабулхонада сизни кутиб ўтирган шахслар орасида графиня Елена Васильевнадан мактуб олиб келган бир француз ҳам ўтирибди, деган хабар етказилганда тўсатдан Пьернинг фикрларичувалиб, дунё кўзига қоронғи бўлди (у бундай ҳиснинг таъсирига берилиб кетарди). Назарида барча умид-орзулати барбод бўлган, ҳамма нарса аралашиб-қуралашиб кетган, ҳамма нарса ҳароб бўлгандай кўринди, энди ҳеч кимни айбор ҳам деб бўлмайди, айбиз деб ҳам, бундан бўён бирон нарса бўлиши ҳам, бу ҳолатдан қачон қутулиши ҳам мумкий эмас эди. Пьер тиржайиб алланималар деб, ўз-ўзича ғуд-ранар, ўзини қаёққа қўйишини билмасдан, ҳали диванга ўтирас, ҳали ўрнидан туриб эшик олдига борар ва унийг

тирқишидан қабулхонага қарар, ҳали қўл силтаб яна қайтиб ўз жойига келар ва қўлига китоб оларди.

Эшик оғаси яна бир мартаба кириб графинядан мактуб келтирган француз бир дақиқага бўлса ҳам қабул қилинадинлар деб ўтинаётганини, марҳум Баздеевнинг хотини томонидан бир киши келиб, китобларни қабул қилиб олсинлар, хоним Баздееванинг ўзи қишлоққа кетди, деб илтимос қўлаётганини айтди.

— Э, ҳа, айтгандай, ҳозир, мёнга қара... Ёки йўқ... Йўғ-е, бор, айт, ҳозир чиқаман,— деди Пьер эшик оғасига.

Аммо эшик оғаси уйдан чиқиши биланоқ Пьер столда турган шляпасини олди-ю, кабинетнинг орқа эшигидан чиқди. Йўлакда ҳеч ким йўқ эди. Пьер узун йўлакдан зинапоягача борди-да, афтини буриштириб ва иккала қўли билан пешонасини ишқаб, зинанинг биринчи майдончасига тушди. Дарвозабон эшик олдида турган эди. Пьер тушган майдончадан орқа эшикка чиқиладиган яна бир зина бор эди. Пьер шу зинадан юриб ҳовлига чиқди. Уни ҳеч ким кўрмади. Бироқ дарвозадан чиқиши биланоқ экипажлар олдида турган извошчилар билан қоровул хўжайнини кўриб, шапкаларини бошларидан олишиди. Пьер уларнинг зеҳн солиб қараётганини сезди-ю, одамлар кўрмасин деб калласини бута орасига тиққан түяқуш сингари иш қилди: у бўшини қуи солиб жадал қадам тацлаганича кўча бўйлаб қетди.

Пьернинг назарида бугун эрталаб қилиши керак бўлган ишлари орасида энг муҳими Иосиф Алексеевичнинг китоб ва қоғозларини кўриб чиқиш эди.

У рўпара келган извошга минди-ю, Патриархлар ҳовзуи деган кўчага, Баздеевнинг уйига қараб кетди.

Пьер ҳар томондан келиб, Москвадан чиқиб кетаётган қатор аравалардан кўзини олмай, остидаги шалоқ файтондан йиқилиб тушмаслик учун ўзининг йўғон гавдасини ўнглаб ўтирас экан, мактабдан қочган бола сингари суюниб, извошчи билан гаплаша бошлади.

Извошчи бугун Кремлда қурол-аслаҳа улашилаётганини, эртага бутун ҳалойиқни Трехгорная дарвозасига бошлаб олиб боришлиарини, у ерда катта жанг бўлажагини гапириб берди.

Патриархлар ҳовузига етгандан сўнг Пьер Баздеевнинг ҳовлисини қидириб топди, чунки анчадан бери келгани йўқ эди. Эшикни тақиллатди. Бундан беш йил муқаддам

Пьер Торжокда, Иосиф Алексеевич билан бирга кўрган ўша ранги ваҳил кўса чол Герасим эшикни очди.

— Уйдаларми? — деб сўради Пьер.

— Ҳозирги аҳволни кўриб Софья Даниловна болалар билан Торжокдаги қишлоққа кетдилар, зоти олийлари.

— Нима бўлса ҳам мен кираман, китобларни тартиба солиб қўйишим керак,— деди Пьер.

— Марҳамат, кирсиллар! Раҳматлик Иосиф Алексеевичнинг биродарлари Макар Алексеевич шу ердалар, ўзингизга маълум, у киши ногирон,— деди қари хизматкор.

Иосиф Алексеевичнинг биродари Макар Алексеевич Пьернинг билишича, овсар ва майхўр бир одам эди.

— Ҳа, ҳа, биламан. Юринг-юринг...— деб Пьер уйга кирди. Пьер ичкарига кирганда новча, боши ярноқ, бурни қип-қизил, эгнида халат, яланғоч оёнига калош кийиб олган бир чол киши даҳлизда турган эди; Пьерни кўриб бу одам жаҳл билан алланима деб ғудурлади-да, йўлакка чиқиб кетди.

— Жуда ақли расо. киши эдилар, мана энди кўриб турибсиз, ногирон бўлиб қолдилар,— деди Герасим.— Қабинетга марҳамат қиласидиларми? — Пьер бош иргади.— Қабинет муҳрлоғлигича қолувди. Софья Даниловна тайинлаб кетувдилар, агар сиз одам юборсангиз, китобларни бериб юборишимни буюриб кетувдилар.

Пьер ўз муршиди ҳаётлигига юраги орзиқиб кирган ўша кўнгилсиз кабинетга кирди. Энди чаңг босиб кетган ва Иосиф Алексеевичнинг вафотидан бўён қаровсиз қолган бу кабинет яна ҳам ҳувиллаб қолган эди.

Герасим дарпардаларнинг бирини очди-ю, оёқ учиди юриб, уйдан чиқиб кетди. Пьер кабинетни бир айланиб, қўллэзмалар турган шкаф олдига келди ва тариқатнинг бир вақтлар жуда мўътабар ҳисобланган бир қўллэзмасини олди. Бу пири муршидинг шарҳ ва изоҳлари илова этилган Шотланд актининг асли нусхаси эди. Пьер чаңг босиб кетган ёзув столига бориб ўтириди, қўллэзмаларни олдига қўйиб, уни варақлаб чиқди. Нихоят қўллэзмани нарироққа суриб қўйди-ю, столга тирсакланиб, уйга толди.

Герасим эҳтиёт билан бир печа марта эшикдан қарди. Пьер ҳамон бир вазиятда ўтирап эди. Шу аҳволда у икки соатдан ортиқроқ ўтирили. Герасим Пьернинг дик-

қатини жалб этиш мақсадида, журъат этиб, эшик олдила тақири-туқур қилиб товуш чиқарди, лекин бу Пьернинг қулогига кирмади.

— Рухсат этасизми, извошлига жавоб берив юборсак?

— Э, ҳа,— деди Пьер ўзига келиб, шошиб-пишиб ўрнидан тураркан.— Менга қара.— У Герасимнинг сюргуги тумасидан ушлаб, шавқ-завқ билан тўлган порлоқ ва нам кўзлари-ла чолга қаради.— Менга қара, сен эртага жанг бўлишини биласанми? — деди.

— Шундай дейишган эди,— деб жавоб берди Герасим.

Сендан бир илтимос: менинг кимлигимни оғзингдан чиқармайсан. Мен нима десам, шуни қиласан.

-- Жоним билан;— деди Герасим.— Овқатга майлари қалай?

— Йўқ, овқат керакмас, лекин бошқа нарса керак. Менга деҳқонча ует-бош билан тўппонча керак,— деди Пьер тўсатдан қизарib.

— Бош устига,— деди Герасим бир оз ўйланиб туриб.

Куннинг қолган ярмини Пьер муршидининг кабинетида, у бурчакдан бу бурчакка юриб, алланималар деб ўзи билан ўзи гаплашиб ўtkазди (буни Герасим эшик орқасидан эшитиб турган эди), кечаси эса шу ерга солиб берилган тўшакда ётди.

Хизматкорлик қилиб, жуда кўп ажойиб-гаройиб ҳодисаларни кўрган ва кўзи пишиб кетган Герасим Пьернинг бу ерга келиб қолганига сира таажжубланмади, у ҳатто хизматини қилалиган одам топилиб қолганидан хурсанддай эди. Ўша кечанинг ўзида, бу нимага керак экан, деб ўйлаб-нетиб ўтирасдан Пьерга кафтан билан телпак топиб келди ва керак бўлиб қолган тўппончани ҳам эртага топиб келишга ваъда қилди. Шу кеча Макар Алексеевич-калошларини шалоплатиб, икки марта кабинетнинг эшиги оидига келди ва муъозаматгўйлик билан Пьерга қаради. Бироқ Пьер қайрииб қараши биланоқ, у хижолат тортган ва аччиғлангандай халатининг олдини ёлар ва шошиб-пишиб қайтиб кетар эди. Герасим топиб келган ва тозалаб берган извошли кафтанини кийиб олган Пьер Сухарев минораси олдида тўппонча сотиб олмоқчи бўлиб юрганида Ростовларга дуч келиб қолган эди.

Биринчи сентябрда кечаси Кутузов рус қўшинларининг Москва орқали Рязань йўли билан чекиниши ҳақида фармон берди.

Қўшинларнинг олди тунда юриш бошлади. Кечаси йўлга чиққан қўшинлар шошилмасдан, бамайли хотир бормоқда эди; бироқ тонг пайти Дорогомилов кўпригига етганларида Москва дарёсининг нариги бетида, кўприкда тиқилишиб ўтаётган, кўча ва ён кўчалардан ҳам оқиб келаётган сон-саноқсиз қўшинларга дуч келиб қолишиди. Бў ҳолатни кўргач, қўшинлар ҳеч қандай сабаб бўлмаса ҳам саросимага тушди. Ҳамма олға, кўприкка қараб интилди, кўприкка, кечувларга ва қайиқларга ўзини урди. Кутузов мени Москванинг нарёнига орқа кўчалардан олиб ўтинг, деб буюрди.

Иккинчи сентябрда соат ўнларга бориб шаҳарнинг Дорогомилов дарвозаси яқинидаги ялангликда қўшинларнинг фақат ариергард қисмларигина қолди холос. Армия Москва дарёсининг нариги томони ва Москванинг у четига етиб олган эди.

Айни замонда, иккинчи сентябрь соат ўнда, Наполеон ўз қўшинлари билан бирга Поклонная тепалигига туриб қаршисида очилган манзарани томоша қилмоқда эди. 26 августдан бошлаб иккинчи сентябргача, яъни Бородино жангидан бошлаб то душман Москвага кирганга қадар, шу таҳликали унтилмас ҳафта давомида, ҳаво кишини ҳайратга соладиган даражада очиқ бўлди, бундай пайтларда пастак қуёш баҳор офтобидан ҳам иссиқроқ қизитади, камдан-кам бўладиган бу мусаффо ҳаводан ҳамма нарса жилваланади, кўзни қамаштиради, хушбўй куз ҳавосидан қониб нафас олганда кишининг кўкраги ҳузур қиласи, ҳатто тунлар ҳам илиқ бўлади, бу илиқ ва қоронги кечаларда одамларни ҳам қўрқитиб, ҳам суюнтириб кўкда олти юлдузлар учади.

Иккинчи сентябрда ҳаво мана шундай эди. Тонгнинг жилвали кишини сеҳрлантирас эди. Поклонная тепалигидан қараганда Москва ўз дарёси, бое-бўстонлари ва черковлари билан масрур ҳаёт кечираётгандай кўринар, ибодатхоналарнинг гумбазлари қуёш нурида худди юлдуз каби порлаб турар эди.

Бу ажойиб ва хориқулодда услубдаги иморатлар билан тўлиб-тошган шаҳарни кўриб Наполеон ёт, нотаниш

ҳаётга дуч келиб қолган киши сингари ҳаваси ва ҳасади келиб рохатини йўқотди. Бу шаҳар, афтидан, кучкүвватга тўлиб ҳаёт кечирмоқда эди. Қиши узоқдан на муайян белгиларига кўра тирик жонни қандай қилиб жонсиз нарсалардан аниқ ажрата олганидек, Наполеон ҳам Поклонная тепалигидан қараб шаҳарда ҳаёт тебраниб турганини кўрди, бу кўркам ва гўзал вужудга ўхшаган шаҳар қандай нафас олаётганини сезди.

Ҳар бир рус Москвага қааркан, унинг она-Ватан эканлигини сезади; унинг оналик мөҳиятини пайқамайдиган ҳар бир ажнабий эса Москвага қараб, унинг латофатинигина сезиши керак, Наполеон ҳам шуни сезган эди.

— Cette ville asiatique aux innombrables églises, Moscou la sainte. La voilà donc enfin' cette fameuse ville! Il était temps¹, — деб отдан тушди ва бу Москву планини ёзиб таржимон чақиртириди. «Le forme d'Ideville. «Une ville occupée par l'ennemi réssainble à une fille qui a perdu son honneur»², — деди ўзича Наполеон (Смоленскда Тучковга ҳам шу гапни айтган эди). Мана шу туйғу билан Наполеон қаршисида қад кўтариб турган ва шу маҳалгача учратмаган шарқ гўзалига бокди. Кўпдан бери ўйлаб юрган ва назарида ушалмайдигандай кўринган эски орзуси ниҳоят ушалганига ўзи ҳам таажжубланиб қолди. Мусаффо тонг ёруғида угоҳ шаҳарга, гоҳ планга қараб шаҳарни муфассал ўрганаркан, шундай шаҳарга эга бўлиб қолганидан ҳам юраги орзиқиб кетар, ҳам ваҳимага тушар эди.

«Бошқача бўлиши ҳам мумкинми? — деди ўзича Наполеон.— Мен орзу қилиб юрган ўша пойтахт мана шу-да; нима қилсанг ихтиёр ўзингда, деб оёғим остида ётибди. Ҳозир Александр қаердайкин ва нима ўйларкин? Ажойиб, кўркам, гўзал шаҳар! Ажойиб ва дабдабали дақиқа! Уларнинг тасаввурида қандай бўлиб кўринаркинман! — деди ўз қўшинларини ўйлаб.— Мана бу нарса имони суст бўлганларга мукофот, — деб ўйлади ўз мулюзмлари ва келиб саф тортаётган қўшинларга қараб.— Менинг, бир оғиз сўзим, бир кўл ҳаракатим билан des Czasr³ шундай қадимий пойтахти ҳароб бўлди-қолди.

¹ Сонсиз-саноқсиз ибодатхоналари бўлган Осиё шаҳри шу-да! Муқаддас шаҳар бўлмиш ўша машҳур Москваси шу-да! Пайт келди!

² «Душман томонидан забт этилган шаҳар иффатини йўқотган қизга ўхшайди».

³ Шоҳларнинг.

Mais ma clémence est toujours prompte à descendre sur les vaincus¹. Мен олижаноб бўлмоғим керак, мен ҳақиқий буюк кишиман... Йўғ-э, наҳотки мен Москвада бўлсан, бундай эмасdir,— деган фикр тўсатдан унинг хаёлига келарди.— Ахир, мана, ўз гумбазлари ва крестларини қуёш нурида ярқиратиб ва жилваҳайтириб қаршимда тиз чўкиб турибди-ку. Аммо мен раҳми шафқат қиласман. Мен ваҳшоният ва истиблоднинг қадимий обидаларига адолат ва шафқатнинг буюк сўзларини ёзаман... Александрга ҳаммадан ҳам кўра бу қаттиқроқ ботса керак, мен уни биламан (Наполеоннинг назаридаги юз берган воқеанинг энг асосий сабаби Александр билан ўзи орасидаги шахсий кураш эди). Кремль тепасидан туриб, ҳа, шу Кремль бўлади, мен уларни адолат қонунлари билан сарфароз қиласман, ҳақиқий маданият нима эканлигини уларга кўрсатаман, мен боярлар авлодини ўз фотиҳларининг исмини, ёҳгиrom-ла тилга олишга мажбур этаман. Ҳузуримга келадиган элчиларга, мен урушмоқчи эмас эдим ва урушни истамайман, мен фақат саройларингнинг риёкорликдан иборат бўлган сиёсатига қарши курашдим, мен Александрни яхши кўраман ва уни ёхтиром этаман, мен Москвада ўзимга ва халқларимга муносаб бўлган сулҳ шартларини қабул қиласман. Мен урушда қўлга киритган фатҳу нусратимдан фойдаланиб, муҳтарам шаҳаншоҳни ҳўрламоқчи эмасман. Боярлар, дейман уларга, мен урушмоқчи эмасман, мен сулҳ ва амниятни ва талabalаримнинг роҳат-фароғатини истайман. Аммо шуни биламанки, уларни кўрганимда умуман руҳим кўтарилиб кетади, ҳамиша қандай мурожаат қиласам шундай равшан, дабдаба ва маҳобат билан сўзлайман. Лекин Москвани фатҳ этолганлигим роствникии? Ҳа, мана, қаршимда турибди-ку!»

— Quop m'amène les bogards², — деди у мулозимларига юzlаниб. Генерал дарҳол ҳашнатли мулозимлари билан боярларни олиб келгани от чоптириб кетди.

Икки соат ўтди. Наполеон нонушта қилиб бўлиб яна ўша ерда, Поклонная тепалигида боярларнинг йўлига кўз тутиб турди. Боярларга қаратса ирод этадиган нутқи тасаввурда энди пишиб қолган эди. Бу нутқ Наполеон

¹ Лекин мен мағлублардан ҳеч қачон лутфи марҳаматимни дарий тутмайман.

² Боярларни киргизаверинг!

учун тушунарли бўлган фазилат ва балоғат-ла тўлиб тошган эди.

Наполеон Москвада қўрсатишга жазм қилған ўша оlijjanoblik оҳангига унинг ўзини ҳам қизиқтириб қўйді. У ўз тасавурида *réunion dans le palais des Czars*¹ кунини тайинлади, бу йиғинда рус аъёнлари француз императорининг аъёнлари билан учрашмоғи керак эди. У ўз тасаввурнида аҳолини жалб этишига қодир бўлган бир губернаторни тайинлади. Москвада жуда кўп хайрия ишлари муассасалари борлигини эшлишиб, бу муассасаларни ҳайри-эҳсон билан сарафroz этишини тасаввур қилди. Африкада бадавийлар қабосига бурканиб, мачитда ўтиргани сингари, Москвада шэҳларга ўхшаб ҳайри-саҳоват эгаси бўлиш керак деб ўйларди Наполеон то *ma chèie, ma tendre, ma rauvre mere*² деган сўзни эсламаса ҳеч қандай таъсирили ишни тасаввур эта билмаган француз сингари русларнинг кўнглини батамом эритиш учун барча хайрия муассасаларининг эшигига йирик ҳарфлар билан; *Etavissement dédia ma chere Mère*³, деган сўзларни ёздириб қўйнишга аҳд қилди. «Йўқ, Maison de ma Mère⁴ — деб ёзиб қўя қоламан,— деди ўзича.— Наҳотки, мен Москвада бўлсан? Ҳа, мана, Москва қарашимда турибди. Лекин нима учун шаҳар вакиллари мунча ҳаялладикин?» — деб ўйларди Наполеон.

Айни замонда император мулозимларининг орқа сафида генерал ва маршаллар ҳаяжонланиб, шивирлаб кенгашмоқда эди. Шаҳар вакилларини бошлаб келиш учун кетган кишилар Москва бўм-бўш, ҳамма шаҳардан чиқиб кетибди, деган хабарни олиб келишган эди. Кенгашиб ўтирган одамларнинг ранг-кути ўчган, ҳаяжонда эди. Уларни ваҳимага солаётган нарса (бу воқеа улар учун нақадар муҳим бўлса ҳам), аҳоли Москвани ташлаб кетгани эмас, балки, қандай қилиб, французлар айтганидек, император ҳазрати олийларини «ridicule»⁵ аҳволга солмасдан, унга, сиз боярларга бекор кўз тикиб ўтирибсиз, Москвада маст-аластлар оломонидан бўлак ҳеч қимйўқ, деган хабарни айтиш ваҳимаси босган эди. Биринчидан оларни айтадиган шоҳлар қасрида бўладиган йигин.

¹ Шоҳлар қасрида бўладиган йигин.

² Менинг азиз, меҳрибон онаизоримга.

³ Менинг меҳрибон волидамга бағишиланган муассаса.

⁴ Менинг волидамнинг уйи.

⁵ Кулгили.

қайси йўл билан бўлмасин, лоақал бирмунча кишини вакил сифатида йиғиб келиш керак деб айтса, бошқа бири бу фикрга эътиroz билдирап, мияни ишлатиб, усталик билан императорни бу хабарга тайёрлаш, ҳақиқатни айтиш керак, деган фикрни олға сурар эди.

— Il faudra le lui dire tout de même...¹— дейишарди жаноб мулозимлар.— Mais, messieurs...²— Вазийтни мушкуллаштирган нарса шу эдики, император кўрсатмоқчи бўлган олижаноблик режасини ўйлаб Москва плани олдидা сабр-таҳаммул билан нари-бери юрар, гоҳ-гоҳ фараҳ ва ғурур билан жилмайиб, қўлини пешонасига қўйиб, Москвага борадиган йўлга қараб қўяр эди.

Lee ridicule...³ деган мудҳиши сўзни айтгани журъат қилишмаётган жаноб мулозимлар елкаларини қисиб:

— Mais s'est impossible...⁴— деб қўйишарди.

Бу орада кута-кута ҳафсаласи пир бўлган император ўз актёрлик сезгиси билақ тантанали дақиқа жуда узоқ-қа чўзилганини, улуғворлигини ўйқота бошлаганини пайкааб, қўли билан ишора қилди. Сигнал тўпидан отилган биттагина ўқ гумбурлаб кетди-ю, Москвани ҳар томондан ўраб олган қўшинлар шаҳарнинг Тверь, Калуга ва Дорогомилов дарвозаси орқали Москвага бостириб кирди. Солдатлар бир-бирида ўзиб, борган сайин тезроқ юриб, ўзлари кўтарган чанг-тўзон ичиди, ҳамма ёқни ғала-ғовурга тўлдирганларича, чопа-чопа борар эдилар.

Наполеон қўшинларнинг ҳаракатидан завқланиб, ўзи улар билан Дорогомилов дарвозасигача бирга келди, лекин бу ерда отдан тушиб яна тўхтади, вакилларни кутиб, Камер-коллеж девори олдидা узоқ вақт юрди.

XX

Бу орада Москва бўшаб қолди. Унда одамлар бўлса ҳам, илгари яшаб келган барча аҳолининг элликдан бир қисми қолган бўлса ҳам, лекин шаҳар бўм-бўш эди. Москва худди ўлаётган ва она ариси қолмаган болари қутисига ўхшаб бўшаб қолган эди.

¹ Ҳар ҳолда унга айтиш керак.

² Лекин жаноблар.

³ Қулгили.

⁴ Бу сира мумкин эмас.

Она ариси қолмаган болари уясида ҳам сиртдан каралганда бошқа боләри қутиси сингари ҳаёт бордай күрінади.

Она арисиз қолған бу қути атрофида ҳам ҳаёт қайнаб турған бошқа қутилар атрофидагидек түшкі қүёшнинг иссиқ шуъласида боларилар гир. айланишиб учиды. Бошқа қутиларга ўхшаб бундаі ҳам узоқдан бол ҳиди анқиб туради; бунга ҳам бошқа қутиларга ўхшаб боларилар кириб-чиқиб туради. Лекин синчилаб қарацинг билан бу ерда ортиқ ҳаёт йўқлигини билиб оласан. Бу арилар ҳаёт қайнаб турған қутиларга учиды кираётган ариларга ўхшамайди, бу қутидан анқиётган ҳид ҳам, чиқаётган товуш ҳам асаларичини ҳайратга солади. Илгарилари аричи қутини тақиллатса ўн мингларча ари барабаравар ғўнғиллаб, даҳшат билан найзасини ичига тортганича, тез-тез қанот қоқиб садо берар ва қути ғовурга тўларди. Энди эса аричи асалари қутисини тақиллатса, бўм-бўш қутининг ҳар ер-ҳар еридан яккам-дуккам ариларнинг бўғиқ ғўнғиллаши эшитилади холос. Қутининг тегишилан илгаридай хушбўй бол ва заҳарнинг спиртли ҳиди анқимайди, қути тўлалигидан дарак берадиган илиқлик сезилиб турмайди, унинг ўрнига болниң ҳидига қўшилиб кетган рутубат ҳиди келиб туради. Қутининг тешигига думини кўтариб, визиллаб, мудофаа учун ўзини қурбон қилишга тайёр турған қўриқчи арилар кўринмайди. Энди биқирлаб қайнаб турған сувни эслатадиган бир маромдаги секин садо ҳам эшитилмайди, унинг ўрнига қовушмаган, тартибсиз товушларгина эшитилади. Болга ботиб кетган қора, узун текинхўр боларилар қутига қўрқа-писа, қувлик билан кириб-чиқиб туради. Улар одамни чақмайди, башки ҳавф-хатардан ўзини олиб қочади. Илгари боларилар қутига юқ кўтариб кириб, бўш чиқиб кетса, энди бўш кириб, юқ кўтариб чиқиб кетадиган бўлади. Аричи қутининг ластки қопқоғини очиб, унинг остки қисмига қарайди. Бир вақтлар меҳнат ювошлантириб қўйган, бир-бирининг оёғига ёпишиб қутининг остки қисмида ётган ва шивирлашгандай тинимсиз ўн чиқариб, мум тортаётган қора семиз арилар ўрнига қутининг остки қисми ва атрофида карахт бўлиб ётган ва қуруқшаб қолған арилар ўрмалаб юрганини кўради. Илгарилари қутининг ости елим билан яхшилаб ёпиширилган ва боларининг елпифичга ўхшаган қаноти билан тозланган бўларди, энди эса қутининг остида мум қириндиси, бол-

аўйларнинг ахлати, бёқларини зўрга қимирлатаётган, бутунлай ўлган бојарилар билан тўлган бўлади.

Аричи қутининг қопқоғини очиб, ичига қарайди. Уянинг ораларига ёпишиб олиб ғуж-ғуж бўлиб ётган уруғларини иситаётган боларилар ўрнига ў моҳирона ва мураккаб шаклла ясалган мум катакларни кўради. Лекин бу катаклар илгариғидай тоза ва мусаффо эмас, балки ташландиқ ва ифлос бир ҳолга кириб қолган. Текинхўр қора арилар катаклар орасида писиб югуриб юради, уянинг қўруқнаб, кичрайган ва қариб қолганга ўхшаган ўз арилари эса ҳеч кимга халал бермасдан, ҳеч нима истамасдан, тирикликтан умид узган ҳолда, аста-секин ўрмалаб юради. Текинхўр арилар, қизил арилар, қовоқарилар ва капалаклар ҳадеб ўзини қутиларга уради. Онда-сонда ўлиб қолган болари уруғи билан асаллик катаклар орасидан аҳён-аҳёнда ғазабли ғўнниллаш эшитилиб қолади; иккита болари, эски одатига кўра, уянинг кўзларини тозалаган бўлиб, бор кучи билан ўлиб қолган болариними, ёки қовоқариними беихтиёр ташқарига судраб чиқаради. Бошқа бир бурчакда яна иккита кекса болари хафсаласизлик билан бир-бири билан олишади ёки бир-бирини тозалайди, ёхуд бир-бирига овқат беради, лекин бу ишни лўстлик билан қиляптими, душманлик билан қиляптими, ўзи билмайди. Яна бир жойда бир тўда болари бир-бирини босиб, бирон боларига ёпишади, уни талащади, бўғишади. Ҳолсизланган ё ўлиб қолган болари эса патдай учидепадан пастга — ўликлар устига келиб тушади. Аричи уянинг кўзини кўрмоқ мақсадида унинг орасини очади. Илгари бу ерда қора холлар сингари минг-минглаб ётган, орқасини бир-бирига ўгириб, ўз касбикорининг буюк сирини сақлаб келган асаларилари бўларди. Энди юзларча карахт ва абадий уйқуга кетган боларини кўради холос. Уларнинг ҳаммаси ўзлари сақлаб келган ва энди ҳом-нипон қолмаган муққадас ўринлари устида ўтириб, деярли ўлиб қолганларидан ҳам бехабарлар. Улардан ўлим ва чириш ҳиди келиб турибди. Фақат булардан баязи бир хили қимирлайди, туради, учали, ўлишга дармони етмай, душманининг қўлига қўниб, уни чақади, қолганларининг жасали эса, худди балиқ тангаси сингари пастга ёғилади. Аричи қути қопқоғини ёпади, устига бўр билан белги қўяди ва фурсат топилганда, уни синдириб, қуйдириб ташлайди.

Хориган, тинчини йўқотган Наполеон қош-қовоғини

солиб, Камер-коллеж садди-қўрғони олдила нари-бери юриб, ўз ақидасига кўра ҳеч бўлмаса одоб юзасидан юборилиши зарур бўлган вакилларни кутганида Москва мана шу ҳолатда эди.

Одамлар Москванинг ҳар ер-ҳар ерида, ёски одатларини сақлаб, нима қилаётгандарини ўзлари билмаган ҳолда, бекордан-бекорга ивирсиб юришарди ҳолс.

Ниҳоят Москва бўшаб қолганлиги ҳақида Наполеонга жуда эҳтиётлик билан хабар берилганда, у хабар келтирган кишига хўмрайиб қаради-ю, юзини ўгириб, индамай юра берди.

— Экипажни олиб келинглар,— деди у. Наполеон экипажда навбатчи адъютантнинг ёнига ўтирди ва шаҳар дарвозасига қараб йўл олди.

— *Moscou déserte. Quel événement invraisemblable!*¹— деди ўз-ўзича.

Наполеон шаҳарга кирмади, Дорогомилов дарвозасидаги бир карvon саройга тушди.

— *Le coup de théâtre avait raté!*².

XXI

Рус қўшинлари кечаси соат иккидан бошлаб кундузи соат иккигача Москвалан ўтди ва шаҳарда қолган аҳоли билан ярадорларни ўзи билан бирга олиб кетди.

Қўшинлар ўтиб бораётган вақтда Камений, Москворецк ва Язуа кўприкларида одам тиқилиб, сур-сур бўлди. Қўшин Кремль атрофида иккига бўлинниб, бир қисми Москворецк, бир қисми Камений кўпргиги олдида тиқилиб қолганда бир талай солдат қўшиннинг тўхтаб қолганидан ва тиқилинчдан фойдаланиб, орқага, тепаликка қайтишди ва Василий Блаженый ибодатхонаси ёнидан, Боровицкий дарвозаси эстидан пусиб, индамай Қизил майдонга чиқиши, бу ерда бирорларнинг молини ўмарниб кетиш мумкинлигини қайси йўл биландир сезишган эди. Бир тўда одам арzon молга чигирткадай ёпишган оломон сингари Гостиний дворининг дўкон ва расталарини тўлдирди. Бироқ у ердан харидорларнинг диққатини жалб этадиган ширин сўз фурущаңдаларнинг товуши ҳам эши-

¹ «Москва бўм-бўш. Ҳеч ақлга тўғри келмайдиган ҳодиса!»

² Театр томошасининг сўнгги пардаси тугамай қолди.

тилмас, мол кўтариб юрган сотувчилар ва ҳар ҳил кийинган ҳаридор аёллар оломони ҳам кўринмас, ҳамма ёқда мундир кийган аслаҳасиз солдатлар кўзга ташланар, улар жимгина растага кириб, у ердан мол кўтариб чиқишар эди. Савдогарлар ва сотувчилар (улар кўп эмас эди) гаранг бўлиб, солдатлар орасида юришар, ўз дўконларини очишар, беркитишар, дастёрлар ёрдамида молларини қаёққадир олиб кетишарди. Гостиний дворнинг майдонида довулчилар довул чалиб, солдатларни чорламоқда. Бироқ солдатлар илгаригидай, довул садоси эшитилган ерга қараб югурищ ўрнига, аксинча, бу товушдан қочишарди. Дўкон ва расталарда, солдатлар орасидан кул раинг кафтан кийган, сочи қирқилган одамлар кўзга ташланарди. Ильинка кўчасининг бурчагида ориқ бўз от мениб, мундирига щарф боғлаган бир офицер шинелли бир пиёда офицер билан нима тўғридадир гаплашмоқда эди. Буларнинг олдига учинчи бир офицер от қўйиб келди.

— Қандай қилиб бўлса ҳам ҳаммасини бу ердан ҳайдаб чиқаринглар, деб генерал буйруқ берди. Бу қандай гап ахир, ҳеч тушуниб бўлмайди-ку! Солдатларнинг ярми тарқалиб кетибди,— деди.

Шу чоқ унинг ёнгинасидан яроғсиз учта пиёда аскар шинелининг этагини кўтариб ўтди ва ўзини растага урди.

— Қаёққа?.. Қаёққа кетяпсизлар?..— деб офицер ўдагайлади.— Тўхта, лаънати!

— Э, буларни йиғиб бўлармиди! — деди унга бошқа бир офицер.— Буларни йиғиб бўлмайди; тезроқ жўнаш керак, бўлмаса, қолганлари ҳам тарқалиб кетишади, бошқа чора йўқ!

— Қандай қилиб жўнаймиз? Кўприкда одам тиқилиб ётибди, жилишнинг иложи йўқ. Қолганларнинг ҳам қочиб кетмаслиги учун солдатлардан қоровул қўйсакмикан?

— Бориб, уларни у ердан ҳайдаб чиқаринглар! — деб старший офицер бақириб берди.

Шарф боғлаган офицер отдан тушиб, довулчини чақирди ва у билан бирга растага кириб кетди. Бир нечта солдат уни кўриб қоча бошлади. Гаразгўйлиги тўқ ва хотиржам башарасидан билиниб турган, бурнининг атрофини рихинак босган савдогар олифтагарчилик билан кўлинни соллонтириб офицер олдига келди.

— Жаноб олийлари,— деди у,— илтифот ила бизни мудофаа қилинг. Биз майда-чўйданинг юзига борадиган

одамлардан әмасмиз, бажонидил! Марҳамат қилинг, ҳозир мовутдан олиб чиқаман, олижаноб одамларга икки түп мовут ҳадя қилишга тайёрман, марҳамат! Биз-ку бунақа нарсаларнинг фаҳмига борамиз, аммо булар талончилик қилишити! Марҳамат қилинг! Ҳеч бўлмаса қоровул-поровул қўйинг, талашни ман қилинг...

Бир неча савдогар офицерни ўраб олишди:

— Эй, қўй бекорчи гапларни! — деди озғин, қошиб-кошиб солинган бир савдогар.— Боши кесилған одам сочиға ачинмайди. Ким нима истаса, олаверсинг! — У жаҳл билан қўй силтаб офицерга томон қайрилди.

— Бунақангич гапларни гапириш сенга осон, Иван Сидорович,— деди ғазаб билан биринчи савдогар.— Жаноб олийлари, ӯзингиз буюринг.

— Менга осон эмиш! — деб бақири озғин савдогар.— Бу ерда, уч дўконда, менинг юз минг сўмлик молим бор. Қўшин чиқиб кетгандан кейин буни эҳтиёт қилиб бўлар эканми! Э, мўминлар, худонинг иродасига қарши чиқиб бўлмайди!

— Буюринг, жаноб олийлари,— деди биринчи савдогар икки букилиб. Офицер нима қилишини билмай, иккичаниб туриб қолди.

— Э, бор, менга нима! — деб у тўсатдан бақириб юборди ва тез-тез қадам ташлаб, олга, раста бўйлаб кетди. Эшиги очиқ турган бир дўкондан уриш ва сўқиши эшистилди. Офицер дўконнинг өлдига келганда кул ранг кафтан ва сочи қирқилган бир кишини дўконнинг ичидан итариб чиқаришиди.

Бу одам қоматини букиб, офицер ва савдогарларнинг олдидан лип этиб ўтиб кетди. Офицер дўкон ичидаги солдатларнинг устига бостириб кирди. Бироқ шу он Москва-рецк кўприги томонидан каттакон оломоннинг даҳшатли ҳайқириги эштилди, офицер майдонга қараб югорди.

— Нима гап? Нима гап? — деб сўради офицер, бироқ унинг шериги Василий Блаженний ибодатхонаси ёнидан от чоптириб, ҳайқириқ чиққан томонга кетиб қолди. Офицер отига миниб, шериги кетидан жўнади. Кўпrikка етиб келгаётда у передоксдан ажратиб олинган икки тўпни, кўпrikдан ўтаётган пиёда аскарларни, ағдарилиб ётган бир неча аравани, ваҳимага тушган бир нечта одамни ва кулаётган солдатларни кўрди. Тўпларнинг ёнида қўш от қўшилган бир арава турарди. Араванинг кетида, фиди-раклар орқасида бўйнига қайиш боғланган тўртта този

ит бир-бирларига қапцшиб туришар эди. Аравага тоғдай қилиб юк ортилган, юкнинг устида оёнини осмонга қилиб қўйилган стулча ёнида бир хотин ўтирас ва қулоқларни қоматга келтириб чинқиради. Офицернинг шериклари нима учун оломон шовқин қилаётгани ва бу хотин қийчув кўтариб додлаётганинг сабабини гапириб берди: генерал Ермолов кўприк бошига келиб, солдатлар ўзини дўконларга урганини, шаҳар ахолиси кўприкда тиқилишиб ётганини кўриб, кўприкни ўқса тутамиз, тўплар тўғрилансин, деб ёлғондан буйруқ берибди. Ўтакаси ёрилган оломон араваларни ағдариб, бир-бирини босиб-янчиб, жони борича қичқирганича кўприкни бўшатишибди ва қўшинлар ўтиб кетишибди,

XXII

Бу орада шаҳар батамом бўшаб қолди. Кўчаларда деярли одам йўқ. Дарвозалар ҳам, дўконлар ҳам берк; онда-сонда, қовоқхоналар атрофифа яккам-дуқкам қичқириқ, ё маст-аластларнинг ашуласи эшитиларди холос. Кўчаларда от-улов ҳам кўринмасди, пиёдаларнинг қадам товуши ҳам аҳён-аҳёнда эшитиларди. Поварская қучаси жимжит ва бўм-бўш. Ростовларнинг каттакон қўрасида хашакларнинг нишхўрди, жўнаб кетган от-уловларнинг тезаги ётар, аммо одам зотидан ҳеч ким кўринмасди. Ростовларнинг бутун жиҳози билан қолган ҳовлисидаги катта меҳмонхонада икки киши қолган холос. Булар қоровул Игнат ва Васильевичнинг Москвада бобоси билан қолган невараси, ҳизматкор бола Мишка эди. Мишка клавикорднинг¹ қопқорини очиб, битта бармори билан чалиб ўтирганди. Қоровул Игнат қўлларини белига қўйиб, каттакон ойна олдиди тиржайиб турар эди.

— Игнат амаки! Қаранг, жуда осон экан-ку! — дели Мишка бирдан иккала қўли билан клавикордни чалиб.

Игнат борган сари кўпроқ оғзи қулогига етаётганини ойнадан қўриб таажжубланаркан:

— Ҳа, бола тушмагур-эй! — деятган эли.

Шу чоқ секин уйга кирган Мавра Кузьминишнанинг товуши орқадан эшитилди.

— Ҳа, шарманлалар! Ҳа, уяти йўқлар! Вой, безбет-э,

¹ Клавикорд — ҳозирги пианинога ўхшаган музика асбоби.

тишининг оқини кўрсатади-я! Шу қилган-ишларингга сизларни нима қилсам бўларкин? Нарсалар у ёқда йигиширилмай ётибди, Васильич оёқдан қолди! Шошмай туринглар ҳали, сенларни нима қиласман!

Игнат лаб-даҳанини йигишитирди, қайишини тўрилаб қўйди-да, итоаткорона бош эгиб, уйдан чиқиб кетди.

— Холажон, мен астагина чаламан,— деди бола.

— Астагина чалишини мен сенга кўрсағиб кўяман, шумтака! — деди ўдағайлаб Мавра Кузьминишина.— Бор, бобонгга самовар қўй.

Мавра Кузьминишина клавикорднинг чангини артиб, қопқоғини ёпди, оғир хўрсиниб меҳмонхонадан чиқди ва эшигини қулфлаб олди.

Ховлига чиққандан сўнг Мавра Кузьминишина нима қилсам экан: флигелга кириб Васильич билан чой исчаммикан, ё омборхонада қолган нарсаларни саранжомлаб олсаммикан, деб ўйланиб қолди.

Жимжит кўчадан бир кишининг тез-тез юриб келаётгани эштилди. Киши эшик олдига келиб тўхтади, эшикнинг ҳалқасини тақиллатиб оча бошлади.

Мавра Кузьминишина эшик олдига борди.

— Ким керак?

— Граф Илья Андреевич Ростов керак эдилар.

— Ўзингиз ким бўласиз?

— Мен офицерман. У кишида ишим бор эди,— деди эшик орқасидан боёнларга ҳос ёқимли рус товуши.

Мавра Кузьминишина дарвозани очди. Ховлига ўн саккизларга кирган, кулча юз, турқи Ростовларнинг турқига ўхшаган ёш офицер кирди.

— Улар кетдилар, бўтам. Кечаки пайт кетувдилар,— деди Мавра Кузьминишина мулойимлик билан.

Ёш офицер тилини тақиллатиб, иккиланганича эшик оллида туриб қолди.

— Ҳай аттанг! Кечаки келсан бўлар экан. Ҳай аттанг!

Бу орада Мавра Кузьминишина ёш офицернинг Ростовлар турқига ўхшаган баҳарасига, йиртилган щинелига, оёғидаги пошнаси ейилган этигига диққат билан ачишиб қараб чиқди.

— Граф нима учун сизга керак бўлиб қолувди? — деб сўради Мавра Кузьминишина.

Офицер афсуслангандай:

— 'Ха энди... Начора! — деб кетмоқчи бўлгандай эшик-нинг қабзасини ушлади. Бироқ иккиланиб, яна тўхтади.

— Биласизми? — деди у тўсатдан.— Мен графга қариндоша бўламан, у киши ҳеч қачон мендан ўз луфт-марҳаматларини дариф тутмас эдилар. Мана кўряпсизми (у софдил, қувноқ табассум-ла плашч ва этигига инора қилди) ҳаммаси йиртилиб кетди, пул ҳам қолмади, — мен графдан илтимос қилиб...

Мавра Кузьминишна унинг сўзини оғзидан олди.

— Бир минутгина сабр қилинг, бўтагинам. Бир минут, — деди у. Офицер қўйини эшик қабзасидан олиши биланоқ Мавра Кузьминишна бурилди ва кампирларга хос чаққонлик билан орқа томондаги қўрага, ўз флигелига қараб кетди.

Мавра Кузьминишна ўз флигелига томон югуриб кетган-дан сўнг офицер бошини қуи солиб, йиртилиб кетган этикларига хиёл жилмайиб қарапкан, ҳовлида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. «Афсуски, амакимни кўролмадим-да. Жуда меҳрибон кампир экан! Қаёққа югуриб кетди? Ҳозир полким Рогожская кўчасига етиб келгандир, қайси кўча билан борсам яқинроқ экан, кимдан сўрай?»—деб ўйларли ёш офицер. Юзида ҳам қатъият, ҳам ҳуркақлик ифодаси бўлган Мавра Кузьминишна қўлида катак рўмолчага ўроғлиқ тўгуунча билан муюлишдан чиқди. У офицер йигитдан уч-тўрт қадам берироқда тўгуунчани очиб ундан йигирма беш сўмлик пулни чиқарди-да, шошиб-пишиб офицерга узатди.

— Жаноб олийлари уйда бўлсалар, албатта қариндошлиқ юзасидан сизни курсанд қилар эдилар, балки энди...— Мавра Кузьминишна уялганидан гапини йўқотиб қўйди. Аммо офицер йўқ демасдан, шошилмай пулни олди ва Мавра Кузьминишнага ташаккур баён этди.—Граф уйда бўлганларида...— дерди ҳамон Мавра Кузьминишна узр сўраб.—Худо ёрингиз бўлсин, бўтам! Худо сизни ўз паноҳида сақласин,—деди Мавра Кузьминишна таъзим билан офицерни кузатаркан. Офицер худди ўз аҳволига кулгандай, илжайиб, бош чайқаб, кимсасиз кўчадан юргурганича ўз полки кетидан Язуза кўпригига томон кетди.

Нотаниш ёш офицерга нисбатан тўсатдан юрагида оналик меҳри туғилган Мавра Кузьминишна унга ачиниб, кўзларига ёш олиб, ёпиқ эшик олдида узоқ вақт ўйланиб қолди.

Варварка кўчасида ҳали қурилиб битмаган бинонинг пастки қаватидаги майхонада маст одамларнинг қийқириғи ва ашуласи эшитиларди. Унча катта бўлмаган ифлос уйда, столлар атрофидаги скамейкаларда ўнтача фабрика ишчиси ўтиради. Уларнинг ҳаммаси маст, терга пишгай, кўзлари хира, оғизларини катта очиб, аллақандай бир ашулани кучаниб айтишарди. Улар ҳар қайсиси қийналиб, кучаниб афтидан, ашула айтгиси келгани учун эмас, балки мастилигини ва вақтхушлик қилаётганини исботлаш учунгина пойма-пой ашула айтмоқда эди. Буларнинг тепасида озодагина кўк камзул кийған, сариқ соч, новча бир йигит турар эди. Агар қимтиниб турган юпқа лаблари доимо ҳаракатда бўлмаса, кўзларий тўнғиб қолгандай хира, ўқрайган бўлмаганда қирра бурни ва юзини чиройли деса бўларди. Бу йигит ашула айтаётган кишиларнинг тепасида туаркан, ўзича ниманидир тақаввур қиларди шекилли, енги тирсагигача шимарилган оппоқ қўйини одамларнинг боши узра олифтагарчилик билан бесўнақай силкитар, кир панжаларини ғалати қилиб керриб қўяр эди. Йигитнинг шимарилган енги ҳадеб тушиб кетар, йигит худди томирлари бўртиб чиққан ва силкиб турган бу оппоқ қўли яланюоч бўлса бир нима бўладигандай зўр бериб чап қўли билан уни шимарип қўярди. Ашуланинг ўртасида даҳлииздан ва зинапоядан ёқалашаётган кишиларнинг бақириши ва гурсиллаб уриши эшитилди. Баланд бўйли йигит қўл силтаб:

— Бас! — деб қичқирди.— Муштлаш бўляпти йигитлар! — деб у енгини шимара-шимара зинапояга чиқди.

Фабрика ишчилари унинг кетидан чиқишиди. Новча йигитнинг бошчилигига бугун эрталаб майхонада майхўрлик қилган фабрика ишчилари майхонага фабрикадан кўн олиб келишган ва бунинг эвазига майхоначи уларга вино берган эди. Қўшни темирчилик дўконидаги темирчилар майхонадан чиқаётган қий-чувни эшитиб, майхонани талашяпти деб гумон қилишган ва унга зўрлаб бостириб киришмоқчи бўлган эди. Майхонанинг бўсағасида ур-ийқит бошланди.

Майхоначи эшик олдида бир темирчи билан олишаётган эди, фабрика ишчилари ичкаридан чиққанда темирчи майхоначининг қўлидан чиқиб кетди ва тош йўлга юзтубан йиқилди.

Бошқа бир темирчи кўкраги билан майхоначини итариб, эшикка томон интилаётган эди.

Енги шимарилган йигит кела солиб эшикка тармашаётган темирчининг юзига қулочкашлаб бир урдида, заҳимали товуш билан бақирди:

— Йингитлар! Бизникиларни уришаётиди!

Шу чоқ ҳалиги темирчи ердан турди-ю, дабдала бўлиб кетган юзидағи қонни бетига суртиб, йиғламсириб қичқирди:

— Вой дод! Ўлдиришди!. Одам ўлдиришди! Биродарлар!

Қўшини дарвозадан чиққан бир аёл жони борича чинкириб:

— Вой дод, бу қандай бедодлик, уриб ўлдиришди! — деб фарёд кўтарди. Қонга беланган темирчи атрофига бирпасда одам йигилди.

— Халойиқни юрат қилганинг, устидаги кийимини ечиб олганинг озлик қилувдими! — деб оломон орасидан бир кини майхоначига ўдағайлади.— Бу бечорами нега ўлдирдинг? Қароқчи!

Новча йигит зинада туриб, ҳудди энди қайси бири билан ёқалашсам экан, дегандай хирэ кўзлари билан гоҳ майхоначига, гоҳ темирчига жовдираб қарап эди.

— Қотил! — деб у тўсатдан майхоначига бақирди,— ушланглар, қўлини боғланглар!

Майхоначи устига бостириб келаётган фабрика ишчиларига сўз бермай:

— Қани, боғлаб кўр-чи! — деб қичқирди ва бошидан шапкасини олиб ерга отди. Унинг бу иши ҳудди таҳликали бўлгандай, майхоначини ўраб олган фабрика ишчилари иккиланиб қолишиб.

— Қонун-қондани, биродар, мен жуда яхши биламан. Ҳозир мишибга арз қиласман. Боролмайди деб ўйлайсанми? Талончилик қилгани ҳозир ҳеч кимга йўл қўйилмайди! — деб қичқирди майхоначи шапкасини ердан олиб.

Новча йигит билан майхоначи бир-бирига сўз бермай:

— Бўпти, юр, сени қара-ю! Бўпти, юр, сени қара-ю, — дейишди-да, иккаласи баравар йўлга тушди. Қонга беланган темирчи бирга кетди. Фабрика ишчилари билан йигилган халойиқ гала-ғовур кўтариб уларга эргашди.

Маросейка кўчасининг муолишида этиидўзлик вивес-

— Буйруқ, буйруқ ўқиётпти! — деган садо эшитилди-ю, ҳалойиқ, қоғоз ўқиётган киши томон ўзини урди. Фриз шинель кийган киши 31 августда босилиб чиққан афишани ўқимоқда эди. Одамлар ўраб олишганда у бир оз довдирағандай бўлди-ю, бироқ одамларнинг орасидан йўл очиб, олдинга ўтиб олган новча йигитнинг талабига кўра, сал-пал қалтираган товуш билан афишани бошидан ўқиди.

«Мен эрта эрталаб аъло ҳазрат князнинг ҳузурига бораман,— деб ўқий бошлади (новча йигит илжайиб, қошларини чимириб «аъло ҳазрат» сўзини тантанали тарзда тақрорлади).— у билан гаплашиб, иш кўраман ва бадкирдорларни қириб ташламоқ учун қўшинларга ёрдам бераман, биз ҳам уларнинг уруғини..,— деб давом эттириди, сўнгра тўхтаб қолди. («Эшиятсанми? — деб қичқирид ғолибона.— У адабларингни бериб қўяди...»).— Уларнинг уруғини қуритамиз ва бу меҳмонларни асфаласоғилинга жўнатамиз; мен туш пайти қайтиб келаман ва ишга киришиб, у қилиб-бу қилиб, бу нобакорнинг таъзирини берамиз».

Сўнгги сўзлар ўқилаётганда ҳеч ким чурқ этмади. Новча йигит хафа бўлиб, бошини қўйи солди. Сўнгги сўзларнинг маъносига ҳеч ким тушуммагани очиқ-оайдин кўриниб турарди. Айниқса «мен эрта туш пайти келаман» деган сўз афиша ўқиётганни ҳам, тингловчиларнинг ҳам дилини сиёҳ қилганга ўхшарди. Ҳалойиқ баландпарвоз сўзларни эшитиш орзуисида эди, аммо афишада ёзилган сўзлар жуда oddий ва керайигидан ортиқ тушунарли эди; бундай сўзларни айтиш буларнинг ҳар бирининг қўлидан келарди ва шунинг учун ҳам юқоридан, олий, ҳокимиятдан келган бунақанги буйруқ буларни қаноатлантири мади.

Ҳамма тарвузи қўлтиғидан тушиб, жимиб қолди. Новча йигит ўзича пицирлаб, гандираклаб турарди.

— Унинг ўзидан сўраш керак!. Шу одам унинг ўзими?.. Албатта ўзидан сўраш керак!. Сўрамай бўларканми... Ўзи йўл-пўл кўрсатар...— деган товушлар оломоннинг орқа томонидан эшитилди, икки отлиқ драгун ҳамроҳлигида, енгил аравада майдонга кириб келган полиция бошлини ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди.

Полиция бошлиғи бугун эрталаб графнинг буйруғига биноан юқ кемаларига ўт қўйгани бориб келган, бу топшириқ туфайли қўлга киритган катта маблағ ҳозир унинг

чўнтағидә эди. У ўзига томон келаётган оломонни кўриб, кучерни тўхтатди.

— Нима қилиб юрибди бу одамлар?! — деб бақирди у қўрқа-писа, бирин-кетин аравага томон келаётган одамларга қараб. — Булар кимлар? Сизлардан сўраяпман? — деди полиция бошлиғи жавоб ололмагагандан сўнг.

— Булар, жаноб олийлари,— деди фриз шинель кийган маъмур,— булар жаноб олийлари, жонларини аямай аъло ҳазрат графнинг буйргуга мувофиқ хизмат қилишини истайдилар, бу исён эмас, аъло ҳазрат графнинг сўзларига мувофиқ...

— Граф жўнаб кетганлари йўқ, у киши шу ерда, сиз хусусингизда бирон кўрсатма бўлар,— деди полиция бошлиғи.— Кетдик! — деди у кучерга. Оломон полиция бошлиғининг сўзини эшитган кишилар атрофига тўплашиб, филдираф кетаётган дрожканинг кетидан қараб қолди.

.Шу чоқ полиция бошлиғи ҳадиксираб, қайрилиб қаради, кучерга бир нима деган эди, отлар жадал юриб кетди.

Новча йигитнинг овози янгради.

— Йигитлар, бизни алдашяпти! Қаттаконнинг олдига оборсин! Йўлини тўсинглар, йигитлар! Аввал бизга ҳисоб берсин! Ушланглар! — деб ҳалойиқقا қичқирди. Оломон арава кетидан югорди.

Оломон пониция бошлиғининг кетидан қий-чув кўтариб, Лубянкага қараб кетди.

Оломон орасидан:

— Бу қандоқ бўлди, хўжайинлар билан савдогарлар жўнаб кетишаپти, биз эсак қоп кетаверамиزم? Нима, биз итмидик! — деган садолар борган сайин баландроқ янграй бошлади.

XXIV

Граф Растворин биринчи сентябрь кечки пайт, Кутузов билан учрашганидан сўнг ҳарбий кенгашга чақирилмагани, пойтахтнинг мудофаасига иштирок этиш хотини билдирганида Кутузов бунга аҳамият бермагани учун ранжиб ва хўрлиги келиб Москвага қайтди, уни жуда ҳайратга соғган, ҳақоратланган ва дилини сиёҳ қилган нарса бош қароргоҳда пайдо бўлган янги нуқтаи назар эди, бу нуқтаи назардан пойтахтнинг осойишталлик масаласи, ва ахолисининг ватанпарварлиги иккинчи

даражадаги масалагина эмас, ҳатто тамоман қераксиз беҳуда ҳисобланарди. Граф кечки овқатдан сўнг ечин-масдан диванга чўзилди, соат бирларда Кутузовдан мактуб келтирган чопар уни уйғотди. Мактубда қўшинилар Москванинг нарғига, Рязань йўлига чекинмоқда, қўшиннинг шаҳардан чиқиб кетишини таъминлаш учун граф, захмат чекиб, полиция маъмурларини юборсалар қалай бўларкин, деб ёзилган эди. Бу хабар Растворчин учун янги эмасди. Граф Москва қўлдан кетишини кеча қечқурун Кутузов билан. Поклонная тепалигига учрашганида эмас, ҳатто ундан олдинроқ билган эди, Бородино жангидан сўнг Москвага келаётган барча генераллар душман билан бўлак жанг қилиб бўлмаслигини бир оғиздан тасдиқлашган, ҳар кеча графнинг ижозати билан давлат молу мулки шаҳардан ташилмоқда, аҳолининг ярмидан кўпичиқиб кетган эди, граф Растворчин Москва ташлаб кетишини биларди; лекин шундай бўлса ҳам Кутузовдан ярим кечаси, энді уйқуга кирган вақтда олинган мактуб шаклидаги бу буйруқ уни ҳайратга солди ва фашини келтириди.

Кейинчалик граф Растворчин ўша вақтдаги фаолиятини изоҳларкан, ўз хатларида ўша кунлари икки муҳим мақсадни кўзда тутганини бир неча мартаба ёзган эди; De maintenir la tranquillité à Moscou et d'en faire partir les habitants¹. Агар шу иккала мақсад кўзда тутилганлигига ишонсак, Растворчиннинг ҳамма ҳатти-ҳаракати ўринлидир. Нима учун Москвадаги мұқаддас нарсалар, яроғ-аслаҳалар, ўқдорилар, заҳира донлар олиб чиқиб кетилмади, нима учун Москва душманга берилмайди, деб мингларча аҳоли алданди ва талон-торож қилинди? Бу саволга граф Растворчин пойтахтда осойишталикни сақламоқ мақсадида қилинди, деб жавоб беради. Нима учун идоралардаги той-той бекорчи қорозлар, Леппихнинг ҳаво-шари ва бошқа нарсалар олиб чиқиб кетилди? Шаҳарни бўшатмоқ мақсадида қилинди, деб жавоб беради граф Растворчин. Агар аҳолининг сойишталигига бирон нима таҳдид этган деб фараз қилсан, унда Растворчиннинг ҳар қандай фаолияти ўринли бўларди.

Барча даҳшатли ҳунрезликлар фақат халқ осойишталигини таъминлаш мақсадида қилинди, деган далил келтирилади.

¹ Москвада осойишталик сақламоқ ва аҳолини жўнатиб юбормоқ.

Нима учун граф Растопчин 1812 йилда Москвада ҳалқ осбийштилигининг бузилишидан кўрқсан эди? Нима учун ҳалқ галаёни кўтариши мумкин деган хаёлга борган эди? Аҳоли жўнамоқда, қўшинлар орқатаге чекиниб, шаҳарни тўлдирган эди. Нима учун бунинг оқибатида ҳалқ галаёни кўтариши керак эди?

Фақат Москвада эмас, Россиянинг бирон шаҳрида ҳам душман бостириб кирган чоғда исенга ўхшаш бирон ҳодиса юз бергани йўқ-ку! 1 ва 2 сентябрда Москвада ун мингдан ортиқроқ одам қолган, бошқўмондоннинг ҳовлисига тўлланган ва уни ўзи тўплаган одамлардан бўлак ҳеч қандай оломон йўқ эди. Бородино жаигидан сўнг Москвани ташлаб кетиш эҳтимолга яқин бўлиб қолтанидан кейин Растопчин яroe-аслаҳа улашиш ва афиша ёзиш билан ҳалқни ҳаяжонга солиш ўрнига, Москвадаги барча муқаддас нарсалар, ўқдорилар ва пулларни олиб чиқиб кетиш тадбирини кўрса эди ва шаҳар душманга қолдирилади, деб очиқ-ойдин айтса эди, ҳалқнинг исен кўтариши яна ҳам эҳтимолдан йироқ бўлар эди.

Жиззаки ва таъсирчан Растопчин ҳамиша давлатнинг юксак доираларида юрган, гарчи ватанпарварлик туйғусига эта бўлган бўлса ҳам, лекин идора қилмоқчи бўлган. ҳалқи ҳақида тарикча тасаввур йўқ эди. У душман Смоленскка бостириб кирган кундан бошлаб ўз хаёлида ўзини ҳалқ туйғусига — Россия қалбига раҳбарлик қиладиган сиймо деб тасаввур қўйди. Назарида, Москва аҳолисининг фақат зоҳирини фаолиятига эмас (ҳар бир маъмур ҳам шундай деб ўйлади), балки ўз хитобнома ва афишалари орқали унинг ички туйғусига ҳам раҳбарлик қилаётгандай эди, вақоланки, афишалар бемаъни тилда ёзилган бўлиб, ҳалқ ўз доирасида бу тилни маскара қиласди ва юқори табакадан эшитганида унга тушунмайди. Ҳалқ хиссиятига раҳбарлик қилиш каби чиройли ролни ўйнаш Растопчинга шу қадар ёқиб қолган, бунга шу қадар ўрганиган эдики, бу ролдан чиқиш зарурати, ҳеч қандай қаҳрамонлик кўрсатмасдан туриб, Москвани ташлаб кетиш зарурати уни тангитиб қўйди, тўсатдан таянчани йўқотди ва имма қилишини билолмай қолди. Москва ташлаб кетилишини билса ҳам, лекин сўнгги дақиқагача дилада бунга ишонмай, шу важдан ҳеч қандай тадбир кўрмади. Шаҳар аҳолиси унинг хоҳишига қарамай чиқиб кетмоқда эди. Идоралар эса фақат идора маъмурларининг талибига биноми кўчиртирилмоқда ва граф бунга истар-истамас рози бўл-

мокда эди. Унинг ўзи ўйнамоқчи бўлган роли билангина банд эди холос. Жўшқин хаёл эгаси бўлган кишилар сингари Растворин Москва ташлаб кетилишини аллақачонлардан бери биларди, аммо фақат ўз тасаввурнида биларди. Лекин бунга чин юракдан ишонгиси келмас ва бу ҳолатни кўз олдига келтирмас эди.

Унинг бутун фаолияти, кўрсатаётган барча саъий ҳаракати (халққа қай даражада фойдали экани ва қанчалик таъсир қилгани ҳақида гапирмаймиз), барча фаолияти фақатгина аҳоли қалбидаги ўз қалбидаги сингари душманга нисбатан ватанпарварона нафрат ва ишонч туйғуси қўзғатмоққа қаратилган эди.

Бироқ воқеа ҳақиқий, тарихий бир вусъат касб этганда, французларга нисбатан нафрат туйғусини фақат сўз билан ифодалаш кифоя қилмай қолганда, бу нафратни ҳатто жанг билан ифодалаш имкониятдан йироқ бўлганда, Москва масаласига келганда халқнинг ўзига бўлған ишончи иш бермай қолганда, бутун аҳоли уйжойини ташлаб, бир жон-бир тан бўлиб Москвадан чиқиб кетганда ва бу салбий ҳаракат билан ўз ватанпарварлик туйғусининг барча кучини кўрсатганда Растворин танлаган роль бирдан маъносиз бўлди қолди. Растворин тұсатдан ўзини таянчсиз қолган, кулгили ҳолатга тушганилиги, ёлнилиги ва заифлигини сезди.

Растворин кечаси уйғониб Кутузовнинг буйруқ шаклида ёзилган совуқ ҳатини олганда жон-пени чиқди, у қанчалик ўзини гуноҳкор сезса, шунчалик ғазабланарди. Унга топширилган барча нарсалар, у жўнатиши керак бўлган барча подшолик буюмлари Москвада қолиб кетмоқда эди. Энди буларни олиб чиқиб кетиш имконсиз эди.

«Ким бунга айбор, ким ишни шу даражага етказди? — деб ўйларди Растворин.— Албатта, мен эмас. Мен ҳамма нарсани тайёрлаб қўйган эдим, мен Москвани мана шундай ушлаб турган эдим! Улар ишни хароб қилди қўйди! Малъунлар, хоинлар!» деб ўйлар, лекин бу малъун ва хоинлар кимлар эканлигини ўзи ҳам яхши билмас, аммо унинг шу сохта, кулгили аҳволга тушишига сабабчи бўлган аллақандай хоинлардан нафратланиш заруратини сезарди.

Туни бўйи граф Растворин Москваning тўрт томонидан ҳузурига келган кишиларга амр-фармонлар берди. Графга яқин бўлган кишилар ҳеч қачон уни бунчалик қовоғи осилганини ва аччиқланганини кўрмаган эди.

«Жаноб олийлари, вотчина департаментидан келишибди, директор буйруқ олиб келгани юборибди... Консисториядан¹, сенатдан, университетдан, тарбия билим юртидан одам келди... Викарний² киши, юборибди... сўраяпти... ўт ўчириш командасидан келибди, қандай буйруқ берадилар? Қамоқхона нозири... жинніхона нозири...» — туни бўйи графга маълумот бериб турдилар.

Граф барча бу саволларга қисқа-қисқа, жеркиб жавоб қайтарар, шунинг билан менинг буйруғим энди керак-мас, шунча меҳнат қилиб тайёрлаган ишимни кимдир барбод қилди, энди юз берган ҳодисанинг барча масъулияти ўша одамнинг бўйнида, демоқчи бўлар эди.

— Ўша каллаварамга айт,— деди граф вотчина департаментидан келган кишининг саволига жавобан,— ўша ерда қолиб, қоюзларни эҳтиёт қиласин. Ёнгин командаси ҳақида нима балолар деяпсан? От бўлса бор, Владимирга жўнаб кетаверсин-да. Француздарга ташлаб кетиб бўлмайди-ку.

— Жаноб олийлари, жинніхона нозири келибди, нима деб жавоб берайлик?

— Нима деб жавоб бераман? Ҳаммаси жўнайверсин, вассалом! Жинниларни шаҳарга қўйиб юборишин, армияга жиннилар қўмондонлик қилиб турган бир пайтда кўчани жинни босса ҳечқиси йўқ.

— Қўл-оёғига киshan солинган зиндан маҳбусларини нима қилайлик,— деб сўраганда граф қамоқхона нозирига бақириб берди.

— Нима қилай, ихтиёrimda бўлмаган солдатлардан икки батальонни соқчи қилиб берайми? Қўйиб юборавер, вассалом!

— Жаноб олийлари, уларнинг орасида сиёсий маҳбуслар — Мешков ва Верещагинлар бор.

— Верещагин дейсанми? У ҳали ҳам осилгани йўқми? — деб қичқирди граф.— Олиб кел ҳозир!

XXV

Эрталаб соат тўққизларга бориб қўшинлар Москва орқали ўтиб кета бошлигандан сўнг ҳеч ким амру фар-

¹ Консистория — Архиререй ҳузуридаги суд органи.

² Викарний — руҳонийларнинг ғайри расмий унвони.

мон олиш учун граф олдига келмади, кетишга қодир бўлган кишилар ўзлари жўнаб кетиши; қолганлар эса, нима қилиш кераклигини ўзлари ҳал этиши.

Граф Растопчин Сокольникига бормоқчи бўлиб от сўради ва қош-қовоги солинган, ранги сарғайган ҳолда ўз кабинегида индамай қўл қовуштириб ўтири.

Тинчлик, осойишталик дамларда ҳар бир маъмур идорамдаги ҳалқ фақат менинг зўрим билангина ҳаракат қиласди деб ўйлади ва ўзининг жуда зарурлигига икror бўлишни ҳар бир маъмур ўз меҳнати ва жадду жаҳди учун энг юксак мукофот деб билади. Тарих денгизи пўртanasiz, тинч бўлган чоғларда шарти кетиб, парти қолган қайиқасини лангар дастаси-ла ҳалқ қемасига тиркаб қўйган ва ўзи бирга ҳаракат қилаётган маъмур қайиги тиркаб қўйилган қема унинг зўри билан ҳаракат қилмоқда деб ўйлаши мумкин. Бироқ пўртана кўтарилиб, денгиз чайқалиши ва кема ўз бошига ҳаракат қилиши биланоқ масала ойдинлашди қолди. Кема зўр суръат билан ўз йўлида давом этади, лангарчўп юриб бораётган кемага етмайди, маъмур тўсатдан ҳукмфармо ва куч-қувват манбаидан ҳеч нарсага арзимайдиган кераксиз, заиф кишига айланади.

Растопчин шу нарсани сезмоқда ва шу нарса унинг ғашига тегмоқда эди.

Оломон тўхтатган полиция бошлиғи, от тайёр деб келган адъютант граф ҳузурига бирга кириши. Иккаласининг ҳам рангига ранг қолмаган эди. Полиция бошлиғи берилган топшириқ бажарилганлиги ҳақида маълумот берганидан сўнг графнинг ҳовлисида ҳалойиқ йиги-либ турганини, графни кўрмоқчи эканини айтди.

Граф унга ҳеч жавоб қайтармасдан ўринидан турди-да, тез-тез одим отиб, ёруғ ва муҳташам меҳмонхонасига кирди, балкон эшиги олдига бориб, эшикнинг қабзасини ушлади-ю, яна уни қўйиб юбориб, дераза олдига борди, деразадан бутун ҳалойиқ яққол кўринар эди. Новча йигит олдинроқда турар, жиддий қиёфада қўлини пахса қилиб, алланима дер эди. Конга беланган темирчи шумшайиб унинг ёнида туарди. Оломоннинг ғала-ғовури берк деразадан эшитилмоқда эди.

— Экипаж тайёрми? — деди граф Растопчин деразанинг олдидан нари кетиб.

— Тайёр, жаноб олийлари, — деди адъютант.

Растопчин яна балкоининг эшиги олдига борди.

— Уларнинг муддаолари нима? — деб сўради Растопчин полиция бошлигидан.

— Жаноб олийлари, улар сизнинг измингиз билан французларга қарши курашгани боришаётган эмиш, хиёнат ҳақида алланималар деб қичқираётувди. Лекин оломон хурружга келган, жаноб олийлари. Мен эўрга уларнинг қўлидан қутулиб келдим. Жаноб олийлари, рухсат этинг, журъат этиб...

— Марҳамат қилиб жўнаиг, нима қилиш кераклигини сизсиз ҳам биламан,—деб қичқирди Растопчин. У оломонга қараб балконнинг эшиги олдида турар эди. «Мана улар Россияни қай аҳволга солиши! Мана улар менинг бошимга не кунларни келтириши!» деб ўйларди Растопчин юз берган барча ҳодисаларга сабаб қилиб кўрсатиши мумкин бўлган аллақандай бир одамга чисбатан юрагида ғазаб ўти ёлқинланаётганини сезиб. Шу топда унинг ғазаби авжига чиққан бўлса ҳам, лекин у қизиққон одамлар сингари жаҳлини чиқарған сабабини қидирмоқда эди... «La voilà la population, là lia du peuple, — là plèbe qui'ils ont soulevée par leur sottise. Il leur faut une victime»¹, — деб ўйлади оломонга қараб. У қўлини цахса қилиб гапираётган новча йигитга қарапкан, шу сўз хаёлига келди. Бу фикр шунинг учун Растопчиннинг хаёлига келдики, ҳозир унинг ўзи учун шундай бир қурбон керак ва ғазаби ҳам шуни тақозо этар эди.

— Экипаж тайёрми? — деб яна сўради.

— Тайёр, зоти олийлари. Верещагин ҳақида нима буюрадилар? Ташқарида қараб турибди,— деди адъётант.

— А! — деб қичқириб юборди Растопчин худди кутилмаганда бир нарса эсига тушгандай.

У эшикни силтаб очди-ю, илдам кадам ташлаб балконга чиқди. Оломон бирдан жим бўлди, шапка ва картузлар олини ва ҳамма кўзлар балконга чиққан графга тикилди.

— Салом, йигитлар! — деди граф тез ва баланд товуш билан.— Келганларингга раҳмат. Мен ҳозир олдилингга чиқаман, лекин аввал бадкирдорни бир ёқли қилиш керак. Биз бадкирдорга жазо беришимиз керак, шунинг касофати билан Москва ҳароб бўлди. Ҳозир ол-

¹ Ўз аҳмоқликлари билан ғалаёнга келтирган аҳолининг ташландиқлари, плебей, қора жалқ шудир-да! Буларга қурбон керакдир-да».

диларингга чиқаман! — Граф балконга қандай илдам қадам ташлаб чиққан бўлса, меҳмонхонага шундай зудлик билан кирди ва эшикни зич ёпди.

Оломон графнинг сўзини маъқуллаб ювур-тувур кўтарди: «У жиноятчиларнинг ҳаммасини адабини бермоқчи-ку! Сен эсанг француз... у таъзирини беріб қўяди!»— дерди одамлар худди кўнгилларида шубҳа туғилгани учун бир-бирларини мазаммат қилаётгандай.

Бир неча дақиқа ўтар-ўтмас, катта эшикдан жадал қадам қўйиб бир офицер чиқди, алланима деб буйруқ қилди ва драгунлар саф тортиди. Балконга кўз тикиб турган оломон эшикка томон югурди. Растопчин жаҳл билан тез-тез одим отиб, осгонага чиқди, худди бирорни қидираётгандай атрофига кўз югуртиаркан:

— Қани у? — деб сўради ва шу оннинг ўзида сочининг ярми қирилган, лекин хийла ўсиб қолган, бўйни ингичка ва узун йигит икки драгун кузатишида, муюлишда пайдо бўлди. Йигит кўк мовут аврали, бир вақтлар чиройли бўлиб, ҳозир эскириб кетган почапўстин кийган, кир босган маҳбусча бўз чалворининг почаси тозаланмаган эски ва юпқа этигининг қўнжига тиқиб қўйилган эди. Унинг ингичка, нимжон оёқларига солинган кишан қадам ташлашга мажоли қолмаган йигитнинг юришини қийинлаштирасиди.

Растопчин почапўстин кийган ёш йигитдан дарров юзини ўгириб:

— А! — деб қўйди ва пиллапояннинг пастки зинасига ишора қилди.— Мана шу ерга турғизиб қўйинглар.— Ёш йигит кишанларни шараклатиб кўрсатилган жойга келди, бўйнини сиқаётган пўстин ёқасини бармоғи билан ушлаб, узун бўйнини чўзиб, икки марта қайрилиб қаради-да, хўрсиниб ингичка ва нозик қўлларини мутелик билан қовуштириди.

Ёш йигит зинапояга чиқиб, ўзини ўнглаб олгунча ҳеч кимдан садо чиқмади. Фақат орқада бир-бирини қисиб келаётганди одамларнинг томоқ қириши, инқиллаши, туртки ва оёқ товуши эшитиларди холос.

Ёш йигит кўрсатилган жойга бориб тургунча Растопчин қош-қовоғини солиб, қўли билан бетини ишқаб турди.

— Йигитлар! — деди Растопчин ёқимсиз жарангли товуш билан,— бу одам Верещагин бўлади, Москвани ҳалокатга йўлиқтирган нобакор мана шу одам.

Почапўстин кийган ёш йигит таъзим қилиб, қўл қовуштириб туар эди. Унинг ярим сочи қирилиб, хунуги чиқиб кетган боши эгилган, озғин, ёш юзида умидсизлик ифодаси бор эди. Граф сўз бошлаган чоғда у секин бошини кўтарди ва худди графга бир нима демоқчи, ёки ҳеч бўлмаса унинг кўзига тик қарамоқчи бўлгандай пастдан юқорига қаради. Аммо Растопчин кўзини ундан олиб қочди. Ёш йигитнинг узун, нозик бўйнида, қулоғининг орқасида чилвирдай бир томир бўртиб чиқди, юзи бирдан қизариб кетди.

Ҳамма кўзлар унга қадалди. Йигит оломонга назар ташлади ва худди одамларнинг юзидағи ифодани ўқиб, умидвор бўлгандай, ғамгин ва қўрқа-писа жилмайиб яна бошини қуи солди ва оёқларини зинага дурустроқ қўйиб олди.

Растопчин бир оҳангда кескин товуш билан:

— Бу одам ўз подшоҳига, ўз ватанига хиёнат қилди, бу Бонапарта сотилди, барча руслар орасида фақат шу одам рус деган номни булғади, Москва мана шу одамнинг касридан ҳалок бўляпти,— деди-ю, тўсатдан пастга, ҳамон илгаригидай таъзим қилиб турган Верешчагинга қаради. Бу қараш гўё унинг сабр косасини тўлдирди, у қўлини кўтариб, ҳалқа қараб қичқирди: — ўзларинг хукм чиқариб, ўзларинг жазо беринглар! Сизларга топширдим!

Халқ чурқ этмай туар, фақат боргаң сари бир-бирини қисиб келарди. Одамларнинг бир-бирига қапишиб туриши, димиқкан ҳавода нафас олиш, қимирлашнинг иложи йўқлиги, алланечук номаълум, мажхул ва даҳшатли бир нарсани кутиш ниҳоят даража оғир бўлиб қолди. Олдинги қаторда турган, кўз олдиларида бўлаётган ишларни кўриб, айтилаётган сўзларни эшитаётган одамлар қўрққанларидан бақрайиб, оғизларини катта очганларича суриб келаётган кишиларни орқалари билан зўрга тутиб туришар эди.

— Уринглар буни!... Хоин ўлсин, лекин рус номини булғамасин! — деб қичқирди Растопчин. — Чопиб ташланглар! Мен буюраман! — Оломон Растопчиннинг сўзи ни эмас, балки унинг назабли товушини эшитиб ингради ва олга сурилди, аммо яна тўхтаб қолди.

Бир лаҳзагина чўккан жимлика Верешчагиннинг:

— Граф!.. — деган ожиз ва ўз билан бирга ғайри табиий товуши эшитилди.— Граф, тепамизда худо бор...— деди Верешчагин бошини кўтариб, шу чоқ унинг бўйни-

нинг томири яна қонга тўлди, юзи бир қизарид, бир оқарди. У айтмоқчи бўлган гапини айттолмай қолди.

— Чопиб ташланглар! Буюраман!.. — деб қичқирди Растопчин ва тўсатдан унинг ранг-рўйи Верешчагинга ўхшаб бўзарид кётди.

Офицер ўз қиличини қинидан чиқааркан:

— Қилич яланғочлал! — деб қичқирди драгунларга.

Оломоннинг орқа томонидан кўтарилиган кучли тўлкин олдинги сафга етиб келиб, олдиндагиларни қўзгатди ва сура-сура зинанинг олдигинасига обориб қўйди. Юзи тошдай қотиб қолган новча йигит қўлни кўтарганича Верешчагиннинг ёнида туарар эди.

Офицер драгунларга қараб:

— Чопинглар! — деб шивирлади ва ғазабдан айти-башарасини ўзгарган бир солдат тўсатдан ўтмае шамшир билан Верешчагиннинг бошига солди.

Верешчагин ҳайратланиб «оҳ!» деб қичқирди ва ўзини нима қилаётганларига тушунмагандай, қўрқиб атрофга қаради. Оломон ҳам айнан шу тарзда ҳайрат ва даҳшатла қичқириб юборди.

Кимдир қайгули оҳангда: «Ё тангрим!» деб қўйди.

Аммо Верешчагин ҳайратланиб «оҳ!» деб қичқирганидан кейин жон оғриғидан чинқириб фарёд чекди ва шу фарёд унинг бошини эди. Инсоний туйгулардан сўнгги нуқтасигача таранг бўлган ва оломонни ҳануз ушлаб турган тўсиқ бир зумда узилди. Жиноят бошланди, уни охиригача олиб бориш керак эди. Оломоннинг даҳшатли ва салобатли наъраси жон азобидан чекилган фарёдни босиб кетди. Кемани тор-мор келтирадиган энг кучли пўртанага ўхшаган бу сўнгти зўр тўлкин оломоннинг орқа сафларидан кўтарилиб, олдинги қаторларга етиб келди-да, уларни ҳам ағдар-тўнтар қилиб, ҳамма нарсани ўз комига тортди. Верешчагиннинг калласига шамшир солган драгун ўз зарбини яна такрорламоқчи бўлди. Верешчагин қўли билан юзини тўсиб, додлаганича халоийиқ орасига ўзини урди. Верешчагин новча йигитга қоқилиб кетди, у Верешчагинни нозик бўғиздан ҳиппа бўғиб олди-да, қаттиқ қичқириб, у билан бирга йиқилиб, ҳайқириб келаётган оломоннинг оёғи остида қолди.

Баъзилар Веренчагинга, бошқалар новча йигитга ёпишиб дўппослар эди. Оёқ остида қолиб кетган кишиларнинг ҳам, новча йигитни қутқаришга уринган кишиларнинг ҳам фарёди оломонни баттарроқ куружга

келтиради... Драгунлар қонга беланган, калтакдан чала ўлик бўлган фабрика ишчисини зўрга қутқариб олдилар. Оломон қизишиб бошланган ишни охирига етказиш учун шошилаётганидан Верешчагинни ураётган, бўғаётган, тортқилаётган кишилар уни ҳеч ўлдиролмас эди; оломон уни ҳар томондан сиқиб келар, бир-бирига қапишиб, у томондан бу томонга чайқалар, на уни уриб ўлдиргани ва на уни қолдириб ташлаб қетгани имкон берарди.

«Бўлта билан солмайсанми?.. Топтаб ташлашди... Хонин, имонини сотган сотқин!.. Тирик... Тирикми... ўғри қилмишига яраша жазо тортсин. Тамба билан сол! Ҳали ҳам тирикми?»

Верешчагин қаршилик кўрсатмай, дод-фарёд ўрнига бир маромда хириллай бошлаганидан сўнгтина бломон қонга беланиб ётган жасадининг олдидан шошиб-лишиб, у ердан-бу ерга ўта бошлади. Одамлар яқинроқ келиб, ўзлари қилган ишга қарап, даҳшат, таъна ва ҳайрат билан орқага тисариларди.

Оломон орасидан: «Ё тангirim, одам ҳам ҳайвондан фарқ қилмай қўйди-я, буларнинг дастидан киши омон қолади дейсанми! — деган садолар эшитилар эди.— Ёнгина йигит экан... савдогарга ўҳшайди, ҳалойнки қара-я!.. бу эмас дейищади... бу қандоқ бўлди... Ё раббим! Бошқа бирорни калтаклашибди; чала ўлик қилиб ташлашибди... Одамларни қара-ю! Гуноҳдан қўрқмайди...»— дейищарди ўща калтаклаган одамларнинг ўзи афсусланган ва ачинган бўлиб, ўликнинг кўкариб қон ва лойга беланган юзига, кесилган узун, нозик бўйнига қааркан.

Тиришқоқ полиция маъмури ўликнинг жаноб олийлари ҳовлисида ётишини ноқулай деб билди ва драгунларга жасадни қўчага чиқариб ташлашни буюрди. Икки драгун абжағи чиққан оёғидан тортиб, мурдани қўчага қараб судради. Ўликнинг сочи қирилган, қон ва лойга беланган бўйни, узун калласи ерда ирғишилаб-ирғишилаб бормоқда эди. Оломон жирканиб ўлиқдан ўзини тортди.

Верешчагин йиқилгач, оломон ваҳшиёна ҳайқириб, унинг устига ёпирилган ва уни ўртага олаётган чоғида Растопчин тўсатдан оқариб кетди ва отлар мунтазир бўлиб турган орқа эшикни қўйиб, қаёққа бораётганини ва нима қилаётганини ўзи ҳам билмасдан тез-тез қадам босиб, коридор бўйлаб кетди, коридордан пастки қаватга тушиларди. Графнинг ранги мурдадай оқарган, ияги худди безгак тутгандай титрамоқда эди.

— Жаноб олийлари... бу ёққа... қаёққа кетяпсиз?.. бу ёққа марҳамат қилинг,— эшилди унинг кетидан қалтираган бир товуш. Граф Растопчин оғиз очиб бир нима дейишга мажоли қолмаган эди. Шунинг учун индамай орқага қайтди ва итоаткорлик-ла кўрсатилган томонга йўл олди. Орқа эшикнинг ҳайқириги шу ерда ҳам эшитилмоқда эди. Граф Растопчин шошиб коляскага ўтириди ва шаҳар ташқарисида — Сокольникидаги боғига элтишни буюрди. Коляска Мясницкий кўчасига чиққандан ва оломоннинг ҳайқириги энди эшитилмагандан еўнг граф ўз қилмишидан пушаймон бўлди. Итоатидаги кишилар олдида қўрқани ва ҳаяжонга тушганини билинтириб қўйганидан хийла ўнғайсизланди. «*La population est terrible elle est hideuse, ils sont comme les loups qu'on ne peut apaiser qu'avec de la chair*¹», — деди ўзича французчалаб, тўсатдан Верещагиннинг: «Граф, тепамизда худе бор!» деган сўзи эсига тушди ва эти жимиirlаб кетди. Бироқ бу ҳол бир лаҳзагина давом этди ҳолос, граф Растопчин тиржайиб ўзидан кулди. «*J'avais d'autres devoirs, — dedi ўзича, Il fallait apaiser le peuple. Bien d'autres victimes ont péri et perissent pour le bien public*²» ва ўз оиласи (унга топширилган), ўз пойтахти ва ўзига алоқадор бўлган умумий бурчлари ва шахсан ўзи ҳақида, Фёдор Васильевич Растопчин ҳақида эмас (Фёдор Васильевич Растопчин *bien public*³ ўзини қурбон қиляпти, деб ўйларди), балки бошқўмондон, ҳукуматнинг намояндаси ва подшонинг вакили бўлмиш Растопчин ҳақида ўйлаб кетди. «Агар мен фақат Фёдор Васильевич бўлса эдим, унда *ligne de conduite aurait été tout autrement tracée*⁴, ахир мен бошқўмондоннинг ҳаётини ҳам сақлашим керак эди, ҳам иззат-обрўйини».

Растопчин юмшоқ рессорли экипажда аста-секин чай-қалиб оломоннинг мудҳиш садосидан йироқлашиб бораркан, жисмоний жиҳатдан ором ояди ва жисман ором олингандан кейин ҳамиша бўладиганидагидек, руҳан

¹ Оломон мудҳиш, жирканч бўлади. Улар бўрининг ўзгинаси: гўштдан бошқа нарса уларни қондиролмайди.

² «Менинг бошқа бурчим бор эди. Халойиқни тинчитмоқ керак ёди. Халқ баҳт-саодати йўлида бунақа қурбонлар кўп бўлган ва бўлади»

³ Халқ баҳт-саодати йўлида.

⁴ Йўриғим тамоман бошқача бўларди.

ором олиш учун ҳам ақл важ топиб берди. Растворчинга ором берган ўй янги ўй эмас эди. Дунё бино бўлганидан ва одамлар бир-бирини ўлдіриб келаётганидан бери ҳеч бир инсон шу мулоҳаза билан ўзига таскин бермасдан туриб, ўзига ўхшаган қишиларга қарши жиноят қилгани йўқ. Бу фикр эса *le bien publique*¹, бошқаларнинг фароғати деган фикрдан иборатдир.

Эҳтиросга гирифтор бўлмаган одамлар ҳеч қачон бу фароғатни билмайди; аммо жиноят қилаётган киши бу фароғат нимадан иборатлигини ҳамиша яхши билади. Растворчин ҳам ҳозир шу нарсани билар эди.

У муҳокама йўли билан қилган жинояти учун ўзини қоралаш у ёқда турсин, балки бу а'ртторосдан² боллаб фойдаландим, яъни ҳам жинояткорга жазо бердим ва ҳам оломонни тинчтиб қўйдим, деб гердайишга важ ҳам топди.

«Верёшчагин суд бўлиб, ўлим жазосига маҳкум этилган эди,— деб ўйларди Растворчин (ваҳоланки сенат Верёшчагинни фақат каторгага маҳкум қилган эди).— У хоин ва сотқин эди, мен уни жазосиз қолдиролмас эдим, ундан кейин ё *faisais d'une pleine de deux coups*³: ҳам халойиқни тинчтиш учун уни қурбон қилдим, ҳам жинояткорни жазоладим».

Граф шаҳар ташқарисидаги боғига келиб, уй ишлари билан машғул бўлгандан кейин буткул тинчланди.

Ярим соатдан сўнг граф йўрға от қўшилган коляскада Сокольники майдонидан ўтаркан, ўтган ишлар ҳақида ўйламади, ҳозир унинг бутун фикри-хаёли бўлажак ишлар билан банд эди. У Кутузов Язуза кўприти⁴ олдида эканини эшитиб, ўша томонга қараб бормоқда эди. Граф Растворчин, Кутузов мени алдади, деб ўйлаган, унга айтмоқчи бўлган ғазабли ва наштарли сўзларни ўз хаёлида пишитмоқда эди. «Мен бу қари сарой тулкисига кўрсатиб қўяман. Москва ташлаб кетилиши ва Россиянинг маҳв бўлиши (унга шўндей туюларди) оқибатида вужудга келадиган барча баҳтсизликларнинг масъулияти ақлинни еган шу чолнинг гарданида». Растворчин Кутузовга айтмоқчи бўлган сўзларни олдиндан ўйлаб бораркан, жаҳл билан коляскада у ёқ-бу ёққа бурилар ва атрофга тез-тез назар соларди.

¹ Жамиятнинг фароғати.

² Қулаӣ фурсатдан.

³ Мен-бир ўқ билан икки қуённи урдим.

Сокольники майдони бўм-бўш. Фақат майдоннинг нариги бурчида, хайрияхона билан жийнилар касалхонаси олдида оқ кийим кийган бирмунча одам тўпланиб турар, шу хилда кийинган бир неча киши қўлларини пахса қилиб алланималар деб қичқириб майдонда онда-сонда юрарди.

Шу одамлардан бири йўлни кесиб ўтиб, граф Растопчиннинг коляскасига қараб югурди. Ҳамма — граф Растопчиннинг ўзи ҳам, унинг кучери ҳам, драгунлар ҳам кўчага ҳайдаб юборилган бу жинниларга, айниқса, коляскага томон чопиб келаётган жиннига алланечук даҳшат ҳисси билан қизиқсиниб қараб туришди. Бу жинни иккала кўзи Растопчинда, ориқ, узун оёқлари билан гандираклаб, шамол пирпираётган халатида, бўғриқ товуш билан алланималар деб қичқирав, тўхта деб унга ишора қилиб, елдай учиб келмоқда эди. Жиннининг соқоли ўсиб кетган, озғин ва сариқ юзи тунд ва шу билан бирга тантанали эди. Кўзининг оқи заъфарондек сариқ, чақмоқтошга ўхшаган кўз қорачиғлари бежо эди.

— Тўхта! Тўхта! Мен айтяпман! — деб чинқирди жинни ва энтика-энтика даҳшат билан қўлларини силкитиб, алланималар деб бақири.

У коляскага етиб олди-да, у билан ёнма-ён чопиб кетаверди.

— Мени уч марта ўлдиришди, мен уч марта тирилдим. Улар мени тошбўрон қилишди, чормеҳга тортишди... Мен тириламан... тириламан... тириламан... Аъзойи баданимни абгор қилишди. Оlam остин-устун бўляпти... Мен уни уч марта остин-устун қилиб, уч марта бунёд этаман,— деб қичқирди жинни борган сайин баландроқ товуш билан. Граф Растопчин оломон Верешчагинга ҳужум қилганида қандай оқариб-бўзарган бўлса, шундай оқариб-бўзарди. У юзини ўгириб, титроқ товуш билан:

— Ҳай... ҳайда тезроқ! — деб кучерга қичқири.

Отлар бор кучи билан чопиб кетди: аммо жиннининг орқада колиб узоқлашаётган девонавор ҳайқириғи узоқ вақт граф Растопчиннинг қулоғидан кетмади, кўз ўнгига эса почапўстин кийган хоинининг қонга белангтан, қўркув ва ҳайрат ифода этиб турган юзи гавдаланди.

Бу хотира гарчи янги бўлса ҳам Растопчиннинг қонига сингиб, кўксига ўрнашиб қолди. Бу хотиранинг қонли изи ҳеч қачон ўчмаслиги, аксинча, бу мудҳиш хотира борган сари кўксидан чуқурроқ жой олиб, ҳаётининг охиригача қийнаши Растопчинга очик-ойдин бўлиб

қолди. Ўзи айтган гаплари, Верешчагин қатл қилинаётган чоғда айтган гаплари қулогига барада эшитилди: «Чопиб ташла буни, ўз бошингиз билан жавобгарсиз!» «Нега мен бу гапларни айтдим! Оғзимдан чиқиб кетибди... Шу сўзларни айтмасам ҳам бўларди (ўйлар эди у): ўшандада ҳеч нарса бўлмас эди». Унинг кўз олдига буйруқни эшитиб аввал қўрқсан, кейин жон-жаҳди билан қилич солган драгун, почапўстин кийган йигитчанинг лом-мим демасдан, таънаомуз ташлаган нигоҳи кўз өлдига келди... «Ахир, мен бу ишни ўзим учун қилганим йўқ-ку. Шундай қилмай иложим йўқ эди. La plèbe, le traitre... le bien publicue»¹, — деб ўйларди Растворчин.

Язуа кўпрги олдида ҳали ҳам қўшиллар тиқилишиб ётган эди. Кун иссиқ. Кутузов қош-қовоғи солинган, руҳи тушган ҳолда кўпприк олдига қўйилган узун скамейкада қамчиси билан қумни ўйнаб ўтирган эди. Шу чоқ бир коляска шалдириб келиб қолди. Коляскадан генералча мундир, жигали шляпа кийган, кўзлари ғазабданми, қўрққаниданми ола-куда бўлиб кўтган бир киши Кутузовнинг олдига келди^ю, француздачалаб алланималар деб гапира бошлади. Бу одам граф Растворчин эди. У Кутузовга, Москва ва пойтахтдан энди ном-нишон қолмагани, ёлғиз армиянинг ўзи қолгани учун мен бу ерга келдим, деб айтди.

— Агар сиз, аъло ҳазрат, яна бир карра жанг қилмасдан туриб Москвани ташлаб кетолмайман, деган сўзни менга айтмаганингизда иш бошқача бўлар эди, барча бу ҳодисалар юз бермас эди! — деди Растворчин.

Кутузов худди ўзига қарата айтилган сўзларнинг маъносига тушунмагандай, Растворчинга қаради ва шу он ўзи билан гаплашаётган кишининг юзидағи ифодани ўқимоқчи бўлгандай унга тикилиб турди. Растворчин довдираб, жим бўлди. Кутузов секингина бош чайқади ва ҳамон Растворчинга синчилаб қафаркан, оҳиста деди:

— Ҳа, мен жанг қилмасдан Москвани бермайман!

Кутузов шу сўзларни айтаркан, тамоман бошқа нарса ҳақида ўйлармиди, ёки бу сўзларнинг ўринисиз эканлигини билиб туриб жўрттага айтдими, ҳар ҳолда граф Растворчин чурқ этмай, шошиб-шишиб Кутузовнинг олдидай кетди. Ажойиб ишлар! Москванинг бошқўмандони, мағрур граф Растворчин, қўлида қамчи билан кўпприк

¹ Қора халқ, ёвуз халқ... жамиятнинг фарогати.

олдига келди ва бақириб-ҳайқириб тиқилишиб ётган араваларни ҳайдай бошлади.

XXVI

Кундузи соат учдан ошгандаги Мюратнинг қўшинлари Москвага кирди. Олдинда Виртемберг гусарлари отряди, орқада бир талай мулозимлар қуршовида Неаполь қиролининг ўзи отда келмоқда эди.

Мюрат шаҳар қалъаси «Le Kremlin»нинг қай вазиятда эканлиги ҳақида олдинги отряддан хабар келишини кутиб Арбатнинг ўртасида, Никола Явленийга яқин бир ерда тўхтади.

Москвада қолган аҳолидан ташкил топган кичкина оломон Мюратнинг атрофига тўпланди. Ҳамма оғзи очилиб, жига ва зар билан безангандан узун сочли ғалати бошлиққа қараб қолди.

— Уларнинг подшоси шу эканми, а? Чаккимас! — деб шивирлаган овозлар эшишилди.

Отлик тилмоч оломонга яқин келди.

— Шапкангни олсанг-чи... шапкангни,— дейишди одамлар бир-бирига қараб. Тилмоч бир кекса қорөвулдан, Кремль узоқми, деб сўради. Қоровул нотаниш поляк лаҳжасида айтилган бу гапга таажжубланиб қулоқ соларкан, тилмоч рус тилида эмас, бошқа тилда гапираётиди деб ўйлади-да, тушунмасдан одамларнинг орқасига бекиниб олди.

Мюрат отини юргизиб яқинроқ келди, тилмочга рус қўшинлари қаерда турганлигини сўрашни буюрди. Руслардан бири нима деётганларини тушунди ва бир неча киши бирдан тилмочга жавоб қила бошлади. Олдинги отряд офицерларидан бири Мюратнинг ҳузурига келиб, қалъа дарвозаси берк эканлигини ва у ерда қўшинлар листирмада ётган бўлиши мумкинлигини айтди.

— Яхши,— деб қўйди Мюрат ва ўз мулозимларидан бирига, тўрт енгил тўп билан қалъа дарвозаси тўпга тутилсин, деб буюрди.

Тўпга қўшилган отлар Мюратнинг кетидан келаётган колоннадан ажралиб чиқди ва Арбат бўйлаб йўртиб кетди. Воздвиженка кўчасининг охирига етганда артиллерия тўхтаб, майдонда саф тортди. Бир нечта француз офицери тўпларни ўрнатиб, тўпчиларга амр-фармон берди-да, дурбин орқали Кремлга қаради.

Кремлда кечки ибодатга жом чалинди ва бу садо французларни довдиратиб қўйди. Улар бу садони қуролланишга даъват деб билиди. Бир неча пиёда аскар Кутафьев дарвозасига томон югурди. Дарвозанинг олдига ёғоч ва тахталардан ғов қилиб қўйилган эди. Офицер ўз командини билан дарвозага яқинлашиши билан дарвоза остидан икки марта ўқ узилди. Тўпларнинг ёнида турган генерал офицерга қичқириб команда берди, офицер солдатлар билан бирга орқага қайтди.

Дарвозадан яна учта ўқ узилди.

Бир ўқ француз солдатининг оёғига тегди, тахталар орқасидан бир неча кишининг ғалати қичқириғи эшитилди. Француз генерали, офицери ва солдатининг юзидан бояги қувноқлик ва хотиржамлик ифодаси худди команда берилгандай бирдан йўқолди ва унинг ўрнига зўр кураш ва изтиробга тайёрликни билдирувчи сергаклик ва диққат ифодаси пайдо бўлди. Уларнинг ҳаммаси учун,— маршалдан бошлаб сўнгги солдат учун,— бу жой Вздвиженка, Моховая кўчалари, Кутафьев ва Троицкий дарвозаси эмас, балки янги жой, қонли жанг бўладиган янги майдон эди. Ҳамма шу жангга ҳозир бўлди. Дарвоза томондан эшитилаётган ҳайқириқ тинди. Тўплар ўша ёққа тўғриланди. Тўпчилар ёниб битган пиликларни пуфлаб қўйишди. Офицер: «Feu¹ деб команда берган эди, устма-уст икки ўқ узилди. Сочма ўқлар дарвозанинг тошига, ёғоч ва тахталарга тақири-туқур қилиб тегди ва майдон устида икки жойда тутун булути пайдо бўлди.

Фиштдан бино бўлган Кремлга қаратса отилган тўпларнинг гумбурлаши тингандан сўнг французларнинг боши устида ғалати бир товуш эшитилди. Мингларча зағча Кремль девори устига учиб чиқди-да, қағиллаб, қанот қоқиб ҳавога кўтарилиди ва айлана бошлади. Шу садо билан бирга дарвозаҳонадан бир ҳайқириқ эшитилди ва тутун орасидан шапқасиз, кафтани кийган бир кишининг қораси кўринди. Бу одам қўлидаги милтиғи билан французларни нишонга олди. Артиллерия офицери «feu» деб команда берди, бир милтиқ билан икки тўпдан баравар ўқ чиқди. Дарвозани яна тутун қоплади.

Тахта тўсиқ орқасида ҳаракат тўхтади, француз пиёда аскарлари офицерлар билан биргаликда дарвоза томон юрди. Дарвозоҳонада учта ярадор билан тўртта ўлик ётган

¹ «Ўт очилсин!»

эди. Кафтан кийган икки киши деворнинг остидан пастга, Знаменкага қараб қочди.

— Enlevéz-moi ça¹, — деди француз офицери ёғоч ва жасадларга ишора қилиб: француздар ярадорларни ўлдириб, жасадларини тўсиқнинг нарёғига улоқтириб ташлашди. Бу одамлар ким эканлигини ҳеч ким билмас эди. Улар ҳақида фақат Enlevéz-moi ça дейишади холос, уларни улоқтириб ташлашди. Кейин сасиб кетмасин деб, олиб кетишди. Ёлғиз Тъер уларнинг хотираси ҳақида қўйидаги шу гўзал сатрларни ёзди: «Ces misérables avaient envahi la citadelle sacrée, s'étaient emparés des fusils de l'arsenal, et tiraient (ces misérables) sur les Français. On en sabra quelques uns et purgea le Kremlin de leur présence»².

Йўл душмандан тозаланганилиги ҳақида Миратга хабар қилинди. Француздар Кремль дарвозасидан кириб, Сенат майдонида лагерь қуришди. Солдатлар сенатнинг дера-залидан стулларни отиб, ўт қалашди.

Баъзи бир отрядлар Кремлдан ўтиб, Маросейка, Лубянка, Покровкада жойлашиб олишди. Бир хиллари эса Вздвиженка, Знаменка, Никольская, Тверскаяда ўрнашиб олди. Француздар ҳеч қаерда уй эгаларини тополмай, хоналарда эмас, худди шаҳар ичидали лагерга жойлашгандай жойлашди.

Француздар солдатлари оч-яланғоч бўлиб, ҳориб-чарчаган, сон жиҳатдан илгаригига қараганда учдан бирга камайган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, Москвага тартиб-интизом билан саф тортиб киришди. Бу машаққат кўрган, мадори кетган бўлса ҳам, лекин ҳали жанговар ва даҳшатли қўшин эди. Бироқ бу қўшинни солдатлари уй-уйларга жойлашгунча қўшин деса бўларди. Полк одамлари бўш ва бой уйларга кириб олгандан кейин қўшиндан абадий ном-нинсон қолмади, булар аҳоли ҳам эмас, солдат ҳам эмас, балки талончи аскарлар эди. Ўша одамларнинг ўзи беш ҳафтадан кейин Москвадан чиққанда энди қўшинга ўхшамай қолган эди. Булар талончилар галаси бўлиб, ҳар бири кўзига керакли ва қимматбаҳо кўринган бир дунё нарсани ё аравага солиб, ё ўзи кў-

¹ «Олиб ташланглар буни».

² «Бу шўрликлар муқаддас қалъага кириб, аслаҳаҳонадаги қуролларни олишди ва француздарга қараб ўқ отишди. Уларнинг бир қисмини француздар қиличдан ўтказиб, Кремлни улардан тозалашди».

тариб олиб кетмоқда эди. Бу одамлар Москвадан чиқиб кетаркан, илгаригидай забт этишни эмас, балки қўлга киритган нарсасини сақлаб қолишнигина истар эди. Французлар оғзи тор кўзага қўлини тиқиб, бир сиким ёнғоқ олган ва қўлидан ёнғоқ тушиб кетмасин деб муштумини очмаган ва шу билан ўзини ҳалок этган маймунга ўхшар эди: улар Москвадан чиқиб кетаётгандা талаган нарсаларини ўзлари билан бирга кўтариб боргандари учун ҳалок бўлшилари керак эди, лекин маймун муштумини очмагани қаби, улар ҳам талаб олган нарсаларини ташлаб кета олмас эдилар. Ҳар бир француз полки Москванинг бирон маҳалласига кирдими, ўн дақиқа ўтар-ўтмас солдатидан ҳам айриларди, офицерларидан ҳам. Уйларнинг деразаларидан шинель, штиблет¹ кийган ва тиржайиб уйма-уй изғиб юрган кишилар кўринар; ҳудди шуларга ўхшаган кишилар озиқ-овқат пайига тусиб, подвал ва ертўлаларни кезар; ҳовлиларда ҳам шу қабилдаги одамлар омбор ва отхона эшикларини очиб-ёпиб юради. Ҳудди шу каби кишилар ошхоналарда ўт ёқиб, енг шимариб ҳамир йўғирав, нон қилас, овқат пиширав, хотин-халаж ва болаларни чўчитар, кулдирар ва эркаларди. Дўконларда ҳам, ҳовлиларда ҳам — ҳамма жойда ҳам шундай одамлар кўп эди: аммо қўшин йўқ эди.

Француз армиясининг боғлиқлари ўша куннинг ўзидаёқ солдатларнинг шаҳарга тарқаб кетишини, аҳолига зулм қилиш ва талончиликни ман этиб, буйруқ кетидан буйруқ бера бошлаган ва шу бугун кечқурун йўқлама бўлишини эълон қилган бўлса ҳам бу тадбирлар кор қилмади, илгари тўпланиб қўшин ташкил этган одамлар, кийим-кечакка ва озиқ-овқат заҳирасига тўлиб ётган кимсасиз шаҳарга таралиб кетди. Оч пода гиёҳсиз чўлда гуж бўлиб юриб, кўм-кўк ўтлоқни кўриши биланоқ ҳар томёнга таралиб кетгани сингари, француз қўшини ҳам бой шаҳарга кириши биланоқ таралиб, тўзиди кетди.

Москвада аҳоли қолмаган эди, шаҳар эса қум сувни қандай шимиса, солдатларни шундай шимиди қўйди, солдатлар ҳаммадан олдин Кремлга кириб, кейин шаҳарнинг ҳамма томонига тарқалиб кетишли. Отлиқ аскарлар барча жиҳози билан ташлаб кетилган бирор савдогарнинг ҳовлисига кириб, ўзлари учунгина эмас, ҳатто отлари учун ҳам керагидан ошиқча жой борлигини кўрсалар ҳам

¹ Штиблет -- астарали мовут этик.

яна қўшни ҳовлига ўтишар, чунки бу ҳовли кўзларига ундан ҳам яхшироқ кўринарди. Кўплари бирдан бир неча ҳовлини эгаллаб олиб, ким томонидан ишғол қилинганини бўр билан ёзиб қўяр, бошқа командалар билан баҳс-муно-зара қилар, ҳатто ёқалашишар эди. Солдатлар дурусткроқ ўрнашиб олишга ҳам улгурмасдан, шаҳар айлангани кўчага қараб югуришар, фалон жойда шунча нарса ётибди, деган мишишни эшитиб, қимматбаҳо нарсаларни кўпроқ қўлга киргизиш умидида ўша томонга қараб чопишар эди. Бошлиқлар солдатларни йўлдан қайтармоқчи бўлар, ле-кин ўzlари ҳам уларнинг кетидан боришар ва бу ишга ўzlари беихтиёр қўшилиб кетишиарди. Карета растасида бир экипаж дўкони очиқ қолган экан, генераллар тўпла-нишиб, коляска ва карета танлай бошлашди. Шаҳарда қолган аҳоли талончиликдан қутулиш мақсадида бошлиқ-ларни ўз уйларига таклиф қилишиарди. Ҳовлиларда мол-дунё тўлиб-тошиб ётар эди; французлар кириб олган уй-ларнинг атрофидаги ерларга ҳали ҳеч кимнинг оёғи тегмаган, уларнинг назарида ҳалин ҳеч ким ишғол қилмаган бу уй-ларда мол-дунё тағин ҳам кўпроқ эди. Москва борган сари француузларни ўз комига торта бошлади. Тупроққа сув қўйилганда қуруқ тупроқдан ҳам, сувдан ҳам асар қол-маганга ўхшаб оч-ялангоч қўшин кимсасиз фаровон ша-ҳарга кириши билан қўшиндан ҳам, фаровон шаҳардан ҳам ном-нишон қолмади; ҳамма ёқ ифлюс бўлди, ёнғинлар вужудга келди, талон-торож бошланиб кетди.

Француузлар Москва ёнғинини аи *patriotisme féroce de Rastophchine*¹); руслар эса француузларнинг жоҳилли-гидан кўришди. Ҳақиқатда эса Москва ёнғинига бир ва ё бир неча кишини сабаб қилиб кўрсатиб бўлмас, бундай сабаблар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Москва шундай бир шароитда эдик, ёғочдан бино бўлган ҳар бир шаҳар шундай шароитда ёнғинга қарши сув сепади-ган бир юзу ўттизта нобоп трубаси бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, ёниши керак эди. Бир тўда пайрача устига бир неча кун давомида ҳадеб учқун сачрайверса аланга олмаслиги мумкин эмасдек, Москва ҳам аҳолиси кўчиб кетгани учун ёнмай иложи йўқ эди. Ёғочдан ясалган, ҳар ёз эгалари уйда бўлган ва полиция назорат қилиб юрган вақтда деярли ҳар куни ёнғин бўлиб турадиган шаҳар эгалари кўчиб кетиб, трубка чекадиган, сенат стулларини

¹ Растопчиннинг ваҳшиёна ватанпарварлигига.

олиб чиқиб Сенат майдонида гулхан қалаб, кунда икки маҳал ўзига овқат пиширадиган қўшин яшай бошлагандан кейин куйиб кетмаслиги мумкин ҳам эмас эди. Агар тинчлик дамларда бирон қишлоққа қўшин келиб жойлашса, шу ерда ёнғин миқдори дарров кўпаяди. Ёғочдан бино бўлган бўм-бўш шаҳарга бегона қўшин келиб жойлашиб олгандан сўнг ёнғин эҳтимоли нақадар ошиши мумкин? Айб бу ерда Le patriotisme féoce de Rasfopchine, французларнинг ваҳшийлигида ҳам эмас, Москва чекилган трубкаладан, ёқилган ўчиқ ва гулханлардан, душман солдатларининг бефарқлигидан, бегона одамлар дастидан ёниб кетди. Бирор ўт қўйган тақдирда ҳам (бу нарса ақлга сиф майди, чунки ўт қўйиш учун хеч қандай сабаб йўқ, ундан кейин бу нарса серташвиш ва хавфли иш), бу нарсани Москванинг куйиб кетганига сабаб қилиб кўрсатиш мумкин эмас, чунки хеч ким ўт қўймаган тақдирда ҳам шундай бўлиши мумкин эди.

Французлар Растворининг ваҳшийлигини, руслар Бонапартнинг ёвуздигини нақадар ҳузур қилиб қораламасин, ёки кейинчалик ўз ҳалқининг қўлига қаҳрамонлик машъалини тутқизмасин, ёнғинга бевосита сабаб йўқлигини кўрмаслик мумкин эмас; чунки эгаси қўчиб кетиб овқат пиширмоқ ва ғалик қилмоқ учун бегона одамлар киргизилган ҳар қанақа қишлоқ ҳам, фабрика ҳам, ҳовли ҳам куйиб кетиши аниқ бўлганидек Москва ҳам куйиб кетиши керак эди. Москвага ўз аҳолиси ўт қўйди деган гап рост; лекин шаҳарда қолган аҳоли эмас, балки чиқиб кетган аҳоли ўт қўйган, Москва душман томонидан ишғол қилингандан сўнг Берлин, Вена ва бошқа шаҳарларга ўҳшаб омон қолмади; чунки унинг аҳолиси французларни нён-туз билан қарши олиб, шаҳар калитини уларга бермади, балки шаҳардан чиқиб кетди.

XXVII

Москванинг ҳар томонига таралиб кетган французлар Пьер шу кунлари яшаб юрган маҳаллага фақат 2 сентябрь, кечки пайтда етиб келишиди.

Пьер танҳоликда ва ғайри оддий шароитда ўтказган шу икки кундан кейин девонанамо бўлиб қолган эди. Унинг бутун борлиғини миядан чиқариб бўлмайдиган бир фикр қамраб олди. Бу фикр қанақа қилиб, қачон пайдо бўлди, буни билмас эди, лекин бу фикр уни шун-

чалик чулғаб олган эдикі, у на бүдиб ўтган воқеаңи эслай әларды ва на бұлаёттан воқеаларни; нимани күрмасын, нимани әшитмасын, ҳаммаси түшдагидай туюларды.

Пъер ҳәёт талабларынинг муникуллигидан кутулиш учунғина ўз уйидан чиқиб кетген эди, чуники ўша топдаги кайғиятда бу читал тугунни ечишта ожизлик қиласындағы зерттеуден көрсөткіштегінде жаңынан күрді. У ҳәёттінг ташвиши-тахликаларидан фориғ бўлиш учун Иосиф Алексеевичнинг китоб ва қоғозларини кўздан кечирмоқ баҳонаси билан марҳумнинг уйига борди, чуники Иосиф Алексеевичнинг хотираси Пъерни ўз гирдобига тортаётган сертапчиш; серчигал ҳәёттінг акси бўлган абадий, осуда ва тантанали фикрларни уйғоттар эди. Пъер типч бир бошпана қидирар эди, дарҳақиқат, Иосиф Алексеевичнинг қабинети унга шундай бошпана бўлди. Пъер жимжит қабинетда марҳумнинг чаңг босгани столига тирсакланиб ўтиаркан, сўнгги күнлар хотираси, айниқса Бородино жангига, улар номи билан қалбидаги чуқур из қолдирган кишилар тоифасининг тўғрилити, соддалиги ва азму иродаси қаршиисида ўзининг инкор этиб бўлмайдиган даражада аянч ва соxта вазиятда эканлитини сезгани тасаввурнида очик-ойдин жонланга бошлади. Герасим хаёлга чўмтган Пъерни ўзига келтирганда Пъернинг хаёлита Москвани халқ томонидан мудофаа этилиши (буни у эннитган эди) ишига қатнашиш фикри келган эди. Шу мақсадда у дарҳол Герасимдан кафтган билан тўпионча топиб келишини илтимос қилди ва кимлигини ҳеч кимга айтмасдан Иосиф Алексеевичнинг уйида қолиши иятида эканлитини унга айтди. Кейин бекорчиликда танҳо ўтказган биринчи куннинг давомида (у бир неча бор масонлик кўләзмаларини дикқат билан кўздан кечирмоқчи бўлди, бироқ бўлмади), илгари хаёлига келган фикр — Бонапартнинг оти билан ўз оти ўртасида асрорангиз маънога эга бўлган боғланиш борлиги бир неча марта туманини тарзда хаёлига келди; бироқ унинг, j'Russe Besuhof, бу йиртқич ҳайвоннинг ҳокимиятига хотима бериши азалдан белгиланган деган фикр яна унинг тасаввурнида сабабсиз пайдо бўлиб, ҳеч қандай из қолдирмасдан ўтиб кетадиган орзу-хаёллар каби бошига келди.

Пъер Москвани халқ билан биртаге мудофаа қилиниш максади-ла чакман сотиб олиб, қайтиңда Ростовларта дуч қелгани ва Наташа: «Сиз қоласизми? Вой, бу қан-

ларни чилларчин қилиб ташлайди; бу шундай туйғуки, унинг оқибатида киши беҳуда — ярамас ишларни қилиб, ўз ҳукми ва қучини синаб кўрмоқчи бўлади ва шу билан ўзини инсоний шароитдан ташқарида бўлган, ҳаёт ҳақида ҳукм чиқарадиган олий бир қучнинг вакили эканини билдиримоқчи бўлади.

Шу туйғуни биринчи мартаба Слебода саройида сезган кунидан бошлаб Пьер унинг таъсири остида яшаб келмоқда эди, аммо эндигина уни тўла қаноатлантириди. Бундан ташқари, ўз ниятини амалга ошириш йўлида қилган барча ишлари шу топда Пьерга далда берар ва уни бу ниятдан воз кечиш имкониятидан маҳрум этарди. Агар Пьер шунча ишлардан сўнг бошқалар каби Москвада чиқиб кетса эди, унинг ўз уйидан чиқиб кетиши ҳам, кафтан кийиб, тўппонча тақиб юрини ҳам, Ростовларга Москвада қоляпман деб айтган гапи ҳам — буларнинг ҳаммаси маъносини йўқотиш билан бирга, ҳаммага кулги бўлар ва ҳамманинг ихлосини қайтарар эди, Пьер эса бунақа нарсаларга жуда ҳассос эди.

Пьернинг жисмоний ҳолати ҳар вақтдагидек маънавий ҳолатига уйғун эди. Одатланмаган ёмон овқат, шу кунлари ичиб юргани ароқ, вино билан сигаранинг йўқлиги, алмаштириш мумкин бўлмаган кир ички кийим, кўрпа-тўщаксиз калта диванда чала ярим ухлаб ўтказган икки кеча — буларнинг ҳаммаси Пьернинг асабини бузиб, уни овсар бўлишга яқинлаштириб қўйди.

Кун қиёmdан ўтиб, соат бирдан ошган пайт, Французлар Москвага кирган. Пьер буни билар, бироқ амалий иш бошлаш ўрнига ўз ниятини амалга ошириш, унинг барча тафсилоти ва икир-чикирлари ҳақидагина бош қотириб ўтирас эди. Пьер ўз орзу-хаёлларини ўйларкан, Наполеонга қай тарзда зарба беришини, унинг ўлимини ҳам яққол тасаввур қилолмаса ҳам, лекин ўзи ҳалокатга дучор бўлишини ва қаҳрамонларча иш кўрсатишини жуда ёрқин тарзда кўз олдига келтирас ва маъюсланиб завқланарди.

«Балли, ё ҳамма учун мен бу ишни қилишим керақ, ё ҳалок бўлишим керақ,— деб ўйларди.— Ҳа, тўғри бораману... кейин бирдан... Тўппонча биланми, ханжар биланми?— деб ўйларди Пьер.— Барибир эмасми. Сени мен эмас, тақдирни илоҳий жазолади,, дейман. (Пьер Наполеонни ўлдираётганда айтадиган гапларини хаёлида

пишитарди).— Мана, марҳамат, мени ўлдираверинг»,— дерди ўзича Пьер бошини қуий солиб, ғамгин қиёфада, лекин қатъият билан.

Пьер уйнинг ўртасида туриб, шу нарсаларни ўзича муҳокама қилаётганида кабинетнинг эшиги очилди-ю, бўсағада илгари ҳамиша тортинчоқ бўлган Макар Алексеевичнинг бутунлай ўзгариб кетган қомати кўринди. Халатининг олди очиқ, башараси қип-қизил ва хунук; афтидан, у ичиб олганга ўхшарди. Пьерниг кўрган замон у уялинқирагандай бўлди, бироқ Пьернинг довдира бўлганини сезиб, дарров ўзини тутиб олди-да, чиллак-дек оёқлари билан қалтираб, уйнинг ўртасига келиб тўхтади.

— Уларнинг ўтакаси ёрилди,— деди у хириллаган товуш билан, худди бир сирни айтиётгандай.— Мен таслим бўлмайман деяпман, мен... шундай эмасми, афандим? — У ўйга ботди ва бирдан столдаги тўппончага кўзи тушиб, унга чанг солди-ю, юргурганича йўлакка чиқиб кетди.

Макар Алексеевичнинг кетидан юргурган Герасим билан қоровул даҳлизда уни тўхтатишида ва қўлидан тўппончани тортиб олмоқчи бўлишди. Пьер йўлакка чиқди ва бу овсар чолга ҳам ачиниб, ҳам нафратланиб қараб қолди. Кучанганидан юзи буришиб кетган Макар Алексеевич тўппончани маҳкам ушлаганича, афтидан, бирон тантанали ҳолатни тасаввур қилиб, бўғиқ товуш билан:

— Қурол олинглар! Найзабозликка! Бекор айтасан, ололмайсан! — деб қичқирар эди.

— Бўлди энди, қўйинг, сўрайман. Худо ҳаққи, сўрайман, беринг! Қўйинг энди, хўжам...— дерди Герасим Макар Алексеевичнинг тирсагидан авайлаб ушлаб, уни эшикка томон йўллашга уринаркан.

— Сен кимсан? Бона пәртми?..— деб ҳамон бақиради Макар Алексеевич.

— Яхши эмас, хўжам. Уйга марҳамат қилинг, дам олинг. Тўппончани бера қолинг.

— Йўқол, мурдор қул! Менга тегма! Кўряпсанми? — дерди Макар Алексеевич бақириб ва тўппончани ҳавода ўйнатиб.— Найзабозликка!

— Ола қолсанг-чи! — деди Герасим шивирлаб қорувулга.

Иккаласи Макар Алексеевични қўлидан маҳкам ушлаб, эшикка томон судрашди.

Дақында Герасим билан қоровул Макар Алексеевичга ёнишар, Макар Алексеевич эса ўзгарган, хунук, мастрона товуш билан хириллаб қичқирап эди.

Тұсатдан бир хотын кишининг қудоқни қоматтаға келтирадыған товуши дарвозаконадан эшигилди, ошпаз хотын югурғиб даҳлизға кирди-да:

— Үшалар! Вой худо урди энді!. Азбаройи худо!
Үшалар! Түрт киши, отлақ!. — деб дод-вой солди.

Герасим билан қоровул Макар Алексеевични қўйиб избориши ва жимжит бўлиб қолган коридордан бир неча кини бирдан кўча эшикни тақиллатаётгани барада эшигилди.

XXVIII

Ўз ниятини амалга оширгунича асли насабини ҳам, француз тилини билишини ҳам билдирымасликка қарор қилган Пьер французлар кириши биланоқ ўзини панага олмоқчи бўлиб коридорнинг қия турган эшиги олдида туради. Аммо французлар кирганда ҳам Пьер эшик олдида кетмади: жуда қизиққани учун нари кетолмади.

Кирганлар икки киши эди. Бири кўркам, новча¹ ва келишган офицер, ижкинчиси солдат ва ё офицернинг деншиғиги бўлса керак, юзи ичига кириб кеттан, қорайган, кўзлари ҳеч нарсани ифода қилмайдиган, озғин ва пакана бир киши эди. Офицер ҳасса таяниб, оқсоқланиб олдинда келмоқда эди. У бир неча қадам босгандан сўнг, уй яхши экан, деган қарорга келди шекилли, тұхтади-да, эшик олдида тұрган солдатларига қайрилиб, бошлиқларга хос баланд товуши билан отдарни киргизаверинглар, деб қичқиреди. Фармон бериб бўлгандан сўнг, офицер олифтагарчиллик билан тирсакларини баланд кутариб, мўйловини буради-да, қўдини шияпасига олиб борди.

— Вопjour, la compagnie!² — деб құвноқ товуш билан жилмайди ва атрофга кўз югуртиреди.

Унинг саломига ҳеч ким алиқ олмади.

— Vous êtes le bourgeois³. — деб Герасимга ғозланди офицер.

Герасим савол назари-ла қўриқа-писи офицерга қараб турар эди.

1 «Қаммаларига салом!»

2 «Уй эгаси сизми?»

— Je crois que non,¹— деди офицер у ёқ-бу ёғини пайпаслаб кўриб: — mais ja l'ai manqué belle cette fois-ci²,— деб қўйди деворнинг кўчуб тушган сувонига ишора қилиб. Кейин Пъерга жиддий назар солиб: — Quel est cet nomme?³— деб сўради.

— Ah, je suis vraiment au désespoir de ce qui vient d'arriver.⁴— деди дарров Пъер ўз аҳдини бутунлай унтиб.— C'est un fou, un malheureux qui ne savait pas ce qu'il faisait⁵.

Француз офицери Макар Алексеевичнинг олдига келди ва унинг гирибонидан ушлади.

Макар Алексеевич худди уйқуга кетаётгандай лабинни сўлжайтириб, деворга суюнди ва гандираклай бошлади.

Офицер қўлини унинг гирибонидан олиб деди:

— Brigand, tu me la payeras⁶,— Кейин юзига қайгули ва тантанали ифода бериб, гўзал бир ҳаракат билан қўшиб қўйди.

— Nous autres nous sommes cléments après la victoire; mais nous ne pardonnons pas aux traitres⁷.

Пъер бу маст ва девона одамнинг гуноҳидан кечинг, деб француз тилида офицерга ялина бошлади. Француз хўмрайганича индамай қулоқ солиб турди-ю, кейин бирдан жилмайиб Пъерга юзлаанди ва бир, неча дақиқагача индамай тикилиб қолди. Унинг чиройли юзида фожиали латиф ифода пайдо бўлди ва Пъерга қўл чўзиб деди:

— Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes Français⁸.

Бундай хулоса чиқариш француз учун табиий эди. Буюк ишга фақат француз қодир эди, унинг т-р Ramball'я capitaine du 13-me leger⁹— ҳаётини қутқариб қолиш эса, шубҳасиз, энг буюк иш ҳисобланар эди. Бироқ офицер ўз хулосасининг тўғрилигига амин бўлса ҳам Пъер унинг ихлосини қайтаришни лозим топди.

— Il suis Russe¹⁰,—деди дарров Пъер.

¹ «Йўқ шекилли».

² «Лекин бу гал ўқ тегишига оз қолди».

³ «Бу сдам ким ўзи?»

⁴ «Оҳ, бу ҳодисадан мен ниҳоят афсусланаман».

⁵ «Бу шўрлик овсар, нима қилганини ўзи ҳам билмай қолди».

⁶ «Қароқчи, сен бу кирдикоринга жавоб берарсан».

⁷ «Биз, француздар, ғалаба қозонганинииздан кейин раҳм шафқатли бўламиз, лекин хоинларни кечирмаймиз».

⁸ «Сиз мени ўлимдан қутқариб қолдингиз. Сиз французсиз».

⁹ Мосье Рамбаллининг, 13-полк капитанининг.

¹⁰ Мен русман.

Бунга жавобан француз кулимсираб ва кўрсаткич бармогини бурни остида қимирлатиб деди:

— Оҳо, а d'autres¹, — Кейин Пъерга ўз биродарига гапираётгандай мурожаат этиб қўшиб қўйди — Tout à l'heure vous allez me conter tout ça, — деди у. — Charmé de rencontrer un compatriote. Eh bien! qu'allons nous faire de cet homme?² Француз офицерининг сўз оҳангига ва юз ифодаси Пъерга: француз бўлмаган тақдирда ҳам дунёда энг юксак ҳисобланган номни олгандан кейин ундан воз кечмасангиз керак, деб турар эди. Офицернинг сўнгги саволига жавобан Пъер яна бир карра Макар Алексеевич кимлигини, буларнинг келишидан сал олдин бу девона маст бўлиб олиб, ўқланган тўппончани олиб қочганини ва унинг қўлидан тортиб олишга улгуришмаганини айтиб, унинг гуноҳидан ўтищни сўради.

Француз кўкрагини кериб, қўли билан дабдабали имоишора қилиб:

— Vous m'avez sauvé la vie. Vous êtes Français. Vous me demandez sa grâce? Je vous l'accorde. Qu'on emmène cet homme³, — деди дарҳол француз офицери, кейин ҳётини қутқариб қолгани учун француз деб атаган Пъернинг қўлтиғидан олди ва у билан бирга уйга кирди.

Ховлидаги солдатлар ўқ товушини эшитиб, нима ҳодиса рўй берди, деб даҳлизга киришди ва гуноҳкорни жазолагани тайёр эканликларини билдиришди; бироқ офицер дарров уларни тўхтатди ва жиддий тарзда:

— On vous demandera quand on aura besoin de vous⁴, — деди. Солдатлар даҳлиздан чиқдилар. Шу орада ошхонага кириб чиқишига улгурган деншчик ўз офицери олдига келиб.

— Capitaine, ils ont de la soupe et du gigot de mouton dans la cuisine.— Faut-il vous l'apporter⁵? — деди.

— Qui, et le vin⁶, — деди капитан,

¹ Буни аммангизга айтинг.

² Энди ҳаммасини гапириб берасиз. Ўз ватаандошингни учратиш жуда яхши-да! Гапиринг-чи! Бу одамни энди нима қиласиз?

³ Сиз мени ўлимдан қутқариб қолдингиз, Сиз французсиз. Бу одамнинг гуноҳидан кечишимни истайсизми? Мен кечаман. Олиб боринглар буни.

⁴ Керак бўлсаларинг чакиришади.

⁵ Капитан, ошхонада шўрва билан қовурдоқ бор экан. Олиб келсам майлими?

⁶ Ҳа, винони ҳам олиб кел.

Пъер француз офицери билан биргаликда уйга киргандан сўнг француз эмаслигини яна бир марта капитанга тушунтиришни ўз бурчи деб билди ва гапини туғатиб чиқиб кетмоқчи бўлди, бироқ француз офицери бу сўзларга қулоқ солишни ҳам истамади. Офицер ўлимдан қутқариб қолгани учун Пъерга шу қадар назокат ва меҳрибонлик кўрсатди, унга шу қадар миннатдорлик изҳор қилдики, Пъер унинг сўзини ерда қолдиргани жасорат қиолмади ва у билан бирга биринчи кирган уйларида — залда ўтиреди. Капитан Пъернинг мен француз эмасман, деганига наҳотки киши шундай юксак номдан воз кечса деб ҳайрон бўлгандек, елкасини қисиб қўйди ва агар сиз рус бўлишни жуда ҳам орзу қилаётган бўлсангиз, бўлавернинг, лекин мен бундан қатъи назар, жонимга оро кирганингиз учун умрим борича сиздан миннатдорман ва бу миннатдорлик ҳисси ҳамиша мени сизга боғлаиди, деди.

Агар бу одам бошқаларнинг ҳисларини зигирча тушунишга ва Пъернинг туйғуларини пайқашга қодир бўлса эди, эҳтимол, Пъер унинг олдидан кетган бўлар эди; бироқ ўз туйғусидан бошқа ҳеч кимнинг туйғусини билмаслиги ва зўр ҳафсала билан суҳбат қуриб ўтириши Пъерни енгди.

— *Français ou russe incognito¹,* — деди француз Пъернинг кир бўлса ҳам нафис ички кўйлаги ва қўйладаги узугига қараб. — *Je vous dois la vie et je vous offre mon amitié. Un Français n'oublie jamais ni une insulte ni un service. Je vous offre mon amitié. Je ne vous dis que ça².*

Бу офицернинг товушида, юз ифодасида ва ҳарақатларида, (французча маъносида) шу қадар олижаноблик, олий ҳимматлик бор эдики, Пъер французнинг жилмайшига беихтиёр жилмайиш билан жавоб берди ва унини узатган қўлини сиқди.

Француз талтайиб кетди ва мўйлови остидаги лабларини чўччайтириб, кулиб деди:

¹ Номини яшириб юрган француз ёки рус князи бўласиз.

² Ҳаётимни сақлаб қолганингиз учун мен сиздан миннатдорман ўлгунимча дўстингиз бўлай. Француз бирорвнинг ёмонлигини ҳам, яхши зигини ҳам сира унутмайди. Мен сизнинг дўстингиз бўлмоқчиман. Бўлак айтадиган гапим йўқ.

— Capitaine Ramball du 13e régiment, décoré pour l'affaire du Sept. Voudrez vous bien me dire à présent, à qui j'ai l'honneur de parler aussi agréablement au lieu de rester à l'ambulance avec la balle de ce fou dans le corps¹.

Пъер нима учун кимлигини яшириб юрганини айтиб, қизарип-бўзариб, бошқа бирон ном ўйлаб топишга уринаётган эди, француз үнинг сўзини оғзидан олди:

— De grâce,— деди у.— Je comprends vos raisons, vous êtes officier... officier supérieur, peut-être. Vous avez porté les armes contre nous. Ce n'est pas mon affaire. Je vous dois la vie. Cela me suffit. Je suis tout à vous. Vous êtes gentilhomme²,— деди саволомуз.

Пъер бош иргади: — Votre nom de baptême, s'il vous plaît? Je ne demande pas davantage. M-r Pierre, dites vous... Parfait. C'est tout ce que je désire savoir.³

Қовурдоқ, қуймоқ, самовар, рус ертўласидан олинган ва французлар ўзлари билан олиб келган ароқ ва вино келтириб қўйилганидан сўнг Рамбаль Пъерни дастурхонга манзират қилди ва ўзи дарҳол ютоқиб қолган соғлом киши сингари овқатни тушира кетди ва бақувват тийлари билан апил-тапил чайнаб: excellent, exquis!⁴— экан деб оғзини чапиллатиб ея бошлади. Үнинг афти-башараси қипқизарип, тер босиб кетди. Пъернинг қорни оч эди, шунинг учун дастурхонга жон деб келиб ўтириди. Деншчик Морель бир кастрюлкада илиқ сув келтириб, қизил вино шишасини солиб қўйди. Бундан ташқари тотиб, кўргани ошхонадан бир шиша квас ҳам келтириб қўйди. Французлар бу ичимликни татиб кўрган ва унга ҳатто ном ҳам қўйишган эди. Улар квасни limonade de cochon — (чўчқа лимонади) деб аташар эди, Морель ошхонадан топиб олган бу limonade de cochonни мақтаб қолди. Би-

¹ Капитан Рамбаль, 13-енгил полкдан, еттинчи сентябрда бўлган жанг учун фаҳрли Легион нишонини олишга муваффақ бўлган кишинан: Энди исми-шарифларини билсақ бўлар дейман. Ким билан бундоқ ширии сухбат қуриб ўтириш шарафига ноил бўлиб ўтирибман, сиз бўлмаганингизда мана бу девонанинг ўқидан ярадор бўлиб, ҳозир яра боғлайдиган пунктда ётган бўлар эдим.

² Қўйинг бу гапларни. Мен сизнинг вазиятингизга тушуниб турибман. Сиз офицерсиз... балки штаб офицеридирсиз. Сиз бизга қарши урунгансиз. Буниси билан менинг ишим йўқ. Сиз мени ўлимдан сақлаб қолган одамсиз. Мен сизнинг қулингизман. Сиз дворянларданмисиз?

³ Отингиз нима эди? Бошқа нарса сўрамайман. Жаноб Пъер дедингизми? Жуда яхши. Менга кераги ҳам шу.

⁴ Жуда соз, аъло!

роқ қапитаннинг Москвадан ўта ётганда қўлга кириттан виноси бор эди. Шунинг учун квасни Морелга инъом қилиб, ўзи бордо (вино) шишасини олди. У шишани бўғизигача салфеткага ўради-ю ўзига ҳам, Пьерга ҳам вино қўйди. Нафси қаноат қилганидан ва шаробдан кейин капитаннинг жаги яна ҳам очилиб кетди, овқат маҳалида тинмай жавраб ўтирди.

— Oui, mon cher m-r Pierre, je vous dois une fière chandelle de m'avoir sauvé... de cet enragé... J'en ai assez, voyezvous, de balles dans le corps. En voilà une — (деди у биқинига ишора қилиб), à Wagram et de deux à Smolensk.— Деди у бетидаги тиртигини кўрсатиб.— Et cette jambe, comme vous voyez, qui ne veut pas marcher. C'est à la grande bataille du à la Moskowa que j'ai reçu ça. Sacré dieu, c'était beau! Il falait voir ça, c'était un déluge de feu. Vous nous avez taillé une rude besogne; vous pouvez en vanter, nom d'un petit bonhomme. Et, ma parole, malgré l'atout, que j'y ai gagné, je serais prêt à recommencer. Je plains ceux qui n'ont pas vu ça¹.

— I'y été²,— деди Пьер.

— Bah, vraiment! Eh bien, tant mieux,— давом этди француз.— Vous êtes de fiers ennemis, tout de même. La grande redoute a été tenace, nom déune pipe. Et vous nous l'avez fait crânement payer. J'y suis allé trois fois, tel que vous me voyez. Trois fois nous étions sur les canons et trois fois on nous a eulbuté et comme des capucins de cartes. Oh! i'etait beau, m-r Pierre. Vos grenadiers ont été superbes, tonnerie de dieu. Je les ai vu six fois de suite sérrer les rangs, et marcher comme à une revue. Les beaux hommes! Notre roi de Naples qui s'y connaît a crié: Bravo! Ah, ah! soldat comme nous autres! — деди у бир оз ўйланиб қолгач.— Tant mieux, tant mieux, m-r Pierre. Terribles en bataille...

¹ Балли, муҳтарам жаноб Пьер, бу жиннининг ўқидан жонимни сақлаб қолганингиз учун мен азиз авлиёларига каттакон шам ёқишим керак. Аъзойи баданимдаги ўқларнинг ўзи ҳам мен учун кифоя. Мана, бирин Ваграмда, бирин Смоленск остонасида бўлган жангларда теккан. Юрмайман деб қайсалик қиласётган сёқни кўрмаяпсизми. 7-да Москва атрофида бўлган кайта жангда ўқ теккан. Оҳо: Ажойиб жанг бўлган эди. Ўт тӯфони деса бўлар эди. Ишимизни мураккаблаштириб юбордиларинг, ҳар қанча мақтансаларинг арзиди. Худо ҳақи, мана бу ҳозирдан қатъи назар (у крестга ишора қилди) мен ҳаммасини бошидан бошлашга тайёрман. Буни кўрмаган кишиларга ачинаман.

² Мен ўша ерда эдим.

galants... avec les belles, voilà les Français, m-r Pierre, n'est ce pas¹. У кулиб кўзини қисди.

Капитан шу қадар соддадил, хушмуомала, хушҳол ва ўз-ўзидан мамнун эдики, Пьер суюниб кетиб унга қараб кўз қисишига оз қолди. «Galant» сўзи капитанга Москвадаги вазиятни эслатди шекилли, сўради:

— A propos dites donc, est-ce vrai que toutes les femmes ont quitté Hoscou? Une drôle d'idée! Qu'avaient-elles à craindre?²

— Est ce que les dames françaises ne quitteraient?³— деди Пьер.

— Ah, ah, ah,— деб француз қаҳ-қаҳ уриб кулди ва Пьернинг елкасига қоқди.— Ah, elle est forte celle-la. Paris... Paris...⁴

— Paris la capitale du monde...⁵— деди Пьер униңг сўзини тугатиб.

Капитан Пьерга қаради. Унинг суҳбат ўртасида гапни тўхтатиб, кулагич кўзлари билан мўлойимгина тикилиб турадиган одати бор эди.

— Eh bien, si vous m'aviez pas dit que vous êtes Russe, j'aurai parié que vous êtes Parisien. Vous avez ce je ne sais quoi, ce...⁶— шундай деб луқма ташлагандан кейин у яна индамай Пьерга қаради.

¹ Ие, ростданми? Ундаи бўлса, тағин яхши, Эътироф қилиш керак: сизлар жасоратли душмансизлар. Катта истеҳком жуда яхши иш кўрсатганичи айтмайсизми. Бу жангда сизлар бизни жуда кўп қурбон беришга мажбур қилдингиз. Ўшанда мен уч марта табора жангга кирдим. Биз уч марта сизларни тўпга тутиб ҳужум қилдик, уч марта қўйир-коқ солдат сингари бизни улоқтириб ташладиларинг. Азбаройи худо, сизларнинг гренадерларинг нюхоят яхши урушиши, улар сийраклашган сафларини олти марта тўлдириб парадга чиққандек жангга кирганларини ўз кўзим билан кўрдим. Ажойиб одамлар! Бунақа ишларга суюги йўқ бизнинг неаполь қиролимизнинг ўзи уларга: «Тасанио!» деб қўйчикирди. Ҳа-ҳа, ҳали мен ҳам солдаг денг! Тағин яхши, жаноб Пьер. Французлар жангларда даҳшатли жононлар билан сертавозе бўлади, жаноб Пьер. Нима дедингиз?

² Менга қаранг, Москвадаги хотинларнинг ҳаммаси шаҳардан чиқиб кетибди дейишади, ростми? Фалати ҳодиса, улар нимадан қўрқдайкин?

³ Рус қўшинлари Парижни ишғол қилса, француз аёллари чиқиб кетмасмиди?

⁴ Хо-хо-хо! Зап гапирдингиз-да! Париж эмиш?.. Ахир, Париж... Париж...

⁵ Париж—жаҳон пойтахти...

⁶ Агар сиз мен русман деб айтмаганингизда, сизни француз деб гаров боғлашардим. Сизда бир нима бор, бу...

— J'ai été à Paris, j'y ai passé des années,¹ — деди Пьер.

— Oh ça se voit bien. Paris!.. Un homme qui ne connaît pas Paris, est un sauvage. Un Parisien, ça se sent à deux lieux. Paris, c'est Talma, la Duschénov, Potier, la Sorbonne, les boulevards², — деди ва бу хулоса илгаригисидан бўшроқ чиққанини сезиб дарҳол қўшиб қўйди: — Il n'y a qu'un Paris au monde. Vous avez été à moins. Paris et vous êtes resté Russe. En bien, je ne vous en estime, pas moins³.

Ичилган вино, нохуш ўй-хаёллар билан узлатда ўтган сўнгги кунларнинг таъсири остида Пьер бу хушчақчақ ва оқ кўнгил кишининг суҳбатида беихтиёр роҳатланиб ўтирди.

— Pour en revenir à vos dames, on les dit? bien belles. Quelle fichue idée d'aller s'enterrer dans les steppes, quand l'armée française est à Moscou. Quelle chance elles ont manqué celles-là. Vos moujiks c'est autre chose, mais vous autres gens civilisés vous devriez nous connaître mieux que ça. Nous avons pris Vienne, Berlin, Madrid, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde... On nous craint, mais on nous aime. Nous sommes bons à connaître. Et puis l'Empereur⁴, — деб француз гап бошлаган эди, бироқ Пьер унинг сўзини оғзидан олди.

— L'Empereur, — деб Пьер унинг сўзини такрорларкан, тўсатдан юзида маъюслик ва мустарлик ифодаси пайдо бўлди.— Est-ce que l'Empereur⁵.

— L'Empereur? C'est la générosité, la clémence, la

¹ Мен Парижда бўлганман, бир неча йил яшаганман.

² О, бу кўриниб турибди. Париж!. Парижни кўрмаган одам одам эмас. Парижликни қоронги тунда ҳам таниб бўлади. Париж—бу Тальма, Дюшенуа, Потье, Сорбонна, хиёбонлар демакдир...

³ Оламда битта Париж бор. Сиз Парижда туриб ҳам руслигингиз-ча қолаверисиз. Майли, бунинг учун мени сизга бўлган ҳурматим камаймайди.

⁴ Ҳа, хонимлар ҳақида бошлаган гапимиз чала қолган эди; рус хонимлари жуда гўзал бўлади дейишади. Француз армияси Москвада турган чогда чўлу биёбонларга қочиши аҳмоқона бир хаёл эмасми! Улар жуда қулай фурсатни қўлдан бериши. Сизларнинг мужикларинг бошка гап, лекин сизлар таҳсил кўрган кишилар, бизни дурустроқ билишларинг керак эди. Биз Вена, Берлин, Мадрид, Неаполь, Рим, Варшавани, дунёдаги барча пойтахтларни фатҳ этган одаммиз. Биздан ҳўрқадилар, аммо бизни ҳурмат қиласидилар. Бизни яқинроқдан билишса зарар қилишмайди. Кейин император...

⁵ Император... Нима император?

justice, l'ordre, le géine, voilà l'Empereur! C'est moi, Ramball, qui vous se dit. Tel que vous me voyez, j'étais son ennemi il y a encore huit ans. Mon père a été comte émigré... Mais il m'a vaincu, cet homme. Il m'a empoigné. Je n'ai pas pu résister au spectacle de grandeur et de gloire dont il couvrait la France. Quand j'ai compris ce qu'il voulait, quand j'ai vu qu'il nous faisait une littière de lauriers, voyez vous, je me suis dit: voilà un souverain, et je me suis donné à lui. Th voilà! Oh, oui, mon cher, c'est le plus grand homme des siècles passés et à venir¹.

— Est-il à Mocou?² — деб Пьер сўради ва юзида гуноҳкорларга ҳос бир ифода пайдо бўлди.

Француз Пьернинг юзида бу ифодага қараб, тиржайиб қўйди.

— Non, il fera sort entree demain³, — деди капитан ва сўзида давом этди.

Дарвозахонадан эшитилган ғала-ғовур ва Морелнинг кириб келиши буларнинг суҳбатини бўлди. Морель капитанга виртемберг гусарлари келганини ва капитаннинг отлари турган ҳовлида от боғлаймиз деб хархаша қилаётганини айтди. Ғала-ғовур асосан гусарлар французчага тушунмаётгани оқибатида юз бераётган эди.

Капитан старший унтер-офицерни чақиртириди ва кескин товуш билан унинг қайси полкдан эканлигини, бошлиги кимлигини, нима сабабдан аллақачон ишғол қилинган уйга кирмоқчи бўлаётганини сўради. Французчани яхши билмайдиган немис биринчи ва иккинчи саволга жавобан ўз полки ва бошлигининг номини айтди; лекин сўнгги саволга тушунмасдан немис тилига талаффузи бузилган француз сўзларини қўшиб, ўзи полкнинг уй масалалари билан шуғулланадиган старший унтер-офицери эканини, бошлигининг амрига биноан бир бошдан ҳамма ҳовлиларни

1 Императорми? Император олижаноблик, лутф-карам, одиллик тартиб интизом, заковат демакдир! Император нималигини тушундизми? Буни мен, Рамбаль айтаётшибман. Мана шу қаршингизда ўтирган одам саккиз йил муқаддам унинг душмани бўлган. Отам граф ва муҳожир эди. Лекин бу одам мени енгди. Мени қайириб олди. Францияни шон-шуҳратга кўмиб юборганини кўриб, мен унга таслим бўлдим. Унинг муддаосини англадим. Биз учун шон-шуҳрат тайёрлаётганини кўрганимдан кейин, ўзимга шаҳаншоҳ шудир-да, деб айтдиму, тиз чўқдим. Мана, кўриб турибсиз... Балли, азизим, бу шахс ўтган ва келажак асрнинг ҳам энг буюк кишисидир.

2 У Москвадами?

3 Йўқ, Москвага эртага киради.

банд қилиши кераклигини айтди. Пьер немис тилини билар эди, шунинг учун капитанга немиснинг сўзларини таржима қилиб берди ва капитаннинг жавобини виртемберг гусарига тушунтирди. Масаланинг моҳиятига тушунгандан кейин немис узр сўради ва садмларини олиб кетди. Капитан эшикка чиқиб, баланд товуш билан аллақандай буйруқлар берди.

Капитан қайтиб кирганда Пьер аввалги жойда пешо-насини иккала қўли билан ушлаб ўтирган эди. Унинг юзида изтироб ифодаси бор эди. Шу дақиқада у ҳақиқатан ҳам изтироб чекмоқда эди. Капитан ташқарига чиқиб кетгандан кейин Пьер ўзи ёлғиз қолгач, бирдан ўзига келди ва қандай аҳволга тушиб қолганини англади. Душман Москвани ишғол қилгани ва бу баҳтиёр ғолиблар унда яйраб юргани, Пьерга ҳомийлик қйлаётгани. қанчалик сғир бўлса ҳам, унга алам қилса ҳам шу тобда уни изтиробга солаётган нарса бу эмас эди. У заифлигини, бенаволигини сезгани учун изтироб чекмоқда эди. Бир неча стакан винони ичиб, бу ҳушчақчақ капитан билан суҳбат қуриб ўтиргандан кейин сўнгги кунларда табиати хира бўлган Пьернинг кўнгли очилиб кетган эди, ваҳо-ланки ўз ниятини амалга ошириши учун унинг ўша илгариги кайфиятда бўлиши шарт эди. Тўппонча билан ҳанжар ҳам, кафтан ҳам тайёр, Наполеон ҳам эрта шаҳарга киради. Пьер ҳамон бу бадкирдорни ўлдириш савоб ва ҳайрли иш деб билар, лекин бу ишни удалай олмаслигига кўнгли шаҳодат берар эди. Нима учун? Бунисини билмас эди, лекин ўз ниятини амалга оширолмаслигини сезиб турар эди. У ўз заифлигига қарши курашар, лекин бу нарсани енга олмаслигини, биринчи одамга рўбарў бўлиши биланоқ, қасос олиш, ўлдириш, ўзини фидо қилиш ҳақидаги илгариги оғир ўй-хаёллари барбод бўлганлигини сал-пал сезарди.

Капитан оқсоқланиб, аллақандай бир куйни ҳуштак қилиб чалиб уйга кирди.

Французнинг илгари Пьерга ёқсан эзмалиги энди ёқмай қолди. Бир ашулани ҳуштак қилиб чалиши ҳам, юриши ҳам, ҳаракатлари ҳам, мўйловини бураши ҳам — ҳуллас, ҳаммаси Пьернинг назарида таҳқиромуз кўринди.

«Мен ҳозир чиқиб кетаман, ортиқ бу одамга бирон оғиз сўз айтмайман»,— деди ўзича Пьер. Лекин бу фикр ҳаёлидан кечётган бўлса ҳам Пьер ўрнидан қимирламади. Аллақандай ожизлик туйғуси уни ўтирган жойига

михлаб қўйгандай эди: ўрнидан туриб кётмоқчи бўлса ҳам ўрнидан қўзғалмади.

Капитан, аксинча, жуда хурсандга ўхшар эди. Уйни икки мартаба айланиб чиқди. Унинг кўзлари порлар, мўйловлари эса, худди ғалати бир ҳодисани эслаб, ўзича кулимсираётгандай хиёл қимирларди.

— Charmant,— деди у тўсатдан,— le colonel de ces Wurtembourgeois! C'est un Allemand; mais brave gaiçon, s'il en fut. Mais Allemand¹.

Капитан Пьернинг рўбарўсига келиб ўтирди.

А ргороя, йоия яavez donc l'allemand, доия?

Пьер индамай унга қаради.

— Comment dites vous asile en allemand².

— Asile? Asile en allemand —Unterkunft³,—деди Пьер.

— Comment dites-vous?⁴— деб сўради дарров капитан худди ишонмагандай.

— Unterkunft,— деди яна Пьер.

— Onterkoff,— деди капитан ва кулиб турган кўзлари билан бир неча дақиқа Пьерга тикилди.— Les Allemands sont de sières bêtes. N'est ce pas, m-r Pierre?— деди у хулоса чиқарид.

— Eh bien, encore une bouteille de ce bordeau moscovite, n'est ce pas? Morel, va nous chauffer encore une petite bouteille. Morel!⁵— деб қичқирди капитан хушҳол.

Морель шам билан бир шиша винъ келтириб қўйди. Капитан шамнинг ёруғида Пьернинг юзига қаради ва ҳамсуҳбатининг таъби хиралигини кўриб, ҳайратга тушибди шекилли, чин юрагидан ачиниб, Пьернинг тепасига келди ва энгашганича унинг қўлини ушлаб:

— Eh bien, nous sommes tristes. Vous aurai-je fait de la peine? Non, vrai, avez-vous quelque chose contre moi. Peut-être report à la situation?⁶— деб яна сўради.

1 Бу виртембергликларнинг полковниги, ажойиб одам! У немис лекин бундан қатъий назар, жуда жонон йигит. Аммо немис.

2 Демак, сиз немис тилини билар экансиз-да?

3 Немисчада бошпанани нима дейди?

4 Бошпанами? Бошпана немисчасига — Unteskunft.

5 Нима дедингиз?

6 Немислар жуда ёмон халқ-да. Нима дедингиз, Пьер афанди?

7 Қани, Москва бордосидан тағин бирон шиша ичамизми, нима дедингиз? Морель тағин бир шишани илитиб гелади. Морель!

8 Нега таъблари мунча хира, балки мен сизни ранжитиб қўйгандирман? Йўқ, ростини айтиңг, балки менинг бирон қилиғим ёқмагандир? Балки ўз вазиятингиздан хафа бўлаётгандирсиз?

Пьер французнинг саволига жавоб бермади-ю, лекин мулойимгина қараб қўйди. Капитаннинг ҳамдарлик из-ҳор қилиши Пьерга хуш ёқди.

— Parole d'honneur, sans parler de que je vous dois, j'ai de l'amitié pour vous. Puis-je faire quelque chose pour vous? Disposez de moi. C'est à la vie et la mort. C'est la main sur le coeur que je vous le dis¹, — деди капитан кўкрагига уриб.

— Merci², — деди Пьер. Капитан бошпана немисчасига нима бўлади деб сўраганда Пьерга қандай тикилиб қараган бўлса, хозир ҳам шундай қаради ва чехраси бирдан очилиб кетди.

Рамбалъ хурсанд бўлиб:

— Ah, dans ce cas je bois à notre amitié³, — деб қичқирди ва икки стаканга вино қўйди. Пьер бир стакан винони олиб ичди. Француз ўз стаканини кўтарди ва Пьернинг қўлини яна бир карра қисди-ю, ўйчан, ғамли кайфиятда столга тирсакланиб ўтирди.

— Oui mon cher ami, voilà les caprices de la fortune, — деб гап бошлади капитан. — Qui m'aurait dit que je serai soldat et capitaine de dragons au service de Bonaparte, comme nous l'appelions jadis. Et cependant me voilà à Moscou avec lui. Il faut vous dire, mon cher⁴, — деб капитан худди узундан-узоқ бир ҳодисани гапириб беришга чоғланган кишига ўхшаб ҳазин ва мулойим товуш билан давом этди, — que notre nom est l'un de plus anciens de la France⁵.

Капитан француздарга хос бир енгилтаклиқ ва очиқлик билан авлод-аждодининг тарихини, ўзининг болалик, ўсмирилик, балоғатга етган даврини, қавми қариндошларини, бор-йўгини ва оиласавий муносабатларини гапириб

1 Азбаройи худо, сиздан қарздор бўлишим у ёқда турсин, мен сиз билан дўст бўлмоқчиман. Агар бирон хизматингиз бўлса мен тайёрман, марҳамат, буюраверинг. Бу сўзни мен чин юракдан айтгапман.

2 Ташаккур.

3 Ундаи бўлса дўстлигимиз шарафига ичаман.

4 Балли, дўстим, фалакнинг гардиши экан-да. Ким мени Бона-парт (бир вақтлар биз уни шундай атар эдик) драгунларига солдат ва капитан бўлади, деб айта олар эди. Мана, кўриб турисиз, у билан бирга Москвада юрибман. Мен сизга айтсан дўстим.

5 Бизнинг авлодимиз Франциянинг энг қадимий авлодларидан бўлади.

берди. «Ma pauvre mère»¹ албатта бу сұхбатда муҳим роль йўнади.

— Mais tout ça ce n'est que la mise en scène de la vie, le fond c'est l'amour. L'amour! N'est ce pas, m'r Pierre,— деди капитан борган сайин қизишиб.— Encore un verre².

Пьер стакани бўшатиб, ўзига учинчи мартаба вино қўйди.

— Oh! les femmes! les femmes³— капитан сузилиб кетган кўзларини Пьерга тикиб, ўзининг муҳаббати ва ишқий саргузаштларини гапириб берди. Унинг ўзига бино қўйғаңлигини кўрсатиб турган чиройли юзи, хотинлар ҳақида шавқ-завқ билан гапираётганига қараб, бунақа саргузаштлари кўплигига ишонса бўларди. Рамбалнинг барча ишқий можаролари жирканч эди (французлар муҳаббатнинг зарифлиги ва поэзияси шундагина деб биладилар), у, капитан, ҳудди муҳаббатнинг барча латофатини ундан бошқа ҳеч ким сезмагандай шу қадар қизиқ қилиб гапириб берди, хотинларни шу қадар ҳавасни келтирадиган қилиб тасвирладики, Пьер зўр мароқ билан қулоқ солди.

Французни бу қадар жалб этган l'amour⁴, афтидан Пьер бир вақтлар хотининг нисбатан ҳис этган жўн ва оддий муҳаббатга ҳам, Наташага нисбатан тасаввурида ошириб-яшириб юрган романтик муҳаббатга ҳам ўхшамас эди. (Рамбаль бу хилдаги муҳаббатни ёмон кўрар эди, чунки буларнинг бири l'amour des charretiers, бўлса иккинчиси l'amour des nigauds⁵ эди; француз чўқиниб юрган l'amour эса, асосан хотинларга нисбатан бўлган гайри табиий муносабатдан, ҳиссиётга жозибадорлик баҳси этади деб тасаввур қилган бузук муносабатларнинг бир-бирига қўшилишидан иборат эди.

Капитан шу тарзда ўттиз беш яшар дилрабо бир маркизага ва айни замонда шу дилрабо маркизанинг ўн етти яшар гўзал, маъсума ва бокира қизчасига ошиқ бўлганини гапириб берди. Она-бала ўртасида юз берган олижаноблик зиддияти шу билан хотима топган эканки, она, ўз севги-

1 «Менинг онаизорим».

2 Лекин булар ҳаммаси ҳаётнинг муқадимасидир, холос, ҳаётни жавҳари эса муҳаббатdir. Муҳаббат! Нима дедингиз, Пьер афандим? Яна бир стакан қуяй!

3 Оҳ, хотинлар, хотинлар.

4 Муҳаббат.

5 Извошчиларнинг муҳаббати, тентакларнинг муҳаббати.

сидан воз кечиб, қизини ошифига хотинликка бермоқчи бўлган экан, бу хотира эскирган бўлса ҳам, лекин капитан бу нарсани эслаб яна ҳаяжонга тушди. Капитан тагин бир воқеани нақл қилиб берди, бунда эр хуштор ролини, бу (хуштор) эса, эр ролини ўйнаган экан; қейин souvenirs d'Allemagne бўлган, asile Unterkunst ва les maris mangent de la choux croule бўлган les jeunes filles sont trop blondes¹ дан, бир неча кулгили воқеаларни нақл қилиб берди.

Ниҳоят, яқинда Польшада бўлиб ўтган ва ҳануз хотирида яхши турган сўнгги бир воқеани қизишиб, қўлларини тез-тез тўлғаб гапириб берди. Бу воқеа шундан иборат әдики, капитан бир полякни ўлимдан қутқариб қолган (умуман капитаннинг ҳикояларида бировнинг ҳаётини қутқариш эпизоди жуда кўп эди) ва бунинг эвазига поляк (Parisienre decoeur)² бўлган дилрабо хотинини капитанга ишониб топширган, ўзи эса француз армияси хизматига кириб кетган. Капитан даврини сурган, поляк жонон, у билан қочмоқчи бўлган; бироқ капитан, олижаноблик кўрсатиб, хотинни эрига қайтариб берган ва шундай деган: «Je vous ai sauvé la vie et je sauve votre honneur!»³. Капитан шу сўзларни айтаркан, кўзларини ишқалади ва худди бу таъсири хотирадан вужудини қамраб олган заифликийн енгмоқчи бўлгандай бошини силкитиб қўйди.

Пьер капитаннинг саргузаштига қулоқ бераркан (кўпинча кечаси бемаҳалда ва винонинг таъсири остида шундай бўлади), французнинг барча сўзларини диққат билан тинглар, унинг ҳамма гапларига тушунар ва айни замонда, негадир тўсатдан хаёлига келиб қолган ўз шахсий хотиралари бирма-бир кўз ўнгидан ўтар эди. Капитаннинг ишқ-муҳаббат ҳақидаги ҳикоясини эшитиб туриб, бирдан ўзининг Наташага бўлган муҳаббати эсига тушди-ю, бу муҳаббатни ўз хаёлида Рамбалнинг гапириб берганлари билан солиштириб кўрди. Пьер капитаннинг бурч билан муҳаббатнинг кураши ҳақидаги ҳикоясига қулоқ соларкан, ўз севгилисими сўнгги дафъя Сухарев манораси олдидা кўриб қолганини барча тафсилоти билан кўз олдига келтирди. Бу учрашув ўшанда Пьерга унчалик таъсир

1 Эрлари карам шўрва ичадиган, ёш-ёш қизларнинг сочи оқ-сарриқ бўлган Германиядан.

2 Қалбан француз.

3 «Мен сизни ўлимдан сақлаб қолган эдим, энди номусингизни ҳам сақлайман».

қўлмаган; бу нарса ҳатто бирон марта унинг хаёлига ҳам келмаган эди. Эндиликда эса бу тасодиф Пьернинг назарида қандайдир муҳим, шоирбона бир тасодифдай кўринди.

Ўшандада Наташанинг: «Петр Крилич, бу ёққа келинг, мен сизни танидим» деган сўзлари қулоги остида жаранглаб кетди, унинг кўзлари, табассуми, сафарда кийиладиган каллапўши, унинг остидан чиқиб турган бир тутам сочи кўз ўнгидаги намоён бўлди... ва буларнинг ҳаммаси унга киши қалбини эритиб юборадиган таъсирчан бир ҳодисадай кўринди.

Капитан дилрабо поляк хоними ҳақидаги ҳикоясини тутатгач, Пьерга, сиз ҳам хотиннинг қонуний эрига нисбатан бўлган муҳаббати туфайли ўз севгингизнинг баҳридан ўтганмисиз, деб савол бериб қолди.

Пьер бу саволни эшишиб, бошини кўтарди ва хаёлини банд қилиб турган нарсани айтишга эҳтиёж сезди: у хотинга бўлган муҳаббатини сал бошқачароқ тасаввур қилишини айтди. У бутун умрида биргина қизни яҳши қўрганини ва ҳамон яҳши қўришини ва бу қизнинг висолига етиш ҳеч қачон мұяссар бўлмаслигини гапириб берди.

— Tiens!¹— деб қўйди капитан.

Кейин Пьер бу қизни кичкиналигидан севганини, аммо бу ҳақда ўйлашга журъят этолмаганини, чунки қиз жуда ёш эканлигини, ўзи эса асл-насаби номаълум, гайри қонуний туғилган бир бола эканлигини гапириб берди. Кейин асл-насаби маълум бўлиб, мол-давлатга эга бўлганидан кейин ҳам бу ҳақда оғиз очмаган, чунки қизни жонидан ортиқ севган, ўзи у ёқда турсин, оламдаги барча нарсалардан уни юқори қўйган. Суҳбат шу нуқтага етганда Пьер капитанга мурожаат этиб, сўзларимга тушунмаяпсизми? — деб ундан сўради.

Капитан тушунмаётган бўлсам ҳам давом эттираверинг, деган маънода ишора қилди.

— L'amour platonique, les nuages...²— деб ғудурлаб қўйди капитан.

Винонинг тавсириданми, ё роз айтиш талаби туғилиб қолганиданми, ё бу одам менинг саргузаштимга алоқадор бўлган шахсларни билмайди ва билолмайди деган хаёлга борганиданми, ёки буларнинг ҳаммаси бир бўлиб-

1 Буни қаранг-al

2 Афлотний муҳаббат, булутлар...

ми, ишқилиб, Пьернинг қулфи-дили очилиб кетди. У сүзилган кўзларини узоқларга тикиб, чайналиб гапириб, бутун саргузаштини: ўзининг уйланишини ҳам, қандай бўлиб Наташа унинг энг яқин бир дўстини севиб қолганини ҳам, Наташанинг қаллиғига қилган хиёнатини ҳам ва Наташа билан ўзи орасида бўлган содда муносабатни ҳам гапириб берди. Рамбалнинг саволларига жавоб бериб туриб у бошда яширган нарсаларни — киборлар доирасида тутган мавқеини, ҳатто асл-насабини айтиб қўйди.

Пьернинг сўзлаган сўзларидан капитанни энг кўп ҳайратга солган нарса унинг жуда бадавлатлиги, Москвада икки саройи борлиги, у буларнинг ҳаммасидан кечиб, тағиғи Москвадан чиқиб кетмасдан, асл-насабини яшириб, шаҳарда қолганлиги бўлди.

Улар ярим кечада бирга кўчага чиқиши. Тун илиқ ва ёруғ эди. Ҳовлининг сўл томонида — Петровкада, Москвада ёндигина бошланган ёнғиннинг алансаси кўриниб туарар эди. Ўнг томонда янги ойнинг ўроғи, ойнинг рўпарасида эса, Пьернинг назарида, қалбидағи муҳаббат билан борлиқ бўлган ўша ёруғ думли юлдуз муаллақ туарар эди. Герасим, ошпаз хотин ва иккита француз дарвозахоңада туришар эди. Уларнинг бир-бирлари тушуммайдиган тилда гурунглашиб ўтиришгани эшитиларди. Улар шаҳарнинг устида кўтарилаётган ёнғин шуъласига қаравшар эди.

Шундай катта шаҳарнинг узоқ бир бурчида бўлаётган кичкина ёнғин учкалик қўрқинчли эмасдай кўринарди.

Пьер юлдузлари чараклаб турган баланд осмонга, ойга, думли юлдузга ва ёнғин шафағига қарапкан, кўнгли очилиб, меҳри товланиб кетди. «Қара, қандоқ яхши, тагин нима керак?» —деди ўзича. Тўсатдан ўз нияти эсига тушди-ю, боши айланиб, кўнгли озди ва йиқилиб кетмаслик учун деворга суюнди.

У янги дўсти билан ҳайр-мазур қилмасдан, гандираклаб дарвозахонадан нари кетди ва ўз бўлмасига қайтиб кириб диванга чўзилди ва шу оннинг ўзида уйқуга кетди.

XXX

Кўчама-кўча қочиб бораётган ва жўнаб кетаётган аҳоли билан ориғага чекинаётган қўшин иккинчи сен-

Бир неча киши буларга келиб қўшилди.

— Қара, лангилляпти,— деди бири,— афандилар, Москва ёнапти, ё Сушевская ё Рогожскаяда бўлса кепрак.

Ҳеч ким унга жавоб қилмади. Бу одамларнинг ҳаммаси узоқдан кўринаётган янги ёнғиннинг алангасига узоқ вақт индамай қараб қолишиди.

Графнинг камердинёри чол Данило Терентьевич (ҳамма уни шундай деб атар эди) оломон олдига келиб Мишкага ўшқирди:

— Сен нима қиласан бу ерда, саёқ... Граф чақириб қолса, ҳеч ким йўқ; бор, кийимларни йиғишириб қўй.

— Мен сувга бораётган эдим-ку, ахир,— деди Мишкага.

— Данило Терентьевич, аланга Москвадан чиқаётганга ўхшайди-ку, нима дедингиз? — деб сўради лакейлардан бири.

Данило Терентьевич индамади ва яна узоқ вақт ҳеч кимдан садо чиқмади. Енгин шуъласи ёйилиб, борган сайин ловилламоқда эди.

— Э, тангри, ўзинг сақла!.. шамолни кўринг, ҳамма нарса қуриб қолган...— деди бир товуш.

— Қара, ҳамма ёқни аланга босди. Ё раббим! Хатто сўхталар кўриняпти. Худоё худовандо, осий бандаларнингни кечир!

— Ўчиришар дейман.

— Ким ўчиради? — деди шу топгача жим турган Данило Терентьевич. Унинг товуши осуда ва мулойим эди.— Москванинг ўзгинаси ёнапти, биродарлар,— деди чол.— Оқ тошдан бино бўлган Москва...— Унинг товуши бирдан жимиди ва у тўсатдан, кексаларча йиғлаб юборди. Узокдан кўринаётган шафақнинг аҳамиятини англамоқ учун бу одамларнинг ҳаммаси гўё чолнинг йигисини кутиб тургандек эди, бирор хўрсинди, бирор дуо ўқиди, графнинг кекса камердинёри эса ҳиқиллаб йигларди.

XXXI

Камердинер келиб, Москва ёнаётганини графга хабар қилди. Граф халатини кийди-да, ёнғинни кўргани ташқарига чиқди. Ҳали кийимини ечишга улгурмаган Соня билан madame Schoss бирга чиқди. Уйда Наташа билан графиня ёлғиз қолишиди. (Петя оила аъзолари ора-

сида йўқ: у Троицага қараб бораётган полки билан олдин-роқ жўнаб кетган эди.)

Графиня Москва ёняпти, деган хабарни эшишиб, йиглаб юборди. Рангидан ранг қолмаған, кўзлари бақрайиб қолган Наташа икона остига қўйилган узун скамейкада (у келгандан бери шу ерда ўтиради) ўтиаркан, отасининг сўзига эътибор қилмади. Унинг қулоги адъютантнинг уч ҳовли наридан эшитилаётган тинимсиз инграшида эди.

— Оҳ, бу қандоқ даҳшат! — деди қўрқиб ва совқотиб ташқаридан қайтиб кирган Соня.— Бутун Москва ёниб битса керак, деб ўйлайман, аланга жуда ваҳимали! Наташа, кел, бир қара, деразадан ҳам кўрса бўлади,— деди Соня синглисини бир илож қилиб овутмоқчи бўлгандай. Наташа худди Соняниг нима деяётганига тушумагандай унга бир қаради-ю, яна кўзларини печканинг бурчагига тикди. У эрталабдан бери суратдай қотиб қолган эди; Соня князь Андрейнинг ярадор бўлгани ва буларнинг карвони билан бирга кетаётганини негадир Наташага айтиб қўйган ва бу билан графиняни ҳам таажжублантирган, ҳам хафа қилган эди. Камдан-кам жаҳли чиқадиган графиня Соняни қаттиқ уришиб берди. Соня йиғлади, кечирим сўради, энди бўлса, ўз гуноҳини ювомоқчи бўлгандай ҳадеб синглисига мулозамат кўрсатмоқда эди.

— Наташа, қара, жуда ваҳимали ёняпти,— деди Соня.

— Нима ёняпти? — деб сўради Наташа.— Ҳа, Москва ёняпти-я.

Наташа худди Соняниг сўзини қайтариб, уни раинжитиб қўйишдан қўрқсан ва ундан қутулмоқчи бўлгандай иримига бошини деразага яқинлаштириб, яна аввалгидаи ўтириб олди.

— Ҳеч нарсани кўра олганинг йўқ-ку, ахир!

— Йўқ, кўрдим, азбаройи худо, кўрдим,— деди Наташа худди мени кўп безовта қилма, деб ёлвораётгандай.

Графиня ҳам, Соня ҳам, ҳозир Москва ва унинг ёниши қанчалик аҳамиятга эга бўлмасин, барибир Наташага таъсир қилмаслигини билар эдилар.

Граф яна ўз жойига — парда орқасига ўтиб чўзилди. Графиня қизи олдига келди, унинг бошига қўлининг орқасини қўйиб кўрди (қизи хотоб бўлган вақтларда у шундоқ қиласарди), кейин, иситмаси йўқми, дегандай пешонасига лабини тегизиб ўпди.

— Сөвқотдингми? Аъзойи баданинг титраяпти-ку? Етсанг бўлар эди,— деди графиня.

— Ётайми? Ҳа, майли, ётсам ёта қолай. Ҳозир ётаман,— деди Наташа.

Соня бугун эрталаб князь Андрейнинг оғир ярадор бўлганини ва ўзлари билан бирга келаётганини Наташага айтганда, Наташа у қаеридан ва қандай яраланибди? Яраси хавфлими? Уни кўрса бўладими? — деб суришира берди. Аммо уни кўришинг мумкин эмас, у оғир ярадор бўлган бўлса ҳам, ҳаёти хавф-хатар остида эмас, деган гапни эшитганидан кейин бу сўзларга ишонмади шекилли, қанчалик ялинмайин, барибир унашмайди, деган қаноатга келди шекилли, индамай қўя қолди. Бутун йўл бўйи Наташа кўзларини катта очиб (графиня буни яхши билар ва маъносидан жуда қўрқар эди), қимир этмай, каретанинг бир бурчагида ўтириб қолган ва энди узун скамейкада ҳам айнан ўша ҳолатда ўтирган эди. Наташа бир нарсани ўйлаб топганини, бир қарорга келаётганини ё ўз ҳаёлида, аллақачон ҳал қилиб қўйганини графиня англар, аммо бу қанақа қарор эканлигини билмагани учун қўрқар ва изтироб чекар эди.

— Наташа, жонгинам, ечиниб, менинг тўшагимга кира қол. (Фақат графиня учун каравотга тўшак солинган, т-те Schoss билан иккала ойимқиз полда, похол устида ётиши керак эди.)

— Йўқ, ойи, мен шу ёрда, полда ётавераман,— деди жаҳл билан Наташа ва деразанинг олдига келиб, деразани очиб юборди. Адъютантнинг инграган товуши очиқ деразадан барала эшитила бошлади. Наташа бошини деразадан чиқарди (тун ҳавоси рутубатли эди), графиня қизининг нозик бўйни йиғидап титраб, дераза ромига урилаётганини кўрди. Инграётган бу одам князь Андрей эмаслигини Наташа биларди. Князь Андрей ўзлари билан бир ҳовлида эканидан ҳам, у даҳлизнинг нарёғидаги уйда ётганидан ҳам Наташа ҳабардор эди; лекин адъютантнинг юракни эзадиган тинимсиз инграши уни йиғлатди. Графиня Соня билан кўз уриштириб олди.

Графиня Наташанинг елкасига қўлини тегизиб:

— Жон қизим, оппоқ қизим, ётгин, ёта қолгин! — деди.— Кел, ёт энди.

— Ҳа, ётаман, ҳозир ётаман,— деди Наташа ва шошибишиб юбкасининг боғичини узиб, ечина бошлади. У кўйлақни ечиб, кофтасини кийди, бёқларини йиғиштириб,

полга тўшалган ўрнига ўтириди да, битта қилиб ўрилган ингичка ва калтароқ сочини олдига ташлаб, бошқатдан ўра бошлади. Ингичка, узун бармоқлари тез-тез ҳаракат қилиб, сочини ўриб туғиб қўйди. Наташа бошини одатдагидай гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа буриб қарап, ўқрайиб қолган кўзлари рўпарасидаги нарсага тикилиб турар эди. Тунги кийимини кийиб бўлгандан кейин Наташа пичан устида тўшалган чойшаб устига, эшикка яқин жойга чўзилди.

— Наташа, сен ўртада ёт,— деди Соня.

— Шу ерда ётавераман,— деди Наташа.— Ётмайсизларми сизлар ҳам,— деди у жеркиб. Кейин юзини ёстиқка қўйиб ётди.

Графиня, ше-те Schoss ва Соня наридан-бери ечиниб, тўшакка кирдилар. Уйда битта қорачироқ ёниб турар эди. Лекин ташқари икки чақирим нарида — Кичик Митишчидиа бўлаётган ёнининг шуъласидан ёришиб кетган, Мамоновнинг казаклари тор-мор қилган қовоқхонадан халойиқнинг қий-чуви, кўчанинг нариги томонидаги ҳовлидан эса адъютантнинг инграши ҳамон эшитилар эди..

Наташа анчагача ички ва ташқи товушларга қулоқ солиб, қимирламай ётди. У бошда онаси дуо ўқиб, хўрси-ниб қўйганини, унинг остидаги каравот ғижирлаганини, ше-те Schoss одатдагича ҳуштак чалиб хуррак отганини, Соня бир маромда нафас олаётганини эшитди. Кейин графиня секин қизини чақириди, лекин Наташа овоз бермади.

— Ухлади шекилли, ойи,— деди секин Соня. Графиня бир оз индамай ўтиргандан кейин яна бир карра чақириб кўрди, лекин бу гал ҳам жавоб бўлмади.

Шундан кейин, кўп ўтмай, Наташа онаси бир ма-ромда нафас олаётганини эшитди. Наташа кўрпа остидан чиқиб турган яланғоч оёқлари полда совқотаётган бўлса ҳам қимир этмай ётаверди.

Бир чигиртка худди ҳаммага голиб келгани учун шод-хуррам бўлаётгандай кавакда чириллади. Узоқда бир хўроқ қичқирди, берироқдагилари унга жавоб қилиди. Қовоқхонадан келаётган ҳайқириқ тинди; фақат адъютантнинг ўша оҳу воҳи эштиilarди холос. Наташа бошини кўтарди.

— Соня, ухладингми? Ойи? — деди шивирлаб Наташа. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Наташа эҳтиётлик билан оҳиста ўрнидан турди, чўқинди, яланғоч кичкина ва бақувват оёғи билан ифлос совуқ полга босди. Пол ғижирлаб

кетди. Наташа мушукчадай енгил одим отиб, югуриб эшик олдига борди-ю, унинг совуқ қабзасидан ушлади.

Наташанинг назарида оғир бир нарса бир маромда гурсиллаб, уй деворларига урилаётгандай эди: бу нарса қўрқув, даҳшатдан орзиқаётган ва муҳаббатдан абгор бўлган қалбининг садоси эди.

Наташа эшикни очиб, бўсағадан ҳатлаб ўтди ва даҳлизга — совуқ ерга оёқ қўйди. Салқинда анча тетик бўлиб қолди. У полда одам ётганини яланғоч оёғи билан пайпаслаб билиб, унинг устидан ҳатлаб ўтди-ю, князь Андрей ётган хона эшигини очди. Уй қоп-қоронғи эди. Тўрдаги бурчакда, устида бир нима ётган каравотнинг ёнида, скамейкада ёниб битаётган шам турган эди.

Наташа князь Андрей ярадор бўлганини ва шу ерда эканини эрталабоқ эшитган ва бир илож қилиб уни кўришга аҳд қилган эди. Кўришишдан мурод нима эканлигини билмаса ҳам бунинг изтиробли бўлишини билар, лекин шундай бўлишига қарамай, учрашиш зарурлигини сезар эди.

Куни бўйи у, кечаси князь Андреини бориб кўраман, деган умид билангина яшади. Бироқ ўша фурсат насиб бўлганда унинг юраги дов бермай қолди. Унинг қаери шикаст едикин? У қандай аҳволга тушдикин? У ҳам тинимсиз инграётган адъютантга ўхшармикин? Ҳа, у ҳам худди шунга ўхшаса керак. Наташанинг тасаввурнида князь Андрей шу мудҳиш инграшнинг тажассуми эди. Наташа бурчакда ётган бир нарсани кўриб, князь Андреининг кўрпа остида букилиб ётган тиззалирини елкаси деб гумон қўйди-ю, кўз олдига абжағи чиққан бир жасадни келтирди ва ўти ёрилиб тўхтади. Бироқ енгиб бўлмайдиган бир куч уни олға сурди. У эҳтиёт бўлиб бир-икки қадам қўйди-ю, алланима балолар қалашиб ётган кичкина уйнинг ўртасига бориб қолди. Уйда икона остидаги чорпояда бир-киши (Тимохин), полда икки киши (доктор билан камердинер) ётган эди.

Камердинер бошини кўтариб, алланима деб шивирлади. Тимохин ярадор оёғининг зирқираб оғришидан кўз юмолмай ётган эди, бирдан эгнига оқ қўйлак билан кофта, бошига кечасилик каллапўш кийган қизнинг пайдо бўлиб қолганига ҳангуманг бўлиб, кўзларига ишонмай қараб қолди. Камердинернинг қўрққансимон, уйқу аралаш: «Сизга нима керак? Нима қиласиз бу ерда?» деган сўзи Наташани бурчакда ётган нарсанинг олдига тезрөқ боришга

мажбур қилди холос. Бу жасад одамга минг ўхшамаса ҳам, минг қўрқинчли бўлса ҳам, Наташа уни кўрмόқчи бўлди. У камердинернинг ёнидан ўтди, ёниб битаётган шам ёришиб кетди-ю, Наташа қўлларини кўрпанинг устига ташлаб ётган князь Андрейни, илгари ўзи кўриб юрган ўша князь Андрейни кўрди.

Князь Андрей илгаригидай эди; лекин унинг бўриқ-қан юзи, севинчдан порлаб Наташага тикилиб турган кўзлари, айниқса, кўйлагининг қайтарма ёқасидан чиқиб турган гўдакларнидай нозик бўйни уни жуда маъсум қилиб кўрсатар эдики, Наташа ҳеч қачон уни бу ҳолатда кўрмаган эди. У князь Андрейнинг олдига келди-ю, ёшлиларга ҳос эпчиллик билан унинг қаршисида тиз чўкди.

Князь Андрей жилмайиб унга қўл чўзди.

XXXII

Князь Андрей Бородино жанг майдонининг яра боғлайдиган пунктида ўзига келганига етти кун бўлган. Ўшандан бери у ҳар куни гоҳ ҳушга келиб, гоҳ ҳушдан кетиб ётган эди. Бирга келаётган доктор князнинг иситмада ёниб ётгани ва зааралланган ичаги газак олганини кўриб ундан умидини узган эди. Бироқ етти кун деганда у бир бурда нон билан бир пиёла чойни ҳузур қилиб ичди ва доктор унинг иситмаси тушганини пайқади. Князь Андрей эрталаб ўзига келди. Москвадан чиқсан куннинг биринчи кечаси ҳаво хийла илиқ бўлгани учун князь Андрейни коляскадан олишмади, касал ўша ерда тунаб қолди, лекин Митишчига келганда ярадорнинг ўзи ичкарига олиб киришларини талаб қилди ва чой сўради. Кўтариб ичкарига олиб кираётганларида жони сифриб дод деб юборди-ю, яна ҳушдан кетди. Буклама каравотга ётқизгандан кейин у узоқ вақт кўзини очмай қимирламай ёғди. Кейин кўзини очди-ю, секин: «Чой нима бўлди?» — деб шивирлади. Шу ҳолатда ҳам чой сўраш кераклиги эсида турганига доктор ҳайрон қолди. У томирини ушлаб кўрди-ю, илгаригидан кўра дуруст ураётганини пайқаб, ҳам таажжубланди, ҳам таъби хира бўлди. Чунки ўз тажрибасидан князь Андрейнинг ўлишини, ҳозир ўлмаган тақдирда ҳам кейинроқ, кўп азоб-уқубат чекиб ўлишини билар эди. Князь Андрей билан бирга ўша Бородино жангида оёғидан ярадор бўлган, Москвада буларга қўшилган полкдоши, бурни қип-қизил майор Тимохин ҳам кетаёт-

ган эди. Буларга бир доктор, князниң камердинери билан кучери ва икки деншчик ҳамроҳ бўлиб бормоқда эди.

Князь Андрейга чой бериши. У апил-тапил чой ичар-кан, худди бир нимани эсламоқчи ва уқиб олмоқчи бўлгандай иситмадан қизарган кўзлари билан қаршисидаги эшикка тикилиб қолди.

— Бўлди, ичмайман. Тимохин шу ердами? — деб сўради. Тимохин чорпоядан эмаклаб, унинг яқинига борди.

— Мен шу ердаман, тўрам.

— Яранг қалай?

— Меникими? Меники-ку дуруст-а, аммо сизники қалай? — Князь Андрей худди бир нарсани эслагандай, яна ўйга ботди.

— Битта китоб керак эди, топилармикин?

— Қанақа китоб?

— Йижил-да! Ўзимда йўқ.

Доктор топиб беришни ваъда қилди-да, ўзингизни қандай сезяпсиз, деб сўрай бошлади. Князь Андрей докторнинг барча саволига нохушлик билан, лекин бамаъни жавоб қайтарди, кейин остимга лўла қўйинглар, бўлмаса ётиб бўлмаяпти, ярам азоб беряпти, деб илтимос қилди. Доктор билан камердинер унинг устидаги шинелини кўтариши ва яранинг сассиқ ҳидидан афтларини буришириб, азоб бераётган жароҳатни кўриши. Нимадир докторга ёқмади, ниманидир тузатди-ю ярадорни шундай ағдардики, бечора оғриқдан инграб, яна ҳушдан кетди ва алаҳлай бошлади. Ўша китобни тезроқ топиб келинглар, бошим остига қўйинглар, деб жаварар эди.

— Битта китобни топиб келиш нима деган гап? — дер эди у.— Ўзимда йўқ, худо ҳақи, шу китобни топиб келиб, бир дақиқагина бошим остига қўйинглар,— дер эди князь Андрей аянчли товуш билан.

Доктор қўл ювгани даҳлизга чиқди.

— Ҳеч инсофлари йўқ-да, нима дедингиз,— дерди доктор қўлига сув қуяётган камердинерга.— Бир дақиқагина қарамай қолган эдим. Шу қадар ёмон оғрийдики, мен унинг чидаётганига ҳайронман.

— Лўлани қўйдик шекилли, ё парвардигор! — деди камердинер.

Князь Андрей қаерда эканини, нима бўлганини биринчи мартаба коляска Митишцида тўхтаганида ва ярадор бўлгани эсига тушиб, мени ичкарига олиб киринглар, деб сўраганида англаган эди. Яна жон оғриғидан

фикрлар й чувалашиб кетди-ю, иккинчи мартаба уйда, чой ичаётганида ўзига келди, яна барча бошидан кечирганларини эслади, ёмон кўрадиган кишисини яра боғладиган пунктда учратганини, унинг азоб чекаётганини кўриб, бахт-саодатдан дарак берадиган бу янги фикр бошига келганини яққолроқ тасаввур қилди. Бу фикр аниқ ва равшан бўлмаса ҳам яна унинг хаёлини банд қилди. У энди янги бахтга эришганини ва бу бахт билан инжил орасида қандайдир алоқа борлигини эслади. У шунинг учун ҳам инжилни сўраган эди. Бироқ ноқулай ётгани учун, яраси оғригани ва уни яна у ёнбошига афдаришгани учун фикри чувалашиб кетди ва учинчи мартаба тунги сукунатда ўзига келди. Атрофидагиларнинг ҳаммаси маст уйқуда. Даҳлизнинг нарёғида чигиртка чирилламоқда, кимдир кўчада бақириб, ашула айтмоқда, столда, икона устида, деворларда сувораклар изгиб юрмоқда, семиз бир пашша князь Андрейнинг бош томонида ва ёниб битаётган каттакон шамнинг олдида гўнфиллаб айланмоқда.

Князь Андрейнинг руҳий ҳолати соғлом эмас эди. Соғлом киши одатан бир вақтда жуда кўп нарсани ўйлайди, сезади ва эслайди, лекин бу фикр ва ҳодисалардан бир қисмини танлаб олиб, ўз диққати эътиборини мана шу ҳодисага жалб эта олиш лаёкатига эга бўлади. Соғлом киши ўй-хаёл гирдобига ғарқ бўлиб ўтирган чофида бирор кириб қолса, хаёлини бўлиб, бирор мулоим сўз айтади-ю, яна ўз фикр-хаёли билан банд бўлади. Князь Андрейнинг руҳий ҳолати эса бу жиҳатдан соғлом эмас эди. Унинг бутун маънавий кучи илгаригидан кўра бардамроқ, ойдинроқ бўлса ҳам, лекин иродасига бўйсунмас эди. Айни бир вақтда минг хил ўй-хаёл ва тасаввур уни ҷулғаб олар эди. Баъзан унинг фикри шу қадар равшан, тез ва теран ишлар эдики, соғломлигига ҳам бу тариқа ишлашга ожизлик қиласи эди, лекин бу фикр тўсатдан узилиб кетиб, унинг ўрнини кутилмаган бир тасаввур банд этарди, аввалги фикрига қайтишга мажол қолмас эди.

Князь Андрей нимқоронги ва сокит уйда чақчайиб қолган кўзларини қаршисига тикиб, узаниб ётаркан, ўзича ўйлар эди: «Балли, менинг қаршимда одамдан ажратиб бўлмайдиган бир янги бахт эшиги очилди. Бу бахт моддий кучдан, инсонга таъсир этиши мумкин бўлган ё зоҳирий моддий таъсирдан холи бўлган, кўнгилгагина ором берадиган севги бахтидир! Буни ҳамма фаҳмлайди,

лекин англашга фақат худонинг ўзи англайди, фақат ҳудонинг ўзи инсоннинг пешонасига ёзди. Ҳўп, худо қандай қилиб буни пешонамга ёзди? Нега, ўғлим?. Тўсатдан бу фикр-хаёлларнинг или узилди-ю, князь Андрей секин пичирлаётган бир товушни эшилди (бу товушни босинқираётганидами, ўнгидами эшиштаганини ажратолмади), бу товуш ҳадеб бир мақомда: «пити-пити-пити» кейин «и-ти-ти» яна «пити-пити» ва яна «и-ти-ти» деб пичирлар эди. Шу билан бирга, пичирлаётган бу мусиқий садонинг остида князь Андрей юзида, юзининг қоқ ўртасида нозик игна ё ингичка тарашадан ажойиб бир енгил иморат бунёдга келаётганини сезди. У бунёдга келаётган бу иморат қулаб кетмаслиги учун (минг оғир бўлса ҳам), бир илож қилиб мувозанат сақлаб туриш кераклигини сезар, лекин, барибир иморат қулаб кетар ва яна бир мақомда пичирлаётган мусиқий шивирлаш остида бошқатдан аста-секин қад кўтарар эди. «Чўзилди! Чўзилди! Чўзилиб кетяпти ва ҳамон чўзилляпти»,— дер эди ўзича князь Андрей. У шивирлашга қулоқ солиб, игнадан бино бўлаётган бу иморатнинг чўзилгани ва барпо бўлаётганини сезаркан, аҳён-аҳёнда шамнинг қизғиши шуъласини кўрар, суворакларнинг щитир-шитири, ёстиги ва юзига ҳадеб қўнаётган пашшанинг қанот қоқишини эшишиб қолар эди. Ҳар гал юзига пашша келиб урилганда князь Андрей худди бир жойи жизиллаб куйгандай бўлар, лекин шу билан бирга юзи устида бино бўлаётган иморатнинг қоқ ўртасига пашша келиб урилса ҳам иморат қуламай турганига таажжубланар эди. Аммо бундан бошқа яна бир муҳим нарса бор эди. Бу нарса бўсағада оқариб кўринган сфинкс ҳайкал бўлиб, бу ҳайкал ҳам князь Андрейни босмоқда эди.

«Балки бу ўзимнинг столда турган кўйлатимдир,— деб ўйларди князь Андрей,— мана буниси ўзимнинг ёғим, ана униси эшик; лекин нима учун бу бино ҳеч битмайди ва чўзилгани-чўзилган ва пити-пити ва ти-ти-и пити-пити...» Князь Андрей кимгадир мурожаат этиб: — кўй энди, худо ҳаққи, бўлди, деб зўрга ёлворди. Тўсатдан унинг фикри ва туйгулари яна ниҳоят даражада ойдинлашиб кетди.

«Балли, муҳаббат (деб ўйлади у яна тамомила очиқ-оидин), лекин бу муҳаббат бирон нима туфайли, бирон нарса туфайли, бирон сабаб туфайли вужудга келган муҳаббат эмас бу муҳаббат ўлим тўшагида ётиб ўз ганимимга рўпара келиб қолган чоғимда илк дафъа сезганим

мұҳаббатдир, мен ҳарқалай уни севиб қолдим. Мен сезған севги рұхнинг асли жавҳаридир, бундай бир севги учун моддий бир нарсанинг ҳожати йўқ. Мен ҳозир ҳам мана шу ёқимли туйғуни сезмоқдаман. Ўз яқинларингни севиш, ўз ғанимларингни севиш, ҳамма нарсани севиш, худони барча тазоҳиротида севиш керак. Азиз бир кишиңгни инсоний муҳаббат билан севишинг мумкин: аммо ғанимнингни муҳаббати илоҳий билан сева оласан. Мана шунинг учун ҳам мен ўша одамни севиб қолганимни сезганимда шу қадар хурсанд бўлдим. У одам нйма бўлдийкин? Тирикмикин у... Инсоний муҳаббат билан севиб туриб, кейин ўша одамни ёмон кўриб қолишинг ҳам мумкин, аммо илоҳий муҳаббат мангу мұҳаббатдир. Бу муҳаббатни ўлим ҳам, бошқа нарса ҳам барбод қилолмайди. Қалбнинг жавҳари шу муҳаббатдир. Ўз ҳаётимда мен қанчадан-қанча одамларни ёмон кўрганман. Аммо ўзим севганим одамлар ичида ҳеч кимни бу даража яхши кўрган ҳам эмасман, ҳеч кимни бунчалик ёмон кўрган ҳам эмасман». У Наташани яққол кўз олдига келтириди, илгари уни ўзигагина хос бутун гўзалликлари билан тасаввур этиб, бундан ўзи баҳра оладига бўлса, ҳозир биринчи мартаба унинг қалбини тасаввур қилиб кўрди. Шунда князь Андрей Наташанинг туйғусини, изтиробини, мулзамлигини, пушаймон еганини англади. Сени олмайман, деб унга нисбатан нақадар шафқатсизлик қилганини, ундан муносабатини узуб, нақадар бағритошлиқ қилганини биринчи мартаба фаҳмлади. «Кошки тағин бир мартаба унинг дийдорини кўра олсан эди. Кошки ўша кўзларга боқиб, бир марта айт...»

Яна пити-пити-пити ва ти-ти, яна пити-пити—ғўнг этиб пашша ўзини уриб олди... Тўсатдан унинг диққати бошқа ҳақиқат ва хаёлот оламига кўчди, бу оламда айрим бир ҳодиса юз бермоқда эди. Бу оламда ҳамон ўша бино, бузилмасдан қурилмоқда, бир нима ҳамон чўзилиб бормоқда, шам ҳамон қизил доира шаклида ёнмоқда, сфинксга ўхшаб ётган қўйлак ҳамон эшик олдида турарди; бироқ, булардан ташқари, бир нима ғич этди-ю, уйга тоза ҳаво кирди ва бўсағада янги бир оқ сфинск пайдо бўлди. Бу сфинкснинг бошида князь Андрей ҳозир ўйлаб ўтирган ўша Наташанинг сўлғин юзи ва ўтдай ёниб турган кўзлари бор эди.

«Э, босинқирашдан тўйдим-ку!» деб ўйлади князь Андрей бу чеҳрани ўз хаёлидан йироқлаштиришга уриниб. Аммо бу чеҳра ҳақиқатга ўхшаб унинг қаршисидан

тұфар ва унга яқынлашиб келар эди. Князь Андрей аввалғы соғ фикрлар оламига қайтмоқчи бўлди, лекин уддалай олмади; босинқираш уни яна ўз қучоғига олди. Секин шивирлаётган товуш яна бир зайлда пичир-пичир қилар, нимадир князь Андрейни босар, бир нима чўзи-лар ва бу ғалати чеҳра қаршисида туради. Князь Андрей ҳушига келиш учун бор кучини йигди: у қимирлаб кўрди, лекин бирдан қулоғи шангиллаб, кўзлари тинди-ю, худди сувга чўккан кишидай ҳущдан кетди. Князь Андрей ҳушига келганда Наташа, дунёдаги барча кишилардан ортикроқ севмоқчи бўлган, энди унга аён бўлган соғ илоҳий муҳаббати билан севмоқчи бўлган ўша тирик Наташа қаршисида тиз чўқиб турган эди. Бу қиз ҳақиқий, тирик Наташа эканини англаб, князь Андрей ҳайрон бўлмади, лекин ичиди суюнди. Наташа йифидан ўзини тийиб, тиз чўкиб тураркан, худди ерга ёпишиб қолгандай қимир этмасдан, қўрқа-писа унга тикилар эди. Унинг ранги-кути учган ва юзи суратдай қотиб қолган, ияги фақат хиёл титрар эди.

Князь Андрей енгил тортиб, хўрсинди ва жилмайиб қўй узатди.

— Сизмисиз? — деди у.— Бу қандай баҳт!

Наташа тиз чўккан ҳолда, чаққонлик билан, лекин эҳтиёт бўлиб, князь Андрейга яқынлашиди, секин унинг қўлинини олди-да, бошини эгиб, хиёл лабини тегизиб ўпа бошлади.

— Кечириңг! Мени кечириңг! — шивирлаб деди Наташа бошини кўтариб князь Андрейга қаараркан.— Мени кечириңг!

— Мен сизни севаман, — деди князь Андрей.

— Авф этинг...

— Нимани авф этаман? — деб сўради князь Андрей. Наташа эшитилар-эшитилмас тутилиб-тутилиб:

— Қил..., мишларим учун мени кечириңг,— деб шивирлади-ю, лабларини князь Андрейнинг қўлига аста тегизиб, тез-тез ўпа бошлади.

Князь Андрей унинг кўзларига қарамоқчи бўлиб, қўли билан Наташанинг юзини кўтарди-да:

— Мен сени илгаригидан кўра кўпроқ, қаттиқроқ севаман,— деди.

Наташа хурсандликдан кўзларига ёш олиб, уялинқираб, ҳам ачинган, ҳам суюнган ҳолда меҳр билан князь Андрейга қараб турар эди. Наташанинг озғин ва сўлрин

юзи, шишинқираган дудоқлари хунуккина эмас, ҳатто қўрқинчли эди. Лекин қназъ Андрей унинг юзига эмас, балки кулиб турган жуда чиройли кўзларига қарап эди. Уларнинг орқасидан товуш эшитилди.

Камердинер Петр уйқудан буткул уйғониб, докторни уйғотди. Оғининг дардига чидолмай ухлай олмаган Тимохин аллақачондан бери бўлаётган воқеани кўриб турар, яланғоч баданини чойшаб билан беркитиб, чорпояда қўнишиб ётар эди.

— Бу нимаси? — деди доктор бошини тўшакдан кўтариб.— Марҳамат қилиб чиқинг, хоним афандим.

Шу чоқ хизматкор қиз эшикни тақиллатди. Қизи йўқолиб қолганидан огоҳ бўлган графиня уни юборган эди.

Наташа худди уйқусираб юрган чоғида уйғотиб юборилган кишидай, уйдан чиқди-да, ўз хонасига келиб йиғлаганича ўзини тўшакка отди.

Шу кундан бошлаб Ростовларнинг бутун сафари давомида, улар қаерда дам олишмасин ва тунамасин, Наташа ярадор Болконскийнинг олдидан жилмади ва доктор қиз боланинг бунчалик сабот ва касалга бу қадар маҳорат билан қараганини кўриб тан берди.

Кназъ Андрей йўлда Наташанинг қўлида ўлиб қолишидан (докторнинг гапига қараганда, бу эҳтимолдан йироқ эмас эди) графиня ҳарчанд қўрқаётган бўлса ҳам, лекин қизига индаёлмади. Ярадор кназъ Андрей билан Наташанинг муносабати хийла яқин бўлиб қолганлигидан, Болконский тузалиб кетса булар яна боягида келин-куёв бўлиб қолади, деган фикр хаёлга келса ҳам, лекин ҳеч ким, ҳатто Наташа билан кназъ Андрей ҳам бу тўғрида оғиз очмас эди. Фақат Болконскийнинг эмас, балки бутун Россиянинг боши узра муаллақ турган ва ҳал этилмаган ҳаёт-мамот масаласи бошқа ҳамма масалани кўланкада қолдирган эди.

XXXIII

Пьер З сентябрда уйқудан кеч уйғонди. Унинг боши оғир, ечинмай ётган кийими таъбини кир қилар, кеча кечқурун қилиб қўйган уятли иши эсига тушиб, кўнгли гаш бўларди. Уни номусларга ўлдираётган нарса кеча капитан Рамбаль билан қилган суҳбати эди.

Соат ўн бир бўлган бўлса ҳам ҳаво булатга ўхшаб кўринди. Пьер ўрнидан турди, кўзларини ишқалади,

Герасим яна ёзув столига қўйиб кетган қўндони нақшин тўппончани кўриб, қаерда ётгани, бугун нималар қилиши кераклиги эсига тушди.

«Кечикмадиммикин? — деб ўйлади Пьер. — Йўқ, ўн иккисиз у Москвага кирмаса керак». Пьер нималар қилмоқчи эканлиги ҳақида бош қотириб ўтирумай, амалий иш бошлишга шошилди.

* Пьер кийим-кечагини тузатиб, тўппончани қўлига олди-ю, ташқарига чиқмоқчи бўлди. Бироқ шу он, биринчи мартаба қанақа қилиб кўчада тўппончани қўлимдада олиб юраман, деган фикр хаёлига келди. Бу каттакон тўппончани ҳатто кенг кафтанинг ичига ҳам беркитиб бўлмас эди. Уни билинтирмасдан, на камарга осиб бўларди, на қўлтиққа яшириб. Бундан ташқари, тўппонча ўқланмаган, уни ўқлашга Пьер фурсат топмаган эди. «Барибир ханжар керак бўлади», — деди Пьер ўзича. Ваҳоланки Пьер ўз ниятини амалга ошириш йўлларини бир эмас, бир неча бор ўйларкан, 1809 йилдаги студентнинг энг асосий хатоси Наполеонни ханжар билан ўлдирмоқчи бўлган эди, деган қарорга келган эди. Бироқ, Пьер асосий мақсади олдига қўйган вазифани бажариш эмас, балки ўз ниятида турганини ва бу ниятни амалга ошириш учун бел боғлаганини ўзига кўрсатмоқчи бўлгандай шошиб-пишиб Сухарев манораси олдида тўппонча билан бирга сотиб олган кўк қинли, дами қайтган ўтмас ханжарни олиб, уни жилети остига яширди.

Пьер кафтан устидан камарини боғлаб олди, шапкасини бостириб кийди-да, товуш чиқармасликка ва кипитанга дуч келмасликка уриниб, коридордан кўчага чиқди.

Пьер кеча кечқурун ённинга аҳамият бермаган эди, бир кечада хийла зўрайибди. Москва энди ҳар томондан ёнмоқда эди. Карета растаси ҳам, Замоскворечье ҳам, Гостиний двор ҳам, Поварская кўчаси ҳам, Москва дарёсидаги кемалар ҳам, Дорогомилово кўприги ёнидаги ўтин бозори ҳам, хуллас, ҳамма томон баравар ёнмоқда эди.

Пьер тор кўчалар билан юриб, Поварская кўчасига чиқиши, у ердан Арбатга, Никола Явлений черковига бориши керак эди; Пьер ўз ниятини шу ерда амалга ошириши аллақачонлар мўлжаллаб қўйган эди. Кўп ҳовлиларнинг дарвозаси ва дераза қопқоғи берк. Кўча ва тор кўчалар бўм-бўш. Ҳаводан куйинди ва тутун ҳиди келиб тураг эди. Аҳён-аҳёнда қўрқиб-писиб, ҳавотир олиб бо-

Раётган руслар, турқидан шаҳар одами эмас, лагерь одами эканлиги кўриниб турган ва кўчанинг ўртасидан бораётган французлар кўзга ташланиб қолар эди. Руслар ҳам, французылар ҳам Пьерга таажжубланиб қарап эди. Руслар фақат унинг узун ва йўғон гавдаси, чимирилган қоши, ўйхәёлга ботиб, изтироб чекаётгандай кўринган юзи ва бутун бўй-бастигагина эмас, балки бу одам қайси табақага мансуб экан, деб ҳам қизиқиб қараётган эди. Французылар эса Пьерга айниқса шунинг учун ҳам таажжубланиб қараётган эдикни, бошқа руслар французыларни қўрқансимон, қизиқсиниб кўздан кечирсалар, Пьер уларга парво ҳам килмас эди. Бир дарвозанинг олдида учта француз тил билмайдиган русларга алланарсани тушунтираётган экан, Пьерни тўхтатиб, французыча биласанми, деб сўрашди.

Пьер йўқ, деган маънода бош чайқаб йўлида кетаверди. Бошқа бир тор кўчага кирганда кўк яшик олдида турган француз соқчиси Пьерга қараб бақирди, Пьер эътибор бермай кетаверди; фақат соқчи иккинчи мартаба даҳшатли товуш билан қичқирганда ва милтиқ шиқирлаганда Пьер кўчанинг нариги томонидан бориш керак эканлигини пайқади. Пьерниг қулони ҳеч нарсани эшитмас, кўзи атрофидаги нарсаларни кўрмас эди. У Наполеонни ўлдириш ҳақидаги ниятини кўнглида худди мудҳиш ва ўзига ёт бир нарсадай шошиб-пишиб қўрқув аралаш олиб борар, кеча кечқурун бўлган воқеани эслаб, бирон ҳодиса юз берса, тағин бу ниятимга етолмай қолмайин деб қўрқар эди. Бироқ ўз ниятини амалга ошириш Пьерга насиб бўлмаган экан. Бундан ташқари, ҳеч ким йўлда Пьерни тўхтатмаған тақдирда ҳам унинг бу нияти амалга ошмас эди, чунки Наполеон тўрт соат муқаддам Дорогомилов деган жойдан келиб, Арбат кўчаси билан Кремлга ўтиб кетган эди, ҳозир таъби жуда хира бўлиб, подшонинг Кремль саройидаги кабинетида ўтирас, ёнгинни ўчириш, талончиликнинг олдини олиш, аҳолини тинчтиш ҳақида шошилинч суратда тадбир кўриш учун батафсил буйруқлар берар эди. Аммо Пьер бундан бехабар эди; у бутун фикри зикри олдида турган иш билан банд бўлган ҳолда, қайсарлик қилиб, амалга ошириб бўлмайдиган ишни ўз бўйнига олган киши сингари изтироб чекар, бу иш оғир бўлгани учун эмас, балки табиатига мос келмагани учун изтироб чекар эди; у ишнинг айни долзарбидан бўшашиб қолищдан ва бунинг оқибатида бебурд бўлиб қолишидан қўрқар эди.

Пьер гарчи ҳеч нарсани эшитмаётган ва кўрмайтган бўлса ҳам, савқ табиий билан Поварскаяга чиқадиган жин кўчаларда адашмай юриб борди.

Пьер Поварская кўчасига қанча яқинлашса, тутун шунча кўпаяверди ва ҳатто ёнғиннинг иссиғи ура бошлиди. Онда-сонда уйларнинг томлари оша ёнғиннинг аллангаси кўринар эди. Кўчаларда одам кўп, буларнинг ҳаммаси ҳаяжонда эди. Аммо Пьер атрофида фавқулодда бир ҳодиса юз бераётганини сезса ҳам парво қилмасдан ёнғинга томон бораверди. У бир томони Поварская кўчаси, иккінчи томони князь Грузинскийнинг боғига туташган каттакон ялангликни кесиб ўтган ёлғиз оёқ йўлдан кетаётганида бирдан жони борича қичқириб йиғлаётган хотин кишининг товушини эшилди. Пьер худди уйқудан уйғонгандай тўхтади ва бошини кўтарди.

Ёлғиз оёқ йўлнинг четида, қуриб чанг босиб кетган ўтнинг устида уй-рўзюор буюмлағи; парқу тўшак, самовар, икона ва сандиқлар қалашиб ётган эди. Ерда, сандиқларнинг олдида қора, кенг пальто билан каллапўш кийган ўрта яшар, озғин, тишлари сўйлоқ бир аёл ўтирган эди. Аёл чайқала-чайқала алланималар деб жавраб, қақшаб йиғламоқда эди. Кир босган кўйлакча билан кенг пальто кийган, қўрққанидан рангидан ранг қолмаган иккита қизча (бири ўн, иккинчиси ўн иккиларга кирган эди) мунғайиб, онасига қараб туришар эди. Еттиларга кирган, эгнида чакмонча, бошига бироннинг каттакон шапкасини кийиб олган ўғилча кампир момосининг қўлида додламоқда. Афт-боши кир дастёр қиз эса сандиқ устида ўтиаркан, оқиш сочларини ёзиб, куйган толаларини ҳидлаб-ҳидлаб узиб ташламоқда эди. Аёлнинг эри — вицмундир кийган, чанбарак соқол — бакенбард қўйган, тақир қирдирган чакалари бостириб кийган шапкаси остидан кўринаётган ўрта бўйли, хиёл букчайган, юзи қотиб қолган киши, қалашиб ётган сандиқларни жилдириб, уларнинг остидан аллақандай кийим-кечакларни тортиб олмоқда эди.

Аёл Пьерни кўра солиб, ўзини унинг оёғи остига ташлади.

— Войдод, яхшилар, ёрдам қилинглар, православ христианлар, нажот беринглар, бўтагинам, ёрдам бериңг!.. Биронтангиз ёрдам қилинг! — деди аёл йиғлаб-йиғлаб.— Қизгинам!.. Қизчам!.. Кичкина қизчамни таш-

лаб келишибди!.. Күйіб кетгандир! Войдод, сени шу умид билан ўстирган... Войдод!

Эри бошқалар олдида ўзини оқлаш учунгина бўлса керак, хотинига қараб:

— Бўлди, Марья Николаевна,— деди секин.— Синглинг олиб кетгандир, бўлмаса қаёққа кетади!

Хотин бирдан йигини йиғишириб қўйди-ю, эрига қараб бақирди:

— Серраймай ўл, нобакор! Бағритош бўлмасанг, ўз қизингга жонинг ачимасми. Бошқа ота бўлса ўзини ўтга ташлаб олиб чиқар эди. Бу нобакарни ота ҳам деб бўлмайди, одам ҳам деб бўлмайди, сиз олижаноб одамсиз,— деб хотин бидирлаб Пъерга мурожаат қилди.— Кўшни ҳовли ёниб кетди, ўт бизниги ҳам ўта бошлади. Дастёр қиз ёняпти, деб дод солди.— Ўша ондаёқ наридан-бери нарсаларни йиғдик. Устимиздаги кийимимиз билан уйдан қочиб чиқдик... Олиб чиққан нарсамиз шу холос... Дуо олган вақтимда ҳадя қилинган икона билан сепимга олиб келган парқу тўшакни олдим холос, бўлак ҳаммаси қолиб кетди. Болалар қани, деб қарасам, Катечка йўқ... Оҳ-оҳ-оҳ! Э худоё!..— яна аёл ҳўнграб йиғлай бошлади.— Болажонгинам ёниб кетди! Күйиб кетди!

— Қизингиз қаерда, қаерда қолиб кетди? — деб сўради Пъер. Пъернинг юзида пайдо бўлган жонланишни кўриб аёл бу одам ёрдам қилишга қодир, деган ўйга борди.

— Отагинам! Қиблагоҳим,— деб хотин Пъернинг оёнига ёпишди.— Сени худо етказди, ҳеч бўлмаса юрагимга таскин бер... Аниска, кел, ер юткур, бу кишини бориб кўрсат,— деб аёл ғазаб билан оғзини очиб, дастёр қизга бақирди, шу ҳаракати билан сўйлоқ тишларини яна ҳам кўпроқ кўрсатиб.

— Обориб кўрсат, обориб кўрсат, мен... мен... уdda-лайман,— деди Пъер шошиб-пишиб ҳаяжонли товуш билан.

Афт-боши кир дастёр қиз сандиқларнинг орқасидан чиқди, кокилини тугди, хўрсиниб яланг оёқ ҳолда олдинга тушди-да, ёлғиз оёқ йўлдан юриб кетди. Пъер худди қаттиқ беҳуш бўлиб ётиб, энди бирдан ўзига келган кишига ўхшар эди. У бошини баланд кўтарди, кўзлари ҳаёт нури билан порлади, қизнинг кетидан жадал юриб, ундан ўзиб кетди-да, Поварская кўчасига чиқди. Кўчани бошдан оёқ қоп-қора тутун қоплаб олган. Онда-сонда шу қора тутун орасидан аланга кўриниб қолар эди. Ёнгин олдидা

бирмунча одам тўпланиб турған эди. Француз генерали кўчанинг ўртасида туриб, атрофдаги одамларга алланарса деяётган эди, дастёр қиз ҳамроҳлигида бораётган Пьер француз генералининг олдига бормоқчи бўлган эди, бироқ француз солдатлари унинг йўлини тўсди.

— On ne passe pas¹, — деб қичқирди бир товуш.

— Амаки, бу ёққа! — деб чақирди дастёр қиз. — Тор кўча билан бориб, Никулинларнинг уйидан ўтамиш.

Пьер орқага қайтди ва қизга етиб олиш учун баъзан сакраб-сакраб унинг кетидан бораверди. Дастёр қиз юрганича кўчанинг ўртасидан ўтди-ю, чап томондаги тор кўчага қайрилди ва уч ҳовли ўтгач, ўнг томонга бурилди-ю, бир дарвозага кирди.

— Мана шу ерда, ҳозир,— деди дастёр қизча ва ҳовлига кирди, югуриб бориб бир ёғоч деворнинг эшигини очди ва лангиллаб ёнаётган кичкина ёноч флигелни Пьерга кўрсатди. Флигелнинг бир томони ўпирилиб тушган, иккунчи томони ёимоқда, ёнғиннинг алансаси деразаларнинг роми ва том остидан чиқиб ҳамма ёқни ёритиб турар эди.

Пьер эшикдан кириши билан юзига иссиқ урди-ю, беихтиёр тўхтади.

— Ўйларинг қайсиси? — деб сўради Пьер.

Аниска ёнғинни қўриб ўз ҳисларини ифода этишни лозим кўрди-да:

— О-оҳ-оҳ! Уйимиз, ҳовлимиз шу эди,— деб додлаб флигелни кўрсатди.— Катечка, эркатойимиз, куйиб кетдингми, ўзимнинг ойим қизим, опоққинам. Катечка,— деб увиллаб йиғлади.

Пьер флигелга бош тиқди, бироқ ёнғиннинг иссиғи шу қадар кучли эдики, у беихтиёр флигелнинг бир томонини айланиб, ҳозирча фақат бир ёғи томдан ёнаётган ва атрофида бир тўда француз йигилиб турган каттақон унинг олдидан чиқиб қолди. Ул-бул ташиётган французларни кўриб, Пьер буларнинг нима қилаётганига бошида тушунмади; лекин бир француз кўз олдиди, қиличининг орқаси билан бир дэҳқонни уриб, унинг почапўстинини тортиб олаётганини кўрганидан кейин бу ерда талончилик бўляпти деб тахмин қилди, аммо бу тўғрида ўйлаб ўтиришга ҳозир унинг фурсати йўқ эди.

¹ Бу ердан ўтиб бўлмайди.

Девор ва шифтларнинг гуриллаб, қарсиллаб емирилиши, аланганинг чирсиллаб, вишиллаб ёниши, ваҳимага тушган одамларнинг ҳайқириги, буралиб чиқаётган тутуннинг гоҳ қорайиб бурқаси, гоҳ оқаришиб юқори кўтарилиганида ялт-юлт этиб кетган учқунлар ва деворларни ялаётган аланганинг товланиши, тутун ва ҳарорат, тинимсиз ҳаракат Пьерда одатдаги ёнғин маҳалидаги ҳаяжонини қўзғатди. Бу ҳаяжон айниқса шунинг учун кучли эдики, Пьер ёнғинни кўриши биланоқ бўйнида оғир юқ бўлиб турган ўй-хаёллардан ўзини фориғ сезди. У бирдан ёш, қувноқ, абжир ва шижоатли бўлиб қолди. У ҳовли томонидан югурни бориб, флигелни ҳали емирилиб тушмаган қисмига қарамоқчи бўлаётган эди, бирдан тепасида бир неча киши бақириб юборганцни ва кўп ўтмай оғир бир нарса шарақлаб, жараглаб ёнига келиб тушганини эшитди.

Пьер бошини кўтариб, атрофга назар солди: деразадан аллақандай металл буюмлар солинган комод тортмасини пастга отиб юборган французларни кўрди. Пастда турган бошқа француз солдатлар комод тортмасини ўраб олишди.

— Eh bien, qu'est ce qu'il veut celui-là,¹— деб бир француз Пьерга дўқ қилди.

— Un enfant dans cette maison. N'avez vous pas vu un enfant?²— деди Пьер.

— Tiens, qu'est ce qu'il chante celui-là? Va te promener³,— деган товушлар эшитилди ва солдатлардан бири, комод тортмасидан чиққан кумуш ва тунж идиш-оёқларни бу одам тортиб олади деб қўрқиб кетди шекилли, Пьерга ўдағайлаб келаверди.

Иккинчи қаватдан бир француз овози борича қичқирди:

— Un enfant? J'ai entendu piailler quelque chose au jardin. Peut-être c'est son moutard au bonhomme. Faut être humain, voyez-vous...⁴

— Ou est-il? Ou est-il⁵,— деб ҳовлиқиб сўради Пьер.

¹ Бунга нима бало бориқин.

² Шу ҳовлида бир бола қолган. Сизлар кўрмадиларишми?

³ Буниси тағин нима деб вайсаяпти. Йўқол бу ердан.

⁴ Болами? Боғда бир нима ҳиқиллаётганини эшитувдим. Балким шу одамнинг боласидир. Одамга ўхшаброқ муомила қилиш керак ахир. Ҳаммамиз ҳам одаммиз.

⁵ Қаерда кўрдингиз? Қаерда кўрдингиз?

Дераза олдида турган француз уйнинг орқасидаги боққа ишора қилиб:

— Par ici! Par ici!¹ — деб қичқирди.— Attendez, je vais descendre².

Ҳақиқатан ҳам беш минут ўтар-ўтмас қора кўэли, юзида бир ниманинг доги қолган, кўйлакчанг бир француз йигит биринчи қаватдаги уйнинг деразасидан сакраб тушди ва Пьернинг елкасига қоқиб, ў билан боққа қараб юргуди.— Depêchez vous, vous autres' commence a faire chaud³, — деб қичқирди француз йигит ўртоқларига.

Француз уй орқасидаги қум сепилган йўлкага чиққач, Пьернинг енгидан силтаб тортида ва унга тўгарак бир майдончани кўрсатди. Майдончадаги скамейканинг остида пушти ранг кўйлак кийган уз ёшли бир қизча ётган эди.

— Voilà votre moutard. Ah, une petite, tant mieux,— деди француз.— Au revoir, mon gros. Faut être humain. Nous sommes tous mortels, voyez-vous⁴, — шуни деб, юзида бир ниманинг доги қолган француз орқага, ўз ўртоқлари олдига югуриб кетди.

Пьер хурсандликдан энтикиб, юрганича қизчанинг олдига борди ва уни кўтариб олмоқчи бўлди. Бироқ онасига ўхаш турқи совуқ, ранги заҳил — дардчил қиз, бегона одамни кўриши биланоқ додлаб қочмоқчи бўлди. Аммо Пьер уни маҳкам ушлаб кўтариб олди; қизча овози борича чинқириб, кичкина қўллари билан Пьернинг қўлларини итариб ташлаб, сўлаги оқаётган оғзи билан уни тишлай бошлади. Пьер бирон кичкина жоноворга қўли теккандা қандай сесканиб, жирканса, щундай сесканиб кетди. Лекин ҳар ҳолда ўзини қўлга олиб болани ташлаб юбормади, у билан орқага, катта ҳовлига қараб чопди. Бироқ энди келган йўл билан қайтишнинг иложи йўқ эди, дастёр қиз Аниса ҳам кўринмади ва Пьер йиғлаб турган ва кийимини ҳўл қилиб қўйган қизчани ҳам жирканниб, ҳам ачиниб бағрига маҳкам босиб борарқан, бошқа йўл излаб боғ ичидан юрганича ўтиб кетди.

¹ Бу ёққа, Бу ёққа!

² Шошманг, мен ҳозир тушаман.

³ Хой, тезроқ бўлсаларинг-чи, ўт яқинлашиб қолди.

⁴ Мана сизнинг болангиз. Қиз экан, тағин яхши. Ҳайр ғулабр йигит, яхши қол. Одамга ўхшаб муомала қилиш керак. Ҳаммамиз ҳам одаммиз-ку.

Пъер қучоғида бола, ҳовли ва тор күчаларни айланиб ўтиб, Поварская күчасининг бурчагига, Грузинскийнинг боғига чиққанда (у қизчани шу ердан қидириб кетган эди), дағъатан бу жойни танимади: еру кўкни одам босган, ҳамма ёқда уйлардан кўтариб чиқишган буюмлар қалашиб ётган эди. Бу ерда ул-булларни ёнғиндан қутқариб қолган рус оиласидан ташқари, ҳар хил кийимдаги француз солдатлари ҳам кўзга ташланар эди. Пъер буларга аҳамият бермади. У чиновникнинг бола-чақасини топиб қизчани онасига топширишга ва яна бошқаларга ёрдам беришга шошилмоқда эди. Пъернинг назарида қиладиган иши ҳали жуда қўп ва бу ишларни тезроқ бажариши керакдай кўринар эди. Боя қизчани топиб келиши учун юрганида ўзини ёш, тетик ва бардам сезган бўлса, ҳозир ёнғин ва чопа-чопдан қизиб кетган Пъер ўзини яна ҳам бардамроқ, ёшроқ ва тетикроқ сеза бошлади. Энди йиғламай қўйган қизча кичкина қўллари билан Пъернинг кафтанидан ушлаб, қўлида ўтиаркан, атрофга ёввойи ҳайвон боласидай аланглаб кўз югуртиради. Пъер гоҳгоҳ қизчага қараб, хиёл жилмайиб қўяр эди. Пъернинг назарида ётсираб турган бу дардчил қизчанинг юзида кишини мутаассир қиладиган алланечук маъсум бир нарса бордай кўринар эди.

Пъер келганда бояги жойда на чиновник бор эди, на унинг хотини. Пъер дуч келган одамларнинг афтига қараб, улар орасидан тез-тез ўтиб кета бошлади. Беихтиёр унинг кўзи янги этик ва янги мовут почапўстин кийган шарқ типидаги чиройли бир қари чолга, шу чол типидаги бир кампир ва бир жувондан иборат армани ва ё грузин оиласига тушди. Ёшгина бу жувон Пъернинг назарида шарқ гўзалигининг камолотидай кўринди, унинг камонга ўхшаган қошлиари қоп-қора, икки ёноғи гулдай, ҳеч нарса ифода қилмайдиган чиройли юзи чўзинчоқ эди. Ҳамма томонга сочилиб ётган уй-рўзюор буюмлари, майдонга йиғилган оломон орасида бу соҳибжамол жувон ўзининг чиройли атлас пальтоси, бошига ташланган бинафша ранг рўмоли билан гулхонадан узиб, қорга ташланган барра ўсимликни эслатар эди. Жувон узун киприкли бодом-қовоқ шаҳло кўзларини ердан узмай, кампирдан сал орқароқда, бўхчалар устида ўтирган эди. Афтидан жувон ўзининг гўзал эканлигини билар ва бундан қўрқар эди.

Пъер жувоннинг ҳусн-латофатига маҳлиё бўлиб, шошиб-пишиб девор бўйлаб бораркан, бир неча мартаба унга қайрилиб қараб қўйди. Деворнинг охирига етганда у ҳарқалай қидираётган одамларини тополмади ва тўхтаб у ёқ-бу ёққа назар солди.

Бола кўтариб олган Пъернинг бўй-басти энди илгари-дан кўра кўпроқ кўзга ташланар эди, шунинг учун бир-пасда унинг атрофига бир неча рус эркак аёллари тўпланди.

— Бўтам, кимингни йўқотиб қўйдинг? Ўзлари дворянлардан бўлсалар керак? Бу кимнинг боласи? — деб ҳамма ундан сўрай бошлади.

Пъер бу гўдак кенг, қора пальто ќийган ва болалари билан шу ерда ўтирган бир аёлники эканини айтиб, ўша хотинни ҳеч ким танимайдими, қаёққа кетдийкин, деб сўради.

— Анферовларни сўраётган бўлсалар керак,— деди қари дъякон чўтири аёлга қараб. Кейин одат бўлиб қолган йўғон товуш билан қўшиб қўйди:— Эй худо, ўзинг кечир, эй худо ўзинг кечир.

— Анферовлар қаёқда дейсизми? — деди чўтири аёл.— Анферовлар аzonда жўнаб кетишувди. Бу бола ё Марья Николаевнани, ё Ивановларники бўлса керак.

— Бу одам аёл кишини сўрайти, Марья Николаевна ойимбика-ку ахир,— деди бир қарол.

— Танисаларинг керак, тишлиғи сўйлоқ, ўзи озиин аёл,— деди Пъер.

— Марья Николаевна демадимми. Мана бу бўрилар бостириб келгандан кейин улар боққа ўтишди,— деди кампир француз солдатларига ишора қилиб.

— Эй парвардигори олам, ўзинг кечир,— деб қўйди яна дъякон.

— Сиз ҳу ана у томонга ўтинг, улар ўша ерда. Марья Николаевнанинг қизчаси бўлса керак. Бечора қақшаб йиғлаб ўтирувди,— деди яна аёл.— Сиз сўраётган Марья Николаевнанинг ўзи. Ҳа ана ўша томонга...

Бироқ Пъер хотиннинг сўзларига қулоқ солмади. Бир неча дақиқадан бери уч-тўрт қадам нарида юз берётган ҳодисадан кўз узмай қараб туар эди. У армани оиласига ва уларнинг олдига келганикки француз солдатига қараб туарди. Солдатлардан бири пакана ва бесаранжом одам, кўк шинель кийиб, устидан чилвири боғлаб олган. Унинг бошида қалпоқ, оёқлари яланг эди. Иккйи-

чиси, Пьерни айниқса таажжублантиргани эса новча, қомати сал буқчайган, ўзи ориқ, соchlари малла, ҳаракатлари суст бир солдат бўлиб, афту башарасидан тентакка ўхшар эди. Ўнинг эгнида фриз капот¹ ва кўк чалвор, оёғида қўнжи узун каттакон этик бор эди. Кўк шинель кийган яланг оёқ пакана француз арманиларнинг олдига келиб, алланималяр деди-ю, дарров чолнинг оёғига ёпиши, чол эса шошиб-пишиб этигини еча бошлади. Капот кийган иккинчи солдат гўзал арман қизининг қарғисига бориб тўхтади-да, қўлларини чўнтағига солиб индамай унга тикилди.

Пьер болани чўтири аёлнинг қўлига тутқизаркан, шошиб-пишиб:

— Ол, ол болани! — деди худди буйруқ қилаётгандай.— Ўзинг обориб бера қол! — деб у аёлга шанғиб гапирди ва додлаётган қизчани ерга ўтқазиб, яна французлар билан арман оиласига қаради. Чол аллақачон этигини ечиб бериб, ўзи яланг оёқ ўтирас эди. Пакана француз чолнинг оёғидан тортиб олган этикни бир-бирига уриб кўрмокда эди. Чол йиғлаб-сиқтаб бир нима деб гапираётган эди, лекин Пьер бунга унчалик аҳамият бермади; унинг бутун дикқат-эътибори капот кийган французда эди, француз аста-секин лапанглаб жувоннинг олдига борди-да, қўлларини чўнтағидан чиқариб, жувоннинг бўйнига ёпиши.

Гўзал арман қизи узун киприкли кўзларини ҳамон ерга қадаб, худди француз солдатининг нима қилаётганини сезмаётган ва кўрмаётгандай қимир этмай ўтиради.

Пьер ўзи билан французлар орасидаги уч-тўрт қадам масофани босиб ўтгунча капот кийган новча француз аскар жувоннинг бўйнидаги марваридини узиб олди, жувон эса бўйини ушлаб, овози борича дод солди.

Пьер шиддатли товуш билан:

— *Laissez cette semme!*², — деб овози борича бақирди ва жаҳл билан буқчайган солдатнинг елкасидан ушлаб, итариб юборди. Солдат йиқилиб кетди, кейин ўринидан туриб орқаснга қарамай қочди. Аммо унинг шериги, этикни ташлаб, қиличини суғурди-да, Пьер устига бостириб келаверди:

¹ Капот — ёмғирда кийиладиган кийим.

² Тегма бу аёлга!

— Voyons, pas de bêtises!¹, — деб қичқирди у.

Пъернинг ғазаби шу даражаси қайнаган эдикиси, унинг кучи ўн ҳисса ортиб, ўзини буткул унутиб қўйган эди. У ялангоёқ французга ҳамла қилди ва француз қиличини ялангочлагунича Пъер уни ерга йикитиб, дўпослай бошлади. Оломон ғала-ғовур кўтариб, унинг ишини маъқуллади, лекин шу он муюшдан француз уланларининг суворий қўриқчилари кўринди. Улар от чоптириб келиб, Пъер билан французни қуршаб олиши. Кейин нима бўлганини Пъер эслай олмайди. Фақат бирорни урганини, кейин ўзи калтак еганини биларди, охирида қўли боғланганини, бир тўда француз солдатлари атрофида йиғилишиб, у ёқ-бу ёғини, чўнтакларини тинтаётганини сезди холос.

Пъернинг қулоғига кирган биринчи сўзи:

— Il a un poignard, lieutenant², — дебан сўз бўлди.

— Ah, une arme³, — деди офицер ва Пъер билан бирга тутилган яланг оёқ солдатга қаради.

— C'est bon, vous direz tout cela au conseil de guerre⁴, — деди офицер. Кейин Пъерга юзланиб: — Parlez-vous français, vous?⁵ — деб сўради.

Пъер қонга тўлган кўзлари-ла атрофига қаради ва офицернинг саволига жавоб бермади. Пъернинг афтиангори жуда қўрқинчли кўринди шекилли, офицер бир нима деб шивирлади, яна тўрт солдат қўриқчилар гуруҳидан ажralиб чиқиб, Пъернинг иккала томонига келиб турди.

Офицер Пъердан сал узоқроқда туриб янади:

— Parlez-vous français?⁶ — деб сўради.— Faites venir L'interprète⁷.

Граждан рус кийимидағи пакана бир одам суворийлар орасидан чиқиб келди. Кийими ва лаҳжасидан Пъер уни дарров таниди: бу одам Москва магазинларидан бирда ишлайдиган француз эди.

Тилмоч Пъерни бошдан-оёқ кўздан кечириб:

¹ Ҳой, ҳой! Ҳаддингдан ошма!

² Поручик, бу одамнинг ханжари бор экан.

³ Э, ҳали яроги ҳам бор денг!

⁴ Бўлди, бўлди, суд бўлгандаги гапириб берасан.

⁵ Французчани биласанми?

⁶ Французча биласанми?

⁷ Тилмочни чакиринглар.

- Il n'a pas l'air d'un homme du peuple¹, — деди.
 — Oh, oh! ça m'a bien l'air d'un desincendiaires; — деди
 француз офицери.— Demandes lui ce qu'il est², — деб
 илова қилди.
 — Сеники ким? — деб сўради тилмоч.— Сеники бош-
 лиққа жавоб қайтариш керак.
 — Je ne vous dirai pas qui je suis. Je suis votre prison-
 nier. Emmenez-moi³, — деди Пьер бирдан француэчалаб.
 — Ah! Ah! — деди офицер қовоғини солиб.— Mar-
 chois⁴.

Уланлар атрофига одам тўпланиб қолди. Қизчани
 кўтариб олган чўтири хотин бошқалардан кўра Пьерга
 яқинроқ турар эди; қўриқчи отлиқлар юра бошлаганда
 чўтири хотин олдинроққа чиқди ва Пьерга қараб:

— Сени қаёққа олиб боришипти, бўтагинам? Қиз-
 чани, қизчани мен нима қилай, борди-ю уларники бўлма-
 са! — деди.

— Qu'est ce qu'elle vent cette femme?⁵— деб сўради
 офицер.

Пьер мастга ўхшар эди. Ўзи қутқарган қизчани кўр-
 ганида унинг ҳаяжони яна ҳам авжига чиқди.

— Ce qu'elle dit, Elle m'apporte ma fille que je viens
 de sauver des flammes. Adieu!⁶ — деди Пьер ва бу кераксиз
 ёлғон гап оғзидан қандай чиққанини ўзи билмасдан,
 француزلар орасидан тантанали шахдам қадам ташлаб
 юриб кетди.

Бу отлиқлар Дюронель буйруғига биноан Москвада
 кўчама-кўча кезиб юрган қўриқчи гуруҳлардан бири бў-
 либ, уларнинг асосий мақсади талончиликка хотима бе-
 риш ва айниқса ёнғинга сабабчи бўлган кишиларни ушлаш-
 дан иборат эди; олий мансабли француз амалдорлари шу
 бугун Москванинг ёнишига айрим кишилар айбор деган
 фикрга келган эдилар. Қўриқчилар бир неча кўчани айла-
 ниб, бешта шубҳали русни ушлашди. Буларнинг орасида

¹ Қора ҳалққа ўхшамайди бу.

² Оҳо! Тағин шаҳарга ўт қўйғанлардан бўлмасин. Сўранг-чи, ким
 экан?

³ Кимлигимни айтмайман. Мен сизларнинг асирипгизман. Олиб
 бораверинглар.

⁴ Оҳ! Оҳ! Ҳа, хўп, туёғингни шиқиллат.

⁵ Нима деяпти бу аёл?

⁶ Нима дер эди бу аёл? Ўт ичидан қутқарған қизчами кўтариб
 боришипти. Алвидо!

бир боққол, иккита семинария студенти, бир дәҳқон, бир қарол ва бир нечта талончи солдат бор эди. Аммо ҳаммасидан кўра Пьер энг шубҳали кўринди. Ҳаммасини тунагани Зубовский валдаги катта ҳовлига (бу ерда гаупваҳт таъсис этилган эди) олиб келганда, Пьерни қаттиқ назорат остига олиб, алоҳида уйга қамашди.